10.19.'99.
Library of the Theological Seminary,
PRINCETON, N. J.
Division BS2569
Section 4.S36
Shelf
Number

ROADWA
W ... YORK

HET OUDSTE EVANGELIE.

Boek- en Steen-drukkerij van De Breuk & Smits.

HET OUDSTE EVANGELIE.

CRITISCH ONDERZOEK NAAR DE SAMENSTELLING, DE ONDERLINGE VERHOUDING, DE HISTORISCHE WAARDE EN DEN OORSPRONG DER EVANGELIëN NAAR MATTHEUS EN MARCUS.

DOOR

J. H. SCHOLTEN,

Hoogleeraar te Leiden.

LEIDEN,
ACADEMISCHE BOEKHANDEL VAN P. ENGELS.
1868.

Toen ik in 1864 mijn critisch onderzoek naar het vierde evangelie in het licht gaf [1], heb ik in hoofdtrekken mijne zienswijze medegedeeld omtrent de onderlinge verhouding en de samenstelling der synoptische evangeliën, en gaf ik daarbij de hoop te kennen, van later in bijzonderheden rekenschap te zullen geven van den hierin door mij gevolgden weg [2]. Aan dit voornemen wordt thans door het hier volgend critisch onderzoek naar de twee eerste onzer canonieke evangeliën aanvankelijk gevolg gegeven. Mijne, in weerwil van de vroegere tegenspraak van Baur en zijne school, waaraan nog onlangs Meyboom Jr [3]) en Keim [4]) bij vernieuwing bijval schonken, gevestigde overtuiging, dat Lucas later dan de twee andere synoptici geschreven en op de schriften, naar Mattheus en naar Marcus

[1]) Het evangelie naar Johannes. Leiden, 1864.
[2]) T. a. p. Voorrede, bl. VI, VII.
[3]) Geschiedenis en critiek der Marcus-hypothese. Amst. 1866.
[4]) Geschichte Jesu von Nazara, Bd. 1. Zür. 1867. S. 83—103.

genoemd, geen invloed geoefend heeft, veroorloofde mij de critiek op het evangelie naar Lucas voor het tegenwoordige te laten rusten, mij voorbehoudende, het resultaat van mijn onderzoek hieromtrent later in het licht te stellen.

Over de wederzijdsche verhouding van Mattheus en Marcus bleven de gevoelens, niet slechts buitenslands, maar ook onder onze vaderlandsche geleerden, tot hiertoe tusschen twee hoofdbeschouwingen verdeeld. Ter ééne zijde wijzen Zeller, Hilgenfeld, Keim en onder ons Meyboom, in overeenstemming met Baur, op verschijnselen, die hun schijnen voor den vroegeren oorsprong van Mattheus, althans van een Proto-Mattheus, te pleiten; ter andere zijde verdedigen, ofschoon met verschillende modificatiën, Hitzig, Ewald, Ritschl, Reuss, Réville, Meyer, Volkmar, Holtzmann, Weizsäcker en onder ons Michelsen, de prioriteit hetzij van den canonieken Marcus of van een Proto-Marcus. Om wel te kunnen oordeelen, ontbreekt het, ook na den arbeid van uitstekende geleerden, nog altijd aan eene volledige vergelijking van beider teksten in bijzonderheden. Aan de vervulling dezer taak is een goed deel van mijn tegenwoordig onderzoek gewijd, dat, naar ik vertrouw, velen in de overtuiging zal versterken, dat de prioriteit doorgaans aan den tekst van Marcus moet toegekend worden, terwijl een betrekkelijk kleiner aantal plaatsen, waar de tekst van Mattheus oorspronkelijker luidt, de onderstelling wettigt, dat aan beiden eene gemeenschappelijke bron ten grondslag heeft gelegen, die met den naam van Proto-Marcus pleegt bestempeld te worden. Zijn er, gelijk bij zooveel verschil van meening te verwachten is, anderen, die, ook na de overweging der hier geleverde gronden, aan een tegenovergesteld resultaat blijven vasthouden, ik vertrouw, dat ook hun eene zooveel mogelijk volledige opgave en classificatie der verschijnselen, die, zoowel op gramma-

tisch als historisch gebied, de twee eerste evangeliën onderscheiden, niet onwelkom zijn zal, als het eenig geschikte middel, om in het vraagstuk naar de onderlinge verhouding onzer evangeliën tot eene voldoende uitkomst te geraken.

Draagt ons tegenwoordig onderzoek in den grond een zuiver philologisch-critisch karakter, het doel, waarmee het ondernomen werd, is historisch, inzoover het de strekking heeft, om het beeld van Jezus zoo nauwkeurig mogelijk in zijne oorspronkelijke gedaante uit het critisch proces te voorschijn te doen treden.

Hiertoe was echter noodig, nadat door onderlinge vergelijking de oorspronkelijke tekst (Proto-Marcus) geconstateerd was, dien tekst zelven onder de oogen te zien, en te onderzoeken, of zich in dit geschrift, dat, gelijk het daar ligt, in menig opzicht niet aan de eischen der historische waarschijnlijkheid voldoet, ook vroegere historische en latere mythische en andere onhistorische bestanddeelen laten onderscheiden. Dat zulk een onderzoek, waarbij de vergelijking met andere bronnen gemist wordt, zijne eigenaardige bezwaren heeft, behoeft geene herinnering. Zal intusschen de bij velen gevestigde overtuiging, dat in onze evangeliën historisch en niet-historisch, een zoogenaamd natuurlijke Jezus en de bovennatuurlijke wonderdoener, dooreengevlochten zijn, op deugdelijken grondslag rusten, dan wordt het tijd, dat de critiek er zich toe zette, om de vraag te overwegen, hoe, zonder willekeur en naar de regelen der critisch-historische waarschijnlijkheid, deze tweeërlei elementen zich laten onderscheiden. Heb ik wél gezien, dan wijst een onderzoek naar de samenstelling van Proto-Marcus den weg aan, om de oorspronkelijke schets van Marcus, den vriend van Petrus, waarvan de oude presbyter in het bekende fragment van Papias gewag maakt, op het spoor te komen, die, in vereeniging met de

spreukverzameling van Mattheus, in den canonieken Mattheus gedeeltelijk bewaard, en met de historische bijzonderheden, die, zooals ik later zal trachten aan te wijzen, bij Lucas gevonden worden, de gegevens levere, waaruit de Christus, ontdaan van den dogmatischen en mythischen stralenkrans, hem in de overlevering gevlochten, in zijn oorspronkelijk historisch karakter gekend worde. Dat aan zulk eene historische kennis van Jezus thans meer dan ooit dringende behoefte bestaat, bewijzen de vele pogingen, die hiertoe in onze dagen door uitstekende mannen worden in het werk gesteld. Men wil historie, een Jezus, die aan de wetten der menschelijke ontwikkeling onderworpen was, een Jezus, die hoe verheven en groot en als de menschenzoon aan de menschheid toebehoorende, nogtans als echte zoon van Israël in het cader van zijn tijd past. Zijn nog velen in onze dagen van zulk eene Christusbeschouwing afkeerig, verkiezen zij nog altijd boven den waren menschenzoon den wonderman, die als een god op aarde omwandelde, en wiens menschelijke natuur in den grond niets meer was dan een schijnbeeld of een masker, waarachter de godheid eener bovenmenschelijke persoonlijkheid zich verborgen hield, ik durf mij niet vleien, bij zóó groot verschil van standpunt, de zoodanigen te zullen overtuigen, maar zal mij gelukkig achten, wanneer ook zij in mijnen arbeid den ernst van een rustig onderzoek en de waardeering van Jezus, als de hoogste verschijning op het gebied der godsdienst, niet miskennende, bij vasthoudendheid aan eigen standpunt, den staf niet breken over broeders, voor wie Jezus, ook naar een gansch andere, naar zij meenen, wél gegronde opvatting van zijn persoon en leven, een heiland en verlosser is.

Zal ik, evenals andere critici in onzen tijd, de beschuldiging niet ontgaan, dat de moderne wereldbeschouwing op mijn oordeel over de historische waarheid der overgeleverde feiten

invloed oefende, ik neem die beschuldiging aan, inzoover daarmee slechts geen willekeurig apriorisme bedoeld wordt, maar de toepassing van algemeen erkende denkwetten en door de ervaring gestaafde waarheden, die nergens en dus ook niet bij de beoordeeling van de waarheid of onwaarheid van overgeleverde feiten der geschiedenis mogen ter zijde gesteld en ook door onze tegenpartij, zonder eenige bedenking, toegepast worden, zoodra het berichten betreft, die, óf aan de niet-christelijke oudheid ontleend zijn, óf tot den na-apostolischen tijd behooren. Acht men de stelling bedenkelijk: »wonderen zijn onmogelijk", men stelle, om misverstand te voorkomen, hiervoor in de plaats: »Wat met algemeen erkende denk- en ervaringswetten strijdig is, kan niet als historisch erkend worden. Vóór alles dient men zich onderling te verstaan over 't geen met den naam van wonder wordt aangeduid. Verstaat men daaronder wél geconstateerde verschijnselen op het gebied van natuur of geschiedenis, die de wetenschap tot hiertoe niet bij machte was en wellicht nimmer zijn zal, uit den samenhang der natuurlijke oorzaken te verklaren, wie kan er tegen hebben, in dien zin van wonderen te spreken, waar de natuur op elke bladzijde een tal van onopgeloste en wellicht onoplosbare geheimen geeft te lezen? Is met name het ontstaan des levens op elk gebied in zijnen diepsten grond een mysterie; blijft inzonderheid de wording van het genie onverklaard, wie zou dan wagen om den grootste onder de kinderen der menschen in zijne wording volledig te verklaren, en weigeren in dien zin het woord te onderschrijven: »niemand kent den Zoon dan de Vader?" Met zulk eene bepaling van het wonder is echter voor onze supranaturalistische tegenpartij niets gewonnen. Het wonder toch, dat de moderne critiek, ook zonder historisch getuigenverhoor, voor onmogelijk verklaart, is niet een wél geconstateerd doch onbegrepen verschijnsel op het

gebied van natuur of geschiedenis, in welken zin, b. v. de storingen in den omloop van Uranus een wonder waren, vóórdat door de ontdekking van Neptunus het raadsel was verklaard; neen, wat de moderne critiek verwerpt, is het bestaan van het logisch ongerijmde, een vierkante cirkel b. v., of, wat hiermee gelijk staat, de bewering, dat zekere bekende factoren a, b, c enz., onder bepaalde omstandigheden, een product voortbrengen, en dat ditzelfde resultaat evenzeer zonder die factoren of onder geheel andere omstandigheden zou kunnen verkregen worden. Het aannemen van een wonderbericht van dien aard zou toch hetzelfde zijn als te gelooven, dat a + b evenzeer het resultaat kan zijn van a + b als van a + c, m. a. w. dat a evenzeer a als niet-a zijn kan. Op grond hiervan verwerpt de wetenschappelijke man, ook zonder een opzettelijk ingesteld getuigenverhoor, een bericht, zooals b. v. dat Mohammed de maan in zijn zak zou gestoken hebben, omdat de bewering hiervan neerkomt op de stelling, dat een inhoud van b. v. 100 cubiekvoeten zou passen in de circumferentie van slechts één voet, of dat de lengte van een duim eene lijn van honderd duimen zou kunnen dekken. Zou het anders zijn met het bericht, dat de aarde, of gelijk men oudtijds meende, de zon zou stil gestaan hebben op Jozua's gebed, of dat, nadat met vijf brooden en twee visschen duizenden menschen gespijzigd waren, er ten slotte nog meer overbleef dan er oorspronkelijk geweest was? Zulke berichten wijst de historicus ook zonder getuigenverhoor af, en doet dit met te meer vrijmoedigheid, wanneer het blijkt, dat de wonderberichten in onze evangeliën, hoe ongerijmd ook, wanneer zij letterlijk worden opgevat, oorspronkelijk ontstaan zijn uit symbolische voorstellingen, die de uitdrukking waren der werkzaamheid van Jezus in de zedelijke wereld.

Noemt men dit apriorisme, ik meen, dat die benaming

voor de moderne critiek niet past. Gesteld, de wonderen van Jezus waren verhaald door ooggetuigen, wat, bij den tegenwoordigen stand van het historisch onderzoek, wel door zeer weinigen voor ontwijfelbaar zal gehouden worden, ik vraag, of tegen de veronderstelde ervaring van menschen, die achttien eeuwen geleden leefden en wel in een tijd, die door groote wonderzucht werd gekenmerkt, niet moet opwegen de insgelijks door de ervaring, maar door eigene, wél geconstateerde ervaring ons kenbaar geworden rechtstreeksche getuigenis van God? Hier doet dus de historicus, die zulke zich zelf wedersprekende wonderverhalen verwerpt, van eene getuigenis van menschen, die hem verhalen, dat zij 5—5 = 8 hebben waargenomen, vierkante cirkels gezien en lijken hebben zien herleven, een beroep op de getuigenis van God, die door middel zijner voortdurende, door de ervaring der eeuwen voor onze rede geconstateerde openbaring ons toeroept: Ik kan geene vierkante cirkels maken, geen ezels doen spreken en geen gebakken brood uit niets scheppen. Maakt, vragen wij, de historicus, die zoo oordeelt, zich hierbij aan apriorisme schuldig; of treft die beschuldiging veeleer hen, die ons toeroepen: Gij verwerpt de wonderen, omdat gij *ons* godsbegrip verwerpt; zie *onze* God kan wonderen doen, en dus zijn wonderen mogelijk"? Vanwaar toch uw begrip van een God, wiens almacht daarin zou bestaan, dat Hij alles en dus ook het ongerijmde doen kan? Is het ontleend aan de ervaring, die een standvastige orde in den loop der dingen constateert en van daar opklimt tot de erkenning van een God van orde? Is het ontleend aan den Bijbel? Maar die verkondigt ons juist, dat God niet alles doen kan, met name dát niet, wat met zijne wijsheid, heiligheid en liefde strijdig is, Jes. XLIX:15. Jer. XXXIII:20, 21, 25, 26. Hebr. VI:18; en Jezus onderstelde, dat wellicht het wegnemen van den drinkbeker, dien hij afbad, *niet mogelijk* bij God zou zijn,

Matth. XXVI:39. Dan wellicht aan het Hervormde leerbegrip? Maar weet men dan niet, dat volgens die leer Gods almacht, hoezeer door niets *buiten* Hem *ad extra* beperkt, wel degelijk *ad intra* beperkt is door zijn wezen? dat, volgens Voetius, in Gods daden geene »repugnantia in terminis" bestaan kan, en dat de leer, dat God ook het logisch ongerijmde doen kan, door hem wordt afgewezen, als een »absurdorum omnium praecipitium," en als een »asylum contradictionum," waarbij men ten laatste aan God de macht zou toekennen »om te maken, dat een hond een steen is, een lichaam geene grootte hebben, of eene eigenschap zonder subject bestaan zou?" Weet men dan niet, hoe Kalvijn het wonder der transsubstantiatie afwees, als eene monstruositeit, waardoor de gansche orde der natuur wordt omgekeerd, en waartegen, gelijk Zwingli het uitdrukte, »onze zintuigen en onze rede zich verzetten," en zal men van deze echt Gereformeerde en gezonde denkbeelden over de almacht Gods terugkeeren tot de verworpen leer der Socinianen, dat, uit kracht van Gods almacht, »de zon even goed een palm of duim grooter of kleiner zou kunnen zijn en even goed in het westen als in het oosten zou kunnen opgaan"? Dit te gelooven staat natuurlijk ieder vrij, maar men make dan slechts geen aanspraak op kerkelijke rechtzinnigheid. Waartoe dan der nieuwere theologie verweten, dat hare ontkenning van het wonder de vrucht zou wezen van een aprioristisch gesteld godsbegrip, waarvan de nieuwere wetenschap niet uitgaat, terwijl men zelf de mogelijkheid der wonderen bouwt op een aprioristisch, onchristelijk en ongereformeerd verzinsel, waarbij het bewijs voor de stelling »wonderen zijn mogelijk" ten slotte hierop neerkomt: Wonderen zijn mogelijk, omdat wij ze voor mogelijk verklaren?

Ik heb bij mijne critiek gebruik gemaakt van het licht, door mijne voorgangers ontstoken, en van de door mij

gebruikte literatuur doen blijken in de historische inleiding tot dit geschrift. Sedert ik met dezen arbeid gereed was, verschenen het reeds genoemde werk van Keim, de artikelen van Hilgenfeld [1]), en in ons vaderland het eerste gedeelte van het onderzoek van Michelsen [2]), wiens poging tot herstel van den oorspronkelijken Marcus ik toejuich, al zijn ook de weg, dien wij bewandelen, en onze resultaten niet dezelfde. Van opzettelijke wederlegging van andersdenkenden heb ik gemeend mij te moeten onthouden. Ik geef hier, gelijk vroeger in mijne critiek op het vierde evangelie, het resultaat van eigen onderzoek, zooals het, na kennisneming ook van de schriften mijner voorgangers, zich gevormd heeft, en waaruit den deskundige van zelf blijken zal, in welke opzichten mijne beschouwing van die van anderen afwijkt of daarmee overeenstemt. Ik meld dit bij voorbaat, opdat men niet aan voornaam ignoreeren van anderer arbeid — waarvan trouwens de inleiding op dit onderzoek het tegendeel bewijst — toeschrijve, wat enkel het gevolg is, van den toeleg, om, zonder den lezer heen te leiden door al de doolhoven der critiek, die ik zelf doorkruipen moest, hem met de gronden, waarop mijne beschouwing steunt, bekend te maken.

Gelijk men zien zal, heb ik nogmaals de opstandingsquaestie historisch onderzocht, ten einde de oudste apostolische voorstelling hieromtrent in het licht te stellen. Zij, wier godsdienst nog altijd staat of valt met het geloof, dat het lijk van Jezus ten derden dage levend uit het graf te voorschijn is getreden, mogen door de critiek en eene juiste exegese der teksten leeren, dat dit geloof niet dat was der apostelen, en dat het niet aangaat, om, terwijl men de nederdaling van Jezus in den Hades heeft prijsge-

[1]) Zeitschr. für wissensch. Theol., 1867, Hft. 3, 4, 1868, Hft. 1.

[2]) Het evangelie van Marcus. Amst. 1867.

geven en de opstanding van Jezus dus niet meer, als de apostelen, beschouwt als een terugkeer uit den Hades, eene eigen gemaakte, daarvan afwijkende voorstelling met den naam van apostolisch te bestempelen en onder die geüsurpeerde vlag zich tegenover de moderne wetenschap te stellen. Geen der zich noemende rechtzinnigen gelooft thans meer aan het bestaan eener onderwereld, en hierin wijken allen van de apostelen af. Waar allen daarentegen, ouderwets en nieuwerwets geloovigen, in overeenstemmen, is het geloof, dat het kruis voor Jezus de weg tot zijne verheerlijking geworden is. Mocht men, bij zulk een gemeenschappelijk afwijken van den vorm en bij het gemeenschappelijk vasthouden aan het wezen der oude apostolische belijdenis, elkander slechts in liefde verdragen, zij het dan ook, dat de leus ter ééne zijde blijve: »Zalig, die gelooven, omdat Petrus, Thomas en anderen den verheerlijkte gezien hebben", ter andere zijde het woord: »Zalig die gelooven, ofschoon zij niet gezien hebben!"

Wat ik wensch is dat ook dit onderzoek moge bijdragen om al te vreesachtige voorstanders der nieuwere theologie te doen inzien, dat de vraag naar den historischen Jezus niet hopeloos staat, en dat de critiek, wel verre van het Christusbeeld te verduisteren, een Jezus ons leert kennen, dien elk, wien het om godsdienst en zedelijkheid te doen is, ook nu nog der gemeente kan prediken als het licht der wereld en als den hoogsten leidsman der menschheid op het gebied des godsdienstigen levens.

Is Jezus dit niet meer voor sommigen, voor wie niet slechts het Christendom, maar de godsdienst zelve zich opgelost heeft in eene poëtische illusie, hen moge de critiek leeren, dat, zoo naar hunne meening de godsdienst louter poëzie is, die poëzie zich nergens schooner en verhevener geopenbaard heeft dan in Jezus, en dat er ook zelfs in dit geval niet het minste recht bestaat

om, met de historie in de hand, zijn zedelijk karakter te verdenken, en ons van dogmatisme te beschuldigen, wanneer wij op critische gronden, die zij niet bij machte waren te ontzenuwen, onderscheid maken tusschen 't geen Jezus zelf was en leerde en 't geen hem door de overlevering is toegedicht. Van welk een gehalte de critiek van de zoodanigen is, blijkt o. a. hieruit, dat dezelfden, die aan de historische berichten omtrent Jezus schier alle vertrouwen ontzeggen en zelfs de schijnbaar meest authentieke uitspraken, hem door de evangelisten toegekend, als woorden voorstellen, hem later, bij den strijd der partijen, met eene bepaalde bedoeling, in den mond gelegd, — breed opgeven van de historische waarheid en juistheid dier berichten, waar deze, gelijk b. v. in de parusieredenen, de stof leveren om Jezus te kunnen verklaren voor een dweeper, die, nadat hij zijn oorspronkelijk plan zag mislukken, op een wereldtroon gespeculeerd heeft, die hem bij zijne aanstaande wederkomst te wachten stond. Dit noemen wij meten met twee maten. Of zal men hierin den toeleg waardeeren om, gelijk Renan het uitdrukt, een recht palpabelen, echt joodschen Jezus in de geschiedenis te zien? Alsof Jezus om toch recht palpabel te zijn en als echte zoon van Israël in het cader van zijn tijd wél te passen, noodwendig een zinnelooze dweeper had moeten zijn, die, om het doel, dat hij zich voorstelde, te bereiken, de rol van thaumaturg gespeeld en zijne wederkomst verwacht heeft op de wolken! Zulk eene critiek moge zich op hare beweerde »Voraussetzungslosigkeit" verheffen, maar wordt in den grond door antipathieën beheerscht, die aan het rustig onderzoek naar de feiten behooren vreemd te zijn. Welke waarde in objectieven zin moet toegekend worden aan de godsdienst, met name aan die, welke Jezus met woord en daad gepredikt heeft, en of het ideaal, waar hij naar streefde, eene illusie was, of integendeel eene waar-

heid, die aan de diepst gevoelde behoefte van het menschelijke hart voldoet, is eene vraag, wier beantwoording niet behoort tot het forum der historische critiek, die slechts het feitelijke constateert, maar aan de philosophie der godsdienst is opgedragen. Wat ik voor mij in deze als waarheid erken, is bekend. Mijne wetenschap op het gebied der godsdienst reikt nog altijd niet verder, dan die van Paulus, toen hij schreef: »ik heb niet voorgenomen iets anders onder u te weten dan Jezus Christus, de kracht Gods en de wijsheid Gods," zij het dan ook, ten spijt, ter ééne zijde van hen, die zich »de Christuspartij" bij uitnemendheid noemende, 1 Cor. I: 12, nog evenals de Joden in des apostels tijd, »teekenen zoeken", ter andere zijde van het moderne heidendom, in welks schatting de godsdienst van den gekruisigde ook nu nog »eene dwaasheid" blijft.

Leiden, Februari, 1868.

INHOUD.

INLEIDING.

HISTORISCH OVERZICHT VAN HET CRITISCH ONDERZOEK NAAR DE SYNOPTISCHE EVANGELIëN . . . . Blz. 1—18.

EERSTE AFDEELING.

ONDERZOEK NAAR DE SAMENSTELLING VAN HET EVANGELIE NAAR MATTHEUS, OP ZICH ZELF BESCHOUWD EN MET HET OOG OP MARCUS.

I.	Blz.
Volgorde der verhalen .	19—72.
Matth. I en II	19—23.
» III : 7—10	23, 24.
» » 12, 13	24.
» » 14, 15, IV : 3—11	25.
» IV : 12	25, 26.
» » 13—16	26, 27.
» » 23	27, 28.
» » 24, 25	28.
» V—VII	28—30.

		Blz.
Matth.	VIII : 1—4	30, 31.
»	» 14—17.	32, 33.
»	IX : 1 verv.	33, 34.
»	» 9—13.	34.
»	» 18—26	35.
»	» 27—31, 35, X : 1—4, 5—41 .	36, 37.
»	X : 23, 25	37, 38.
»	XI : 1, 2 verv.	38, 39.
»	» 20—24, 25—30, XII : 1—3, 4, 5, 6	39—41.
»	» 9—14, 15—21, 22—37, 38—42	41, 42.
»	» 46—50, XIII : 1 verv.	42, 43.
»	XIII : 16, 17, 18—23, 24—33, 44—48	43.
»	» 35, 36—43	44.
»	» 49, 50, 51, 52, 53, 54—58 .	45, 46.
»	XIV : 13	46, 47.
»	» 28-31, 33, XV : 1	47.
»	XV : 21—28, 32, XVI : 1, 2 . . .	48, 49.
»	XVI : 13, 17—19	49, 50.
»	» 24, 27, 28, XVII : 5, 6, 7, 14	50, 51.
»	XVII : 15, 18, 22, 24b—27, XVIII : 1, 3, 4	51, 52.
»	XVIII : 7-9, 10—14	52, 53.
»	» 15—35, 23—35, XIX : 1, 10—12, 13, 17	53.
»	XIX : 24, 27, 28, XX : 1—16 . . .	54, 55.
»	XX : 20—28, 29—34	55, 56.
»	XXI : 10, 11, 12—14, 21, 22, 28—32	56, 57.
»	» 43, XXII : 1—14	57, 58.
»	XXII : 15—22, 23 verv., 46, XXIII : 1—37	58—60.
»	XXIV : 1, 3b	60, 61.
»	XXV : 1—13, 14—30	62, 63.
»	» 31 verv.	63, 64.
»	XXVI : 1, 14—16, 25, 32, 50 . .	64, 65.

Blz.

Matth. XXVI: 52—54, 63b, 67, XXVII: 3—10, 11 . . . . 65, 66.
» XXVII: 19, 24, 29, 43 . . . . . 66.
» » 51b—53, 62—66, XXVIII: 2—4 . . . . 67, 68.
» XXVIII: 9, 10 . . . . 68, 69.
» » 11b—15, 16 . . . . 69, 70.
Bronnen van het canonieke Mattheus-evangelie. 70—72.

II.

De citaten uit het O. T. . . . 72—80.
a. *Citaten, die alleen bij Trito-Mattheus voorkomen* . . . . 72—76.
Matth. I: 23 . . . . 72, 73.
» II: 5, 15, 18 . . . . 73, 74.
» III: 3, IV: 15, VIII: 17 . . . . 74.
» XII: 18—21, XIII: 35, XXI: 5, XXVII: 3 . . . . 75, 76.
b. *Citaten, die alleen bij Mattheus en Lucas voorkomen (Deutero-Mattheus)* . . . . . 76, 77.
Matth. IV: 4, 6, 7, 10, Luc. IV: 4, 10, 11, 8 77.
» XI: 10, Luc. VII: 27 . . . . 77.
c. *Citaten bij Mattheus en Marcus* . . . 77—79.
Mc. IV: 12, Matth. XIII: 13—15 . . . . 77, 78.
» VII: 6, » XV: 8 . . . . 78, 79.
» » 10, » » 4 . . . . »
» X: 7 » XIX: 8 . . . . . . »
» XII: 26 » XXII: 32 . . . . . »
» » 30 » » 37 . . . . . »
» » 36 » » 44 . . . . . »
» XIV: 27 » XXVI: 31 . . . . . 79.
» » 62 » » 64 . . . . . »
» XV: 34 » XXVII: 46 . . . . . »
d. *Citaten in de spreukverzameling* . . . 79, 80.

Blz.

Matth. V:38, 21, 27, 43 . . . . 79, 80.

III.

Verhalen van Mattheus, die naar typen en profetieën in het O. T. geconstruëerd zijn. . . . 80—85.

Matth. I:1—18 . . . . 80, 81.
» II:1 verv. . . . . 81, 82.
» IV:13 . . . . 82.
» XXI:2, 7, XXIV:15, XXVI:15 . 83.
» XXVII:3–10, 34, 43 . . . . . . 84.

IV.

Doubletten in het Mattheus-evangelie . . . . 85—89.

Matth. IV:23, IX:35 . . . . 85.
» V:29, XVIII:9 . . . . »
» » 30, » 8 . . . . 86, 87.
» » 32, XIX:9 . . . . »
» VI:15, XVIII:35 . . . . »
» VII:16, XII:35 . . . . »
» IX:13, XII:7 . . . . »
» » 34, » 24 . . . . »
» X:15, XI:24 . . . . »
» » 17, XXIV:9 . . . . 87, 88.
» XII:39, XVI:4 . . . . »
» XIII:12, XXV:29 . . . . »
» XIV:5, XXI:26 . . . . »
» XVI:19, XVIII:18 . . . . »
» XVII:20, XXI:21 . . . . »
» XXIV:11, XXIV:24 . . . . . . »
» » 23, » 26 . . . . . . 88.
» XXVIII:7, XXVIII:10 . . . . . »

Resultaat . . . . 88, 89.

Blz.

V.

Woorden en uitdrukkingen, die de twee eerste hoofdstukken van Mattheus onderscheiden en elders wederkeeren. 90—92.

TWEEDE AFDEELING.

VERGELIJKING VAN HET MATTHEUS- EN MARCUS-EVANGELIE IN BIJZONDERHEDEN.

I.

Plaatsen in Mattheus, waar de redactor den tekst van Marcus heeft misverstaan . . . 93—250.

Mc.	I : 13,	Matth.	IV : 11	93, 94.
»	» 16	»	» 18	»
»	» 22	»	» 22	»
»	» 42	»	VIII : 3	94, 95.
»	II : 16	»	IX : 11	»
»	IV : 11	»	XIII : 11	»
»	» 20	»	» 23	»
»	» 39	»	VIII : 25	95, 96.
»	II : 14	»	IX : 9, 10	»
»	» 18	»	» 14	»
»	» 23	»	XII : 1	97, 98.
»	» 28	»	» 8	»
»	III : 18	»	X 4	»
»	» 19	»	» 4	»
»	III : 19	»	» 4	98, 99.
»	» 32	»	XII : 46	»
»	V : 11	»	» 30	»
»	» 22	»	IX : 18	»
»	VI : 9	»	X : 9	»
»	» 10	»	» »	99, 100.

				Blz.
Mc.	VI : 11,	Matth.	X : 14	99, 100.
»	VII : 28	»	XV : 27	»
»	VIII : 12	»	XVI : 4	100, 101.
»	» 15	»	» 6	»
»	» 28	»	» 14	»
»	» 31, IX : 31, X : 34, XXVII, 23, XX : 19			»
»	X : 34.			
»	IX : 11—13,	Matth.	XVII : 11	101, 102.
»	» 33—37,	»	XVIII : 3.	102.
»	X : 1,	»	XIX : 1	»
»	» 2,	»	» 9	»
»	» 8,	»	» 5^{b}	103, 104.
»	» 13,	»	» 13	»
»	» 18,	»	» 17	»
»	» 28,	»	» 27	104, 105.
»	» 42,	»	XX : 25	»
»	X : 43,	»	» 26	105, 106.
»	XII : 3, 4, 5,	»	XXI : 35	»
»	» 8,	»	» 39	»
»	» 28,	»	XXII : 35	»
»	XIII : 9,	»	X : 17	106, 107.
»	» 10,	»	XXIV : 14	»
»	XIV : 9	»	XXVI : 13	»
»	» 2	»	» 5	»
»	» 8	»	» 12	»
»	» 24	»	» 28	107, 108.
»	» 41	»	» 45	»
»	» 44	»	» 48	»
»	» 45	»	» 49	108, 109.
»	» 54	»	» 57	»
»	» 64	»	» 69	»
»	» 72	»	» 75	»
»	XV : 10	»	XXVII : 18	109.
»	» 11	»	» 20	»

Blz.
Mc. XV:36, Matth. XXVII:49 . . . . . 109.
» XVI:7 » XXVIII:7 . . . . . »

II.

Glossemata in het Mattheus-evangelie aan den tekst van Marcus toegevoegd 110—127.

a. *Invoeging van het veronderstelde subject of object der rede* . . . . 110—112.
b. *Invoeging bij ellipsen* . . . . 112.
c. *Uitbreiding en vergrooting* . . . . . . 112, 113.
d. *Nadere bepaling van het subject* . . . 113, 114.
e. *Nadere bepaling der handeling* . . . . 114, 115.
f. *Glossemata ter bevordering van gelijkvormigheid in uitdrukking* . . . . . . 116—118.
g. *Het gebruik van* μόνος *bij* εἰ μή . . . 118.
h. *Het gebruik van* λεγόμενος en ὄνομα . . 118.
i. *Glossemata in de verwisseling van woorden* . . . . 118, 119.
k. *Dogmatische glossemata* . . . . 119—121.
l. *Glossemata ter opheldering van zaken* . 121, 122.
m. *Rangschikking en uitbreiding der woorden, naar het O. T.* . . . . 122, 123.
n. *Slotformules bij Mattheus* . . . . 123, 124.
o. *Bijvoeging van* ἀποκριθείς bij εἶπεν . . . 124—126.
Resultaat . . . . 126, 127.

III.

Het sprekend invoeren van personen door Mattheus, vergeleken met de parallelle plaatsen bij Marcus . . . 128, 129.

IV.

Synoniemen . . . 129—132.

Blz.

V.

Verbindingspartikelen. . 133, 134.

VI.

Andere proeven van correctie bij Mattheus. . . . . . 135—144.

Mc.	I : 5,	Matth.	III : 5	135, 136.
»	» 9,	»	» 13	»
»	» 11,	»	» 17	»
»	» 12,	»	IV : 1	»
»	» 17,	»	» 9	»
»	» 29,	»	VIII : 14	»
»	» 16,	»	IV : 18	»
»	» 20,	»	» 22	»
»	» 41,	»	VIII : 3	»
»	II : 15,	»	IX : 10	136.
»	» 21,	»	» 16	»
»	» 22,	»	» 17	»
»	» 23,	»	XII : 1	»
»	» 24,	»	» 2	»
»	III : 4,	»	» 12	137.
»	» 16,	»	X : 2	»
»	» 28,	»	XII : 31	»
»	» 35,	»	» 50	»
»	IV : 1,	»	XIII : 2	»
»	» 3,	»	» 3	»
»	» 4,	»	» 4	»
»	» 5,	»	» 5	»
»	» 6,	»	» 6	»
»	» 10,	»	» 10	»
»	» 12,	»	» 14, 15	»
»	» 15,	»	» 19	138.
»	» 32, 33,	»	» 32	»
»	» 41,	»	VIII : 27	»

					Blz.
Mc.	V : 2,	Matth.	VIII : 28	. . . .	138.
»	» 16,	»	» 33	. . . .	»
»	» 13,	»	» 32	. . . .	»
»	» 25	»	IX : 20	. . . .	»
»	» 34	»	» 22	. . . .	»
»	VI : 2,	»	XIII : 54	. . . .	»
»	» 26,	»	XIV : 9	. . . .	»
»	» 34,	»	» 24	. . . .	»
»	» 35,	»	» 15	. . . .	139
»	» 36,	»	» 15	. . . .	»
»	» 39,	»	» 18, 19	. . . . .	»
»	» 43,	»	» 20	. . . .	»
»	» 48,	»	» 25	. . . .	»
»	VII : 5,	»	XV : 2	. . . .	»
»	» 11,	»	» 5	. . . .	»
»	» 19,	»	» 17	. . . .	»
»	» 25,	»	» 22	. . . .	»
»	VIII : 6,	»	» 35	. . . .	»
»	» 34,	»	XVI : 24	. . . .	»
»	» 36,	»	» 26	. . . .	140.
»	» 37,	»	» 26	. . . .	»
»	IX : 8,	»	XVII : 8	. . . .	»
»	» 42,	»	XVIII : 1	. . . .	»
»	X : 16,	»	XIX : 15	. . . .	»
»	» 39,	»	XX : 23	. . . .	»
»	» 46,	»	» 29	. . . .	»
»	XI : 7,	»	XXI : 7	. . . .	»
»	» 8,	»	» 8	. . . .	»
»	» 22,	»	» 21	. . . .	»
»	» 23,	»	» 22	. . . .	»
»	» 27,	»	» 23	. . . .	»
»	» 29,	»	» 24	. . . .	»
»	» 32,	»	» 26	. . . .	141.
»	XII : 2,	»	» 34	. . . .	»

					Blz.
Mc.	XII : 7,	Matth.	XXI : 38	. . . . .	141.
»	» 12,	»	» 46	. . . . .	»
»	» 14,	»	XXIII : 16	. . . .	»
»	» 15,	»	» 19	. . . .	»
»	» 19,	»	» 24	. . . .	»
»	» 24,	»	» 29	. . . . .	»
»	» 26,	»	» 31	. . . . .	»
»	» 25,	»	» 30	. . . . .	»
»	» 37,	»	» 45	. . . . .	»
»	XIII : 1,	»	XXIV : 1	. . . . .	»
»	» 2,	»	» 2	. . . . .	»
»	» 3,	»	» 3	. . . . .	»
»	» 7,	»	» 4	. . . . .	»
»	» 16,	»	» 18	. . . .	»
»	» 22,	»	» 25	. . . .	»
»	XIV : 1,	»	XXVI : 4	. . . . .	142.
»	» 2,	»	» 5	. . . . .	»
»	» 3,	»	» 7	. . . . .	»
»	» 6,	»	» 6	. . . . .	»
»	» 11,	»	» 16	. . . .	»
»	» 9,	»	» 13	. . . .	»
»	» 18,	»	» 22	. . . .	»
»	» 20,	»	» 23	. . . .	»
»	» 32,	»	» 36	. . . .	»
»	» 41,	»	» 45	. . . .	»
»	» 55,	»	» 59	. . . .	»
»	» 64,	»	» 65	. . . .	»
»	» 65,	«	» 67	. . . . .	143, 144.
»	» 72,	«	» 75	. . . .	»
»	XV : 1,	»	XXVII : 1	. . . .	»
»	» 6,	»	» 15	. . . . .	»
»	» 17,	»	» 28, 29	. .	»
»	» 18,	»	» 30	. . . . .	»
»	» 19,	»	» 29	. . . . .	»

		Blz.
Mc. XV : 26,	Matth. XXVII : 37	143, 144.
» » 27,	» » 38	»
» » 34,	» » 46	»
» » 39,	» » 54	144.
» » 46,	» » 60	»

VII.

Spreek- en schrijftaal . 144—146.

VIII.

Pleonasmen in de volkstaal van Marcus . . . . 146—149.

Εὐθύς en ἤρξατο . . . . 149, 150.

IX.

De klemtoon . . . 150—161.

Mc. I : 10,	Matth. III : 16	150, 151.
» » 34,	» VIII : 16	»
» II : 10,	» IX : 6	»
» » 18,	» » 14	»
» » 24,	» XII : 2	»
» III : 2,	» » 10	151.
» » 35,	» » 50	»
» IV : 1,	» XIII : 2	»
» V : 25,	» IX : 20	»
» » 39,	» » 24	»
» VI : 14,	» XIV : 1	»
» » »	» » 2	152, 153.
» » 44,	» » 21	»
» » 48,	» » 24	»
» » 49,	» » 26	»
» » 55,	» » 36	»
» VII : 2, 5,	» XV : 2	»
» VIII : 12,	» XVI : 4	»
» X : 8,	» XIX : 6	»

				Blz.
Mc.	X : 23,	Matth.	XIX : 23.	153, 154.
»	XI : 8,	»	XXI : 8 .	»
»	» 28,	»	» 23.	»
»	» 29,	»	» 24.	»
»	XII : 2,	»	» 34.	»
»	» 9,	»	» 41.	»
»	» 14,	»	XXII : 17	»
»	» 17,	»	» 21	»
»	» 18,	»	» 23	154, 155.
»	» 20,	»	» 25	»
»	» 22,	»	» 27	»
»	» 36,	»	» 43	»
»	» 37,	»	» 45	»
»	XIII : 9,	»	XXIV : 6	155, 156.
»	» 10,	»	» 14	»
»	» 21,	»	» 23	»
»	XIV : 3,	»	XXVI : 7	»
»	» 6,	»	» 10	»
»	» 9,	»	» 13	»
»	» 18,	»	» 21	156, 157.
»	» 24,	»	» 28	»
»	» 29,	»	» 33	»
»	» 30,	»	» 34	»
»	» 31,	»	» 35	»
»	» 42,	»	» 46	»
»	» 44,	»	» 48	»
»	» 50,	»	» 56	»
»	» 54,	»	» 58	157, 158.
»	» 67,	»	» 69	»
»	» 68a,	»	» 70	»
»	» 69,	»	» 71	»
»	» 55,	»	» 59	»
»	» 63,	»	» 64	»
»	XV : 14,	»	XXVII : 23	»

Blz.

Mc. XV : 15, Matth. XXVII : 26 . . . . . . 158, 159.
» » 27, » » 38 . . . . . . »
» » 29, » » 40 . . . . . . »
» » 39, » » 54 . . . . . . »
Αὐτός en ἐκεῖνος . . . . 159.
Verschil in de rangschikking der woorden om andere redenen . . . . 160, 161.

X.

Het deelwoord, verbonden met een verbum finitum, in plaats van twee verba finita, door καί verbonden. 161—163.

XI.

De aoristus of het imperfectum in plaats van het praesens . . 163—165.

XII.

De aoristus in plaats van het imperfectum . . . . . 165, 166.

XIII.

De derde persoon van het meervoud, zonder bepaald subject . 166, 167.

XIV.

Toevoeging van het persoonlijk voornaamwoord . . . . 167, 168.

XV.

Het lidwoord . . . . 168—172.

XVI.

De oratio directa, met en zonder het recitatieve ὅτι . . . . 172—174.

XVII.

Enkelvoud en meervoud . 174—176.

Blz.

XVIII.

Kortere en langere recensie van verhalen . . . . 177—181.

Matth. IX : 1—8, Mc. II : 1—12 . . . 177, 178.
» » 18—26, » V : 21—43 . . . 178, 179.
» » 20—22, » » 25—34 . . 179, 180.
» XIV : 34—36, » VI : 53—56 . . »
» » 6—12, » » 21—29 . . »
» XVII : 14—21, » IX : 14—29 . . 180.
» XXVI 18, » XIV : 13—15 . . 181.

XIX.

Schilderachtige trekken en kleine bijzonderheden in Marcus . . 182—192.

Geestdrift van het volk voor Jezus . . . . . 190.
Grooten nadruk legt Marcus op het onderwijs van Jezus . . . . 191, 192.

XX.

Eigennamen . . . 192—195.

XXI.

Pericopen, die bij Marcus, maar niet bij Mattheus voorkomen . 196—200.

Mc. I : 21—28 . . . . 196, 197.
» » 35—39 . . . . »
» IV : 21, 24, 26—29, VII : 31—37 . . 197, 198.
» VIII : 22—26 . . . . 198, 199.
» IX : 38—42, XII : 41—44 . . . . . . 199, 200.
» XIV : 51, 52 . . . . 200.

XXII.

Het dogmatisch karakter, waardoor zich het Mattheus-evangelie van Marcus onderscheidt . . . 200—210.

De Messias Davids zoon . . . . 200, 201.
Jezus de Zoon van God . . . . 201—203.

Blz.

Matth. XXVI : 13, 27 . . . . 203.
De beschrijving van den paaschmaaltijd . . »
De persoonlijke Christusheerschappij . . . . »
De wederkomst van Jezus . . . . 204.
De persoon van Jezus op den voorgrond geplaatst . . . . 204, 205.
De voorspelling van de kruisiging en de opstanding ten derden dage. . . . . 205.
De wonderen van Jezus . . . . 206—208.
Particularisme . . . . 208.
Verheffing van het apostolaat . . . . . . 208, 209.
Petrus en Mattheus . . . . 209.

XXIII.

Latere toevoegsels in den canonieken tekst van Marcus . . . 210—234.

Mc. I : 1—3 . . . . 210—212.
» » 4, 9, 15 . . . . 212.
» » 28, 29, 34_b, 44. . . . . 213.
» II : 8, 9, 14, 15^b, 17^b, 26, III : 16, 23, 30. . . . . 214.
» III : 32, IV : 11, 39, 40, V : 1, 7, 9, 13, 14, 15, 16 . . . . 215.
» V : 22, 35, 25, 30, 34^b, 36, 41, IV : 2, 4 216.
» VI : 5^b, 8, 14, 17 . . . . 217, 218.
» » 17, 18 . . . . 218, 219.
» VII : 2—4, 11, 26 verv. . . . . . . 219—221.
» » 33, VIII : 10, 19, 20, 31, 35, 38^b 221.
» IX : 1, 3, 5, 37^b, IX : 41 . . . . . 222, 223.
» » 48—50, X : 2 . . . . 223.
» X : 11, 12, 21, 24, 27, 29, 30, 32, 35, 38, 46, XI : 2 . . . . 224, 225.
» XI : 1, 5, 6, 7, 10^a, 13, 14, 17. . . . 225.
» » 27, 32, XII : 17, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 33. . . . . 226, 227.

Blz.

Mc. XII : 35, 36, 42, XIII : 4, 11, 23, 32. . 227, 228.
» XIV : 3, 4 . . . . 228, 229.
» » 4, 5, 7b, 12b, 18, 28, 30, 72 . 229, 230.
» » 35, 39, 41, 43, 48, 58 . . . 230.
» » 62, 65, 66, 71, XV : 1, 2 . . 231, 232.
» XV : 9, 10, 16, 21, 25 . . . . 232, 233.
» » 29, 34, 40, 42 . . . . 233, 234.
» XVI : 1, 4, 8 . . . . 334.

XXIV.

Is het geschrift, dat aan Deutero-Mattheus en Deutero-Marcus ten grondslag heeft gelegen, oorspronkelijk een geheel? . . . . 235—250.

Mc. III : 22—30 . . . . 236.
» IV : 12—35 . . . . 236—238.
» VI : 17—29 . . . . 238, 239.
» VII : 1—23, VIII : 1—9. . . . . . . 239, 240.
» VIII : 14, 16—21, 38—IX : 1 . . . . . 241, 242.
» IX : 41—50, X : 33, 34 . . . . 242, 243.
» X : 45 . . . . 243, 244.
» XI : 20—25 . . . . 244—246.
» XIII : 9b—31 . . . . 246—249.
» » 35, 36 . . . . 249, 250.

DERDE AFDEELING.

HISTORISCHE WAARDE EN OORSPRONG VAN DE EVANGELIËN NAAR MARCUS EN NAAR MATTHEUS.

I.

Historische waarde van het evangelie naar Marcus . . . . 251—268.

Afwezigheid van geboorte- en kindsheidsgeschiedenis . . . . 251, 252.

Blz.

Losse episoden . . . . 252.
Het leven van Jezus in drie tijdperken . . . »
Bijzonderheden tot het eerste tijdperk behoorende . . . . 252—255.
Bijzonderheden tot het tweede tijdperk behoorende . . . . 255, 256.
Bijzonderheden tot het derde tijdperk behoorende . . . . 256—258.
Historische bijzonderheden in Marcus, die elders niet voorkomen . . . . 258—268.

II.

Mythische bestanddeelen in Proto-Marcus . . . . 268—325.
a. *Voorloopige opmerkingen. De ἔργα van Jezus* . . . . 269—272.
b. *De wonderverhalen* . . . . 273.
c. *Oorsprong der wonderverhalen* . . . . 273.
Wonderverhalen van lateren oorsprong . . . 273, 274.
Apocriefe sagen . . . . 274.
Wonderverhalen van vroegeren oorsprong . . 274.
Symbolische taal van Jezus. . . . . 274—276.
Overgang van de symbolische beschrijving der geestelijke werkzaamheid van Jezus tot symbolische tafereelen, die later als feiten werden opgevat. . . . . 276, 277.
De wondervolle vischvangst, Luc. V:1 verv. verg. met Mc. I:17 en Matth. IV:19 . . 277.
De verwensching en de verdorring van den vijgenboom . . . . »
Symbolisch karakter der wonderverhalen in Proto-Marcus . . . . 278.
De wonderverhalen, in betrekking tot de historische bestanddeelen in Proto-Marcus . . »

Blz.

1. *De theophanie aan de Jordaan* . . . 278, 279.
2. *De verzoeking* . . . . 279, 280.
3. *De bezetene in de synagoge*. . . . . . 280—282.
4. *Genezing van een melaatsche* . . . . 282, 283.
5. *De paralyticus te Capernaüm* . . . . 283—285.
6. *De genezing van een man met eene verdorde hand* . . . . 285, 286.
7. *Verschillende genezingen ook door aanraking* . . . . 286, 287.
8. *De storm op zee* . . . . 287.
9. *De bezetene in het land der Gadarenen* . . 288—291.
10. *De opwekking van het dochtertje van een overste te Capernaüm* . . . . . 291—293.
11. *De bloedvloeiende vrouw*. . . . . . . 293, 294.
12. *De spijziging van vijfduizend* . . . . 294, 295.
13. *De wandeling over de zee* . . . . . 295—297.
14. *De Cananeesche vrouw* . . . . . . 298—301.
15. *Genezing van een doofstomme en een blinde* . . . . 301, 302.
16. *De verheerlijking op den berg* . . . . 302—305.
17. *Het onvermogen der leerlingen om een doofstommen démon uit te drijven* . . 305—309.
18. *De blinde te Jericho* . . . . 309—311.
19. *De intocht in Jeruzalem*. . . . . . . 311—313.
20. *De duisternis op Golgotha* . . . . . 313, 314.
21. *Het scheuren van het voorhangsel* . . 314.
22. *Het geopende graf en de opstanding* . 314—325.

Het oorspronkelijk apostolisch geloof aan de opstanding van Jezus, 1 Cor. XV: 3—11, Matth. XXVIII: 16 . . . . 315—318.

Eerste formatie der latere traditie, Mc. XVI: 1—8 . . . . 318, 319.

Tweede formatie der traditie, Matth., XXVIII: 1, 9, 10. . . . . 319, 320.

Blz.
Derde formatie, Luc. XXIV . . . . 320, 321.
De lichamelijke hemelvaart . . . . 321.
Vierde formatie, Joh. XX. Het geloof aan Jezus' verheerlijkt leven, zonder zinnelijke aanschouwing . . . . 321, 322.
De verschijning van Jezus, Joh. XXI . . . 322.
De sage van de verzegeling des grafs en de omkooping der wachters, Matth. XXVII: 62—66, XXVIII: 11—15 . . . . 322.
Het onechte slot van Marcus, XVI: 9—20 . 323.
Het oudste historische bericht in de oorspronkelijke schets van Marcus . . . . 323—325.

III.

Historische waarde van het Mattheus-evangelie . . . . . 325—329.
Historische parallellen met Proto-Marcus . . 326.
Uitspraken, gelijkenissen, feiten . . . . . . 326—328.

IV.

Onhistorische bestanddeelen in het Mattheus-evangelie . . . 329—335.

V.

De Logia van Mattheus volgens Papias . . . . 335-343.
Vergelijking van het bericht van Papias omtrent de Logia met den doctrinairen inhoud van het Mattheus-evangelie (Proto-Mattheus) . . . 338—343.

VI.

Het bericht van den presbyter Johannes over Marcus, volgens Papias . 343—346.
Vergelijking der kenmerken van den Papiaanschen Marcus met de oorspronkelijke schets, die aan Proto-Marcus ten grondslag heeft gelegen. 343—346.

Blz.

VII.

De latere getuigenissen aangaande het bestaan en den oorsprong der beide eerste evangeliën . . 347—349.

VIII.

De tijd waarin de twee eerste evangeliën geschreven werden . . 349—355.

BESLUIT.

Resultaat van het critisch onderzoek voor de kennis en waardeering van de christelijke godsdienst . 355—358.

De drie eerste evangeliën, in den kerkelijken Canon naar Mattheus, Marcus en Lucas genoemd, waren oorspronkelijk naamlooze geschriften, voor den tijdgenoot bestemd (Luc. I:4, Hand. I:1). De schrijvers stelden zich ten doel een getrouw verhaal te leveren van hetgeen Jezus gedaan en gesproken had (Luc. I:1—4, Hand. I:1, Euseb. H. E., III: 39), doch werden hierbij onwillekeurig bestuurd door de dogmatische zienswijze, die, bij den strijd der partijen, elk hunner eigen was. Bij het vervullen dier taak maakten zij geen aanspraak op eenige bovennatuurlijke hulp of ingeving, maar leverden, gelijk reeds anderen vóór hen ondernomen hadden (Luc. I:1), de uitkomsten van hetgeen zij, na zorgvuldig onderzoek, hetzij bij overlevering of uit geschreven bronnen, hetzij ook uit vermeende typen of profetieën aangaande den Christus in het O. T., als waarheid hadden leeren kennen. Daarenboven toonen zij door de wijze, waarop

zij niet schromen van elkander of van hunne berichtgevers af te wijken, dat het denkbeeld van onfeilbaarheid of canoniciteit, zoo als het in hunnen tijd door de synagoge op de boeken des O. Ts werd toegepast, hun, wat hunne eigene schriften betrof, ten eenemale vreemd was. Nog in de tweede eeuw gold onder de Christenen geen andere beschouwing. Men eerbiedigde de uitspraken van Jezus als woorden Gods (τὰ λόγια), waarvan Mattheus een samenstel (σύνταξις) had geleverd (Euseb. III : 39); hield zekere aanteekeningen van Marcus, den vriend van Petrus, voor een geloofwaardig, hoewel onvolledig bericht van hetgeen Jezus, volgens de prediking van Petrus, gesproken en gedaan had (λεχθέντα καὶ πραχθέντα), dat door de nog altijd hooger geschatte mondelinge overlevering werd aangevuld (Euseb. III : 39) [1]), en bestempelde die schriften, gelijk Justinus, met den naam van »Gedenkwaardigheden" (ἀπομνημονεύματα), die, zonder door apostelen geschreven te zijn, van hen en hunne volgers afkomstig gerekend werden [2]). De waarde, aan die geschriften toegekend, hing af van het bijzonder standpunt, dat men in de kerk had ingenomen, zoodat, waar een Hegesippus, Justinus en de joodsch-christelijke paschavierders in Klein-Azië de voorkeur gaven aan Mattheus [3]), Marcion als Pauliner, met terzijdestelling van Mattheus en Marcus, het evangelie naar Lucas voor het alleen ware erkende, en zelfs ten aanzien van dit geschrift veranderingen zich veroorloofde, die zijne dogmatische denkwijze hem wenschelijk deed achten [4]).

Langzamerhand veranderde die toestand. De evangeliën, oorspronkelijk naamloos uitgegeven en zelfs nog door Justinus, zonder vermelding van eenigen auteur, aange-

[1]) Zie mijn boek: De oudste getuigenissen aangaande de Schriften des N. Ts. bl. 16—18.
[2]) T. a. p. bl. 23—25.
[3]) Bl. 23, 25, 150.
[4]) Bl. 80 verv.

haald [1]), werden gaandeweg toegeschreven aan de auteurs, wier namen zij in den kerkelijken Canon dragen, en wel, op enkele uitzonderingen na, — b. v. van Clemens Alexandrinus, die aan de evangeliën, die geslachtregisters van Jezus hebben, de prioriteit toekende [2]), — in de gewone kerkelijke volgorde. Van lieverlede werd nu de canoniciteit, vroeger aan het O. T. toegekend, ook op het Nieuwe toegepast, en werden niet alleen de woorden van Jezus, waarvan de evangeliën bericht geven, maar ook die berichten zelve, nevens de boeken des O. Ts, in vereeniging met de apostolische brieven, de »Handelingen der apostelen" en het boek der »Openbaring" tot H. Schriften (*ἁγίαι γραφαί*) verheven [3]), terwijl bij voortduring ook aan de ongeschreven overlevering gezag werd toegekend.

Zoo bleef de stand van zaken, van de vaststelling van den Canon af tegen het einde der vierde eeuw, de middeleeuwen door. Eerst met de Reformatie ontwaakte de critiek, waarvan men in de vroegere kerk niet geweten had. De ongeschreven overlevering verloor haar gezag. De besluiten der conciliën, althans der oudste, werden geëerbiedigd, maar voor niets meer gehouden dan voor de ware, schoon niet meer onfeilbare opvatting van de leer der Schriften. Omtrent de schriften zelven en hunnen oorsprong veroorloofde men zich van den kerkelijk vastgestelden Canon te verschillen. Erasmus was voorgegaan. Boeken als de Prediker, de brief van Jacobus en de Openbaring gaven aan Luther aanstoot. Ook Zwingli ontleende aan laatstgenoemd boek geen bewijzen, en zelfs Kalvijn ontkende op historische gronden den apostolischen oorsprong van den brief aan de Hebreën, van den tweeden Petrus-brief en van de brieven van Judas en Jacobus, ofschoon hij, bij de ont-

[1]) Bl. 25. [2]) Euseb. H. E. VI: 14.
[3]) Oudste getuig. bl. 118 verv.

kenning van de authenticiteit dier schriften, hunne canoniciteit bleef handhaven.

Ook de protestantsche kerken hielden vast aan de onfeilbaarheid der canonieke Schriften, en lieten het in de kerk wel onzuiver toegepaste, doch ware beginsel dat de christelijke waarheid bestemd was om ook buiten de grenzen van het apostolisch tijdvak zich verder te ontwikkelen, varen, om, met uitsluiting van elke andere kenbron, de Schrift tot eenige, onfeilbare en algenoegzame kenbron der waarheid te verheffen. Met zulk eene Schriftbeschouwing werd van toen af de deur des onderzoeks weer gesloten en elke poging der critiek, die aan de onfeilbaarheid der letter zelfs voor het minst dreigde afbreuk te doen, als ketterij veroordeeld, zij het dan ook, dat de dogmatiek, bij het vasthouden aan den »auctor primarius", in het vrije onderzoek naar de »auctores secundarii" der bijbelboeken geen schade voor het geloof zag [1]).

Zoo kon het op den duur niet blijven. Onder de Protestanten begon de critiek, die, in beginsel gehuldigd, door de Reformatie, althans hoofdzakelijk, alleen was toegepast op de traditieën der kerk en de historische pretentieën van den roomschen stoel, haar recht te doen gelden ook met betrekking tot »de Schriften." De school van Saumur in Frankrijk stelde een vrij onderzoek in naar de hebreeuwsche punten en vocalen. Grotius en de Remonstranten begonnen hier en daar te knagen aan de onfeilbaarheid der letter en voor den allegorischen zin der Schriften, dien de H. Geest den geloovige deed vinden, de gewoon menschelijke d. i. grammaticale verklaring, in de plaats te stellen. De patristische overlevering aangaande een oorspronkelijk hebreeuwschen Mattheus, door de oude Protestanten als

1) Zie mijne leer der Herv. Kerk enz., 4de uitg. D. I. bl. 243.

schadelijk voor de onfeilbaarheid van den canonieken Griekschen Mattheus afgewezen, werd op nieuw door Richard Simon, Michaëlis en anderen verdedigd en zelfs door Grotius de vraag geopperd, of het laatste hoofdstuk van het evangelie naar Johannes van de hand van den apostel was. Wel verzetteden orthodoxe Protestanten zich hier tegen en verklaarden, gerugsteund door het gezag van een Voetius en Buxtorf, de hebreeuwsche punten en vocalen voor onfeilbaar; wel deed men de allegorische uitlegging des Bijbels, op het voetspoor van Coccejus, krachtiger dan ooit herleven, dit alles kon niet verhinderen, dat het protestantsch beginsel »verwerping van het goddelijk gezag der overlevering" gaandeweg steeds meer tot zijn recht zocht te komen. Of waren de handschriften niet van feilbare monniken afkomstig, en de hebreeuwsche vocalisatie niet door de Masora d. i. door de traditie vastgesteld? Was de Canon niet van kerkelijken oorsprong en moest die niet, als zoodanig, voor Protestanten, die aan de kerkelijke overlevering zich niet gebonden achten, zoowel als elke andere pretentie der oude moederkerk, een voorwerp worden van vrij onderzoek? Was het eenmaal geoorloofd, ja plichtmatig de kerkelijke traditie te onderzoeken, dan mocht en moest men immers een vrij onderzoek instellen naar het karakter en den oorsprong der bijbelboeken; en kon men, dit doende, onfeilbaarheid en canoniciteit toekennen aan schriften, die zich zelven niet voor onfeilbaar uitgaven?

Zoo vroegen Semler, Lessing en anderen. Zelfs de behoudende partij begreep, dat men, alvorens zich op het goddelijk gezag van Jezus en de apostelen te verlaten, eerst langs critisch-historischen weg zich moest overtuigen van de echtheid en geloofwaardigheid der bijbelsche berichten. Zoo werd de deur des onderzoeks geopend en de vrees van een Voetius, Trigland, Buxtorf gerechtvaar-

digd, dat, indien eenmaal de critische wetenschap werd ingehaald onder betuiging, dat zij geen ander doel had dan het goddelijk gezag der Schriften te handhaven, deze zich straks van het terrein zou meester maken en de grondslagen van het kerkgeloof omverwerpen. Men ging nu aan het onderzoeken en opende de oogen voor den onderlingen strijd der evangelische verhalen. De behoudende partij, niet meer gerugsteund door het kerkelijk gezag, zag zich genoodzaakt den vijand met dezelfde wapenen, waarvan deze zich bediende, d. i. met wetenschappelijke gronden te bestrijden. Tegen de bewering van den onderlingen strijd der verhalen werd nu, in weerwil van Luthers verklaring, dat zulke tegenstrijdigheden tot het geloof niets afdeden, een nieuwe methode uitgedacht. De harmonistiek trad op met de pretentie om het schijnbaar strijdige te vereffenen. Men maakte van twee verschillende lezingen van hetzelfde verhaal twee gebeurtenissen. Jezus had tweemaal een tollenaar geroepen, eens Levi en op een anderen tijd Mattheus; tweemaal een dochtertje opgewekt, eens van een ongenoemden overste, en eens van den synagoge-overste Jaïrus, twee maaltijden vóór zijnen dood gehouden, een op den 13den en nog een op den 14den van Nisan; en dat Judas gevallen en opengebarsten was, Hd. I : 18, was daaraan toe te schrijven, dat het touw was losgeraakt, waaraan hij, volgens Mattheus, zich had opgehangen. Bleken al ras die eerste proeven van harmonistische kunst onvoldoende te zijn, de behoudende wetenschap zon straks op andere middelen. Zelfs de grammatica werd te hulp geroepen. Dat het dochtertje van Jaïrus, volgens Mattheus, gestorven was (ἄρτι ἐτελεύτησεν), beteekende, schreef Kuinoel, dat zij op sterven lag, omdat Marcus dit verzekerde, en voerde ten bewijze aan, dat de aoristus voor het praesens stond. Dat Judas een akker gekocht had (ἐκτήσατο χώριον) voor het ontvangen loon Hand. I : 18, beteekende, dat hij »aan-

leiding gegeven had, dat de overpriesters dien gekocht hadden", overeenkomstig den regel: »quod quis per alium facit, ipse fecisse censendus est"; en het pascha, dat de Joden, volgens Joh. XVIII: 28, den avond van den dag dat Jezus voor Pilatus stond, nog eten moesten, werd verklaard een andere feestmaaltijd te zijn, omdat Jezus, volgens Mattheus, reeds den avond te voren het paaschlam gegeten had.

Al deze middelen werden straks als zoovele kunstgrepen door de wetenschap ter zijde gesteld en de grond werd gelegd tot een nieuw onderzoek. Inzonderheid trok het verschijnsel de aandacht, dat de drie eerste evangeliën, bij dikwerf woordelijke overeenstemming, in even zoovele en belangrijke opzichten niet slechts in woorden maar ook in zaken van elkander verschilden. Konden die verschillen door de harmonistiek niet vereffend worden, dan lag het voor de hand te denken aan eene gemeenschappelijke bron, die alle drie gebruikt hadden en waarin elk op zijne wijze veranderingen, toevoegsels of weglatingen zich veroorloofd had. Welkom was hier de patristische traditie van een oorspronkelijk hebreeuwschen Mattheus en van het Hebreër-evangelie, waardoor Eichhorn[1]) en anderen na hem op het denkbeeld kwamen, dat onze grieksche evangeliën vertalingen of vrije bewerkingen waren van een oorspronkelijk in het hebreeuwsch geschreven tekst. Het onvoldoende dier hypothese in hare eerste toepassing, riep nieuwe pogingen van soortgelijken aard te voorschijn[2]), die echter door haar steeds meer gecompliceerd karakter en het onnatuurlijke der voorstelling, als hadden de evangelisten op de wijze van moderne compilateurs uit eene reeks van in 't hebreeuwsch en in het grieksch ge-

[1]) Allg. Biblioth. 1794, V. 759. f.

[2]) Marsh in de Anmerkk. u. Zusätze zu I. D. Michaëlis Einl. übers. v. Rosenmüller, Gött. 1795, 1803 en Eichhorn zelf, Einl. ins N. T. 1804, Th. I.

schreven bronnen en nevenbronnen hunne verhalen samengesteld, zich zelf te niet deden. Daarbij kwam, dat het canonieke Mattheus-evangelie, zooals reeds Calvijn had opgemerkt, door de aanhaling van citaten naar den tekst der LXX, en wel op plaatsen waar de hebreeuwsche tekst de bewijskracht miste, zijne grieksche afkomst duidelijk verried, en dat de bewering van fouten, die men in de vertaling van het hebreeuwsch in den tekst van Mattheus gemeend had op te merken (Eichhorn, Berthold[1]), ongegrond bevonden werd. Daarenboven, indien ook al uit de onderstelling van een gemeenschappelijken hebreeuwschen of arameschen tekst de afwijking in kleinigheden, het verschil in het gebruik van voorzetsels, partikels, tijden van werkwoorden enz. kon verklaard worden, van waar dan ter andere zijde bij van elkander onafhankelijke vertalers zooveel woordelijke overeenkomst?

Deze bedenkingen riepen de hypothese van Gieseler[2]) in het leven, dat eene langzamerhand gestereotypeerde mondelinge traditie aan de latere schriftelijke opteekening was voorafgegaan. Had deze hypothese hare betrekkelijke waarde, in zoover de mondelinge overlevering, ook op grond van uitwendige getuigenissen (Luc. I: 1—4), aan de eerste schriftelijke redactie voorafging, zij was echter ontoereikend, om, zonder tusscheninliggende geschreven oorkonden, als gemeenschappelijke bron te kunnen dienen voor onze drie canonieke evangeliën. Of konden b. v. parenthesen als *ἦσαν γὰρ πολλοί* Mc. II: 15, *ὅτι ἔλεγον — ἔχει* III: 30, *ὅτι πολλοί ἐσμεν* V: 9, *ἔλεγεν γὰρ — ἄνθρ.* V: 8, *πάντες γὰρ αὐτὸν εἶδον* VI: 50, *τότε συνῆκαν κτἑ* Matth. XVI: 12, XVII: 13 (verg. Mc. III: 30, V: 42, VI: 14, IX: 6), waarvan sommigen, zoo als *ἦσαν γὰρ βεβαρήμενοι*, Matth. XXVI: 43

[1]) Einl. III: p. 1205. [2]) Ueb. die Entsteh. d. schriftl. Evv. 1818.

en Mc. XIV : 40, ᾔδει γὰρ — παρέδ. αὐτόν Matth. XXVII : 18, Mc. XV : 10 (verg. ook Matth. XXVI : 48 en Mc. XIV : 44), zelfs bij twee evangelisten voorkomen, als stereotypen in de mondelinge traditie worden aangemerkt? Was het waarschijnlijk, dat de plaatsing van de bloedvloeiende vrouw bij alle drie tusschen het eerste en tweede gedeelte van het verhaal aangaande Jaïrus, of van de zalving te Bethanië, volgens Mattheus XXVI en Marcus XIV, in denzelfden samenhang, de vaststaande vorm van een mondeling verhaal geweest was?

Moest dus ook deze hypothese, behoudens hare betrekkelijke waarde, opgegeven worden, geen beter lot wachtte de diëgesen-hypothese van Schleiermacher [1]), als hadden de evangelisten, elk op zijne wijze, oorspronkelijk op zich zelf staande verhalen aan elkander geschakeld, waartegen de bijna doorloopend gelijke volgorde der verhalen bij alle drie zich verzette.

Na al deze pogingen keerde men terug tot de vroegere onderstelling, dat de eene evangelist den andere gebruikt had. De conservatieve critiek ging hierbij uit, zoo als Hug in zijne Inleiding [2]), van de oude volgorde, die door de traditie burgerrecht verkregen had. Eerst had Mattheus geschreven in het grieksch; Marcus had als epitomator Mattheus verkort en Lucas zich bediend van de schriften zijner beide voorgangers. Dat Marcus, die geen geboortegeschiedenis noch groote serieën *redenen* heeft, korter is dan Mattheus, was waar, maar in de *verhalen* had juist het omgekeerde plaats en zou veeleer Mattheus de epitomator van Marcus kunnen heeten. Sedert werd aan elk der evangelisten op zijne beurt, tot aan Lucas toe, de eer der prioriteit toegekend. Het ergst moest Marcus het ontgelden, daar, gelijk Griesbach [3]) reeds getracht had aan te toonen,

1) Ueb. d. Schr. d. Lucas, 1817. 2) II, 1820. § 25.

3) Comment. qua Marci Evang. totum e Matthaei et Lucae commentariis decerptum esse monstratur. Jen. 1789, 1790.

de tekst van Marcus niet anders was dan eene compilatie uit Mattheus en Lucas, eene bewering, die door Saunier[1]), Fritzsche[2]), De Wette[3]) en anderen ondersteund werd.

Deze critiek vond en vindt nog haar voornamen steun in de opmerking, dat Marcus een gemengden tekst zou hebben. De voorbeelden, ten bewijze hiervoor aangebracht, schenen sprekend, maar waren, van naderbij bezien, niet afdoende. Men wees op Matth. VIII: 16 en Luc. IV: 40. Mattheus schreef ὀψίας γενομένης; Lucas δύνοντος τοῦ ἡλίου. Marcus had beide uitdrukkingen I: 32: ὀψίας γενομένης ὅτε ἔδυ ὁ ἥλιος. Hier, zeide men, had Marcus een gemengden tekst. Al zeer toevallig toch zou het zijn, meende men, dat van de dubbele uitdrukking bij Marcus Mattheus juist het éénе gedeelte, Lucas het andere zou overgenomen hebben. Hierbij bedacht men echter niet, dat Mattheus en Lucas van de tautologische uitdrukking bij Marcus juist dat gedeelte weglieten, wat aan hun spraakgebruik vreemd was. Lucas heeft nergens ὀψίας γεν.; Mattheus nergens δύνειν. Daarbij kwam, dat bij soortgelijke tautologische uitdrukkingen ook het verschijnsel zich voordeed, dat, waar Mattheus den pleonasmus van Marcus II: 20: »*dan* zullen ze vasten *in die dagen*" vermijdt, Lucas hem behoudt V: 35, of ook, dat beiden uit eene tautologische uitdrukking hetzelfde lid weglaten, zoo als in ὅτε χρείαν ἔσχε καὶ ἐπείνασεν, Mc. II: 25, waar het eerste ὅτε χρ. ἔσχε noch Matth. XII: 3 noch Luc. VI: 3 gevonden wordt. Zulke pleonastische uitdrukkingen behoorden tot den spreekstijl van Marcus, dien Mattheus en Lucas, ofschoon niet overal, elk op zijne wijze verbeterd hadden. Zelfs deed zich het tegenovergestelde verschijnsel voor, dat Lucas zijn

[1]) Ueb. de Quellen des Ev. Mark. Berl. 1825.

[2]) Comm. ad ev. Marc. Lips. 1830. Prol. p. XXXVI seqq.

[3]) Lehrb. der hist. krit. Einleit. in die kanon. Bücher des N. Ts. Berl. 5te Ausg. 1848. p. 135, 168 f.

tekst onder den invloed van de teksten van Marcus en Mattheus had geredigeerd, zooals b. v. in de verzoekingsgeschiedenis, waar Lucas, IV : 1; 2 het bericht van Mc., I : 13, overneemt, dat Jezus *gedurende veertig dagen* in de woestijn verzocht werd, en tevens naar Matth. IV : 2, 3 verhaalt, dat de verzoekingen eerst *na de veertig* dagen een aanvang namen; of waar dezelfde Lucas, VIII : 25, zijnen tekst φοβηθέντες ἐθαύμασαν redigeert onder den invloed van Mc. IV : 41, waar alleen ἐφοβήθησαν φόβον μέγαν en van Matth. VIII : 27, waar alleen ἐθαύμασαν staat. De hypothese van Griesbach moest daarenboven vallen, zoodra bleek, dat niet alleen Lucas, wat onmiskenbaar is, maar ook Mattheus op de meeste plaatsen een jongeren tekst dan Marcus heeft, dat Lucas, naar zijn eigen spraakgebruik, ook uit het boek der Handd. bekend, de woorden kiest, waarmee hij b. v. VIII : 22—26 den scheepstocht van Jezus over het meer, in afwijking van de teksten van Mattheus en Marcus beschrijft, Matth. VIII : 23—27; Mc. IV : 35—41 [1]), of waar hij XXI : 20, 24 post eventum op de verwoesting van Jeruzalem door de Romeinen toepast wat bij Marcus, XIII : 2, 14, 17 alleen betrekking heeft op de wereldcatastrophe, die bij het einde der tegenwoordige eeuw zou plaats hebben.

De hypothese van Griesbach werd dus te recht verlaten. Wel trachtten Schwegler [2]), Baur [3]), Köst-

[1]) Men lette op *λίμνη* in plaats van *θάλασσα* (verg. Luc. V : 1, 2, VIII : 33), op *ἀναγέσθαι* (verg. Hand. XIII : 13, XVI : 11, XVIII : 21, XX : 3 enz. *πλεῖν* (verg. Hd. XXI : 3, XXVII : 2, 6, 24); *ἀφυπνοῦν* hap. leg. voor *καθεύδειν*; *συμπληροῦσθαι* voor *γεμίζεσθαι* (verg., doch in andere beteekenis, IX : 51 en Hd. II : 1); *κινδυνεύειν* (verg. Hd. XIX : 27, 40); *ἐπιστάτης* voor *διδάσκαλος* (verg. V : 5, VIII : 45, IX : 33, 49, XVII : 13); *κλύδων* (hap. leg.); *παύεσθαι* (verg. V : 4, XI : 1, Hd. V : 42, VI : 13 enz. *καταπλέειν* (hap. leg.); *ἀντιπέρα* (hap. leg.) voor *πέραν*.

[2]) Theol. Jahrb. 1843, *p.* 203 f. Nachapost. Zeitalt. I, p. 457 f.

[3]) Krit. Unterss. üb die kan. Evangg. Tüb. 1847, p. 555—567.

lin[1]), de laatste echter onder de reserve van een proto-Marcus volgens Papias, zich haar ten nutte te maken, ter aanprijzing van hunne meening, dat Marcus, als neutraal evangelist, uit Mattheus het voor de paulinische partij aanstootelijke joodsch-christelijke, uit Lucas het voor de Christenen uit de Joden aanstootelijke paulinische element had weggelaten, maar werden, ofschoon Strauss[2]) hun bijval schonk, op dit punt door Hilgenfeld[3]) en onder ons door Lambrechts[4]) weerlegd door de aanwijzing, dat althans Lucas na Marcus had geschreven. Het neutrale karakter van Marcus kon immers daarenboven het gevolg zijn van zijne meerdere oorspronkelijkheid. Hoe naderbij toch een schrijver stond tot de gebeurtenissen zelve, hoe meer het te verwachten was, dat later opgekomen joodsch-christelijke en paulinische tendentieën aan zulk een arbeid vreemd moesten zijn. Marcus leverde, zoo beschouwd, in plaats van een kleurloos evangelie, een Christendom, dat, even als Jezus zelf, boven geloofsverdeeldheid verheven, nog buiten de latere partijen stond. Kwam de prioriteit aan Marcus toe, dan beantwoordde dus het critisch resultaat 't meest aan den natuurlijken ontwikkelingsgang der zaak, volgens welken de echt menschelijke, boven partijschap verheven godsdienst van Jezus ter eene zijde in het kleed gestoken werd der joodsche synagoge, ter andere zijde, op voorgang van Paulus, sterker dan Jezus gedaan had, zich van de joodsche traditie verwijderde, om daarmee in het vierde evangelie geheel en al te breken.

[1]) Der Ursprung und die Kompos. der Synopt. Evv. Stuttg. 1843, p. 310. f.

[2]) Das Leben Jesu, 1864. S. 127 f.

[3]) Das Marcus-Evang. Leipz. 1850. Krit. Unterss, üb d. Evv. Justin's. Halle, 1850, Theol. Jahrb. 1852. p. 285 f. Die Evangg. nach ihrer Entsteh. u. s. w. 1854.

[4]) Spec. exeg. theol., quo e sermonis narrationisque diversitate Marcum inter et Lucam, hnnc illius textu usum esse colligitur. Lugd. B. 1863.

Geen wonder alzoo, dat tegenover het gevoelen van Baur en zijne school en evenzeer tegen de meening van Hilgenfeld dat de evangelisten in de gewone volgorde, Mattheus, Marcus en Lucas, geschreven hadden, het gevoelen veld won, dat onder de synoptische evangeliën de prioriteit aan Marcus toekomt. Voorgegaan waren Herder[1]) en Storr[2]). Had Schleiermacher[3]) in de getuigenis van den presbyter bij Papias (Eus. III: 39) het bericht gelezen van een oorspronkelijk geschrift van Marcus, waaraan echter de canonieke Marcus niet beantwoordde, en de λόγια, door denzelfden Papias aan Mattheus toegekend, voor eene oorspronkelijk op zich zelve staande spreukverzameling verklaard[4]), Credner[5]) bouwde op dezen grondslag voort en vermoedde in het Mattheus-evangelie eene compilatie van de twee oudste schriften van Mattheus en Marcus, waarvan Papias gewaagde, doch zonder van dit gevoelen nader rekenschap te geven. Insgelijks traden Lachmann[6]) en Weisse[7]) op met eene handhaving der meerdere oorspronkelijkheid van het tweede evangelie, laatstgenoemde zelfs met de bewering, dat het canonieke Marcus-evangelie beantwoordde aan het bericht van Papias. Ook Wilke verdedigde terzelfder tijd de oorspronkelijkheid van het tweede evangelie, althans naar eene vroegere redactie, als bron der beide overigen, maar zonder daarmee de authenticiteit er van als geschrift van Marcus te erken-

[1]) WW. XLIV: p. 19.

[2]) De fontibus evv. Matth. et Luc. Tüb. 1794. Ueb. d. Zweck der ev. Gesch. u. s. w. p. 274. f, Tüb. 1810.

[3]) Stud. u. Krit. 1832. p. 758 f.

[4]) T. a. p. p. 735 f.

[5]) Einl. I, p. 203, 204. Halle, 1836.

[6]) De ordine narratt. in evv. synopt. 1835.

[7]) Ev. Gesch. I, Leipz. 1838; en later in gewijzigden vorm, Die Evangeliënfrage, 1856.

nen [1]); een arbeid, waarvan Bruno Bauer in zijne critiek der evangelische geschiedenis partij trok. Hitzig daarentegen bepleitte de oorspronkelijkheid en de authentie van het Marcus-evangelie, waarvan hij Johannes Marcus voor den auteur hield, denzelfde, die volgens hem het boek »der Openbaring" geschreven had, en verklaarde dit Marcusgeschrift voor de bron, waarvan Mattheus en Marcus zich bediend hadden [2]). Van toen af werd de Marcus-hypothese het bolwerk der historische critiek tegen de school van Tubingen. Ewald ging in zijnen strijd tegen de Tendentiecritiek dier school van de prioriteit van Marcus uit. Van onze canonieke evangeliën was Marcus het oudste en een der bronnen van Mattheus en Lucas, maar aan het Marcus-evangelie lagen twee oudere schriften, de hebreeuwsehe spreukverzameling van Mattheus en een ander, meer historisch verhaal ten grondslag, waaruit door den canonieken Marcus geheele stukken, als de bergrede, de hoofdman te Capernaüm enz., waren weggelaten [3]). Zoo ontstond bij Ewald, Reuss [4]), Réville [5]), Weizsäcker [6]), Holtzmann [7]) en anderen de hypothese dat aan den canonieken Marcus eene oudere uitgaaf of dusgenoemde Proto-Marcus ten grondslag had gelegen, die met den Marcus bij Papias geheel of gedeeltelijk identisch, of daarvan, volgens Weizsäcker, onderscheiden was.

Uit dit grondschrift zijn in den canonieken Marcus uitgevallen, volgens Ewald de reeds gemelde stukken; vol-

[1]) Der Urevang. Dresd. 1838.

[2]) Ub. Joh. Marcus u. seine Schriften. Zür. 1843.

[3]) Jahrbb. I: p. 113. f. II: p. 180. f. Die drei ersten Evv. übers. u. erkl. 1850.

[4]) Gesch. der H. Schriften N. Ts. 1842, 53, 60, 64. Ètudes comparatives sur les trois premiers évangiles etc. Revue van Colani, 1855—1858.

[5]) Études critiques sur l'évangelie selon St. Matthieu. Leide, 1862.

[6]) Unters. üb. die Ev. Gesch., ihre Quellen u. d. Gang ihrer Entw.

[7]) Die synopt. Evangg. u. s. w. Leipz. 1863.

gens Réville, behalve de romeinsche hoofdman, ook het gezantschap van Johannes, Matth. XI: 2 verv. en wellicht het verhaal der besluitelooze discipelen, Matth. VIII:19—22; volgens Holtzmann de boetrede van Johannes Matth. III: 7—11 en 12b, de verzoeking in de woestijn Matth. IV: 2—10, de bergrede, de hoofdman en de zwervende pericoop van de overspelige vrouw Joh. VII: 53—VIII: 11. Daarentegen werden, volgens Reuss, eerst Mc. I: 1—20, VI: 45—VIII: 26 (de pericopen, die Lucas niet heeft) en later ook de lijdensgeschiedenis XIV: 1—XVI: 8 er aan toegevoegd.

Het al te subjectieve karakter dier critische operatieën mishaagde niet slechts aan de Tubingsche voorstanders der hypothese van Griesbach en aan Hilgenfeld, die, op grond juist van die plaatsen, waar de vrienden der Marcus-hypothese de prioriteit van Marcus prijsgaven en de hand van een deutero-Marcus meenden aan te treffen, voor den vroegeren oorsprong van Mattheus zich bleven in de bres stellen, maar vond ook in het kamp zelf der verdedigers van de prioriteit van Marcus tegenspraak. Mannen van de meest verschillende theologische richting, als Uhlhorn [1]), Weiss [2]) Meyer [3]) (welke laatsten echter Marcus gebruik laten maken van de λόγια van Mattheus), Volkmar [4]) gingen voort met, even als Ritschl vóór hen [5]), tegen de hypothese van een proto-Marcus de prioriteit van den canonieken Marcus te verdedigen.

Van dit gevoelen onderscheidt zich A. Klostermann, die in zijn onlangs uitgegeven critiek op Marcus [6]) tot deze uitkomst geraakt, dat het Marcus-evangelie, naar een be-

[1]) Zeitschr. f. hist. Theol. ed. Niedner, 1866. I. S. 6.

[2]) Zur Entstehungsgesch. der drei Synopt. Evang. Stud. u Krit. 1861.

[3]) Krit. exeg. Handb. üb d. Ev. des Matth. 1858. Einl.

[4]) Die Religion Jesu. Leipz. 1857.

[5]) Theol. Jahrb. 1841, p. 480 ff. Die Entsteh. der alt-kathol. Kirche, 2te Aufl. 1857, p. 28.

[6]) Das Marcus-evang. Gött. 1867.

paald plan zelfstandig bewerkt, aan de kenmerken van het Marcus-geschrift volgens den presbyter bij Papias beantwoordt; zóó echter, dat Marcus, behalve de mondelinge mededeelingen van Petrus, ook het evangelie van Mattheus zou gebruikt en daaruit hebben overgenomen wat hem toescheen met de waarheid overeen te stemmen, of ter zijde gesteld wat met de oorspronkelijke evangelie-traditie strijdig was. Tegen dit gevoelen verheft zich 1° de onwaarschijnlijkheid, dat het Mattheus-evangelie, zooals het daar ligt, reeds zou ontstaan zijn vóór Marcus, en dus tot den apostolischen leeftijd zou opklimmen; 2° dat enkele bijzonderheden, zooals Mc. XI : 17 en XIII : 32, waarin de tekst van Marcus van dien van Mattheus afwijkt, veeleer aan een tekstbedervenden glossator doen denken, dan aan de verbeterende hand van den vriend van Petrus; 3° dat de beweerde zelfstandigheid van Marcus verloren gaat, wanneer hij, Mattheus vóór zich hebbende, dien nagenoeg overal en letterlijk op den voet volgt, zoodat er van het petrinische element schier niets dan eenige kleinigheden overblijven.

In ons land trad onlangs tegen de Marcus-hypothese H. U. Meyboom op, die op nieuw de stelling verdedigde, dat Marcus afhankelijk van Mattheus en Lucas is. Behalve op den gemengden tekst beriep hij zich op het verschijnsel, dat bij Marcus juist zulke pericopen niet gevonden worden, die óf alléén bij Mattheus óf alléén bij Lucas voorkomen, en dat, op weinige bijzonderheden na, de geheele Marcus in Mattheus en Lucas is vervat. Hadden Mattheus en Lucas, onafhankelijk van elkander, uit Marcus geput, dan ware het, meent hij, al zeer toevallig, dat van twee van elkander onafhankelijke schrijvers de een uit de gemeenschappelijke bron juist dát zou overgenomen hebben, wat de ander wegliet. Deze toevalligheid bestaat echter eerst dan, wanneer men met Meyboom Lucas en Marcus houdt voor *van elkander onafhankelijke* schrijvers. Hier tegen

staat echter over, als resultaat eener nauwkeurige vergelijking der teksten, dat Lucas in het redigeeren zijner historische stof zeer zeker Marcus, maar waarschijnlijk ook Mattheus voor zich had, zij het dan ook den laatste in een vorm, waaraan de twee eerste hoofdstukken en daaraan verwante stukken nog ontbraken. Hieruit verklaart zich dan gereedelijk, dat, waar Mattheus pericopen als b. v. Mc. I: 21—28, 35—39, XII: 38—40, om hierna te melden redenen oversloeg, Lucas ze uit Marcus kon overnemen, en dat omgekeerd Lucas reden hebben kon om geheele stukken uit Mattheus en Mc. weg te laten. Waarom Lucas dit deed, is meestal duidelijk aan te wijzen. Zoo liet hij weg Matth. IV: 18—22, Mc. I: 16—20, wegens Luc. V: 1—11; Matth. XIII: 44—58, Mc, VI: 1—6 wegens Luc. IV: 16—30; Matth. XIV: 6—12, Mc. VI: 21—29 wegens Luc. III: 19, 20; Matth. XXVI: 6—13, Mc. XIV: 3—9 wegens Luc. VII: 36—50; Matth. XXI: 18—22, Mc. XI: 12—14, 20—26 wegens Luc. XIII: 6—9; Matth. XXII: 34—40, Mc. XII: 28—34 wegens Luc. X: 25—28. Bepaaldelijk zijn door Lambrechts de redenen aangewezen, waarom tusschen Luc. IX: 17 en 18 de pericopen Mc. VI: 45— VIII: 26 wegvielen. Eindelijk staan tegen de bewering, dat Lucas en Mattheus nimmer hetzelfde uit Marcus overslaan, de pericopen over, die, aan Marcus alleen eigen, bij Mattheus noch Lucas worden aangetroffen, zooals b. v. Mc. VII: 31—37, VIII: 22—26. Vervolgens voelt ook Meyboom tot de concessie zich gedrongen, dat een aantal plaatsen in Mattheus eene latere redactie dan den text van Marcus verraden, en meent hierin sporen van eene vroegere uitgave van het Mattheus-evangelie of van een proto-Mattheus te zien. Deze concessie maakt de vereffening van het verschil gemakkelijk. Meyboom erkent hiermee, zoowel als de voorstanders van de prioriteit van Marcus naar zijne oudere redactie, dat aan onze twee eerste canonieke evangeliën

een ouder grondschrift is voorafgegaan [1]). Of men nu dit grondschrift proto-Marcus of proto-Mattheus noemt, doet, daar toch de schrijvers der evangeliën zich niet noemen, voor de behandeling van het critische vraagstuk weinig af. Blijkt eenmaal, dat Mattheus en Marcus onafhankelijk van elkander, onder andere bronnen, een gemeenschappelijk grondschrift gebruikten, dan is het op te lossen probleem, dit grondschrift door vergelijking der teksten te ontdekken. Deze arbeid is zuiver philologisch-critisch en wordt zoo weinig door dogmatisch belang beheerscht, dat, bij de gemeenschappelijke erkenning van de prioriteit van Marcus, Schenkel het Marcus-evangelie voor de oudste kenbron houdt der evangelische gesehiedenis, Volkmar daarentegen in het Marcus-evangelie een christelijk epos ziet, waarin paulinische ideeën in een historisch gewaad op dichterlijke wijze gehuld worden. Welk voordeel dogmatiek of geschiedenis zullen trekken van de critiek, is van later zorg. Nademaal velen ondernomen hebben het probleem van de gelijkheid en van het verschil onzer synoptische evangeliën onder de oogen te zien, zoo heeft het, om met Lucas te spreken, ook ons goedgedacht, van de resultaten onzer voorgangers kennis nemende, doch zonder tusscheningevoegde polemiek, de uitkomsten van eigen onderzoek mee te deelen. Mijn arbeid zal uit drie afdeelingen bestaan. De eerste zal gewijd zijn aan het onderzoek naar de samenstelling van het Mattheus-evangelie; de tweede aan eene nadere vergelijking van het Mattheus- en Marcus-evangelie in bijzonderheden; in de derde afdeeling zal de vraag naar den oorsprong en de historische waarde van beide geschriften overwogen worden.

[1]) Geschied. en critiek der Marcushypothese, Amst. 1866. Onder de bestrijders dier hypothese schaarde zich onlangs ook Th. Keim, Gesch. Jesu von Nazara, Zürich, 1867, I, p. 83—103.

EERSTE AFDEELING.

ONDERZOEK NAAR DE SAMENSTELLING VAN HET EVANGELIE NAAR MATTHEUS, OP ZICH ZELF BESCHOUWD EN MET HET OOG OP MARCUS.

I.

Volgorde der verhalen.

Dat Matth. I en II niet samenhangen met III : 1, blijkt uit de vergelijking van laatstgenoemde plaats met II : 23. De tijdsbepaling *in die dagen* III : 1 heeft, volgens het verband, betrekking op den tijd, dat Jozef, na den dood van Herodes den Groote, met het kind Jezus uit Egypte wederkeerde en zich ter woon te Nazareth neerzette, II : 22, 23. Deze chronologische ongerijmdheid, kwalijk op rekening te stellen van een oorspronkelijken schrijver, wettigt de onderstelling, dat aan een geschrift, aanvangende met de openbare werkzaamheid van Johannes, eerst later een verhaal van Jezus' geboorte en kindsheid werd aangehecht en verbonden door eene overgangsformule, waarmee de compileerende redactor van het eerste evangelie ook

elders, gelijk ons blijken zal, niet bij elkander behoorende en elders op zich zelf staande pericopen aan elkander voegt.

Dat de oudste evangelische traditie niet met de geboorte van Jezus aanving, maar, even als het Marcus-evangelie, met de prediking van Johannes, blijkt uit Hand. I: 22, X: 37 en maakt het waarschijnlijk, dat ook de vroegste evangeliebeschrijving zonder geboortegeschiedenis het licht zag. Ook leeren oude kerkelijke getuigenissen dat de Ebionieten of de oudste Christenen in Palestina zich van een evangelie bedienden, waarin nog geene geboorteschiedenis te lezen stond [1].

Leert een vergelijkend onderzoek der verhalen en teksten van het derde of Lucas-evangelie met die van het eerste, dat de redactie van Lucas van later dagteekening is dan de hem bekende parallelle verhalen en teksten van Mattheus, zoo als met genoegzame eenstemmigheid wordt aangenomen en later opzettelijk zal aangewezen worden, dan kan de derde evangelist, bij wien eene geboortegeschiedenis van Jezus voorkomt, die met het verhaal van Mattheus in rechtstreeksche tegenspraak is, in *zijn* Mattheus nog niet de twee eerste hoofdstukken van het *canonieke* Mattheus-evangelie gevonden hebben. Nog in den tijd dat het derde evangelie geschreven werd ving dus de evangelische geschiedenis volgens Mattheus nog niet aan met het verhaal der geboorte van Jezus, maar met het optreden van Johannes, waaraan de derde evangelist eene geschiedenis van Jezus' geboorte en kindsheid liet voorafgaan, even als de redactor van het canonieke Mattheus-evangelie dit later deed, naar eene andere meer joodsch-christelijke overlevering.

De latere oorsprong der twee eerste hoofdstukken van het canonieke Mattheus-evangelie blijkt voorts hieruit, dat

[1]) Epiphan. Haer. XXX: § 13, 14.

zij bijzonderheden bevatten, die met andere verhalen in dit evangelie niet strooken en dus oorspronkelijk niet tot hetzelfde geschrift behoorden.

1. Hiertoe behoort het geslachtregister van Jezus, I:1—18, dat kennelijk de strekking heeft om door de aanwijzing, dat Jezus van David en wel door de koninklijke linie afstamde, zijne Messianiteit voor joodsche lezers in het licht te stellen. Met deze traditie rijmt niet, dat Jezus, Matth. XII: 46—50 afstamming naar het vleesch voor onwezenlijk in het godsrijk verklaart en slechts aan eene geestelijke maagschap waarde toekent.

Dat zelfs Lucas Matth. I : 1—18 nog niet kende, is waarschijnlijk, daar hij een geslachtregister van Jozef opnam, 't welk dat van Mattheus uitsluit, Luc. III : 23—38, en, buiten de rij der koningen tot David en vandaar tot Adam opklimmende, in onderscheiding van Mattheus, eene universalistisch-paulinische strekking heeft.

2. De geboorte van Jezus te Bethlehem, Matth. II: 1 verv. rijmt niet met de elders bij Mattheus voorkomende voorstelling, dat Jezus uit Nazareth afkomstig was XXI:11, en met de eigene getuigenis van Jezus, dat Nazareth zijne vaderstad (πατρίς) was, XIII: 54, 57. Ook Lucas laat Jezus te Bethlehem geboren worden, maar onder omstandigheden, die het bericht van Mattheus uitsluiten. Volgens Mattheus toch wordt Jezus te Bethlehem geboren, omdat zijne ouders aldaar woonden en eerst later, naar aanleiding van den kindermoord door Herodes, zich te Nazareth *ter woon begaven* (κατῴκησεν εἰς N.) II: 23. Volgens Lucas wordt Jezus er geboren, omdat zijne ouders, ofschoon te Nazareth wonende, zich wegens den uitgeschreven census tijdelijk naar Bethlehem begaven, van waar zij later naar Nazareth, niet *ter woon zich neerzetten*, maar *terugkeerden* (ὑπέστρεψαν Luc. II: 39). Uit deze tegenstrijdigheid volgt weder, dat zelfs aan den later schrijvenden

Lucas dit gedeelte van het canonieke Mattheus-evangelie niet bekend was.

3. Evenmin wordt elders in het Mattheus-evangelie gezinspeeld op eene vaderlooze geboorte van Jezus door den H. Geest uit de maagd Maria, Mth I : 18 verv. Integendeel maakt de evangelist elders, XII : 46, melding van de (niet halve) broeders van Jezus en XIII : 55, 56 en ook van zijne zusters, en bericht, zonder eenige tegenspraak of terechtwijzing, dat hij »de zoon des timmermans" genoemd werd.

Strijdig is insgelijks met de voorstelling, dat Jezus uit den H. Geest zou verwekt zijn, de overlevering Matth. III : 16, dat de Geest Gods eerst bij zijn doop door Johannes op hem uit den hemel nederdaalde. Deze oudere traditie kan oorspronkelijk niet met de latere van Matth. I verbonden zijn geweest. Marcus heeft alleen de oudere I : 10, en Mattheus en Lucas compileerden beiden uit verschillende bronnen.

4. Eindelijk bewijst het gedrag van Maria en de broeders van Jezus, Mc. III : 21, dat het tweede evangelie de geboortegeschiedenis van Mattheus niet heeft weggelaten, maar oorspronkelijk zonder geboortegeschiedenis het licht zag. Onverklaarbaar toch is het, hoe dezelfde schrijver, die van Jezus' geboorte en kindsheid zooveel buitengewoons als Matth. I en II weet te verhalen, de bloedverwanten van Jezus in het licht van Mc. III : 21 zou hebben kunnen voorstellen, wat dan ook de reden was, dat Mattheus en Lucas die bijzonderheid voorbijgingen. Staat op grond hiervan vast, dat het Marcus-evangelie nooit eene geboortegeschiedenis gehad heeft, waarvoor ook de apologetische opmerking Mc. I : 1—4, dat het evangelie van J. C., *overeenkomstig de Schriften*, beginnen moest met het optreden van Johannes, tot bewijs kan strekken, dan moeten, daar van Matth. III : 1 af, de meeste teksten van Mattheus en

Marcus parallel loopen, de twee eerste hoofdstukken van Mattheus eerst later aan een tekst als dien van Marcus zijn toegevoegd.

5. Het compilatorische karakter van Matth. I en II valt niet slechts in het oog door gebrek aan samenhang van III : 1 met II : 22, 23 en den strijd dier berichten met andere gedeelten van het Mattheus-evangelie, maar blijkt ook daarenboven uit de samenstelling der beide eerste hoofdstukken, op zich zelf beschouwd. De afkomst van Jezus uit David en zijne geboorte uit Jozef, I: 16, 17, zijn in lijnrechten strijd met zijne vaderlooze geboorte door den H. Geest uit Maria, 18—25. Was Maria, de moeder van Jezus, zwanger niet van Jozef maar uit den H. Geest, dan was Jezus geen zoon van David door Jozef, zoo als het geslachtregister vs. 16 onderstelt, al ware ook Maria, wat eene fictie is door de harmonistiek uitgedacht, uit Davids geslacht gesproten. De compilator dezer beide traditieën heeft wel getracht dien strijd weg te nemen, door Jozef te noemen »den man van Maria, uit welke Jezus geboren werd" vs. 16, maar hierdoor, even als Lucas III: 23 door ὡς ἐνομίζετο, het gansche geslachtregister van Jozef, ten bewijze van Jezus' afstamming uit David, overtollig gemaakt.

Matth. III: 7—10. Dat ook deze pericoop later ingevoegd werd, blijkt uit het gemis van samenhang met III: 11. Zóó als vs. 7—11 hier geplaatst zijn, zou uit ὑμᾶς vs. 11 (ἐγὼ μὲν ὑμᾶς βαπτίζω) volgen, dat ook de Farizeërs en de Sadduceërs zich door Johannes hadden laten doopen tot bekeering. Dit nu is in strijd zoowel met de strafrede zelve t. a. p. als met Matth. XXI: 26 (verg. Luc. VII: 30) en levert het bewijs, dat een latere redactor deze op zich zelf waarschijnlijk historische pericoop van elders heeft ingevoegd, zonder de tegenspraak te bemerken, waarin hierdoor zijn verhaal gewikkeld werd.

Oorspronkelijk stond dus deze pericoop niet met het voorafgaande in verband, gelijk zij dan ook bij Marcus niet gevonden wordt, in wiens geschrift ὑμᾶς, I: 8 onmiddellijk wijst op de *scharen*, die, volgens I: 5, door Johannes gedoopt waren. Daar Lucas III : 7—9, deze pericoop van Mattheus reeds in dit verband kende, moet de vereeniging van beide pericopen reeds in *zijnen* Mattheus hebben plaats gehad.

Matth. III:12. In de woorden vs. 11: »Hij zal u doopen met H. Geest en met vuur" wordt, blijkens het volgende πυρὶ ἀσβέστῳ, vs. 12, door *vuur* het *helsche* vuur bedoeld. Met *dat* vuur kon echter de Messias niet gezegd worden de menschen te zullen *doopen*, d. i. tot het godsrijk inwijden. Ook gaat hierdoor de tegenstelling van den waterdoop van Johannes met den geestesdoop van den Messias verloren. Hieruit blijkt dus, dat πυρί eene glosse is, dienende om v. 12, door den redactor van elders ontleend, met het voorgaande vers te verbinden. Ook deze combinatie was reeds aan Lucas bekend en behoort dus mede tot den vroegeren tekst van Mattheus.

Matth. III:13. De evangelist gebruikt hier als overgangspartikel zijn gewoon τότε, en brengt het vertrek van Jezus naar de Jordaan in onmiddellijk chronologisch verband met de voorafgaande rede van den Dooper. Het gezochte van dien overgang, het gebruik van τότε, dat, even als παραγίνεται (vgl. II:1), en ἰδού, vs. 17, tot de spraakkunstige eigenaardigheden van Hdst. I en II behoort, de meer natuurlijke voorstelling van Marc. I:9 *in die dagen* [1]), d. i. in het algemeen in de dagen dat Johannes predikte, en de afwijking van Lucas, III:21, doen hier de hand erkennen van den laatsten uitgever.

[1]) Over deze formule (verg. IV:35 en VIII:1) zal later bij het onderzoek naar Deutero-Marcus gehandeld worden.

Matth. III : 14, 15. Hier wordt ondersteld, dat Johannes Jezus als den Messias erkende. Dit is in strijd met vs. 17, waar de Dooper eerst door eene hemelstem met de Messianiteit van Jezus wordt bekend gemaakt. Daar de tekst van Marcus dit bijvoegsel niet heeft en ook Lucas, III : 21 niet toont er kennis van te dragen, behooren deze verzen tot de toevoegsels van den laatsten uitgever.

Matth. IV : 3—11. Het tafereel der verzoekingen van Jezus moet oorspronkelijk hebben ingehouden, dat hij *gedurende veertig dagen* in de woestijn, naar het voorbeeld van Israëls veertigjarig verblijf in de woestijn, aan de verzoekingen van den Satan blootstond. In plaats hiervan doet het verhaal van Mattheus de verzoekingen van Jezus eerst *na de veertig dagen*, IV : 2 verv. aanvangen en knoopt, met miskenning van het symbolisch karakter van het verhaal, de eerste verzoeking vast aan de omstandigheid dat Jezus, na veertig dagen en veertig nachten lang gevast te hebben, eindelijk honger kreeg. Dit verschijnsel wordt hieruit gereedelijk verklaard, dat de schrijver eene oorspronkelijk op zich zelf staande schets der verzoekingen mechanisch vastknoopte aan het bericht, dat Jezus *gedurende* veertig dagen in de woestijn verzocht was, in welken vorm het bij Marcus voorkomt I: 13. Het onnatuurlijke der voorstelling bij Mattheus bewijst, dat de evangelist twee oorspronkelijk op zich zelf staande berichten compileerde. Dat Lucas deze compilatie overnam, maakt waarschijnlijk, dat zij reeds in eene vroegere uitgaaf van Mattheus gevonden werd. Slechts de benaming van Jeruzalem, Luc. IV : 9, als ἁγία πόλις Matth. IV: 5, die XXVII : 53 wederkeert, schijnt van den laatsten uitgever.

Matth. IV : 12. Het bericht, dat Jezus »gehoord had dat Johannes was overgeleverd door Herodes" en ten gevolge hiervan terugweek (ἀνεχώρησεν) naar Galilea, is kennelijk niet oorspronkelijk. Dezelfde voorstelling keert bijna

letterlijk terug XIV : 13, waar Jezus insgelijks, *gehoord hebbende* dat Johannes onthoofd was door Herodes, *terugweek* of de wijk nam (ἀνεχώρησεν), waarmee vergeleken worde XII : 15 (waar in den tekst van Mc. III : 6 al weder van Herodianen sprake is) en XV : 21, waar ἀναχωρεῖν in dezelfde beteekenis voorkomt. Draagt dit pragmatisme, volgens 't welk Jezus telkens en inzonderheid naar aanleiding van vervolgingen van Herodes of zijne partij de wijk naar elders neemt, een secondair, Jezus onwaardig karakter (verg. Luc. XIII: 31—33), zoo heeft bepaaldelijk het bericht Matth. IV : 12 geen zin, daar Jezus, door de wijk te nemen naar Galilea, waar Herodes Antipas regeerde, in plaats van zich in veiligheid te stellen, het gevaar in den mond liep. Aan het gebruik van ἀναχωρεῖν in *deze* beteekenis herkennen wij dezelfde hand, die de magiërs uit vrees al weder voor een Herodes doet terugwijken (ἀναχωρεῖν) naar hun land, II : 12, 13, Jozef doet vluchten (ἀνεχώρησεν) naar Egypte, vs. 14, en hem daarna, beducht voor Herodes' zoon Archelaüs, zich veiligheidshalve uit Bethlehem naar Galilea doet verplaatsen (ἀνεχώρησεν), vs. 22. Voeg hierbij dat Marcus en Lucas op de parallelle plaatsen niets weten van de door Mattheus vermelde oorzaak van Jezus gaan naar Galilea, Mc. I : 14, Luc. IV : 14 en evenmin op de aan Matth. XII : 15, XIV : 13 en XV : 21 beantwoordende parallelle plaatsen dit ἀναχωρεῖν hebben, dan mogen wij als zeker stellen, dat de redactie Matth. IV : 12 tot het pragmatisme behoort van den laatsten uitgever of redactor, denzelfde, die Hdst. I en II aan het grondschrift toevoegde, en, even als elders door chronologische formules, zoo hier op deze wijze, een op zich zelf staand bericht, zooals Mc. I : 14, ingeleid door καί met het voorafgaande verhaal van de verzoeking getracht heeft te verbinden.

Matth. IV : 13—16. Hier wordt in καταλιπών, vs. 13,

ondersteld, dat Jezus, na zijn terugkeer van de Jordaan naar Galilea, zich te Nazareth neergezet en eerst daarna zich naar Capernaüm ter woon begeven heeft. Deze voorstelling strookt niet met het bericht Matth. XIII : 53 verv., dat Jezus eerst later te Nazareth kwam en, ontevreden over het ongeloof zijner stadgenooten, die plaats verliet. Veel natuurlijker is hier het verhaal van Marcus, I : 16, dat Jezus, zonder in het meer landwaarts in gelegene en obscure Nazareth zijne evangelieprediking te beginnen, terstond het volkrijke en veel bezochte, aan zee gelegene Capernaüm tot punt van uitgang koos. Het bericht Matth. IV : 13 was misschien reeds bekend aan Lucas, die er waarschijnlijk aanleiding uit nam om het bezoek te Nazareth, Mc. VI : 1—5, Matth. XIII : 53—58, naar het begin der evangelische geschiedenis te verplaatsen (Luc. IV : 16—30), en stond dus waarschijnlijk reeds in eene vroegere uitgave van het Mattheus-evangelie. Slechts de aanduiding van Galilea met den profetischen naam van *Zebulon* en *Naphthali*, aan Jes. VIII : 23 ontleend en de voorstelling van de prediking van Jezus in die streken als de vervulling der profetie Jes. VIII : 23—IX : 1, ingeleid door de formule *ἵνα πληρωθῇ τὸ ῥηθὲν διὰ Ἠσαΐου τοῦ προφήτου*, alsmede de woorden *κατῴκησεν εἰς*, die, elders in de evangeliën niet voorkomende, aan *κατῴκησεν εἰς* Matth. II : 23 herinneren, verraden den laatsten uitgever.

Matth. IV : 23, *Καὶ περιῆγεν — μαλακίαν ἐν τῷ λαῷ.* Opmerkelijk is, dat deze woorden elders, Matth. IX : 35 bijna letterlijk wederkeeren en aldaar aan Mc. VI : 6 parallel zijn. Zelfs *ἰδὼν τοὺς ὄχλους* Matth. V : 1, komt IX : 36 nogmaals voor. Gaat het bericht Matth. IX : 35, 36 vooraf aan eene serie redenen, door Jezus Matth. X : 5 verv. bij de uitzending der apostelen gesproken, dezelfde woorden dienen insgelijks Matth. IV : 23 tot inleiding van eene serie redenen, Matth. V : 1 verv. De redactor, waarschijn-

lijk de laatste uitgever, waartoe de vergelijking met Lucas leidt, ontleende IX : 35 aan Mc. VI : 6 en Mc. I : 39 en bediende zich kunstmatig van dezelfde inleiding als aanloop tot de bergrede.

Matth. IV : 24, 25. Wijst IV : 23 op een lateren redactor, dan schijnt ook deze pericoop hier niet op hare plaats te zijn. Onwaarschijnlijk is het daarenboven, dat een *oorspronkelijk* schrijver zou verhaald hebben dat het gerucht omtrent Jezus, reeds gedurende den eersten tijd van zijn verblijf in Galilea, zich tot in Syrië zou verspreid hebben en dat hij reeds toen door groote volksscharen zou gevolgd zijn, niet slechts uit Galilea maar ook uit het aan de andere zijde van het meer gelegene Decapolis, dat bij Marcus op de parallelle plaats niet voorkomt, ja zelfs uit Jeruzalem, Judea en het overjordaansche Peraea. Van deze overdrijving houdt het bericht van Marcus zich vrij, die deze bijzonderheid eerst vermeldt, nadat Jezus reeds langer tijd werkzaam geweest was, Mc. III : 7—10, Luc. VI : 17. Opmerkelijk is, dat Marcus dit bericht doet voorafgaan aan III : 13 : καὶ ἀναβαίνει εἰς τὸ ὄρος, en Mattheus desgelijks aan het bericht, V : 1 : ἀνέβη εἰς τὸ ὄρος. De compilator, wien het te doen was om voor eene van elders ontleende serie redenen Matth. V—VII eene geschikte plaats te vinden, ontleende aan Mc. III : 13 het beklimmen van den berg V : 1 en de aanleiding hiertoe Matth. IV : 24, 25 aan Mc. III : 7—10.

Matth. V—VII. Staat Matth. IV : 23—25 niet op zijne plaats, dan volgt hieruit, dat de latere redactor deze redenen met een reeds vóór hem bestaanden tekst vereenigd heeft. In het oog vallend is verder het lidwoord τό vóór ὄρος. Bij Marcus (III : 13) heeft men hier te denken aan een bekenden berg in de nabijheid van Capernaüm (zie III : 19), maar bij Mattheus bevindt zich Jezus op eene reis door Galilea en schijnt dus τὸ ὄρος oorspronkelijk aan een

ander verband, zooals Mc. III: 13, ontleend. Jezus beklimt, even als Mc. III: 13, den berg, om de hem volgende scharen *te ontwijken* en zich met zijne leerlingen te onderhouden Matth. V: 1. De rede wordt dus voorgesteld als door Jezus gehouden voor zijne *leerlingen*, die insgelijks, vs 11 en 12, worden aangeduid. Daar deze in denzelfden rang staan als de profeten vóór hen, vs 12, het zout der aarde vs 13 en het licht der wereld zijn, vs 14, kan hier aan geene andere leerlingen dan aan de apostelen gedacht worden. Intusschen heeft de evangelist van eene keus der apostelen nog geen melding gemaakt, daar tot hiertoe slechts vier discipelen en ook deze nog niet tot het apostolaat geroepen waren, Matth. IV: 18—22. De latere redactor vergat hier de verkiezing der apostelen te vermelden, die Jezus volgens Marcus op den berg volbracht III: 14—19, en noemt eerst veel later hunne namen op, Matth. X: 2—4, zonder dat men weet, hoe Jezus aan dit twaalftal kwam. Hier komt bij, dat de hoorders, die, V: 1 de *leerlingen* waren, met uitsluiting der scharen, die Jezus door den berg te beklimmen had zoeken te ontwijken, aan het einde der rede VII: 28, gedachteloos verwisseld werden met »de scharen." Eindelijk geeft de auteur door de woorden VII: 28: καὶ ἐγένετο ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησοῦς τοὺς λόγους τούτους, de gewone formule waarmee hij vijfmalen, VII: 28, XI: 1, XIII: 53, XIX: 1 en XXVI: 1, eene serie van redenen besluit, te vermoeden, dat hier eene serie van redenen door hem was ingevoegd. Deze inlassching moet reeds geschied zijn door den vroegeren uitgever, aan wien Lucas de verkorte rede VI: 20—49, de slotformule VII: 1 en het daarop, even als Matth. VIII: 5—13, volgende bericht aangaande den hoofdman te Capernaüm ontleende Luc. VII: 2—10.

De rede Matth. V—VII, door den vroegeren, reeds aan Lucas bekenden uitgever, hetzij aan eene reeds bestaande

spreukverzameling ontleend, hetzij door hem zelven kunstmatig samengesteld uit woorden, die, in de traditie bewaard, bij onderscheidene gelegenheden door Jezus gesproken waren, werd, naar het schijnt, eerst door den laatsten redactor, met het oog op den berg, Marc. III:13 (ἀναβαίνει εἰς τὸ ὄρος), als eene *berg*rede voorgesteld (ἀνέβη εἰς τὸ ὄρος.) De willekeurigheid hiervan blijkt hieruit, dat zij volgens Lucas gehouden wordt *op eene vlakte*, nadat Jezus van den berg was *afgeklommen* (καταβὰς — ἐπὶ τόπου πεδινοῦ), niet alleen tot *de leerlingen*, Matth. V:1 maar tot *eene schare van leerlingen* en *eene groote menigte volks*, *die gekomen waren om hem te hooren* Luc. VI:17. Waarschijnlijk las Lucas in zijne uitgaaf van Mattheus de woorden ἀνέβη εἰς τὸ ὄρος — τὸ στόμα αὐτοῦ nog niet. Luidde de tekst van Deutero-Matth. V:1 na IV:25: ἰδὼν δὲ τοὺς ὄχλους (verg. IV:25) ἐδίδασκεν αὐτοὺς, λέγων, dan is het verklaarbaar, hoe Lucas, met het oog op Mc. III:13, de rede, volgens den canonieken Mattheus *op* den berg gehouden, *van den berg af* op de *vlakte* kon doen uitspreken in tegenwoordigheid van de schare, die Jezus op zijne reis door Galilea gevolgd was. Van den laatsten uitgever zijn waarschijnlijk ook Matth. V:18 en 19, die in den samenhang niet voegen en het voorkomen hebben van een later joodsch-christelijk interpretament van Matth. V:17, in welke onderstelling Matth. V:17 eerst goed aan vs 20 sluit. Van soortgelijken aard is VI:14, 15, dat mede den verheven zin van de bede in vs 12 niet zuiver uitdrukt en Luc. XI:4 niet voorkomt, alsmede de eschatologische uitspraak VII:22, 23, die, daar ἐκείνη in de formule ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ op niets in het verband terugslaat, in den samenhang misplaatst is, en, opmerkelijk genoeg, bij Lucas tusschen VI:46 en 47 niet wordt aangetroffen.

Matth. VIII:1—4. Na de invoeging van Matth. IV:

23—VII : 28, zou de redactor den draad van het verhaal Mc. I : 21 hebben moeten opvatten. Dit deed hij echter niet, daar hij Mc. I : 21—28 in zijn verhaal voorbijgaat. Dat hij het verhaal van Marcus kende, is, wegens de gelijkheid van Matth. VII : 28 ἐξεπλήσσοντο—γραμματεῖς met Mc. I : 22 waarschijnlijk. De redactor van het eerste evangelie achtte de vermelding van den indruk der rede, door Jezus in de synagoge te Capernaüm gehouden, na de bergrede overbodig. Tot deze weglating kan ook bijgedragen hebben de gelijkvormigheid van het Marcinische verhaal omtrent den bezetene in de synagoge, Mc. I : 23—27, met het soortgelijk verhaal aangaande den bezetene in het land der Gadarenen, Mc. V : 1 verv. Op beide plaatsen een ἄνθρωπος ἐν πνεύματι ἀκαθάρτῳ, Mc. I : 23 en V : 2, die uitriep (ἀνέκραξεν, I : 23, κράξας φωνῇ μεγάλῃ, V : 7, τί ἡμῖν καὶ σοί Ἰησοῦ, I : 24 en V : 7. Opmerkelijk is, hoe Mattheus, die den gelijksoortigen bezetene van Marcus hier oversloeg, hem, naar het schijut, Matth. VIII : 28, opneemt, door in plaats van den *éénen* bezetene, Mc. V : 2, *twee* bezetenen in het land der Gadarenen t. a. p. te vermelden.

Na deze pericoop, die Mattheus voorbijging, zou nu hebben moeten volgen het bezoek bij Petrus, Mc. I : 29, 31. Vooraf echter neemt de redactor Mc. I : 40—45 op. Bij Marcus had dit voorval plaats *gedurende eene reis van Jezus* door Galilea, Mc. I : 38, en vóór zijne terugkomst te Capernaüm, II : 1. Dit gaf waarschijnlijk aanleiding, dat ook de redactor van het Mattheus-evangelie, hetzij de vroegere, hetzij de latere uitgever, de genezing van den melaatsche deed plaats hebben *gedurende de reis*, Matth. IV : 23, en vóór de terugkomst van Jezus te Capernaüm, Matth. VIII : 5. In dit vermoeden wordt men versterkt door de gelijkvormigheid van Matth. IV : 23: ἐν ὅλῃ τῇ Γαλ. διδάσκων ἐν ταῖς συναγωγαῖς αὐτῶν καὶ κηρύσσων τὸ εὐαγγ.

met Mc. I: 39: ἦν κηρύσσων εἰς τὰς συναγ. αὐτῶν εἰς ὅλην τὴν Γαλιλ. Hier vond de redactor tevens de geschikte plaats ter invoeging van het verhaal van den hoofdman te Capernaüm, VIII: 5—13, dat Marcus niet heeft, maar reeds Lucas in zijnen Mattheus las, VII: 2—10. De meerdere oorspronkelijkheid van het verhaal van Marcus aangaande den melaatsche blijkt voorts hieruit, dat Marcus, zonder uitdrukkelijk te gewagen van een *huis* waar de genezing plaats had, dit echter onderstelt door de woorden ἐξέβαλεν αὐτόν, I: 43 en ἐξελθών, vs. 45. De redactor van het eerste evangelie liet deze laatste, hem waarschijnlijk niet duidelijke bijzonderheden weg, en liet, ten gevolge hiervan, het gebeurde plaats hebben niet in een *huis* maar *onder den blooten hemel*, nadat Jezus den berg was afgeklommen, VIII: 1—4.

Na deze beide verhalen volgt nu eindelijk het bezoek bij Petrus, Matth. VIII: 14—17 De aanleiding die Marcus had om Jezus te doen vergezellen door de drie andere discipelen, die Jezus even te voren met Simon aan het meer geroepen had, bestond voor Mattheus, die terstond na die roeping Jezus laat op reis gaan, de bergrede houden en eerst daarna naar Capernaüm terugkeeren, niet meer, waarom hij dus ook alleen van Jezus melding maakt en αὐτοῖς Mc. I: 31 in αὐτῷ verandert, VIII: 15. Dat vs. 17 van den laatsten, na Lucas schrijvenden redactor is, blijkt uit de formule ἵνα πληρωθῇ τὸ ῥηθέν διὰ 'Ησαΐου τοῦ προφ., die aan den auteur van Hdst. I en II herinnert. Aan dit citaat, dat van *zieken* melding maakt, is toe te schrijven, dat Mattheus de orde van Marcus *zieken* en *bezetenen*, I: 34, omkeert en eerst na de bezetenen de zieken vermeldt, VIII: 16.

In het Mattheus-evangelie volgt hierop het bevel van Jezus om over te steken naar de oostelijke zijde van het meer, het verhaal van twee jongeren, die hem volgen willen vs 19—22, zijne inscheping vs. 23, de storm

op zee vs 24—27 en zijne aankomst in het land der Gadarenen vs 28. Het verband van dit alles met vs 16 is niet duidelijk. Hoe konden, vraagt men, πολλοὶ ὄχλοι vs 18, Jezus aanleiding geven om over te steken, daar hij zich bevond in het huis van Petrus vs 14—16, en dus niets anders te doen had, dan de scharen weg te zenden en binnenshuis zich terug te trekken? Van waar *het* schip, Matth. VIII: 23, waarvan in de voorgaande verzen niet gesproken was, eene zwarigheid, die op Marc. IV: 35, 36 verg. met IV: 1 niet drukt. Onwaarsehijnlijk is het voorts dat Jezus reeds terstond na zijne terugkomst te Capernaüm Matth. VIII: 5, en wel na een vermoeienden dag, nog 's avonds laat op reis gaat. Ook de plaatsing dier twee jongeren in een gansch ander verband bij Lucas, IX: 57—60, doet vermoeden, dat wij hier te doen hebben met eene geïsoleerde traditie, die elk der beide evangelisten op zijne wijze heeft ingelascht. Hoeveel natuurlijker is hier het verhaal van Marcus! Jezus blijft na dien vermoeienden dag in het huis van Petrus, Mc. I: 29, begeeft zich ter rust en vertrekt eerst 's anderendaags, niet om, zoo als Mattheus het voorstelt, reeds nu naar het verder afgelegen heidensche land der Gadarenen te gaan, maar om de naburige steden en vlekken van Galilea te bezoeken, Mc. I: 35—39. De reden, dat Mattheus ook hier weder de orde des verhaals bij Marcus niet volgt, was misschien gelegen in Marc. IV: 35. Toen de evangelist namelijk aan Mc. I: 32 toe was, kunnen de woorden ὀψίας γενομένης aanleiding gegeven hebben, dat hij in plaats van Mc. I: 35—39 het verhaal Mc. IV: 35 verv. liet volgen, dat insgelijks door ὀψίας γενομένης ingeleid en door een afvaren εἰς τὸ πέραν achtervolgd wordt.

Matth. IX: 1 verv. Teruggekeerd uit het land der Gadarenen, komt Jezus Matth. IX: 1—8 *over zee* (ἐμβὰς εἰς τὸ

πλοίοι) weder in Capernaüm en geneest aldaar een paralyticus. Had Mattheus op de reis naar het land der Gadarenen, wegens de gelijkvormingheid van VIII : 16, 18 met Marc. IV : 35 geanticipeerd, dan volgt hieruit, dat ook het verhaal der genezing van den paralyticus bij Mattheus niet op zijne plaats staat. De redactor nam, na de ontijdige invoeging van Marc. IV : 35—V : 20, den draad van het verhaal van Marcus II : 1 weer op. De terugkomst *over land*, Mc. II : 1 (verg. I : 45), moest nu echter, na de verplaatsing des verhaals, eene reis *over het meer* worden (ἐμβὰς εἰς τὸ πλοῖον διεπέρασεν) Matth. IX : 1. De latere hand van den redactor verraadt zich ook hierdoor, dat Capernaüm, met terugslag op de later (zie bl. 26, 27) ingevoegde pericoop, Matth. IV : 13 (κατῴκησεν εἰς Καφ.), de ἰδία πόλις van Jezus wordt genoemd. Eindelijk vergat de redactor het woord πάλιν, dat, Mc. II : 1, met terugslag op Mc. I : 21 door Mattheus overgeslagen, op zijne plaats staat, op te nemen en laat door verkorting van 't verhaal den lezer in 't onzekere, waar dit voorval plaats had (volgens Mc. II : 1 verv. in het huis van Jezus).

Matth. IX : 9—13. De redactor knoopt de roeping van Mattheus, blijkens ἐκεῖθεν, onmiddellijk vast aan het voorgaande. Bij Marcus, II : 13—17, staat dit voorval op zich zelf. De latere invoeging van ἐκεῖθεν Matth. IX : 9 blijkt uit de min gepaste verbinding van dit woord met παράγων, dat de redactor met Mc. II : 14 gemeen heeft.

Matth. IX : 14—17. De redactor, herkenbaar aan τότε, verbindt het gesprek over het vasten onnatuurlijk met vs 13, als waren de discipelen van Johannes onder den maaltijd, vs 10, binnengekomen. Mc. II : 18—22 staat ook hier, als proeve van Jezus' onafhankelijke leerwijze, op zich zelf. De redactor verraadt daarenboven door kennelijk misverstand zijner bron, zoo als later zal worden aangetoond, den lateren oorsprong van zijn tekst.

Matth. IX: 18—26. Is de lezing εἰσελθών de ware, waaraan ἐγερθείς vs. 19 (t. w. van den disch vs 10), en ταῦτα αὐτοῦ λαλοῦντος αὐτοῖς vs. 18 niet toelaat te twijfelen, dan laat de redactor niet slechts de Johannes-jongeren, maar ook een overste, door Marcus Jaïrus genoemd, in het vertrek, waar Jezus met Mattheus maaltijd hield, binnentreden, en levert hiermee eene nieuwe proef, hoe hij verhalen, die oorspronkelijk elders stonden, aan elkander hecht. Bij Marcus staat dit verhaal in een gansch ander verband en wel na de terugkomst van Jezus uit het land der Gadarenen V: 21. Wáárom de redactor dit verhaal *hier* liet volgen, wordt duidelijk, wanneer men aanneemt, dat in zijne bron stond: ἄρχων εἷς ἔρχεται [1]), waarvan de tekst van onzen canonieken Marcus ἔρχεται εἷς τῶν ἀρχισυναγώγων V: 22 [2]) nog de sporen vertoont. Las de redactor εἰσέρχεται in plaats van εἷς ἔρχεται, dan kon hij deze scène niet wel laten staan in den samenhang, waarin zij bij Marcus stond. Las hij: »een overste *trad binnen*", dan onderstelde dit geene ontmoeting, bij Jezus' aankomst, *op het strand*, Mc. V: 21, 22, maar een *huis* of *kamer*, waarin de overste kon binnentreden. In dit geval nu lag het voor de hand de pericoop te verbinden met den maaltijd vs 10, die binnenshuis gehouden werd. De tekst van Mattheus verraadt zich voorts ook in het tusschenverhaal, betreffende de bloedvloeiende vrouw, als een latere dan die van Marcus, door de opmerking: *en van die ure werd de vrouw gezond*, vs. 22, eene formule, die elders, VIII: 13, XV: 28, XVII: 18, wederkeert op plaatsen, waar Mattheus insgelijks alleen staat of Marcus die woorden niet heeft.

[1]) Verg. voor de plaatsing van εἷς achter het substant. Matth. V: 18, 41, VI: 27, XXI: 24.

[2]) Over de verandering van ἄρχων in ἀρχισυνάγωγος zal later, bij het onderzoek naar Deutero-Marcus, gehandeld worden.

Matth. IX: 27—31. Deze pericoop, alleen bij Mattheus voorkomende, draagt wegens de uitdrukking παράγων ἐκεῖθεν vs. 27 het karakter van den overwerker, verg. IX: 9. Men vergelijke nog κατὰ τὴν πίστιν ὑμῶν γενηθήτω ὑμῖν IX: 29 met VIII: 13, XV: 28 en ὅλη ἡ γῆ ἐκείνη IX: 31 met IX: 26.

Matth. IX: 35. Deze aanloop tot eene serie redenen, betreffende de zending der apostelen door Galilea, gelijkluidend met dien tot de bergrede, Matth. IV: 23, is ontleend aan Mc. VI: 6. De woorden IX: 36 staan Marc. VI: 34 in een beter verband; en Matth. vs 37 diende misschien in de spreukverzameling om de rede X: 5 verv. in te leiden. Verg. Luc. X: 2, 4 verv.

Matth. X: 1—4. Vreemd is hier de vermelding van de uitzending der twaalf apostelen, van wier aanstelling vroeger geen melding gemaakt was. Waarschijnlijk was in de bron, die de redactor volgde, van zulk eene aanstelling reeds vroeger melding gemaakt, en vergat hij, door de invoeging der bergrede afgeleid, die bijzonderheid op te nemen. Verg. Mc. III: 13, 14, waar, aan het verhaal der uitzending VI: 7, het bericht van de aanstelling der twaalve werkelijk voorafgaat.

Matth. X: 5—41. De plaatsing dezer rede, door Jezus tot zijne leerlingen bij hunne zending door het joodsche land gehouden, hangt samen met περιῆγεν ὁ Ἰησ. τὰς πόλεις κτέ. IX: 35, op welke woorden ook, Mc. VI: 7, 8, dezelfde rede volgt. Meer waarschijnlijk is het, dat volgens Marcus deze uitzending plaats had in de omstreken van het verder af gelegen Nazareth, dan in de omstreken van Capernaüm, die reeds vroeger Matth. IV: 23 (περιῆγεν ὅλην τὴν. Γαλ., Mc. I: 38 τὰς ἐχομένας κωμοπόλεις) geëvangeliseerd waren. De pericoop bij Mattheus is daarenboven blijkbaar geïnterpoleerd. Vs 5^b—8 is aan Mc. VI: 8 toegevoegd. Het verbod vs 5 en 6, om niet tot heidenen of Samaritanen te gaan maar zich te bepalen tot Israël, schijnt een joodsch-

christelijk invoegsel van een lateren uitgever. Ook Luc. IX : 3 wordt dit verbod niet gevonden. Hiertoe behoort verder het bevel Matth. X : 8 om »kranken te genezen en melaatschen te reinigen," waar de tekst van Marcus, VI : 7, alleen van het »uitwerpen van onreine geesten" melding maakt. De woorden εἰς τὴν οἰκίαν vs 12 hangen gebrekkig samen met vs 11. De parusieredenen vs 16—23 en de vermelding van vervolgingen en geeselstraf, ja zelfs van landvoogden en koningen, voor wier rechtbank de discipelen zouden terecht staan, vs 17—29, de vermelding der heidenen vs 18, de belofte van den H. Geest vs 19, 20 voegen in deze rede niet en komen bij Marcus eerst later voor, XIII : 9—13. De redactor heeft hier blijkbaar, onder de rubriek van woorden, door Jezus tot zijne apostelen gesproken, gelijksoortige redenen, deels aan Marcus, deels aan eene spreukverzameling ontleend, bijeengevoegd, en ten gevolge hiervan de pericoop Mc. XIII : 9—13 op de parallelle plaats Matth. XXIV : 9 verv. weggelaten, op een enkel vers na, Mc. XIII : 13, dat nu bij Mattheus tweemaal kwam te staan, X : 22 en XXIV : 9, 13.

Matth. X : 23. Eene parusieverwachting, die in dit verband niet voegt en daarenboven, in onderscheiding van de parusieverwachting, Matth. XXIV : 14, 31, alleen Israël (vgl. vs 5) en niet de heidenen betrof. De interpolatie blijkt verder nog hieruit, dat ἐν τῇ πόλει vs 23 terugslaat op vs 14, en in het verband met 17—22 niet wel past.

Matfh. X : 25. Van de hier onderstelde bijzonderheid, dat men Jezus Beëlzebul noemde wordt elders in het Mattheus-evangelie geen gewag gemaakt. Dit woord van Jezus was dus waarschijnlijk een zwerver, aan de overlevering ontleend. De verzen 24—42 staan voorts in een gansch ander verband bij Lucas VI : 40, XII : 2—9, 51—53, XIV : 26, 27, XVII : 33, X : 16, waaruit kan opge-

maakt worden, dat Lucas ze overnam uit eene andere bron, dan waaraan Mattheus ze ontleende.

Matth. XI:1. Και ἐγένετο ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησ. De gewone slotformule, waarmee ten tweede male eene serie van redenen besloten wordt (vgl. VII:28).

Matth. XI:2—35. De vraag van Johannes, of Jezus de Messias was, staat in geen samenhang met de voorgaande verzen. De Dooper had, volgens deze pericoop, aan Jezus, die na hem zijne werkzaamheid begon, tot hiertoe geen kennis, en kwam eerst in zijne gevangenis (ἀκούσας τὰ ἔργα τοῦ Χρ.) op het vermoeden, of hij wellicht de verwachte Messias zijn mocht. Dit verhaal is in strijd met Matth. III:14 en met vs 16, 17, waar Johannes door God zelven uit den hemel met de Messianiteit van Jezus wordt bekend gemaakt. De traditioneele opvatting van Matth. XI:2 verv., als had Johannes die vraag niet voor zich zelven, maar ten behoeve zijner leerlingen gedaan, is, even als de rationalistische verklaring, dat het vroeger geloof van Johannes in de gevangenis verduisterd was geworden, thans verouderd. Bij Lucas staat de pericoop in een ander verband. Aan den lateren redactor van het Mattheus-evangelie kan toegekend worden de uitdrukking τοῦ Χριστοῦ XI: 2, waar vermoedelijk oorspronkelijk Ἰησοῦ stond. De redactor toont door deze verandering, dat ook hij zelf de wonderwerken van Jezus voor het kenmerk van den Messias hield (vgl. VIII:17). Insgelijks schijnen de woorden ἃ ἀκούετε καὶ βλέπετε eene interpolatie van den redactor, die bij vs 5 en 6 ten onrechte, even als Lucas, VII:21, aan Jezus' wonderen dacht. In de rede van Jezus over Johannes XI:7—19 schijnt de redactor, vs 12—15, geleid te zijn geworden door de zucht om al wat in zijne bronnen op Johannes betrekking had, bijeen te voegen. Lucas althans heeft deze verzen op de parallelle plaats VII:28 niet, en voegde ze elders in,

XVI : 16, waar zij insgelijks in den samenhang niet passen.

Matth. XI: 20—24. Wederom worden ook deze verzen mechanisch door den lateren redactor verbonden met het voorgaande, door middel van het gewone τότε, dat aan Matth. II : 7, 16, 17 herinnert. De zinspeling op de krachten, door Jezus gedaan te Chorazin en te Bethsaïda vs 21, onderstelt daarenboven eene werkzaamheid van Jezus aldaar, waarvan de evangelist elders niet toont te weten. Bij Lucas maken zij bij een deel uit van de rede, door Jezus tot de zeventig discipelen gehouden, X : 12—15.

Matth. XI: 25—30. Ook hier ontbreekt de natuurlijke samenhang met het vorige. Wáárop ταῦτα en ἀποκριθεὶς vs 25 betrekking hebben, blijkt niet, en kan tot bewijs strekken, dat deze uitspraken oorspronkelijk in een ander verband voorkwamen. De evangelist hecht deze plaatsen mechanisch aan het voorafgaande door zijne gewone overgangsformule ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ vs 25. Bij Luc. X: 21 verv. spreekt Jezus deze woorden, met uitzondering van Matth. XI: 28, dat alleen Mattheus heeft, nadat de zeventig van hunne zendingsreis teruggekeerd waren.

Matth. XII : 1—8. Het verhaal van den redactor, die de volgorde in zijne bron van Mc. II : 22 af verlaten had, loopt, na de voormelde invoegingen, op nieuw parallel met Mc. II: 23 verv. en wordt hier weder mechanisch vastgeknoopt aan het voorafgaande met de gewone verbindingsformule ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ vs 1. Bij Marcus maakt dit verhaal een deel uit van de serie gebeurtenissen te Capernaüm en in den omtrek, die als losse verhalen of episoden, zonder chronologische orde op zich zelf staan.

Matth. XII : 4. De woorden οὐδὲ τοῖς μετ' αὐτοῦ εἰ μὴ τοῖς ἱερεῦσιν, bij Marcus niet aanwezig, zijn blijkbaar geïnterpoleerd. Zoo als er nu staat, zouden de priesters onder de tochtgenooten van David zich bevonden hebben.

Matth. XII : 5, 6. Hoe weinig dezen verzen in den sa-

menhang passen, blijkt uit vs 6. Ook de priesters deden op sabbath hun werk ter wille van den dienst in den tempel, en meer (μεῖζον) dan de tempel was hier. Verklaart men μεῖζον zóó, dat het hier een hooger belang gold dan den tempeldienst, dan ontstaat de vraag, wáárin dat meerdere in casu mag bestaan hebben? Toch wel niet in het plukken en eten van korenaren, waarin het echter, stond dit gezegde hier op zijne plaats, volgens vs. 1, zou te zoeken zijn. Dezelfde zwarigheid blijft bestaan, wanneer μεῖζον op Jezus zelven betrekkelijk gemaakt wordt. In dit geval toch vraagt men, hoe bij het plukken en eten van aren tot stilling van den honger de meerderheid van Jezus kon ter sprake komen, tenzij men meenen mocht, dat de discipelen op sabbath werkten op gezag van Jezus en niet op het gezag der wet, waarvan in dit verhaal niets blijkt. Hieruit wordt duidelijk, dat het voorbeeld, aan de priesters ontleend, als woord van Jezus oorspronkelijk moet behoord hebben tot een verhaal, waarin Jezus of de zijnen op sabbath een liefdewerk verricht hadden, zoodat μεῖζον *hierop* en niet op zijn *persoon* betrekking had. In een dergelijk geval was het gepast te zeggen: Rechtvaardigt de tempeldienst, volgens de wet, het werken op sabbath, hoeveel te meer het verrichten van eene daad van menschenliefde, dat *meer* is dan de tempeldienst? Hieraan sloot zich dan van zelf aan het insgelijks alléén bij Mattheus aanwezige citaat uit Hos. VI: 6, waarin de barmhartigheid boven offers en dus boven tempeldienst gesteld wordt. Ter rechtvaardiging van het plukken van aren op sabbath, kon dit citaat niet dienen. Bij Marcus daarentegen, II: 25, 26, rechtvaardigt Jezus het gedrag zijner discipelen alleen door een beroep op het gedrag van David, die, met toestemming zelfs van den hoogepriester, door den nood gedrongen, even als thans Jezus' discipelen, de letter der wet had overtreden, 1 Sam.

XXI: 6; waaraan dan vervolgens de uitspraak van Jezus Mc. II: 27, 28, zich uitnemend aansluit.

Matth. XII: 9—14. De latere redactor verraadt zich hier weder aan de overgangsformule μεταβὰς ἐκεῖθεν, waarmee hij dit verhaal, dat, even als de vorige pericopen, bij Marcus op zich zelf staat, mechanisch met het voorafgaande verbindt. Vs 11 en 12, die bij Lucas in gewijzigden vorm en in een ander verband, XIV: 5, voorkomen, schijnen door den redactor te zijn ingevoegd in plaats van het daaraan beantwoordende Mc. III: 4.

Matth. XII: 15—21. 'Ανεχώρησεν ἐκεῖθεν herinnert aan Matth. II: 21, IV: 12 vgl. XIV: 13, en staat ook hier in verband met de lagen, die Jezus van de zijde der Farizeërs (volgens Mc. III: 6 ook door de Herodianen) gelegd waren, vs. 14. Ook vs 17 verraadt het citaat uit Jes. XLII: 1—4, ingeleid door ἵνα πληρωθῇ τὸ ῥηθὲν διὰ 'Ησαΐου τοῦ προφήτου λέγοντος, den laatsten redactor. Vgl. de citaten Hdst. I en II en III: 3, IV: 14, VIII: 17.

Matth. XII: 22—37. De redactor laat zich kennen aan τότε. De τυφλοί IX: 27 en de κωφὸς δαιμονιζόμενος vs. 32 worden hier, naar het schijnt, in den éénen δαιμονιζόμενος τυφλὸς καὶ κωφός, eene onwaarschijnlijke combinatie van twee kwalen, samengevat. Vs 25 herinnert εἰδὼς τὰς ἐνθυμήσεις αὐτῶν, dat op de parallelle plaats van Marcus, III: 22, niet gevonden wordt, aan ἰδὼν ὁ 'Ιησ. τὰς ἐνθυμήσεις αὐτῶν, Matth. IX: 4, waar, Marc. II: 8, ἐπιγνοὺς ὁ 'Ιησ. τῷ πνεύματι αὐτοῦ ὅτι οὕτως αὐτοὶ διαλογίζονται ἐν ἑαυτοῖς gelezen wordt.

Matth. XII: 38—42. Deze woorden worden door het gewone τότε met het voorafgaande verbonden en staan bij Lucas in een ander verband, XI: 16, 29—32. De invoeging van de gansche pericoop over Jona blijkt hieruit, dat Matth. XII: 43 aan vs 37 of vs 30 sluit, terwijl de tusscheninliggende pericoop den samenhang verbreekt. Men vergelijke Luc. XI,

waar vs 24 en 25, parallel met Matth. XII : 43—45, onmiddellijk sluiten aan Luc. VI : 23, dat aan Matth. XII : 30 beantwoordt.

Werd deze pericoop mechanisch van elders reeds door den vroegeren, aan Lucas bekenden uitgever ingevoegd, het 40ste vers is een veel later interpretament van den laatsten redactor, waarbij de beteekenis van τὸ σημεῖον Ἰωνᾶ, vs 39, ten eenemale misverstaan wordt. Elders, Matth. XVI : 4 (vgl. Mc. VIII : 12 en Luc. XI : 30) wordt dit interpretament bij de vermelding van het teeken van Jona niet gevonden en zelfs, evenals Matth. XII : 41, 42, weersproken.

Matth. XII : 46—50. Met de formule ἔτι δὲ αὐτοῦ λαλοῦντος (vgl. Matth. IX : 18) wordt het bezoek der moeder en der broeders van Jezus aan de voorafgaande redenen vastgeknoopt. Ten bewijze dat ook deze pericoop oorspronkelijk in een ander verband gestaan heeft, diene het volgende:

1. Van waar komen hier de ὄχλοι vs 46, waarvan na vs 24 en 38 niet verder sprake is? 2. Ἔξω vs 47 wijst op een huis, waar Jezus zich bevond, waarvan echter in het voorafgaande geen melding gemaakt wordt. 3. Wáár bevond Jezus zich destijds, daar hij, volgens vs. 15, Capernaüm verlaten had? Hoe komen hier de moeder en de broeders, die te Nazareth hunne woonplaats hadden en wat bewoog hen tot dit bezoek? Al deze zwarigheden worden door de plaatsing van het verhaal bij Marcus opgelost. Volgens dezen bevindt zich Jezus in een huis te Capernaüm, III : 19b. De moeder en de broeders *gaan uit* (t. w. uit Nazareth) en hun bezoek wordt gemotiveerd door den waan, waarin zij verkeeren, vs 21, dat Jezus »uitzinnig" was, en het daarmee in verband staande voornemen, om hem in verzekerde bewaring te nemen.

Matth. XIII : 1 verv. wordt vastgeknoopt aan het voorgaande door ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ. Bij Marcus staat dit verhaal, IV : 1, op zich zelf.

Matth. XIII : 16, 17. In de voorafgaande verzen was sprake van de *subjectieve* vatbaarheid om de waarheid te zien en te hooren. Hier echter worden de discipelen van Jezus gelukkig genoemd, omdat zij zagen en hoorden, wat profeten en rechtvaardigen niet gezien en niet gehoord hadden, en heeft dus het zien en hooren een *objectieven* grond. Het niet zien en niet hooren was hier geen gevolg van *subjectieve* onvatbaarheid, maar daarvan, dat het object van het zien en hooren voor hen nog niet bestond. Deze uitspraak, die daarenboven bij Lucas, X : 23, 24, in een ander verband staat, werd dus uit eene andere bron, misschien uit de spreukverzameling, mechanisch en op den klank af hier ingelascht.

Matth. XIII : 18—23. De verklaring van de gelijkenis van den zaaier moge historisch niet wel passen in een samenhang, waarin de parabolische vorm door Jezus ten behoeve der nog onvatbare menigte gekozen werd, en de discipelen geacht worden de mysteriën des koninkrijks, ook zonder inkleeding te verstaan, doch moet, daar ook Marcus IV : 13—23 deze pericoop heeft en, gelijk later blijken zal, volgens een meer oorspronkelijken tekst dan Mattheus, tot de oudere evangelie-bron gebracht worden, waarvan reeds de vroegere, aan Lucas bekende uitgever zich bediende.

Matth. XIII : 24—33, 44—48. De plaatsing van deze serie gelijkenissen in dit verband verraadt compilatie. 1° *αὐτοῖς* vs 24 heeft op de *discipelen* vs 10 betrekking, terwijl, volgens vs 2 en 34, de *scharen* als hoorders worden voorgesteld. 2° Deze parabelen onderscheiden zich van de gelijkenissen, die de evangelist met Marcus gemeen heeft, (verg. XIII : 3 met Mc. IV : 3), door de inleidende formule *Ὡμοιώθη ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν*, vs. 24, vgl. XVIII : 23, XXII : 2, XXV : 1 of *ὁμοία ἐστὶν ἡ βασ. τ. οὐρ.*, XIII : 31, 33, 44, 45, 47 (vgl. XX : 1).

Matth. XIII : 35. Het apologetisch citaat, ontleend aan Ps. LXXVIII : 2, naar de verkeerde vertaling der LXX en ingeleid door de gewone, uit Hdst. I en II bekende formule ὅπως πληρωθῇ τὸ ῥηθὲν διὰ τοῦ προφήτου λέγοντος is van den laatsten redactor.

Matth. XIII : 36—43. Men lette hier weder op het gebruik van τότε. Dat Jezus de scharen wegzendt, is in strijd met vs 10 vgl. Mc. IV : 10, waar Jezus reeds met de discipelen alleen is. Volgens Mattheus, vs. 36, zijn al de parabelen bij ééne gelegenheid gesproken, wat ook uit de verandering blijkt van ἐλάλει Mc. IV : 33 in den histor. aor. ἐλάλησεν Matth. XIII : 34. Bij Marcus staan de gelijkenissen IV : 21, 24, 26 en 30, ingeleid door καὶ ἔλεγεν of καὶ λέγει op zich zelve, en worden als proeven van parabolisch onderwijs bij andere gelegenheden, aan het historisch verhaal Mc. IV : 1—20 toegevoegd, zooals de imperfecta ἐλάλει, ἐδύναντο en ἐπέλυεν »Jezus was *gewoon*" etc. aantoonen. De verklaring van Mattheus is daarenboven van de voorafgaande zeer verschillend en ademt eene nog latere overlevering dan 18—23. De zaaier, die in de voorafgaande gelijkenis tot de inkleeding behoort en geen bepaald persoon aanduidt, is hier »de zoon des menschen" vs 37. De akker is de wereld, het goede zaad zijn de *kinderen* des koninkrijks, en niet, zoo als vs. 19, »het *woord* des koninkrijks." De zaaier van het onkruid is de duivel en het onkruid stelt de kinderen des boozen voor, vs 38. De oogst is de voleindiging der tegenwoordige periode en zelfs in de maaiers ziet de evangelist de engelen. Aan deze verklaringswijze, waarbij, in onderscheiding van 18—23, op onnatuurlijke wijze, alles tot in de kleinste bijzonderheden toe, wordt overgebracht, erkent men gereedelijk eene latere traditie, door den redactor opgenomen. De hier gegevene verklaring is kennelijk aan eene andere bron ontleend dan de verklaring 18—23, die ook bij Mar-

cus voorkomt. Ook het spraakgebruik verschilt van de stukken, die Mattheus met Marcus gemeen heeft. Men lette op: φράσον ἡμῖν τὴν παραβολήν, vs. 36 (vgl. XV : 15), ὁ πονηρός, waarvoor Marcus ὁ σατανᾶς heeft (verg. vs 18 met Mc. IV : 15), op συντέλεια αἰῶνος vs. 39 (vgl. XIII : 40, XXIV : 3, XXVIII : 20), κάμινος τοῦ πυρός vs 42 (vgl. vs. 50), ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων vs 42 (vgl. VIII : 42, XIII : 50, XXII : 13, XXIV : 51, XXV : 30), welke uitdrukkingen t. a. p. alleen bij Mattheus voorkomen.

Matth. XIII : 49, 50. Ook deze verklaring is latere interpolatie, zoo als de vergelijking met de zoo even genoemde verklaring, waaraan zij verwant is, leeren kan.

XIII : 51, 52. De vraag of de discipelen het parabolisch onderwijs *begrepen*, klinkt zonderling, na de gegevene, meer dan duidelijke verklaringen. Ook vs 52 werd niet ontleend aan Marcus, doch schijnt een woord van Jezus, door de overlevering bewaard. Voor de echtheid der uitspraak pleit, dat Jezus zich zelven hier ter plaatse onder de γραμματεῖς rangschikt.

XIII : 53. Hier treft men ten derde male de gewone formule aan: καὶ ἐγένετο ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησ., waarmee de redactor eene serie van ingevoegde redenen besluit (vgl. VII : 28 en XI : 1). Ook aan μετῆρεν erkent men den stijl van den lateren redactor; vgl. XIX : 1 met Mc. X : 1.

Matth. XIII : 54—58. Staan Matth. VIII : 18, 23—34 niet op hunne plaats, gelijk wij vroeger aantoonden, dan ligt het voor de hand, dat de volgorde van Marcus IV : 35—V : 20 de voorkeur verdient en dat de reis van Jezus van Capernaüm naar Nazareth in den samenhang van Mattheus, XIII : 54, misplaatst is. De redactor, die Marc. IV : 35—V : 20 en 21—43 van plaats deed veranderen, vatte XIII : 54 het verhaal van Mc. VI : 1—6 weder op.

Matth. XIV : 1. Volgens het verband bij Mattheus ver-

neemt Herodes het gerucht dat van Jezus uitging, gedurende diens verblijf in de omstreken van Nazareth XIII: 54—58, waar Jezus weinige, volgens Marcus, zelfs geene krachten deed, (vgl. Matth. XIII: 58 met Mc. VI: 5). De weglating van hetgeen in naam van Jezus door de apostelen verricht was, Mc. VI: 13, waarmee dit gerucht omtrent Jezus Mc. VI: 14 in verband gebracht wordt, doet het gerucht, dat Herodes ter oore kwam, bij Mattheus in de lucht hangen. Den redactor erkent men voorts aan zijne gewone verbindingsformule ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ.

Matth. XIV: 13. Ἀκούσας ὁ Ἰησ. ἀνεχώρησεν ἐκεῖθεν. De redactor had dezelfde woorden IV: 12 gebruikt, om het vertrek van Jezus naar Galilea, naar aanleiding van de *gevangenneming* van Johannes, te motiveeren. Nu bezigt hij ze naar aanleiding van de *onthoofding* van Johannes. Ook aan ἐκεῖθεν erkennen wij den lateren redactor. Dat hier compilatie plaats heeft, blijkt voorts uit het gebrek aan samenhang met de voorafgaande verhalen. Volgens XIII: 58 bevond Jezus zich te Nazareth, eene landstad, die niet aan zee gelegen was, en kon zich derhalve van daar (ἐκεῖθεν) niet, zoo als Mattheus vs 13 verhaalt, met *een schip* begeven naar een eenzame plaats, aan de overzijde van het meer gelegen. De apostelen, die volgens X: 5 waren uitgezonden, zijn weder bij hem, XIV: 15 verv., zonder dat van hunne afreis Mc. VI: 13 en terugkomst Mc. VI: 30 melding gemaakt was. Deze incohaerentie pleit mede voor het compilatorisch karakter van het verhaal. Bij Marcus VI: 30 staat het verhaal op zich zelf en kan Jezus geacht worden zich destijds in een der aan zee gelegen vlekken van Galilea bevonden te hebben. De discipelen begeven zich op reis vs 12 en verzamelen zich later weder bij Jezus (συνάγονται πρὸς τὸν Ἰησ.) VI: 30, waarna zij met hem over zee gaan, niet om Herodes te ontwijken (wat niet in den geest van Jezus

lag, (Luc. XIII : 31—33), maar om na hunne reis zich in de eenzaamheid terug te trekken en uit te rusten, Mc. VI : 31.

Matth. XIV : 28—31. De evangelist voegt hier aan de wandeling van Jezus over de zee Mc. VI : 47—50 de traditie toe, dat ook Petrus op de zee begeerde te wandelen, doch uit gebrek aan geloof zou gezonken zijn, indien hij door Jezus niet gered ware. Den lateren redactor erkent men gereedelijk aan de formule *ἀποκριθεὶς εἶπεν* vs 28 (waarover later), die aan Mattheus, in onderscheiding van Marcus, eigen is, aan *κύριε*, dat bij Marcus slechts ééns, VII : 28 en aldaar zonder dogmatische beteekenis, bij Mattheus dikwerf voorkomt, ook op plaatsen waar Marcus *ῥαββί* schrijft Mc. IX : 5. Voorts lette men op *κελεύειν*, waarvoor Marcus heeft op de parallelle plaatsen *ἐπιτάσσειν*, *παραγγέλλειν*, VI : 27, VIII : 6, *ἐπὶ τὰ ὕδατα*, vgl. vs 25, (Marcus *ἐπὶ* c. genit.) *ἀπὸ τοῦ πλοίου*, (Marcus *ἐκ τοῦ πλοίου*, V : 2)[1]), *καταποντίζεσθαι*, dat nog slechts eenmaal bij Mattheus, XVIII : 6 voorkomt, waar Mc. *βάλλεσθαι εἰς τὴν θάλασσαν* schrijft, IX : 42, *ὀλιγόπιστος* (vgl. VIII : 26, XVI : 8 met Mc. IV : 40, VIII : 17) en *διστάζειν*, dat nog slechts eenmaal voorkomt XXVIII : 17. De pericoop verraadt ook door dit spraakgebruik, waardoor zij zich van Marcus onderscheidt, de hand van een lateren redactor.

Matth. XIV : 33. De erkenning van Jezus door zijne discipelen als »Gods Zoon” is in strijd met XVI : 15 en dus hier niet op hare plaats. Marcus heeft deze woorden niet.

Matth. XV : 1. Als naar gewoonte met het voorafgaande verbonden door *τότε*.

[1]) Verg. Matth. III : 16 *ἀπὸ τοῦ ὕδατος* met Mc. I : 10 *ἐκ τ. ὕδ.*; Matth. VIII : 1, XVII : 9 *καταβ. ἀπὸ τοῦ ὄρους* met Mc. IX : 9 *ἐκ* c. ℵ B. D. al.; Matth. XII : 43, XVII : 18 *ἐξερχέσθαι ἀπὸ*, van demonen, met Mc. I : 25, 26 *ἐκ*; Matth. XIV : 2, XXVII : 84, XXVIII : 7 *ἐγερθ. ἀπὸ τῶν νεκρ.* met Mc. VI : 14 16, IX : 9, 10, XII : 25 *ἐκ ν.*; Matth. XXI : 8 *ἀπὸ τῶν δένδρων* me [1]Mc. XI : 8 *ἐκ τ. δ.*

Matth. XV : 21—28, Τὰ μέρη Τύρου καὶ Σιδῶνος. Eene kunstmatige samenvoeging. Marcus spreekt alleen van Tyrus, VII : 24, en verhaalt, hoe Jezus van daar door Sidon trok, vs. 31. Mattheus, die Mc. VII : 31—37 niet heeft, verbindt Sidon met Tyrus, en toont ook hier zijn compilatorisch karakter. Voorts schijnen ook vs 23*b* en 24 van latere dagteekening. Duidelijk althans verraden vs 24 τὰ πρόβατα τὰ ἀπολωλότα οἴκου Ἰσραήλ denzelfden oorsprong als dezelfde woorden, X : 5, en zijn, even als deze, in strijd met Matth. VIII : 10, 11. Ook het slotwoord XV : 28*b* γενηθήτω σοι ὡς θέλεις. καὶ ἰάθη ἡ θυγάτηρ αὐτῆς ἀπὸ τῆς ὥρας ἐκείνης herinnert aan Matth. VIII : 13 ὡς ἐπιστεύσας γενηθήτω σοι. καὶ ἰάθη ὁ παῖς αὐτοῦ ἐν τῇ ὥρᾳ ἐκείνῃ, aan Matth. XVII : 18 ἐθεραπεύθη ὁ παῖς ἀπὸ τῆς ὥρας ἐκείνης en IX : 22 καὶ ἐσώθη ἡ γυνὴ ἀπὸ τῆς ὥρας ἐκείνης.

Matth. XV : 32. De redactor verbindt door ὁ δέ deze pericoop als naar gewoonte onmiddellijk met het voorafgaande. De compilator bedacht niet, dat Jezus, volgens Matth. XV : 29, zich aan het meer van Capernaüm bevond, en dat hiermee het volgende, vs. 32—38, in strijd is, waar Jezus reeds drie dagen, vs. 32, door eene woeste plaats heen (ἐρημία) vs. 33, op reis is. Bij Marcus staat deze pericoop wederom op zich zelve, VIII : 1, en wordt de ὄχλος, die Jezus omringde, blijkens πάλιν, van den ὄχλος vs. 33 onderscheiden.

Matth. XVI : 1. De samenvoeging van Farizeërs en Sadduceërs (vgl. Mc. VIII : 11 die alleen van de Farizeërs gewaagt) is onhistorisch en verraadt een tijd, dat men beiden als de gemeenschappelijke vijanden van Jezus bijeenvoegde. Bij Marcus komt deze combinatie niet voor; bij Mattheus daarentegen in erkend latere pericopen, III : 7, XVI : 11, 12.

Matth. XVI : 2. ὀψίας γεν. — οὐ δύνασθε. Eene uitspraak, die bij Lucas in een ander verband gevonden wordt XII :

54—56, en waarschijnlijk uit eene andere bron, misschien uit eene spreukverzameling, door den redactor in gewijzigden vorm hier werd ingevoegd. Bij Marcus staat zij niet en zou ook in het verband van zijn verhaal niet voegen. Men merke verder op het gebruik van ἀποκριθεὶς εἶπεν, vs 2 en der hapax legomena εὐδία en πυῤῥάζειν.

Matth. XVI : 13. Tusschen dit vers en het voorafgaande schijnt eene lacune te bestaan. Volgens Mattheus vaart Jezus, van Magdala XV : 39 naar de oostzijde van het meer, XVI : 5. Wáár hij zich ontscheept, meldt Mattheus niet. Hieruit wordt deze misstand geboren, dat hij Jezus nog altijd *varende* (zie vs 5) naar het landwaarts in gelegene Caesarea Philippi reizen laat. Deze kennelijk bestaande lacune wordt aangevuld door het verhaal van Marcus, die tusschen VIII : 20 en 27 de aankomst van Jezus vermeldt te Bethsaïda Julias aan de noord-westelijke zijde van het meer, vs 22—26, van waar Jezus over land (ἐν τῇ ὁδῷ), vs 27, de reis naar Caesarea Philippi voortzet.

Matth. XVI : 17—19. Deze verzen, ofschoon in den samenhang niet misplaatst, verraden echter kennelijk hunne afkomst uit eene andere bron. Reeds ἀποκριθεὶς εἶπεν trekt de aandacht. Ἀποκαλύπτειν staat bij Mattheus alleen op plaatsen, die uit eene andere bron vloeiden, dan die hij met Marcus gemeen heeft (zie Matth. XI : 25, 27). Vooral echter valt het gebruik van ἐκκλησία, en wel μου ἡ ἐκκλ. »de gemeente van Christus", vs 18, als later bestanddeel in het oog (vgl. Matth. XVIII : 17). Eindelijk onderstellen de woorden σὺ εἶ Πέτρος eene vroegere gelegenheid, waarbij Simon dien toenaam had ontvangen, door Marcus, III : 16, maar niet door Mattheus vermeld. De compilator droeg voorts zorg om, na de lofspraak op Petrus, de woorden ἐπετίμησεν αὐτοῖς, Mc. VIII : 30, door inplaatsstelling van τότε διεστείλατο XVI : 20 te verzachten.

Matth. XVI : 21. De woorden αὐτὸν εἰς Ἱερ. ἀπελθεῖν, die

bij Marcus, VIII : 31, niet staan, passen niet bij het profetische δεῖ, en schijnen door den redactor aan den tekst van Marcus toegevoegd te zijn.

Matth. XVI : 24. Mattheus verbindt de hier volgende rede van Jezus door τότε aan het voorgaande. Bij Marcus staat deze pericoop, blijkens den ὄχλος vs 34, op zich zelve. Mattheus, die hier hetzelfde personeel onderstelt als vs 21—23, laat, vs 24, den ὄχλος achterwege.

Matth. XVI : 27, 28. Deze mechanische vergeldingsleer past niet bij de zuiver-ethische voorstelling, dat iemand zijne ziel d. i. zijn ware leven verliest en zich een onherstelbare zedelijke schade berokkent, vs 26. De tekst van Marcus luidt hier passender: Wie Jezus verloochende zou ook door hem verloochend d. i. niet voor den zijne erkend worden, VIII : 38. Over deze verzen zal later, bij het onderzoek naar Deutero-Marcus, uitvoeriger gehandeld worden.

Matth. XVII : 5. De woorden ἐν ᾧ εὐδόκησα, die bij Marcus, IX : 7, niet staan, zijn van den lateren redactor, die deze hemelstem gelijkvormig wilde maken aan Matth. III : 17.

Matth. XVII : 6, 7. Ook deze verzen zijn later ingevoegd. De redactor toont hier het gebeurde te houden voor een objectief feit in de buitenwereld, waartoe het langzamerhand vergroeid is, terwijl Marcus, IX : 8, het oorspronkelijk visionair karakter van het verhaal althans hier bewaarde.

Matth. XVII : 13. Kennelijk eene ophelderende aanteekening van den lateren redactor, even als XVI : 12. Vgl. Mc. IX : 13.

Matth. XVII : 14. Καὶ ἐλθὼν — προσῆλθον αὐτῷ. De nominativus ἐλθών, als lectio difficilior, met D, and. te behouden, is hier onverstaanbaar. Dit kan hieraan toegeschreven worden, dat de redactor καὶ ἐλθών uit Mc. IX : 14, waar het met εἶδεν ὄχλον samenhangt, na de verkorting van het verhaal, bij vergissing liet staan. Elders schrijft Mattheus, VIII : 28: ἐλθόντι αὐτῷ — ὑπήντησαν αὐτῷ, IX : 28, ἐλθόντι προσῆλθον αὐτῷ (vgl.

XXI : 23), of met den gen. absol. XVII : 24: ἐλθόντων αὐτῶν προσῆλθον.

Matth. XVII : 15, 18. De lijder wordt, vs 18, als een bezetene, maar in vs 15 als een maanzieke beschreven. Tot deze laatste voorstelling is het duidelijk, dat de latere redactor gekomen is door de symptomata der ziekte. Intusschen vergat hij, vs 15, te melden (wat Marcus verhaalt IX : 17), dat de lijder een πνεῦμα ἄλαλον had, en maakte door dit verzuim de woorden καὶ ἐξῆλθεν ἀπ' αὐτοῦ τὸ δαιμόνιον, vs 18, min verstaanbaar. Aan den redactor is voorts eigen ἐθεραπεύθη ὁ παῖς ἀπὸ τῆς ὥρας ἐκείνης, vgl. Matth. VIII : 13_b, IX : 22^b, en XV : 28^b, waar soortgelijke formule mede alleen bij Mattheus voorkomt.

Matth. XVII : 22. Het volgende gesprek wordt gehouden in Galilea, zonder dat van de terugreis uit Caesarea Philippi, Mc. IX : 30, melding gemaakt is. Door deze weglating wordt de samenhang verstoord.

Matth. XVII : 24^b—27. De sage van den stater, die bij Marcus niet gevonden wordt en aan Lucas nog onbekend was, is hier door den laatsten redactor tusschen Mc. IX : 32 en 33 ingelascht, zooals de verbinding van deze pericoop door middel der bekende formule ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ met het volgende gesprek over den rangstrijd, Matth. XVIII : 1, bewijst. Het bericht gaat uit van de joodsch-christelijke onderstelling, dat de Messias, als Zoon van God, geene belasting aan God, den theocratischen koning, schuldig was.

Matth. XVIII : 1. Aan de onbestemde formule ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ erkent men den redactor. Door de invoeging van 24^b—27 ging het oorspronkelijk verband van XVIII : 1 met vs 24^a verloren.

Matth. XVIII : 3, 4. De vraag, wie de meeste was, had de strekking om de minder hooggeplaatsten onder Jezus' volgers te ergeren. Jezus neemt daarop een kind, als het zinnebeeld dier kleinen of eenvoudigen (οἱ μικροί). Hij waar-

deert ook die geringen en erkent hen voor de zijnen. Wie hen ontving, ontving hem. Hen te ergeren door hoogmoedig zich boven hen te verheffen, acht Jezus laakbaar. In dezen samenhang past niet de voorstelling van het kind, Matth. XVIII : 3, als het beeld van den eenvoud en de nederigheid, als voorwaarde om deelgenoot te wezen van het godsrijk. De latere redactor, die de strekking van dit verhaal niet begreep, schoof hier door de invoeging van vs 3 eene gedachte in, die, van elders ontleend, in *dezen* samenhang niet past. Opmerkelijk is, dat de redactor deze woorden, die Mc. X : 15 in hun juiste verband voorkomen, op de aan Mc. X : 15 parallelle plaats Matth. XIX : 14 wegliet. De redactor verplaatste een in den samenhang, Mc. X : 15, passend woord, op den klank af, naar elders en bedierf hierdoor de beide berichten.

Matth. XVIII : 7—9. Het 7de vers, dat bij Marcus, IX : 42, niet, en bij Lucas, XVII : 1, in een ander verband gevonden wordt, hangt, daar hier van geheel andere ergernissen sprake is, slechts op den klank af van σκανδαλίζειν en σκάνδαλον, met het voorafgaande samen. Hier komt bij, dat de redactor van het Mattheus-evangelie den tekst van Marcus IX : 43—47 deels verkort, deels naar Matth. V veranderd heeft. De ergernis van hand en voet, bij Marcus afzonderlijk genoemd, worden bij Mattheus compilatorisch samengevoegd, met dat gevolg, dat αὐτόν, vs 8, niet meer op χεῖρα past De woorden εἰ σκανδαλίζει (Mc. ἐὰν σκανδαλίζῃ), βάλε ἀπὸ σοῦ, dat Marcus niet en Mattheus tweemaal heeft, en desgelijks ἔξελε (Mc. ἔκβαλε), ἔκκοψον (Mc. ἀπόκοψον) herinneren aan Matth. V : 28, 29; γέεννα τοῦ πυρός (Mc. γέεννα) aan Matth. V : 22; τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον (Mc. γέεννα) aan Matth. XXV : 41.

Matth. XVIII : 10—14. Ook deze verzen hangen niet samen met vs 6 verv. De gelijkenis, vs 12, door het bij Mattheus gewone τί ὑμῖν δοκεῖ; ingeleid, staat bij Marcus niet en bij Luc., XV : 3—7, in een ander verband. Waar-

schijnlijk was zij aan eene spreukverzameling ontleend, waartoe ook andere parabelen van Mattheus oorspronkelijk behoorden.

Matth. XVIII : 15—35. De redactor gaat voort woorden van Jezus, die op de broederlijke liefde betrekking hebben, onder dezelfde rubriek te brengen met de redenen over het ergeren, zonder dat blijkt, dat Jezus dit alles achtereen heeft uitgesproken. Vs 15—20 behooren tot een eerst later opkomend kerkwezen. De ἐκκλησία vs 17 en de macht om te binden en te ontbinden vs 18 verraden dezelfde hand als Matth. XVI : 18, 19. De vraag van Petrus en het antwoord van Jezus, dat Lucas elders heeft, XVII : 4, wordt door het gewone τότε aan het voorgaande vastgehecht.

Matth. XVIII : 23—35. Deze gelijkenis behoorde, blijkens de formule ὡμοιώθη ἡ βασ. τ. οὐρ., tot dezelfde bron als de gelijkenissen, Matth. XIII : 24 verv.

Matth. XIX : 1. Καὶ ἐγένετο ὅτε ἐτέλεσεν κτέ is de gewone slotformule, waarmee de evangelist ten vierde male eene van elders ingevoegde serie van redenen besluit.

Matth. XIX : 10—12. Het onderhoud met de discipelen, dat volgens Mc. X : 10 afzonderlijk plaats had, wordt bij Mattheus, ten gevolge der weglating van εἰς τὴν οἰκίαν Mc. X : 10, minder passend in tegenwoordigheid der Farizeërs gehouden. De rede vs 10—12 over de εὐνοῦχοι staat bij Mattheus geïsoleerd en schijnt van elders, misschien aan eene spreukverzameling, ontleend.

Matth. XIX : 13. Men merke hier weder op het gebruik van τότε, waarmee de redactor twee op zich zelf staande episoden, behoorende tot de reis van Jezus uit Galilea naar Jeruzalem, verbindt.

Matth. XIX : 17. De woorden τί με ἐρωτᾷς περὶ τοῦ ἀγαθοῦ sluiten niet aan het volgende εἷς ἐστὶν ὁ ἀγαθός. Tegen God staat de *persoon* van Jezus en niet *het goede* over; verg. Mc. X : 18.

Matth. XIX : 24. De samenhang van πάλιν met het voorafgaande is onduidelijk en doet vermoeden, dat hier tusschen vs 24 en 23 iets van dien aard als Marcus, X : 24, schreef, door den redactor is weggelaten.

Matth. XIX : 27. De bijvoeging der woorden τί ἄρα ἔσται ἡμῖν; die bij Marcus ontbreken, stelt de betuiging der apostelen in een ongunstig licht en voegt niet wel bij den lof, door Jezus aan zijne discipelen toegekend, vs 29, 30.

Matth. XIX : 28. Dit gezegde staat bij Mattheus geïsoleerd en schijnt tot de latere joodsch-christelijke redactie te behooren. Zulk een zitten op troonen als Jezus hier zijnen discipelen toezegt, rijmt niet met Matth. XX : 25—28. Ook kan Jezus kwalijk geacht worden zulk een troon mede aan Judas toegezegd te hebben.

Matth. XX : 1—16. De aanhef dezer bij Marcus niet voorkomende gelijkenis: ὁμοία ἐστιν ἡ βασ. τ. οὐρ. doet zien, dat zij oorspronkelijk behoorde tot eene serie parabelen, die, evenals de gelijkenissen Matth. XIII : 24 verv. en XVIII : 23, met dezelfde formule worden ingeleid. Volgens den evangelist zou Jezus, blijkens vs 16, in deze gelijkenis hebben willen leeren, dat de laatsten, d. i. zij die in de schatting der wereld de laatsten waren, eene eerste plaats in het godsrijk bekleeden en, omgekeerd, vele eersten (die daarvoor doorgingen) de laatsten zijn zouden. De gelijkenis zelve intusschen spreekt niet van eersten of laatsten in *rang*, maar van eerst geroepenen en later geroepenen in *tijd*. Daarenboven is in deze gelijkenis wel sprake van *gelijkstelling* met de eerstgeroepenen (οἱ ἔσχατοι (ἔσονται) πρῶτοι), maar niet van *achterstelling* der eerst geroepenen (οἱ πρῶτοι (ἔσονται) ἔσχατοι). Waarschijnlijk vond de redactor in de gelijkenis, vs 12, eene afkeurende strekking tegen de werkheiligheid en bracht haar diensvolgens in verband met de betuiging der apostelen, XIX : 27, waarin hij ten onrechte,

naar wij zagen, loonzucht opgemerkt had. Daarentegen past het woord »vele laatsten zullen eersten en vele eersten laatsten zijn”, na XIX : 30, zeer goed in den samenhang, en dient aldaar om Petrus en de overige discipelen niet, als hadden zij zich hoogmoedig voorgedaan als πρῶτοι, te vernederen, maar om hen, die, in onderscheiding van de rijken, bij de wereld voor ἔσχατοι doorgingen, te bemoedigen. Hiermee nu staat de gelijkenis, XX : 1 verv., waarin de pretensie der Joden wordt ten toon gesteld, als waren zij als de eerst*geroepenen* onder de volken tot het godsrijk, ook de eersten *in rang* en *waardigheid*, in geen ’t minste verband.

Matth. XX : 20—28. Dit verhaal, door τότε onmiddellijk met het voorgaande verbonden, staat bij Marcus onder de voorvallen der reis op zich zelf. De subjects-verwisseling van de moeder, vs 20, 21, met de zonen, vs 22—24, rijmt niet met vs 22, waar deze ondersteld worden zelf dit verzoek tot Jezus gericht te hebben, en doet vermoeden, dat »de moeder” op rekening van den redactor te stellen is.

Matth. XX : 29—34. Het vertrek uit Jericho, vs 29, onderstelt de komst van Jezus aldaar, door Marcus vermeld, X : 46[a], maar door Mattheus, tot schade van de duidelijkheid van zijn verhaal, weggelaten. De latere redactie dezer pericoop blijkt voorts hieruit, dat de redactor in zijne afwijkingen van den tekst van Marcus zich liet leiden door het verhaal der blindengenezing, Matth. IX : 27. De overeenkomst, zelfs in woorden, valt in het oog: δύο τυφλοί IX : 27, XX : 30; Ἰησοῦς παράγει XX : 30, παράγοντι IX : 27; ἔκραξαν λέγοντες XX : 30, κράζοντες καὶ λέγοντες IX : 27; ἐλέησον ἡμᾶς, υἱὸς Δαυίδ XX : 30, 31, IX : 27; ἥψατο τῶν ὀμμάτων αὐτῶν, XX : 34, ἥψατο τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν IX : 29; ἵνα ἀνοιγῶσιν οἱ ὀφθαλμοὶ ἡμῶν XX : 33, ἀνεῴχθησαν αὐτῶν οἱ ὀφθαλμοί IX : 30; ἠκολούθησαν αὐτῷ XX : 34, IX : 27. Blijkbaar is het tweetal blinden, XX : 30, waar Marcus

slechts één blinde vermeldt, door den redactor gevormd naar IX : 27. De evangelist compileerde hier uit twee verschillende bronnen.

Matth. XXI : 10 en 11 passen goed in den samenhang. De geïsoleerde plaatsing echter dier verzen, die de synoptische traditie elders niet heeft, in verband met enkele woorden, die den stijl van den lateren redactor kenmerken, maakt de latere bijvoeging ook hier waarschijnlijk. Verg. σείεσθαι Matth. XXI : 10 met XXVII : 51, XXVIII : 4; πᾶσα ἡ πόλις vs 10 met II : 3, VIII : 34; οἱ ὄχλοι, aan Mattheus eigen, waar Marcus, met uitzondering van X : 1, ὄχλος schrijft.

Matth. XXI : 12—14. Bij Mattheus heeft de tempelreiniging terstond plaats na Jezus' aankomst uit Jericho, en dus, minder waarschijnlijk, tegen het vallen van den avond. Volgens Marcus daarentegen, XI : 11—17, komt Jezus 's avonds te Jeruzalem, beziet den tempel, begeeft zich daarop naar Bethanië, en reinigt eerst 's anderendaags den tempel. De volgorde van Marcus is natuurlijker en de verkortende Mattheus slaat één dag over.

Matth. XXI : 21, 22. Tusschen het verdorren van den boom, eene symbolische handeling, en de kracht des geloofs om boomen te verdorren bestaat geen verband. Misschien zijn ook die woorden eerst later ingevoegd.

Matth. XXI : 28—32. Eene gelijkenis, die bij Marcus niet voorkomt en waarschijnlijk ook door Lucas niet gelezen werd. De wijze, waarop Marcus met ἤρξατο (*hij begon*) αὐτοῖς ἐν παραβολαῖς λαλεῖν, XII : 1, de gelijkenis van de wijngaardeniers inleidt, verbiedt, bij Marcus eene opzettelijke weglating van eene vorige gelijkenis, door Mattheus vermeld, te onderstellen. Daarentegen kon Mattheus aanleiding nemen uit den pluralis ἐν παραβολαῖς, bij Marcus gebruikelijk om in het algemeen aan te duiden, dat Jezus parabolisch onderwijs gaf, III : 23, IV : 2 (verg. Luc. VIII : 4

διὰ παραβολῆς) IV : 11 (verg. vs 10), al werd ook slechts ééne gelijkenis uitgesproken, om bij de parabel Mc. XII : 1—12 nog twee andere, XXI : 28—32 en XXII : 1—14 te voegen, ingeleid door de hem ook elders eigene formule ἄλλην παραβολὴν (vgl. XIII : 24, 31, 33). Opmerking verdient ἡ βασ. τοῦ θεοῦ vs 31, waarvoor Mattheus elders βασ. τῶν οὐρανῶν schrijft, maar dat hij hier onveranderd liet staan.

Matth. XXI : 43 komt in de evangeliën alleen bij Mattheus voor. Men merke op, dat ποιεῖν καρπούς niet bij Marcus voorkomt, en dat de redactor, die overal op de parallelle plaatsen de uitdrukking βασιλεία τοῦ θεοῦ van Marcus, naar het spraakgebruik van de bron, waaraan hij zijne spreuken en parabelen ontleende, in βασιλεία τῶν οὐρανῶν veranderde, haar ook hier, vs 43, onveranderd staan liet. Dit vers is dus noch aan Marcus, noch aan eene vroegere recensie van het Mattheus-evangelie ontleend, maar een bijvoegsel van den laatsten redactor.

Matth. XXII : 1—14. De formule ἀποκριθεὶς εἶπεν ὁ Ἰησ., waar geene vraag voorafgaat, kenmerkt den redactor. Daar Mattheus de gelijkenis en het daarop volgende gesprek XXII : 15 door τότε chronologisch verbindt, liet hij, XXI : 46, de woorden καὶ ἀφέντες αὐτὸν ἀπῆλθον Mc. XII : 12 achterwege en verplaatste ze naar XXII : 22, waar ze bij Marcus, XII : 17, niet staan. De parabel behoort, blijkens de formule ὡμοιώθη ἡ βασ. τῶν οὐρ., tot de serie parabelen, die Matth. XIII : 24 verv. geboekt staan en aldaar van elders bleken ingevoegd te zijn. Ook de gelijkenis zelve verraadt de hand van een compilator. Vs 6 en 7 bevatten toch een fragment van eene andere gelijkenis en voegen, evenmin als vs 11—13, dat weder een fragment is eener andere gelijkenis, in den samenhang. Bij Lucas, XIV : 16—24, komen zij in eene gelijksoortige parabel niet voor. De formule τὸ σκότος τὸ ἐξώτερον komt noch bij Mattheus

noch bij Lucas voor. De woorden ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων, ter aanduiding van de pijn in de gehenna, leveren eene verklaring van de gelijkenis, die tot de gelijkenis zelve niet behoort, en worden, behalve Luc. XIII: 28, alleen bij Mattheus aangetroffen VIII:12, XIII:42, 50, alwaar zij, naar wij zagen, mede later werden ingevoegd, en XXIV: 51 en XXV: 30. Vs 14, eindelijk staan de woorden πολλοὶ γάρ εἰσιν κλητοί κτέ alleen bij Mattheus. Dezelfde woorden Matth. XX:16 zijn onecht.

Matth. XXII:15—22. De redactor knoopt zijn verhaal vast met het gewone τότε en met weglating van ἀφέντες αὐτὸν ἀπῆλθον, Mc. XII:12, aan de vorige gelijkenis en XXI:46. Bij Marcus staat het hier verhaalde, onder de gebeurtenissen dier laatste dagen, op zich zelf, XII:13. Van den redactor is ὑποκριταί, vs 18, die Jezus doet *uitspreken* wat Marcus, XII:15, hem laat *denken*. De slotwoorden ἀφέντες αὐτὸν ἀπῆλθον, vs 22, bij Marcus, XII: 17, en Lucas, XX:26, ontbrekende, schijnen mede van den redactor afkomstig.

Matth. XXII:23 verv. De overgangsformule ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ verraadt den redactor. Bij Marcus staat ook deze pericoop, XII:18, op zich zelve. Met Matth. vs 33 worde vergeleken het gelijkluidende Matth. VII:28.

Matth. XXII:46. Ook dit slotwoord, dat Marcus en Lucus niet hebben, behoort tot de pragmatische reflectiën van den redactor.

Matth. XXIII:1—37. De strafreden, door Jezus gehouden tegen de Schriftgeleerden en de Farizeërs, zijn grootendeels aan eene andere bron ontleend dan de stukken, die de redactor met Marcus gemeen heeft. De latere redactor wordt erkend aan τότε, vs 1. Als toehoorders komen hier voor de ὄχλοι en de μαθηταί, van wier tegenwoordigheid echter in het voorafgaande niet blijkt. Plotseling wendt zich Jezus, van vs 13—36, tot de Schriftgeleerden

en Farizeërs, over wie hij vs 1—12 tot de schare in den derden persoon gesproken had. Kennelijk waren dus vs 1—12 oorspronkelijk gescheiden van vs 13—36. Bij Lucas staan die strafreden dan ook in een gansch ander verband, Luc. XI : 39—52, ofschoon zij ook daar, onnatuurlijk, voorgesteld worden door Jezus aan een maaltijd, waar hij als gast genoodigd was, in tegenwoordigheid van de aanliggende Farizeërs gesproken te zijn. In strijd met de voorgaande verzen, worden, Matth. XXIII : 37 en 38, weder niet de Farizeërs en Schriftgeleerden, maar de bewoners van Jeruzalem toegesproken. De verschillende plaatsing van dit vers, Luc. XIII : 34, 35, en de schrijfwijze Ἱερουσαλήμ, waar Mattheus elders Ἱεροσόλυμα heeft, II : 1, 3, III : 5, IV : 25, V : 35, XV : 1, XVI : 21, XX : 17, 18, XXI : 1 en 10, bewijzen mede, dat de redactor, Matth. XXIII, redenen, die oorspronkelijk niet bij elkander behoorden, onder ééne rubriek samengevoegd en aan een tekst, gelijk aan die van Mc. XII : 38—40, vastgeknoopt heeft.

De combinatie van »Schriftgeleerden en Farizeërs", vs 13 en verv., als waren het twee secten, is onhistorisch en van later tijd, daar de schriftgeleerden óf tot de Farizeërs óf tot de Sadduceërs behoorden. (Zie Mc. II : 16 [1]). De bijeenvoeging, slechts nog bij Matth. V : 20, XII : 38 en bij Lucas voorkomende, VI : 7 (verg. Mc. III : 2) XI : 53 en XV : 2, is aan Marcus vreemd. Dat de bijvoeging der γραμματεῖς, Matth. XXIII, niet oorspronkelijk maar van den redactor is, blijkt voorts hieruit, dat Lucas alleen

[1]) De ware lezing, Mc. II : 16, is volgens ℵ B D γραμματεῖς τῶν Φαρ. verg. Luc. V : 30, om de hier voorkomende Schriftgeleerden aan te duiden als de zoodanigen, die tot de richting der Farizeërs behoorden. Ook Mc. VII : 1 wordt door τινες hetzelfde aangeduid. De evangelist bedoelt: de Farizeërs en (onder deze) eenige Schriftgeleerden, waarnaar vervolgens VII : 5 te verklaren is.

de Farizeërs noemt, XI : 39, 41, 43, *onder* welke en niet *naast* welke zich ook wetgeleerden bevinden vs 45, 46, en dus toont, in zijne bron, wellicht eene vroegere uitgaaf van Mattheus, de vermelding der schriftgeleerden niet te hebben aangetroffen. Ook ὑποκριταί, Matth. XXIII : 13, 15, 23, 52, 27, 29, dat bij Lucas (XI : 49 is dit woord met de voorafgaande onecht) niet staat, herinnert aan hetzelfde woord Matth. XXII : 18, dat wij aldaar als van den redactor afkomstig leerden kennen. Voorts is ὁ Χριστός, Matth. vs 10, even als XI : 1, eene glosse van den redactor, verg. vs 8. In vs 34 kan ἐγώ niet Jezus zijn, die geene profeten en schriftgeleerden uitzond, maar God (verg. ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ, Luc. XI : 49), die ook vs 37, 38 het sprekende subject schijnt en hier wordt voorgesteld als de God van Israël, die te vergeefs zijne profeten had uitgezonden om Jeruzalem te redden. Eindelijk verraadt zich de redactor ook door de glosse υἱοῦ Βαραχίου vs 35, die, Luc. XI : 51, nog niet voorkomende, als een misverstand van den redactor te beschouwen is, die Zacharias den zoon van Jojada, 2 Chron. XXIV : 21, met Zacharias den profeet, den zoon van Barachias (LXX) Zach. I : 1, of met Zacharias, den zoon van Baruch, van wien Josephus, B. J., IV : 5, 4, melding maakt, verwarde.

Matth. XXIV : 1. Dat Jezus den tempel verliet (verg. Mc. XIII ; 1), terwijl bij Mattheus van een tempelbezoek na XXI : 23 geen sprake is, maakt de weglating eener pericoop, waar hij, gelijk Mc. XII : 41—44 (het penningsken der weduwe), zich in den tempel bevindt, waarschijnlijk. De weglating was denkelijk een onwillekeurig verzuim, het gevolg van de invoeging der strafreden, Matth. XXIII.

Matth. XXIV : 3b. De vraag der discipelen naar de parusie van Jezus past in den samenhang niet, daar Jezus niet van *zijne komst* gesproken had, maar van de ver-

nietiging des tempels, die bij de groote wereldcatastrophe, aan het einde der tegenwoordige eeuw, zou plaats hebben [1]). De redactor veranderde voorts de uitdrukking ὅταν μέλλῃ ταῦτα συντελεῖσθαι πάντα (te vertalen: *wanneer dit alles*, t. w. al die prachtige gebouwen van den aardschen tempel, *een einde zal nemen* Mc. XIII : 4, vgl. Luc. IV : 13, d. i. zal ophouden te bestaan), in de hem alleen eigene formule συντέλεια τοῦ αἰῶνος vgl. XIII : 39, 40, XXVIII : 20. Vs 9 worden de vervolgingen, die de discipelen te wachten stonden, door het bij Mattheus gewone τότε, in onnatuurlijke tijdsorde geplaatst na de ὠδῖνες, vs 8, vgl. Mc. XIII : 9, waar deze zwarigheid vermeden wordt. Vs 9 is ἀποκτενοῦσιν ὑμᾶς, bij Mattheus alleen voorkomende, een glosse, die in strijd is met ἴδητε vs 15 en met ἡ φυγὴ ὑμῶν vs 20 vgl. vs 23, waarbij ondersteld wordt, dat de apostelen nog leven zouden. Van Mc. XIII : 11—13, wat dáár op zijne plaats staat, worden alleen vs 13 en 10 behouden, en het overige weggelaten, als zijnde, gelijk vroeger aangewezen is, naar Matth. X : 17—22 verplaatst, naar de rede, door Jezus tot zijne apostelen gehouden. Vs 26, bij Lucas in een ander verband voorkomende XVII : 23 en 37, kenmerkt zich als een van elders ontleend bijvoegsel door de formule ἡ παρουσία τοῦ υἱοῦ τ. ἀνθρ.

[1]) Van de verwoesting van stad en tempel onder Titus aº 70 is hier geen sprake. 1º De tempel werd niet gewelddadig afgebroken maar een prooi der vlammen. 2º Deze gebeurtenis werd door de oudste Christenen zóó weinig verwacht, dat de schrijver der Apocalypse, Hdst. XI : 1, 2, nog verwachtte, dat de tempel van den moedwil des terugkeerenden Nero zou verschoond blijven.. Eerst later, na de volkomene zegepraal van den Messias, zou het aardsche Jeruzalem en de zichtbare tempel door een nieuw geestelijk Jeruzalem XXI : 3, 10, waarin geen zichtbare tempel meer zijn zou, vs 22, vervangen worden. Deze groote wereldcatastrophe wordt ook aangeduid Matth. XXIV : 15, volgens de apocalyptische profetie Dan. IX : 27. De „gruwel der verwoesting" ziet ook niet op de verwoesting van Jeruzalem, maar is eene onbestemde apocalyptische uitdrukking.

vs 28, vgl. vs 3. Voorts rijmt de aankondiging, dat de parusie nog binnen den leeftijd van het tegenwoordige geslacht zou plaats hebben, vs 34, in het verband evenmin met de waarschuwing van Jezus om het einde van de tegenwoordige eeuw niet al te spoedig te verwachten, vs 4—8, en geen geloof te slaan aan valsche Messiassen, die de groote wereldcatastrophe als nabij zouden aankondigen (vgl. Luc. XXI : 8: λέγοντες — ὅτι ὁ καιρὸς ἤγγικεν), als met de verzekering, dat van dien dag en die ure niemand wist dan God, Matth. XXIV : 36 [1]). Voorts lette men, ter beoordeeling van XXIV : 37—42, op de uitdrukking ἡ παρουσία, vs 39 = ὁ κύριος ὑμῶν ἔρχεται, vs 42, waarvoor bij Marcus, XIII : 33—36, eene meer eenvoudige en dus oudere redactie gevonden wordt.

Matth. XXV : 1—13. De gelijkenis der maagden behoorde oorspronkelijk, blijkens de inleidende formule ὁμοιωθήσεται ἡ βασ. τῶν οὐρ., evenals XVIII : 23—35, XX : 1—16, XXII : 1—14, tot de serie gelijkenissen Matth. XIII : 24 verv. en werd hier door den redactor op de parusie toegepast en door τότε met de vorige reden verbonden.

Matth. XXV : 14—30. De gelijkenis van de talenten staat bij Lucas, XIX : 11 verv., ofschoon in gewijzigden vorm,

[1]) Dat ἡ ἡμέρα ἐκείνη ἢ ἡ ὥρα niet letterlijk is op te vatten, alsof Jezus had willen zeggen, dat hij wel in het algemeen den tijd, maar niet precies den dag en het uur wist aan te geven, blijkt hieruit: 1° dat de nadruk blijkbaar valt op *niet weten* (verg. Matth. XXV : 13) en niet op *dag en uur*; 2° dat de uitdrukking zelve ἡ ἡμέρα ἐκείνη, even als Matth. VII : 22, den grooten oordeelsdag beteekent. 3° Had Jezus volgens den evangelist *dag en uur* letterlijk bedoeld, dan zou hij ἐκείνη en de artikelen hebben weggelaten. 4° Eindelijk merke men op, dat ἡμέρα en ὥρα hier synoniem zijn, zoodat beide in de HSS. XVIII : 1, XXII : 46, XXIV : 42 verwisseld worden, en dat XXIV : 50 ὥρα alleen staat zonder ἡμέρα. Over het voorhanden zijn van het apocalyptisch stuk vs 24—35 ook bij Marcus zal bij het onderzoek naar Deutero-Marcus nader gehandeld worden.

in een ander verband, waar zij de strekking heeft om van ijdele vragen naar de toekomst de hoorders terug te brengen tot het practisch leven. De op reis gaande heer (ἀπεδήμησεν), die wederkeert, vs 19, is evenmin Jezus als de op reis gaande heer (ἀπεδήμησεν) Matth. XXI : 34, wiens zoon den Messias voorstelt vs 37. Ook zou μετὰ πολὺν χρόνον ἔρχεται, vs 19, niet strooken met de tijdsbepaling der parusie, XXIV : 34, XVI : 28, X : 23. Dat Jezus, henengaande, aan elk zijner leerlingen hun bijzonder talent (grooter of kleiner werkkring) zou aangewezen hebben, is daarenboven in strijd met Matth. IX : 37, 38, waar Jezus niet zich zelven maar God voorstelt als den Heer des oogstes, die arbeiders uitzendt, en met de verklaring Matth. XX : 23, dat het niet aan hem stond maar aan God de plaats aan te wijzen, die ieder in het godsrijk zou innemen. De redactor echter las ook in deze gelijkenis de aankondiging der parusie, en voegde aan deze van elders ontleende gelijkenis vs 30 toe, waar τὸ σκότος τὸ ἐξώτερον en ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων, even als elders, VIII : 12, XXII : 13, van zijne hand zijn (vgl. het aanget. op XXII: 13).

Matth. XXV : 31. Met de aankondiging der parusie verbindt de redactor de beschrijving van het jongste gericht zelf. Van zulk een gericht door hem, den Zoon des menschen, te houden, spreekt Jezus elders in de oudste stukken van dit evangelie niet (zie V : 22, X : 15, XI : 22, XII : 36, 41, 42, XXIII : 33), maar alleen op plaatsen van later oorsprong, VII ; 22, XIII : 41—43, XVI : 27. Marcus en Lucas en zelfs de schrijver der Apocalypse XX : 11, 12 (verg. Rom. XIV : 10), kennen zulk een gericht, persoonlijk door Jezus te houden, niet. Deze voorstelling ontstond eerst later, Hand. X : 42, XVII : 31 ; verg. 2 Cor. V : 10.

De wijze, waarop in dit gericht van den Messias in den derden persoon gesproken wordt, maakt het waarschijnlijk,

dat de bedoeling van den oorspronkelijken auteur der pericoop niet was woorden van Jezus te vermelden, maar de verwachting der Christenen in zijnen tijd uit te drukken. De voorstelling van Jezus als »den koning" van het godsrijk, vs 34 en 40, is mede kennelijk later en uit eene andere bron afkomstig als Matth. IX : 37, 38 en XX : 23. Eindelijk keert hier ten vijfde male de slotformule weder: καὶ ἐγένετο ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησ. πάντας τοὺς λόγους τούτους, waarmee de redactor, XXVI : 1, evenals VII : 28, XI : 1, XIII : 53, XIX : 1, eene serie van onder dezelfde rubriek gebrachte redenen van Jezus besluit.

Matth. XXVI : 1, 2. Ook hier knoopt de redactor het volgende onmiddellijk en onnatuurlijk vast aan de voorafgaande redenen. Insgelijks verraadt de aaneenvoeging van 3—5 aan vs 2 met τότε den lateren redactor. Bij Marcus vangt hier, als naar gewoonte, een nieuw op zich zelf staand verhaal aan, XIV : 1.

Matth. XXIV : 14—16. Mede met het voorgaande verbonden door τότε. Ook Ἀπὸ τότε is eene formule, aan den redactor eigen, Matth. IV : 17 en XVI : 21.

Matth. XXVI : 25. Deze vraag van Judas en het bevestigend antwoord van Jezus passen in den samenhang niet en zouden doen verwachten, dat Judas, na de ontdekking (verg. Joh. XIII : 30, 31), het gezelschap verlaten had en niet aan den paaschdisch was gebleven. Men kan dit vers, dat alleen bij Mattheus staat, op rekening stellen van den laatsten redactor.

Matth. XXVI : 32. Een bijvoegsel, naar het schijnt, van later dagteekening, dat in den samenhang tusschen 31 en 33 niet wel past en waarschijnlijk door den redactor werd ingelascht, om καθὼς εἶπον ὑμῖν, waarvoor Mattheus, XXVIII : 7, denkelijk even als Marcus, XVI : 7, εἶπεν las, te motiveeren. Op dit vers komen wij later bij ons onderzoek terug.

Matth. XXVI : 50. Ἐφ' ὃ πάρει; Volgens eene latere

graeciteit in plaats van ἐπὶ τί πάρει; De vergelijking met Mc. XIV : 45 maakt de invoeging ook hier waarschijnlijk.

Matth. XXVI : 52—54 wordt bij Marcus niet gevonden en is waarschijnlijk eene nadere uitbreiding van den redactor. Ook de daaropvolgende formule ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ, vs 55 (verg. Mc. XIV : 48), doet aan den laatsten redactor denken. Men lette hierbij op de formule τοῦτο δὲ ὅλον γέγονεν ἵνα πληρωθῶσιν αἱ γραφαὶ τῶν προφητῶν, verg. met Mc. XIV : 49b.

Matth. XXVI : 63b. De verbinding van vs 63b met 63a door het aan den redactor eigene stopwoord ἀποκριθεὶς εἶπεν, waar geene vraag voorafgaat, is mechanisch. Bij Marcus, XIV : 61b, wordt dit gedeelte door πάλιν ὁ ἀρχιερεὺς ἐπηρώτα αὐτόν ingeleid, en heeft het voorkomen van een tweede, op zich zelf staand verhoor (verg. Luc. XXII : 66—71).

Matth. XXVI : 67 wordt door τότε onnatuurlijk verbonden met het voorgaande. De redactor bedacht niet, hoe onwaarschijnlijk zijn verhaal werd, wanneer, ten gevolge zijner zucht om aaneen te voegen, *de leden van den raad* aan het onbeschofte bedrijf, hier vermeld, zich schuldig maken. Bij Marcus staat dit tooneel op zich zelf, en Lucas begreep wijselijk, dat deze laagheden gepleegd waren, buiten de tegenwoordigheid der raadsleden, door »de mannen die Jezus bewaakten", XXII : 63.

Matth. XXVII : 3—10. Het verhaal van het berouw en den zelfmoord van Judas, verbonden met vs 2 door het gewone τότε, draagt hetzelfde karakter als de sagen in Hdst. I en II. Het gebruik van de formule τότε ἐπληρ. τὸ ῥηθὲν κτέ herinnert aan den laatsten redactor. Opmerkelijk is het, dat Lucas, overigens met het Mattheus-evangelie (2de redactie) niet onbekend, deze sage niet kende; vgl. Hand. I : 17, 18.

Matth. XXVII : 11. Het woord van Pilatus: zijt *gij* (de nadruk ligt op σύ) de koning der Joden! is geene vraag,

maar een uitroep: hoe! *gij* (eenvoudige, hulpelooze man), moet den koning der Joden verbeelden! De redactor las hier eene ondervraging en liet Jezus antwoorden: »gij zegt het", m. a. w. ja dat ben ik! De latere invoeging van dit antwoord, reeds door het aangevoerde waarschijnlijk, blijkt mede uit vs 14: »en hij antwoordde hem *op geen enkel woord*" (πρὸς οὐδὲ ἕν ῥῆμα) en dus ook niet op vs 11.

Matth. XXVII:19. De droom van Pilatus' huisvrouw, tusschen den tekst van Mc. XV:10 en 11 in staande en aan Lucas onbekend, behoort tot de latere sagen, waarmee de laatste redactor het Mattheus-evangelie verrijkt. Κατ' ὄναρ, dat elders in het N. T. niet voorkomt, herinnert daarenboven aan Matth. I:20, II:12, 13, 19, 22. Vreemd is hier ook de opmerking, dat »Pilatus op den rechterstoel zich plaatste". Zat hij daar dan eerst niet op? Zoo ja, dan is de vermelding er van hier vreemd; zoo niet, waarom ging hij er eerst nu op zitten?

Matth. XXVII:24. De handwassching van Pilatus staat tusschen Mc. XV:14 en 15 in en wordt door τότε met het volgende verbonden. Met de formule ὑμεῖς ὄψεσθε vergelijke men σὺ ὄψῃ, XXVII:4, met ἀθῷος en αἷμα, vs 24, XXVII:4. Ook den uitroep van geheel het volk, vs 25, heeft alleen Mattheus. Het een zoowel als het ander behoort tot de dramatiseerende voorstellingen van den laatsten redactor, die Marcus niet heeft en Lucas nog niet kende.

Matth. XXVII:29. Καὶ κάλαμον ἐν τῇ δεξιᾷ αὐτοῦ. De accusativus kan niet met ἐπέθηκαν verbonden worden. De woorden, die bij Marcus, XV:17, niet staan, zijn ingevoegd en behooren mede tot de dramatische voorstellingen van den laatsten redactor.

Matth. XXVII:43. Πέποιθεν — υἱός. Ook deze woorden, naar Ps. XXII:8, den schriftgeleerden onnatuurlijk in den mond gelegd, zijn hier ingevoegd tusschen Mc. XV:32ᵃ en 32ᵇ.

Matth. XXVII : 51b—53. Onhistorische sagen, door den laatsten redactor tusschen een tekst, gelijk die van Marcus XV: 38, 39, ingevoegd en nog aan Lucas onbekend. Met ἡ γῆ ἐσείσθη, vs 51, vergelijke men XXI : 10, XXVIII : 4 en met ἁγία πόλις vs 53 Matth. IV : 5, uitdrukkingen, die insgelijks alleen in de latere stukken van Mattheus voorkomen. Ἔγερσις vs 53 staat in het N. T. slechts hier; ἐμφανίζεσθαι, van eene bovennatuurlijke verschijning, nog alleen Joh. XIV : 21, 22, doch aldaar in geestelijken zin.

Matth. XXVII : 62—66. De Overpriesters en de Farizeërs worden hier voorgesteld zich eene voorspelling van Jezus te herinneren, in strijd met de andere plaatsen van dit evangelie, die hierop betrekking hebben, volgens welke Jezus, met uitzondering alleen van Matth. XII : 40, dat mede van den laatsten redactor is, niet in hunne tegenwoordigheid, maar alleen ten aanhooren der discipelen, van zijne opstanding gesproken had. Zie Matth. XVI : 21, XVII : 9, XX : 19, XXVI : 32. De uitdrukking μετὰ τρεῖς ἡμέρας, waar elders XVI : 21, XX : 19, τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ staat, verraadt een ander spraakgebruik, en kenmerkt deze pericoop, die aan Lucas nog niet bekend was, als afkomstig van den laatsten redactor. Men lette voorts op de onhistorische combinatie »Overpriesters en Farizeërs", die, met uitzondering van Matth. XXI : 45, waar zij insgelijks eene latere redactie verraadt (verg. Mc. XII : 12), in het Mattheus-evangelie, evenmin als bij Marcus en Lucas, ergens voorkomt. Eerst bij den vierden evangelist wordt zij gevonden, Joh. VII : 32, 45, XI : 47, 57, XVIII : 3.

Matth. XXVIII : 2—4. Volgens dit bericht had de aardbeving, als gevolg van de nederdaling van een engel en de afwenteling van den steen, mitsgaders de vlucht der wachters en dus ook de opstanding van Jezus, in verband met vs 1, plaats in tegenwoordigheid der vrouwen, in strijd met het woord des engels, vs 5 en 6, tot de vrouwen, dat

Jezus reeds was opgestaan (ἠγέρθη). De tegenstrijdigheid ontstond door de invoeging van de bij Mattheus alleen staande sage, dat het graf, van welks ontsluiting eene vroegere overlevering zich nog geen bepaalde rekenschap wist te geven, door een engel geopend was. Aan eene latere, nog aan Lucas onbekende redactie herinnert ook ἀποκριθεὶς εἶπεν vs 5, het gewone stopwoord van den redactor, ook waar geene vraag voorafgaat.

Men lette eindelijk nog op de woorden, hier voorkomende: ἰδού, het lievelingswoord van den laatsten redactor, (Matth. I: 20, II: 1, 9, 13, 19, III: 16, 17, IV: 11, XXVII: 51, XXVIII: 11 en voorts op een tal van plaatsen, waar Marcus dit woord in de parallelle teksten niet heeft); op καὶ ἰδού σεισμὸς μέγας ἐγένετο, verg. met Matth. VIII: 24: καὶ ἰδοὺ σεισμὸς μέγας ἐγένετο (Mc. IV: 37); τάφος vs 1, alleen bij Mattheus voorkomende, XXIII: 27, 29 (verg. Luc. XI: 48 μνημεῖον), XXVII: 61, 64, 66, (verg. ταφή XXVII: 7); ἄγγελος κυρίου (verg. Matth. I: 20, 24, II: 13, 19); ἐπάνω αὐτοῦ vs 2 (verg. II: 9, V: 14, XXI: 7 (Mc. XI: 7 ἐπ' αὐτόν), XXIII: 18, 20, 22, XXVII: 37), dat bij Marcus niet voorkomt; ἰδέα of εἰδέα vs 3 (hap. leg.); ὡς ἀστραπή, de beschrijving van een hemeling, die alleen Lucas kent (ἐξαστράπτων) IX: 29 (verg. aldaar de par. pl. van Matth. en Mc.); ἔνδυμα vs 3 (zie Matth. III: 4 (verg. Mc. I: 6), VI: 25, 28, VII: 15, XXII: 11, 12) (Mc. ἱμάτιον, ἱμάτια en XVI: 5 στολή); ἀπὸ τοῦ φόβου (verg. XIV: 26); ἐγερθῆναι ἀπὸ τῶν νεκρ. (verg. XIV: 2, XXVII: 64) (Mc. op de par. pl. ἐκ νεκρῶν) en de schrijffout εἶπον vs 7 voor εἶπεν (verg. Mc. XVI: 7), waaraan Matth. XXVI: 32 zijn oorsprong heeft te danken.

Matth. XXVIII: 9, 10. De aankondiging van den engel ἐκεῖ αὐτὸν ὄψεσθε, vs 7, doet eene verschijning, reeds op den eersten dag der week in den omtrek van Jeruzalem aan de vrouwen, niet verwachten. Vs 10 is eene herhaling

van vs 5, 7, waarbij het woord des engels in de latere traditie reeds een woord van den opgewekten Jezus geworden was. Karakteristiek zijn voorts ἰδού, προσκυνεῖν, van goddelijk eerbetoon (verg. II : 2, 8, 11, IV : 9, 10, XXVIII : 17), ἀδελφοί voor μαθηταί (verg. vs 7).

Matth. XXVIII : 11b—15. Vervolg van XXVII : 62—66 en mede later ingevoegd. Men lette op de overeenkomst van uitdrukkingen, hier voorkomende, met plaatsen, die mede tot de laatste redactie behooren: ἰδού, κουστωδία (vgl. Matth. XXVII : 65), συμβούλιον λαμβάνειν vs 12 (vgl. XII : 14, XXII : 15, XXVII : 1, 7), waar Mc. συμβ. ποιεῖν schrijft, III : 6, XV : 1; ἀργύρια vs 12, 15 (vgl. XXVI : 15, XXVII : 3, 5, 6, 9); ὁ ἡγέμων (vgl. XXVII : 2, 11, 14, 15, 21, 23, 27) (Mc. ὁ Πιλᾶτος); πείθειν vs 14 (verg. Matth. XXVII : 20) (Mc. ἀνασείειν XV : 11); ἀμέριμνος hap. leg. in de evangeliën. Voeg hierbij de opmerking, dat dit gerucht verbreid werd »tot den huidigen dag" (μέχρι τῆς σήμερον), vs 15, wat aan het soortgelijke ἕως τῆς σήμερον, Matth. XXVII : 8, herinnert.

Matth. XXVIII : 16 beantwoordt aan vs 7. Alleen de woorden εἰς τὸ ὄρος οὗ ἐτάξατο αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς, waar vroeger van zulk een bevel geen melding gemaakt is, schijnen aan het oorspronkelijk verhaal, dat Jezus in Galilea aan zijne discipelen verschenen was, door den redactor toegevoegd. Bij de vraag, of de overige verzen vs 18—20 tot het grondschrift behoorden, verlaat ons de vergelijking met Marcus, daar het oorspronkelijk slot van Marcus, na ἐφοβοῦντο γάρ, Mc. XVI : 8, verloren ging. De hand van den lateren redactor is echter niet te miskennen in μαθητεύειν vs 19 (verg. XIII : 52, XXVII : 57), in de aan Mattheus insgelijks alleen eigene uitdrukking συντέλεια τοῦ αἰῶνος, vs 20 (vgl. Matth. XIII : 39, 40, 49, XXIV : 3), en in de doopsbelijdenis, vs 19, die eerst in betrekkelijk later tijd kan ontstaan zijn (verg.

Hand. II: 38). Dat echter het grondschrift eene verschijning in Galilea had, is, met het oog op de verwijzing des engels naar dit landschap, Mc. XVI: 7, zeer waarschijnlijk.

Wij besluiten dit onderzoek naar de volgorde der verhalen in het canonieke Mattheus-evangelie, met te constateeren, dat dit geschrift, zoowel op zich zelf beschouwd, als vergeleken met de teksten bij Marcus, van het begin tot aan het einde eene compilatie blijkt te zijn uit minstens vier verschillende bronnen. De eerste hoofdbron is Marcus, of, wat voorloopig onbeslist blijft, een Proto-Marcus, waarin de meeste pericopen, vooral in de geschiedenis van Jezus' verblijf te Jerusalem, als losse episoden, zonder rechtstreekschen samenhang, op zich zelve stonden. De redactor van het Mattheus-evangelie verbond die pericopen door overgangsformules als ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμ., ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ, τότε, ἐκεῖθεν, ταῦτα αὐτοῦ λαλοῦντος mechanisch aan elkander, deed ze, ten gevolge van grootere of kleinere bijvoegsels, nu en dan, deels opzettelijk, deels onwillekeurig, van plaats veranderen, of liet er sommige van weg.

De tweede hoofdbron bestond waarschijnlijk in eene spreukverzameling, wier oorspronkelijke gedaante niet meer kan aangewezen worden, waaruit de redactor vijf hoofdserieën samenstelde, te onderkennen aan de vijfmaal herhaalde formule καὶ ἐγένετο ὅτε ὁ Ἰησ. ἐτέλεσε τοὺς λόγους τούτους, of τὰς παραβ. ταύτας, Matth. VII: 28, XI: 1, XIII: 53, XIX: 1 en XXVI: 1, en waaraan hij daarenboven, naar het schijnt, een aantal losse spreuken ontleende, die hij tusschen den tekst van Marcus of Proto-Marcus invoegde. Deze spreukverzameling, waarop misschien door Papias gezinspeeld wordt, wanneer hij van eene σύνταξις τῶν κυριακῶν λογίων, door Mattheus geschreven, melding maakt, Euseb. III: 39, kunnen wij

Proto-Mattheus noemen. Hiertoe behooren, V:3—VII:27, VIII:11, IX:13, IX:37, 38, X:16, 24—42, XI:21—24, 25^{b}—29, XII:5—7, 11, 27, 28, 33—37, 39, 41, 42, 43—45, XIII:16, 24—30, 31—33, 44—48, 52, XV:13, XVI:2, 3, XVII:20^{b}, XVIII, 10—14, 15, 16, 21^{b}—35, XIX:10—12, XX:1—16, XXI:$21^{a, c}$, 22, 28^{b}—32, 43, XXII:1—14, behalve vs 6, 7, 11—13, XXIII:2—12, 13, 36, XXIV:11, 26—28, XXV:1—13, 14—30^{a}, XXVI:42.

De derde hoofdbron was een geschrift, waaraan ontleend zijn de bijzonderheden aangaande de prediking des Doopers, Matth. III:7—10, 12, de drie verzoekingen IV:3—11^{a}, het verhaal van den hoofdman, VIII:5—10, 13, en van de besluitelooze leerlingen, VIII:19—22, van twee blinden en een dooven demoniacus, IX:27, 32—34, de boodschap van Johannes uit den kerker en de redenen van Jezus over Johannes, XI:2—19. Deze bijzonderheden zijn niet aan Marcus, en, voor zoo ver zij feiten betreffen, ook niet aan de veronderstelde spreukverzameling ontleend, en kunnen gehouden worden voor fragmenten van een thans verloren geraakt evangelie. Het geschrift, dat uit deze drie bronnen werd samengesteld, kan den naam van Deutero-Mattheus dragen. Aan dit geschrift, dat Lucas, gelijk wij later zullen aanwijzen, (in welken vorm, kan, daar het verloren ging, niet dan bij benadering bepaald worden), onder zijne bronnen telde, ontbraken een aantal stukken van den canonieken Mattheus, die in den tekst van Marcus ingevoegd zijn, en nog aan Lucas onbekend waren. Dit een en ander wijst op eene vierde hoofdbron. Hiertoe behooren met zekerheid Hdst. I en II, III:3, 14, 15, de redactie van IV:12 en 13, vs 14 en 15, de woorden ἀνέβη — τὸ στόμα αὐτοῦ, V:1, 2, vs 18, 19, VII:22, 23, VIII:12, 17, X:5, 6, XI:2 τοῦ Χρ., XII:17—21, XIII:35, 36—43, 49,

50, de redactie van XIV:13^a, XIV:28—31, XV:24, XVII:24^b—27, XIX:17^a, 19^b, 28, XX:16, de redactie van XXI:2, 7, XXI:4 en 5, XXIII:10 ὁ Χρ., vs 13, 15, 23, 25, 27, 29 γραμμ.; vs 35 υἱοῦ Βαρ., de redactie van XXIV:3, 20 μηδὲ σαββ., 51^b, XXV:30^b, XXVI:2, 15, 25, XXVII:3—10, 19, 24, 25, 43, de redactie van XXVII:34, XXVII:51—53, de redactie van vs 54, XXVII:62—66, XXVIII:1^a, 2—4, 8, 9, 11—15. Het geschrift, uit deze vier bronnen samengesteld, is het thans nog bestaande canonieke Mattheus-evangelie, dat met den naam van Trito-Mattheus kan bestempeld worden.

II.

De citaten uit het O. T.

Is bij ons vorig onderzoek uit de volgorde der verhalen gebleken, dat het canonieke evangelie, naar Mattheus genoemd, uit verschillende bronnen werd samengesteld, wij gaan nu vervolgens er op letten, of die verschillende deeen zich ook door eigenaardige verschijnselen van elkander onderscheiden. Wij vestigen hierbij het eerst de aandacht op de citaten uit het O. T.

a. *Citaten, die alleen bij Trito-Mattheus voorkomen.*

Matth. I:23. De schrijver volgt de LXX, blijkens zijne vertaling van עַלְמָה door παρθένος. De hebreeuwsche tekst, waarin עַלְמָה niet eene *maagd*, maar in het algemeen »eene jonge vrouw" beteekent, had den schrijver voor zijn

doel niet kunnen dienen. Ook de futura *ἕξει ἐν γαστρί*, *τέξεται* en *καλεσοῦσιν* (LXX *καλέσεις*, verkeerde vertaling van וְקָרָאת = וְקָרְאָה, zij noemt), waar het Hebr. participia הָרָה en יֹלֶדֶת heeft, geven aan het gezegde een profetischen vorm. Het hebr. »*zij* noemt" kon hier niet worden gevolgd, daar niet Maria, maar de Engel den naam Immanuël aan het Messiaskind gaf.

Matth. II:5. De hebr. tekst moet, naar de aanwijzing der LXX en wegens de masculina צָעִיר en אַתָּה, die bij het vrouwelijke Bethlehem niet passen, aldus gelezen worden וְאַתָּה בֵּית אֶפְרָתָה [1]). Naar dezen tekst, indien hij in Jezus' dagen nog bestond, kon de profetie van Micha den evangelist niet dienen. Hij volgde de LXX: *καὶ σὺ Βηθλεέμ*, maar schreef *γῆ Ἰούδα* in plaats van het onverstaanbare *οἶκος τοῦ Ἐφραθά*. Opmerkelijk vooral is de bijvoeging van *οὐδαμῶς*, welk woord, in de LXX en ook in den hebr. tekst niet voorhanden, misschien onder den invloed van een Targum werd geschreven. Bij den profeet wordt de tegenstelling gemaakt: »uit het geringe geslacht van Ephrata zou iets groots, t. w. de toekomstige koning van Israël, voortkomen." De rabbinistiek vond het praedicaat *klein* voor de geboorteplaats van den Messias ongepast en veranderde diensvolgens *klein* in *niet klein*.

Matth. II:15. Woordelijk naar den hebreeuwschen tekst, of een daaraan beantwoordenden Targum. De tekst der LXX leest *τὰ τέκνα αὐτοῦ* in plaats van *τὸν υἱόν μου*, doch was voor het doel van den evangelist onbruikbaar.

Matth. II:18; Jer. XXXI:15. De tekst van Mattheus volgt de LXX, zoo echter, dat in *ὀδυρμὸς πολύς* (Hebr.

[1]) Zie mijn boek: Het evang. naar Joh., bl. 211, noot.

תַמְרוּרִים), de invloed van een Targum zichtbaar is, waarvan nog bij Jonathan in וּרְבַכְּן בְּמֵרַךְ de sporen voorhanden zijn.

Matth. II : 19, verg. Exod. IV : 19, naar de LXX.

Matth. II : 23. De naam Ναζωραῖος beantwoordt niet aan het hebreeuwsche נֵצֶר, Jes. XI : 1, maar aan den klank van Ναζιραῖος, LXX (נְזִיר), Richt. XIII : 5. Dat de schrijver deze plaats voor oogen had, blijkt uit de gelijkvormigheid van ἰδοὺ ἐν γαρτρὶ ἕξεις καὶ τέξῃ υἱόν, vs 5 en 7, met Matth. II : 21, 23.

Matth. III : 3. Slechts de LXX, die het hebreeuwsch verkeerd teruggeven, door ἐν τῇ ἐρήμῳ met φωνὴ βοῶντος te verbinden en קוֹרֵא als genit. op te vatten, konden den evangelist hier dienen. Hij citeert echter vrij, daar hij in plaats van τὰς τρίβους τοῦ θεοῦ ἡμῶν LXX, dat aan den hebreeuwschen tekst beantwoordt, alleen τὰς τρ. αὐτοῦ schrijft.

Matth. IV : 15. Dit citaat wijkt af van den tekst der LXX. Voor het eerste γῆ hebben de LXX χώρα. Mattheus laat οἱ λοιποὶ οἱ τὴν παραλίαν κατοικοῦντες weg en sluit zich met ὁδὸν θαλάσσης (Hebr. דֶּרֶךְ הַיָּם), εἶδεν (Hebr. רָאוּ, LXX ἴδετε) en αὐτοῖς (עֲלֵיהֶם LXX ἐφ' ὑμᾶς) nader aan den hebr. tekst aan. Het citaat is eene vrije aanhaling, waarop zoowel het Hebr. of een Targum, als de LXX invloed oefenden. Vrije vertaling is voorts καθήμενος (LXX πορευόμενος, Hebr. הַהֹלְכִים), en de plaatsing van καί vóór τοῖς καθημένοις.

Matth. VIII : 17, Jes. LIII : 4. Het citaat wijkt af van de LXX en houdt zich dichter aan het hebreeuwsch. Mattheus vertaalde, voor zijn oogmerk, הוּא נָשָׂא door ἔλαβεν (LXX : φέρει).

Matth. XII : 18—21, Jes. XLII : 1—4. Het citaat ontleent aan de LXX τῷ ὀνόματι αὐτοῦ, eene verkeerde vertaling van het hebr. לְתוֹרָתוֹ (op zijne leer) en ἔθνη, vert. van het hebr. אִיִּים (de eilanden). Aan den hebr. tekst beantwoorden εἰς ὃν εὐδόκησεν ψυχή μου (רָצְתָה נַפְשִׁי). Daarentegen wijkt de vertaler bij Mattheus af van beiden in de woorden ἕως ἂν ἐκβάλῃ εἰς νῖκος τὴν κρίσιν, beantwoordende aan 't Hebr. vs 4, en in θήσω (Hebr. נָתַתִּי, LXX : ἔδωκα). De woorden εἰς νῖκος zijn epexegetisch, en door θήσω wordt de schriftplaats profetie der toekomst. De invloed van een Targum is hier te meer waarschijnlijk, daar ook de Chaldeeuwsche paraphrast het futurum אֶתֵּן heeft.

Matth. XIII : 35. Ook dit citaat heeft een gemengden tekst. De eerste helft is gelijkvormig aan de LXX. In het tweede lid is ἀπὸ καταβολῆς κόσμου· eene targumistische paraphrase van het Hebr. מִנִּי־קֶדֶם (LXX ἀπ' ἀρχῆς).

Matth. XXI : 5; Zach. IX : 9. Aan de LXX herinneren πραῢς ἐπιβεβηκὼς en ὑποζύγιον. Nader aan den hebr. tekst עַל חֲמוֹר וְעַל עַיִר בֶּן־אֲתֹנוֹת is ἐπὶ ὄνον καὶ ἐπὶ πῶλον υἱὸν ὑποζυγίου. Overigens is de tekst vrij uit het geheugen aangehaald, daar de praedicaten des konings *rechtvaardig* en *overwinnaar*, in het Hebr. en in de LXX (σώζων) voorhanden, zijn weggelaten. De ὄνος is bij Mattheus niet, zooals in 't Hebr. en de LXX, een ezel, maar eene ezelin (verg. vs 7), ten gevolge van de miskenning van het parallellisme.

Matth. XXVII : 3; Zach. XI : 12, 13. Aan de LXX is ontleend ἔστησαν Matth. XXVI : 15, en hieruit zelfs het feit geconstruëerd, dat Judas het geld, dat, volgens Marcus, hem *beloofd* was, *ontvangen* had. Voor τρ. ἀργυροῦς, contractie van het adjectivum ἀργυρέους, verkeerde ver-

taling van שְׁלשִׁים כֶּסֶף, heeft Mattheus τρ. ἀργύρια. De vertaling *pottebakker* (κεραμεύς) beantwoordt niet aan het hebreeuwsch, waar in plaats van יוֹצֵר gelezen moet worden אוֹצָר=יוֹצָר, *schatkist*, van אָצַר, en evenmin aan de LXX, die insgelijks יוֹצָר lazen en het woord door χωνευτήριον vertolkten. Waarschijnlijk moet ook hier de invloed van een Targum aangenomen worden. De chaldeeuwsche paraphrast althans las יוֹצֵר van אָצַר en vertaalde אֲמַרְכָּל, *schatmeester*.

De opgenoemde citaten behooren tot die gedeelten van het eerste evangelie, die wij gemeend hebben aan Trito-Mattheus te moeten toekennen, en kenmerken zich door de wijze, waarop de teksten deels onder den invloed van de LXX, deels onder dien van het hebreeuwsche origineel of van een Targum zijn geredigeerd. Of deze redactie van den auteur zelven afkomstig is, dan reeds in dezen vorm hem gegeven was, is onzeker. Het laatste is echter waarschijnlijk, daar de evangelist, waar hij van de LXX afwijkt, woorden gebruikt, die niet tot zijn gewone spraakgebruik behooren [1]).

b. *Citaten, die alleen bij Mattheus en Lucas (Deutero-Mattheus) voorkomen.*

Van de vorige aanhalingen onderscheiden zich de citaten, voorkomende in die gedeelten van Mattheus, die, als ook aan Lucas bekend, door ons tot Deutero-Mattheus gebracht zijn, door hunne overeenkomst alleen met de LXX, zonder dat de auteur met het hebreeuwsch of met een Targum te rade ging.

[1]) Zie Credner, Beitr. II: p. 142, 143.

Matth. IV : 4, Deut. VIII : 4. Woordelijk naar de LXX. Het woord ῥήματι, waarop bij Mattheus de nadruk ligt, is een glosse der LXX en wordt niet in den hebr. tekst gevonden.

Matth. IV : 6, Ps. XCI : 11, 12. Woordelijk aan de LXX ontleend.

Matth. IV : 7. Deut. VI : 16. Ἐκπειράσεις. Woordelijk naar de LXX. De hebr. tekst heeft תְנַסּוּ in het meervoud.

Matth. IV : 10, Deut. VI : 13. Μόνῳ staat in de LXX en niet in den hebr. tekst. Τὸν Θεὸν προσκυνήσεις, afwijkende van φοβηθήσῃ, LXX Rec. (Hebr. תִּירָא), wordt in de LXX (Cod. Al. en andere HSS.) gelezen. Dat de afwijking niet van Deutero-Mattheus zelven is, blijkt hieruit, dat elders in het Evangelie προσκυνεῖν met een Dat. wordt geconstrueërd, IV : 9, II : 2, 8, 11, VIII : 2, IX : 18, XIV : 53, XV : 25, XVIII : 26, XX : 20, XXVIII : 9, 17.

Matth. XI : 10, Mal. III : 1. Het citaat wijkt van het hebr. en de LXX (προσώπου μου) af. Mattheus heeft πρ. σου, omdat de bode als de wegbereider van den Messias en niet, gelijk bij den Profeet, van Jahveh beschouwd wordt. Overigens volgt de schrijver de LXX, met uitzondering van κατασκευάσει (vgl. Mc. I : 3), waarvoor de LXX ἐπιβλέψεται hebben. De invloed van den hebr. tekst bewijst de oudheid van het citaat, waarvan de toepassing op Johannes reeds door Jezus zelven gemaakt werd.

c. *Citaten bij Mattheus en Marcus.*

Van denzelfden aard zijn de citaten, die Mattheus met Marcus gemeen heeft. Opmerkelijk is hierbij, hoe Mattheus plaatsen, waarin Marcus nader aan den hebreeuwschen tekst staat, naar de LXX verandert.

Mc. IV : 12. Vrij gevolgd naar den hebr. tekst, Jes.

VI : 9, 10. Ἀφεθῇ αὐτοῖς vs 10, Hebr. וְרָפָא לוֹ, impers.: *en genezing hem geworde.* Mattheus volgt, XIII : 15, letterlijk de LXX καὶ ἰάσομαι αὐτούς, en breidt de aanhaling nog verder uit. XIII : 14, 15.

Mc. VII : 6, Matth. XV : 8; Jes. XXIX : 13. Οὗτος ὁ λαός. Beiden volgen de LXX, met afwijking van het Hebr.; Marcus iets vrijer; Mattheus: ὁ λαὸς οὗτος.

Mc. VII : 10, Exod. XX : 12, LXX en Hebr.: Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητ. σου. Mattheus laat, XV : 4, de overtollige pronomina weg.

Mc. X : 7; Gen II : 24. Ἕνεκεν τούτου καταλείψει ἄνθρωπος τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ τὴν μητέρα, καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν. Volgens de LXX. Mattheus laat ook hier het pron. αὐτοῦ weg, completeert, XIX : 5, het citaat met de woorden κολληθήσεται τῇ γυναικί αὐτοῦ (LXX, Cod. Al. Rec. προσκ. πρὸς τὴν γυν.), en maakt de woorden van Adam, volgens de joodsche grammatolatrie, tot een woord Gods, εἶπεν (ὁ θεός), vs 5.

Mc. X : 19. Mattheus volgt hier, XIX : 18, de orde van den Decalogus, en laat weder het pronomen σου (LXX) achter τὸν πατέρα weg.

Mc. XII : 26; Exod. III : 6, Ἐγὼ ὁ θεός (Hebr.). Mattheus (XXII : 32) voegt er met de LXX εἰμι bij.

Mc. XII : 30. Ἐξ ὅλης τῆς καρδίας καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου. Zóó, volg. den hebr. tekst. De receptus voegt er ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου bij, wat, in weerwil van א, B enz., uit Mattheus insloop, in A van plaats veranderde en door D, H enz. terecht wordt weggelaten. Mattheus las, XXII : 37, in de LXX (Cod. Al. en andere) bij vergissing, in plaats van δυνάμεως (hebr. מְאֹד, wat aan ἴσχυς bij Marcus beantwoordt), διανοίας, wat in het hebr. niet staat en ook bij ἀγαπᾶν niet past.

Mc. XII : 36; Ps. CX : 1. Κάθισον ἐκ δεξιῶν μου ἕως

ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποκάτω τῶν ποδῶν σου. Vrij, naar de LXX, die κάθου lezen en ὑποπόδιον in plaats van ὑποκάτω. Mattheus citeert op dezelfde wijze, maar heeft, aan de LXX zich nauwer aansluitend, κάθου, XXII : 44.

Mc. XIV : 27; Zach. XIII : 7. Τὰ πρόβατα (Hebr.). Mattheus (XXVI : 31) voegt er met de LXX τῆς ποίμνης bij.

Mc. XIV : 62. Μετὰ τῶν νεφ. Volgens de LXX en den chald. tekst, Dan. VII : 13. Mattheus (XXVI : 64) schrijft ἐπὶ τῶν νεφ., met het oog op Jezus, wiens komst *op* de wolken men verwachtte; vgl. XXIV 30 en Mc. XIII : 16.

Mc. XV : 34. Ἐλωί, ἐλωί λαμμᾶ σαβ.; Ps. XXII : 1. Het chaldeeuwsch is hier oorspronkelijker dan het hebr. ἠλί, zooals Mattheus, XXVII : 46, schrijft, om te gemakkelijker het volgende misverstand te verklaren. In het gebruik van den vocativus θεέ (verg. πάτερ, Matth. XXVI : 39 met ὁ πατήρ, Mc. XIV : 36) wijkt Mattheus af van den tekst van Marcus en van de LXX, met wie hij echter ἵνα τί (Mc. εἰς τί, Hebr. לָמָּה) gemeen heeft.

d. *Citaten in de spreukverzameling* (*Proto-Mattheus*).

Ook de citaten van Proto-Mattheus komen met de LXX overeen. Verg. Matth. V : 38 met Exod. XXI : 24, Lev. XXIV : 20, Deut. XIX : 21, met uitzondering van καί, dat eigenlijk niet tot het citaat behoort. Hetzelfde valt op te merken ten aanzien van Matth. V : 21, 27 (Exod. XX : 13, 14); Matth. V : 33 (Deut. XXIII : 21) en Matth. V : 43 (Lev. XIX : 18). De aanhalingen zijn echter vrij, gelijk te verwachten is bij mondelinge voordracht.

Als resultaat constateeren wij, dat de verschillende stukken, waaruit Mattheus, gelijk wij boven zagen, werd samengesteld, zich onderscheiden door de wijze, waarop het O. T. wordt aangehaald. Bepaaldelijk is in Trito-Mattheus,

buiten den invloed der LXX, ook die van Targums zichtbaar. De citaten, die Deutero-Mattheus met Lucas gemeen heeft, zijn van gansch anderen aard en volgen bij Mattheus de LXX voetstoots. Dat Marcus vrijer aanhaalt en op onderscheidene plaatsen meer dan Mattheus nadert tot den hebr. tekst, pleit voor den ouderen oorsprong van het Marcus-evangelie. Waar het woorden van Jezus betreft, kan deze toenadering tot den hebr. tekst in de oudere redactie zijner woorden geene verwondering baren. Bij Deutero-Mattheus valt het gebruik der LXX zóózeer in het oog, dat hij zelfs eenmaal (zie XXII : 37) den griekschen tekst der LXX verkeerd schijnt gelezen te hebben.

III.

Verhalen van Mattheus, die naar typen en profetieën in het O. T. geconstruëerd zijn.

Tot de eigenaardige karaktertrekken van Matth. I en II, die, naar wij zagen, oorspronkelijk, niet met Hdst. III : 1 verv. vereenigd waren, behoort de wijze, waarop de verhalen, hier voorkomende, a priori zijn geconstruëerd naar vermeende typen of profetieën uit het O. T.

Was de stamboom van Jezus in de burgerfamilie te Nazareth niet voorhanden, men construëerde die zooveel mogelijk uit de stamlijsten der Israëlietische koningen, uit welke de Messias, volgens de profetie, zou voortkomen, en uit wie het dus van zelf sprak, dat Jezus, indien hij de Messias was, *moest* gesproten zijn, I : 1—18.

Van eene geboorte van Jezus te Bethlehem is, uitgenomen de verhalen Matth. II:1 verv. en Luc. II:1—6 verv., in de literatuur des N. Ts niets bekend. Daarenboven sluiten de berichten van Mattheus en Lucas elkander uit[1]).

Blijkt hieruit, bij gebrek aan oudere berichten, het onhistorisch karakter van beide traditiën, zoo ligt het voor de hand, den oorsprong van deze sage te zoeken in de voorspelling van Micha V:1, waar, volgens eene verkeerde verklaring en waarschijnlijk ook verkeerde lezing [2]), Bethlehem wordt voorgesteld als de plaats, waar de Messias zou geboren worden. De geboorteplaats van den Messias was dus reeds vóóraf door God zelven aangekondigd, en Jezus *moest* dus, in de schatting van allen, die hem voor den Messias hielden, aldaar geboren zijn. Zoo ontstond van zelf de traditie aangaande Jezus' geboorte te Bethlehem, zooals de eerste evangelist, door zelf, Matth. II:4, 5, op Micha V:1 als profetische bron te wijzen, duidelijk te kennen geeft.

Dat bij de geboorte van den Messias eene ster verschijnen zou (Matth. II:2, *zijne* ster, d. i. de ster van den Messias), werd hoofdzakelijk afgeleid uit Num. XXIV:17. De heidensche magiërs uit het Oosten en de geschenken, die zij aanbieden, zijn geschetst naar Jes. LX:3, 4, 6. De vlucht van den Messias naar Egypte, II:14, en zijne terugkomst waren voorgebeeld in de verplaatsing van Israël, den type van den Messias, uit Canaän naar Egypte, in verband waarmee, Matth. II:15, op Hos. XI:1 gewezen wordt. Had Farao Israël, Gods zoon genoemd, Hos. XI:1, den typischen Messias, vervolgd, een andere Farao (Herodes) had den werkelijken Messias naar het leven gestaan. Zelfs worden, ten bewijze, hoe de sage, onder den

[1]) Verg. boven, bl. 21, 22. [2]) Bl. 74.

invloed van oud-testamentische verhalen, zich vormde, de woorden Exod. IV : 19 (LXX) »zij zijn gestorven, die de ziel van het kindeken zochten", in het verhaal van Mattheus, II : 20, nagenoeg letterlijk overgenomen. Had Farao gewoed tegen de jonggeboren zonen der Israëlieten, Herodes doet hetzelfde, Matth. II : 16. Evenzeer laat het zich hooren, dat, nadat deze sage zich gevormd had, ook Jer. XXXI : 15, van de dagen van den Messias opgevat, op den Bethlehemschen kindermoord werd toegepast, Matth. II : 17, 18. Of de voorstelling van Jezus' geboorte uit eene maagd gevormd is naar eene Messiaansche verklaring van Jes. VII : 14, waar עַלְמָה in de LXX verkeerdelijk door παρθένος, in plaats van, gelijk Aquila, Symmachus en Theodotion hebben, door νεᾶνις vertaald is, dan of op deze traditie, langs anderen weg ontstaan, de plaats van Jesaia werd toegepast, is onzeker, daar het niet blijkt, dat deze woorden door de Joden van den Messias verklaard werden. Intusschen beijverde zich de evangelist, om de woorden, waarmee de Engel de geboorte van Jezus aankondigt, Matth. I : 21, zooveel mogelijk gelijkvormig te maken aan den griekschen tekst. Men vergelijke voorts Richt. XIII : 5 ὅτι ἰδοὺ σὺ ἐν γαστρὶ ἕξεις καὶ τέξῃ υἱόν, — καὶ αὐτὸς ἄρξεται σώζειν τὸν Ἰσραὴλ met Matth. I : 21, 22, ten bewijze, hoe ook deze schriftplaats den auteur voor oogen stond [1]).

Dezelfde methode wordt ook elders in dit evangelie gevolgd, en wel op plaatsen, waar Mattheus onder de synoptici alléén staat.

Matth. IV : 13. De omstreken van Capernaüm, waar Jezus zijne prediking begon, worden hier, naar Jes. VIII : 23, IX : 1, met den in Jezus' dagen niet meer gebruikelijken naam van »Zebulon en Naphthali" bestempeld, om te doen blijken, hoe de voorspelling t. a. p. in Jezus vervuld was.

[1]) Verg. boven, bl. 73, 75.

Matth. XXI : 2, 7. De ezelin, waarvan elders in de evangelische traditie (Mc. Luc. en Joh.) geen sprake is, werd niet ontleend aan traditie of geschiedenis, maar aan de verkeerd begrepen profetie, Zach. IX : 9, waarop, vs 4, gewezen wordt, en waarin de redactor, door, evenals de LXX, het parallelisme in den hebr. tekst voorbij te zien en ὄνος vrouwelijk te nemen, twee dieren, eene ezelin (ὄνος) en een veulen (πῶλος) vermeld vond. Het onhistorische dezer voorstelling valt in het oog, daar men niet kan inzien, hoe een veulen, dat nog de moederlijke zorg behoefde, Jezus in casu dienen kon. De redactor kwam, ten gevolge zijner profetisch-typische methode, er zelfs toe om Jezus op beide dieren, misschien bij afwisseling, te doen rijden vs 7 (ἐπεκάθισεν ἐπάνω αὐτῶν) vgl. met Mc. XI : 7 ἐκάθισεν ἐπ' αὐτόν, de vergelijking met welke laatste plaats verhindert om αὐτῶν bij Mattheus van »de kleederen" te verklaren [1]).

Matth. XXIV : 15. Mattheus verandert, met het oog op Dan. IX : 27, de onbepaalde formule ὅπου οὐ δεῖ, Mc. XIII : 14, in ἐν τόπῳ ἁγίῳ.

Matth. XXVI : 15. Van de *dertig zilverlingen*, die Judas bij deze gelegenheid ontving, weet de evangelische geschiedenis elders niets. Volgens Marcus, XIV : 11, telde men hem niet toe (ἔστησαν), maar *beloofde* hem, niet *dertig zilverlingen*, maar *geld* (vgl. Luc. XXII : 5). De laatste redactor van het Mattheus-evangelie construeert hier het feit, buiten de historie om, naar Zach. XI : 12, 13 en neemt zelfs ἔστησαν, waarmee de LXX het hebr. יִשְׁקְלוּ vertolken, over. Ook het woord ἀργύρια is, blijkens het citaat, vs 9, ontleend aan Zacharia. Deze ἀργύρια zijn eene correctie van ἀργυροῦς, contractie van ἀργυρέους, waaraan het substantivum ontbreekt, en dragen niet een historisch maar een profetisch karakter [2]).

[1]) Verg. boven, bl. 76. [2]) Bl. 76.

Matth. XXVII : 3—10. Dat Judas de dertig ἀργύρια terugbrengt, hangt samen met ἔστησαν, XXVI : 15. De scène in den tempel herinnert aan εἰς οἶκον κυρίου, Zach. XI : 13, waaraan zij, evenals de *dertig* ἀργύρια aan Zach. XI : 12, ontleend is. Voorts ontstond ook »de pottebakker" uit de verkeerde lezing הַיּוֹצֵר van יָצַר voor הַיּוֹצָר (schatkist) van אָצַר [1]). Dat Judas, in strijd met Hand. I : 18, zich verhing (ἀπήγξατο) vs 5, is mede kopie van 2 Sam. XVII : 23, waar door de LXX hetzelfde woord gebezigd wordt van Achitofel, den vijand van David, type van den Messias. Had Achitofel, die ook Ps. XLI : 9 (vgl. Joh. XIII : 18) als type van Judas voorkomt, zich verhangen, Judas doet, als antitype, hetzelfde.

Matth. XXVII : 34. Volgens Marcus, XV : 23, bood men Jezus tot pijnstilling den gewonen verdoovenden drank aan, wijn gemengd met een uittreksel van myrrhe. Mattheus wist echter uit Ps. LXIX : 22, dat aan den Messias edik met gal gemengd was aangeboden, hoedanig een drank in de werkelijkheid niet bestond. Hij zag hierin, overeenkomstig denzelfden psalm, een middel om Jezus te kwellen, terwijl de bedoeling, volgens het historisch verhaal van Marcus, was het lijden te verzachten.

Matth. XXVII : 43. Deze woorden, aan Ps. XXII : 8 ontleend, worden den Overpriesters op onnatuurlijke wijze in den mond gelegd. Niet zij konden zich zelven aanschouwen in de vijanden van den Messias, t. a. p. geteekend, maar de redactor, ook hierin getrouw aan zijne methode, construeërt hunne beeltenis naar het oud-testamentisch voorbeeld, gelijk hij vroeger het uiteinde van Judas in dat van Achitofel vond aangeduid.

Uit dit een en ander blijkt, dat, waar de historische

[1]) Verg. bl. 76.

overlevering te kort schoot, de profetie te hulp kwam. Wat *God* voorzegd of typisch voorgebeeld had, was immers eene meer betrouwbare bron, dan de overlevering der menschen. Deze methode kenmerkt bepaaldelijk die stukken van Mattheus, die wij als bijvoegsels van den laatsten redactor (Trito-Mattheus) leerden kennen.

IV.

Doubletten in het Mattheus-evangelie.

Onder de kenmerken van het Mattheus-evangelie behoort verder het verschijnsel, dat dezelfde zaken of woorden tweemaal voorkomen.

Matth. IV : 23: *καὶ περιῆγεν ὅλην τὴν Γαλιλαίαν διδάσκων ἐν ταῖς συναγωγαῖς αὐτῶν καὶ κηρύσσων τὸ εὐαγγ. τῆς βασ. καὶ θεραπεύων πᾶσαν νόσον καὶ πᾶσαν μαλακίαν ἐν τῷ λαῷ.*

Matth. IX : 35: *καὶ περιῆγεν τὰς πόλεις πάσας καὶ τὰς κώμας, διδάσκων ἐν ταῖς συναγωγαῖς αὐτῶν καὶ κηρύσσων τὸ εὐαγγ. τῆς βασ. καὶ θεραπεύων πᾶσαν νόσον καὶ πᾶσαν μαλακίαν.* Verg. Mc. VI : 6.

Matth. V : 29: *εἰ ὁ ὀφθαλμός σου ὁ δεξιὸς σκανδαλίζει σε, ἔξελε αὐτὸν καὶ βάλε ἀπὸ σοῦ· συμφέρει γάρ σοι ἵνα ἀπόληται ἓν τῶν μελῶν σου καὶ μὴ ὅλον τὸ σῶμά σου βληθῇ εἰς γέενναν.*

Matth. XVIII : 9: *εἰ ὁ ὀφθαλμός σου σκανδαλίζει σε, ἔξελε αὐτὸν καὶ βάλε ἀπὸ σοῦ. καλόν σοί ἐστι μονόφθαλμον εἰς τὴν ζωὴν εἰσελθεῖν, ἢ δύο ὀφθαλμοὺς ἔχοντα βληθῆναι εἰς τὴν γέενναν τοῦ πυρός.* Verg. Mc. IX : 47.

Matth. V : 30: *εἰ ἡ δεξιά σου χεὶρ σκανδαλίζει σε, ἔκκοψον αὐτὴν καὶ βάλε ἀπὸ σοῦ· συμφέρει γάρ σοι ἵνα ἀπόληται ἓν τῶν μελῶν σου καὶ μὴ ὅλον τὸ σῶμά σου εἰς γέενναν ἀπέλθῃ.*

Matth. V : 32: *ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ὅτι ὃς ἂν ἀπολύσῃ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ παρεκτὸς λόγου πορνείας, — καὶ ὃς ἐὰν ἀπολελυμένην γαμήσῃ, μοιχᾶται.*

Matth. VI : 15: *ἐὰν δὲ μὴ ἀφῆτε τοῖς ἀνθρώποις, οὐδὲ ὁ πατὴρ ὑμῶν ἀφήσει τὰ παραπτώματα ὑμῶν.*

Matth. VII : 16: *ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς.* Vs 17: *πᾶν δένδρον ἀγαθὸν καρποὺς καλοὺς ποιεῖ, τὸ δὲ σαπρὸν δένδρον καρποὺς πονηροὺς ποιεῖ.* Vs 18: *οὐ δύναται δένδρον ἀγαθὸν καρποὺς πονηροὺς ποιεῖν, οὐδὲ δένδρον σαπρὸν καρποὺς καλοὺς ποιεῖν.*

Matth. IX : 13: *μάθετε τί ἐστιν Ἔλεος θέλω καὶ οὐ θυσίαν.*

Matth. IX : 34: *οἱ δὲ Φαρισαῖοι ἔλεγον Ἐν τῷ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων ἐκβάλλει τὰ δαιμόνια.*

Matth. X : 15: *ἀνεκτότερον ἔσται γῇ Σοδ. καὶ Γομ. ἐν*

Matth. XVIII : 8: *εἰ ἡ χείρ σου — σκανδαλίζει σε, ἔκκοψον αὐτὸν καὶ βάλε ἀπὸ σοῦ· καλόν σοί ἐστιν — βληθῆναι εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰών.* Verg. Mc. IX : 43.

Matth. XIX : 9: *λέγω δὲ ὑμῖν, ὃς ἂν ἀπολύσῃ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ μὴ ἐπὶ πορνείᾳ — καὶ ὁ ἀπολελυμένην γαμήσας μοιχᾶται.* Vgl. Mc. X : 11.

Matth. XVIII : 35: *οὕτως καὶ ὁ πατήρ μου ὁ οὐράνιος ποιήσει ὑμῖν, ἐ ὰ ν μ ὴ ἀ φ ῆ τ ε ἕκαστος τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ.*

Matth. XII : 33: *ἢ ποιήσατε τὸ δένδρον καλὸν καὶ τὸν καρπὸν αὐτοῦ καλόν, ἢ ποιήσατε τὸ δένδρον σαπρὸν καὶ τὸν καρπὸν αὐτοῦ σαπρόν· ἐκ γὰρ τοῦ καρποῦ τὸ δένδρον γινώσκεται.*

Matth. XII : 7: *εἰ δὲ ἐγνώκειτε τί ἐστιν Ἔλεος θέλω καὶ οὐ θυσίαν.*

Matth. XII : 24: *οἱ δὲ Φαρισαῖοι — εἶπον Οὗτος οὐκ ἐκβάλλει τὰ δαιμόνια εἰ μὴ ἐν Βεελζεβοὺλ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων.* Vgl. Mc. III : 22.

Matth. XI : 24, *πλὴν λέγω ὑμῖν, ὅτι γῇ Σοδ. ἀνεκτότερον*

ἡμέρᾳ κρίσεως ἢ τῇ πόλει ἐκείνῃ.

Matth. X : 17: παραδώσουσιν ὑμᾶς — vs 22: καὶ ἔσεσθε μισούμενοι ὑπὸ πάντων διὰ τὸ ὄνομά μου· ὁ δὲ ὑπομείνας εἰς τέλος, οὗτος σωθήσεται.

Matth. XII : 39 : γενεὰ πονηρὰ καὶ μοιχαλὶς σημεῖον ἐπιζητεῖ, καὶ σημεῖον οὐ δοθήσεται αὐτῇ εἰ μὴ τὸ σημεῖον Ἰωνᾶ τοῦ προφήτου.

Matth. XIII : 12: ὅστις γὰρ ἔχει, δοθήσεται αὐτῷ καὶ περισσευθήσεται· ὅστις δὲ οὐκ ἔχει, καὶ ὃ ἔχει ἀρθήσεται ἀπ' αὐτοῦ.

Matth. XIV : 5 : ἐφοβήθη τὸν ὄχλον, ὅτι ὡς προφήτην αὐτὸν εἶχον.

Matth. XVI : 19 : ὃ ἐὰν δήσῃς ἐπὶ τῆς γῆς ἔσται δεδεμένον ἐν τοῖς οὐρ. καὶ ὃ ἐὰν λύσῃς ἐπὶ τῆς γῆς ἔσται λελυμένον ἐν τοῖς οὐρανοῖς.

Matth. XVII : 20 : ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν ἔχητε πίστιν, — ἐρεῖτε τῷ ὄρει τούτῳ Μετάβα ἔνθεν ἐκεῖ, καὶ μεταβήσεται.

Matth. XXIV : 11 : καὶ πολ-

ἔσται ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως ἢ σοί.

Matth. XXIV : 9 : παραδώσουσιν ὑμᾶς — καὶ ἔσεσθε μισούμενοι ὑπὸ πάντων τῶν ἐθνῶν διὰ τὸ ὄνομά μου. vs 13: ὁ δὲ ὑπομείνας εἰς τέλος, οὗτος σωθήσεται. Verg. Mc. XIII : 9, 13.

Matth. XVI : 4: γενεὰ πονηρὰ καὶ μοιχαλίς σημεῖον ἐπιζητεῖ, καὶ σημεῖον οὐ δοθήσεται αὐτῇ εἰ μὴ τὸ σημεῖον Ἰωνᾶ. Verg. Mc. VIII : 12.

Matth. XXV : 29 : τῷ γὰρ ἔχοντι παντὶ δοθήσεται καὶ περισσευθήσεται· τοῦ δὲ μὴ ἔχοντος, καὶ ὃ ἔχει ἀρθήσεται ἀπ' αὐτοῦ.

Matth. XXI : 26: φοβούμεθα τὸν ὄχλον· πάντες γὰρ ὡς προφήτην ἔχουσιν τὸν Ἰωάννην. Verg. Mc. XI : 32.

Matth. XVIII : 18: ὅσα ἐὰν δήσητε ἐπὶ τῆς γῆς ἔσται δεδεμένα ἐν τῷ οὐρ., καὶ ὅσα ἐὰν λύσητε ἐπὶ τῆς γῆς ἔσται λελυμένα ἐν τῷ οὐρανῷ.

Matth. XXI : 21: ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν ἔχητε πίστιν, — κἂν τῷ ὄρει τούτῳ εἴπητε Ἄρθητι καὶ βλήθητι εἰς τὴν θάλασσαν, γενήσεται. Verg. Mc. XI : 22.

Matth. XXIV : 24: ἐγερθή-

λοὶ ψευδοπροφῆται ἐγερθήσονται καὶ πλανήσουσιν πολλούς.	σονται — ψευδοπροφῆται, — ὥστε πλανῆσαι κτέ. Verg. Mc. XIII : 21.
Matth. XXIV : 23: τότε ἐάν τις ὑμ. εἴπῃ Ἰδοὺ ὧδε ὁ Χρ., ἢ ὧδε, μὴ πιστεύσητε.	Matth. XXIV : 26: ἐὰν εἴπωσιν ὑμ. Ἰδοὺ — ἰδοὺ — μὴ πιστεύσητε. Verg. Mc. XIII : 21.
Matth. XXVIII : 7: προάγει — ἐκεῖ αὐτὸν ὄψεσθε.	XXVIII : 10: ἵνα ἀπελθ. — κἀκεῖ με ὄψονται.

Deze doubletten bewijzen, dat de redactor onderscheidene bronnen kende, waaraan hij zijne stof ontleende. Te merkwaardiger zijn deze doubletten, omdat de schrijver, waar hij het voegzaam kon doen en zijn geheugen niet te kort schoot, de herhaling van het soortgelijke vermijdt. Van dit laatste levert Matth. X : 17—22 eene duidelijke proef. De redactor liet deze verzen, die hij aan Mc. XIII : 9—13 ontleende, later in de parusieredenen, Matth. XXIV, op enkele verzen na, achterwege [1]). Zelfs ontbreekt het niet aan voorbeelden, dat de redactor, om niet het soortgelijke tweemaal te verhalen, uit twee gelijkvormige verhalen één verhaal samenstelde. Zoo ontstonden de *twee* bezetenen te Gadara, VIII : 28, uit de samenvoeging van den bezetene, Mc. I : 21—28, welk bericht Mattheus oversloeg, en den bezetene, Mc. V : 1 verv. [2]). Dat de redactor, Matth. VIII : 28, het verhaal van Mc. I : 21—28 voor oogen had, blijkt vooral hieruit, dat hij in zijne afwijkingen van Mc. V : 1 verv. zijn tekst naar dien van Mc. I : 21 verv. wijzigde, gelijk de hier volgende vergelijking leeren kan.

Matth. VIII : 29: ἔκραξαν λέγοντες Τί	Mc. I : 24: ἀνέκραξε λέγων — Τί	Mc. V : 7: κράξας λέγει Τί ἐμοὶ καὶ

1) Zie boven, bl. 61.

2) Bl. 31.

ἡμῖν καὶ σοί, υἱὲ τοῦ θεοῦ; ἦλθες ὧδε — βασανίσαι ἡμᾶς;	ἡμῖν καὶ σοί Ἰησοῦ N. ἦλθες ἀπολέσαι ἡμᾶς;	σοί, Ἰησ. υἱὲ τ. θεοῦ τοῦ ὑψ.; ὁρκίζω σε τὸν θ. μή με βασανίσῃς.

Op soortgelijke wijze ontstonden, gelijk vroeger opgemerkt is [1]), de twee blinden, Matth. XX : 30, uit de vereeniging van Matth. IX : 27 met den blinde te Jericho, Mc. X : 46 verv., met dit onderscheid, dat de redactor Matth. IX : 27 verv. opnam, en niet, gelijk Mc. I : 21 verv., wegliet.

Waarschijnlijk ontstond ook de δαιμονιζόμενος τυφλὸς καὶ κῶφος, Matth. XII : 22, uit de vereeniging van de blinden, Matth. IX : 27 en den κωφὸς δαιμονιζόμενος, IX : 32 [2]). Men vergelijke:

Matth. XII : 22:	Matth. IX : 32:	Mc. III : 22.
προσενέχθη αὐτῷ δαιμονιζόμενος τυφλὸς καὶ κωφός.	προσήνεγκαν αὐτῷ ἄνθρ. κωφὸν δαιμον.	
Vs 23: καὶ ἐξίσταντο πάντες οἱ ὄχλοι καὶ ἔλεγον.	Vs 33: καὶ ἐθαύμασαν οἱ ὄχλοι λέγοντες.	
Vs 24: οἱ δε Φαρισαῖοι εἶπον Οὗτος — ἐν τῷ ἄρχοντι τῶν δαιμ.	Vs 34: οἱ δὲ Φαρισ. ἔλεγον Ἐν τῷ ἄρχ. τῶν δαιμ.	Καὶ οἱ γραμμ. — ἔλεγον ὅτι ἐν τῷ ἄρχ. τῶν δαιμ.

1) Zie boven, bl. 55.

2) Bl. 41.

V.

Woorden en uitdrukkingen, die de twee eerste hoofdstukken van Mattheus onderscheiden en elders wederkeeren.

I : 16 :	Ἰησοῦς ὁ λεγόμενος Χριστός. Verg. XXVII : 17, 22.
I : 17 :	ὁ Χριστός, als woord van den evangelist redactor. Vgl. XI : 2, XXIII : 10.
I : 20 :	ἐνθυμεῖσθαι. Verg. IX : 4, XII : 25.
I : 20 :	ἰδού, 56 malen, waaronder slechts enkele malen op parallelle pl. bij Marcus.
I : 24, II : 13, 19 :	ἄγγελος κυρίου. Verg. XXVIII : 2.
II : 12, 13, 19, 22 :	κατ' ὄναρ. Verg. XXVII : 19.
II : 7, 13, 19 :	φαίνεσθαι van visioenen. Verg. XXIV : 30.
I : 1 :	υἱὸς Δαυίδ. Verg. IX : 27, XII : 23, XV : 22, XX : 30, 31, XXI : 9, 15. Bij Marcus slechts tweemaal op par. pl. X : 47, 48 en aldaar misschien van eene tweede hand.
I : 21, II : 4 :	ὁ λαός, het volk bij uitnemendheid. Verg. IV : 23, IX : 35, XXI : 23, XXVI : 3, 5, 47, XXVII : 1, 25. Bij Marcus slechts tweemaal in den gewonen zin van ὄχλος, XI : 32, XIV : 2.
I : 22 :	τοῦτο δὲ ὅλον γέγονεν ἵνα. Verg. XXI : 4, XXVI : 56.
II : 15, 17, 23 :	ἵνα πληρωθῇ τὸ ῥηθὲν ὑπὸ Κυρίου διὰ τοῦ προφήτου λέγοντος. Verg. IV : 14,

	VIII:17, XII:17, XIII:35, XXI: 4, XXVI:56, XXVII:9.
I:25:	ἕως οὗ. Verg. XIV : 22, XVII : 9, XXVI:36. Bij Marcus op de par. pl. niet.
II:1:	παραγίνεσθαι. Verg. III:1.
II:3:	πᾶσα Ἱερ. voor de inwoners. Verg. III:5, VIII:34, XXI:10.
II:4:	οἱ ἀρχ. καὶ γραμμ. τοῦ λαοῦ. Vgl. XXI:23, XXVI:3, 47, XXVII:1.
I:22, II:5, 15, 23:	διὰ τοῦ προφήτου, zonder naam. Verg. XIII:35, XXI:4.
II:7:	τότε 72 malen in den zin van *vervolgens*. Marcus heeft het slechts 7 maal en in de beteekenis van *op dien tijd*.
II:9:	ἐστάθη. Verg. XXVII:11.
II:12, 13, 14, 22:	ἀναχωρεῖν, ten gevolge van dreigend gevaar. Verg. IV:12, XII:15, XIV:13, XV:21.
I:22, II:15, 17:	τὸ ῥηθέν. Verg. IV:14, VIII:17, XII:17, XIII:35, XXI:4, XXII: 31, XXIV:15, XXVII:9, (ὁ ῥηθείς, III:3).
II:19:	τελευτᾶν. Verg. IX:18 en II:15, ἡ τελευτή. Bij Marcus alleen in citaten.
II:23:	κατῴκησεν εἰς. Verg. IV:23.

Uit deze opgaven blijkt, dat het boven geconstateerde resultaat omtrent den lateren oorsprong van onderscheidene bijzonderheden en uitdrukkingen in Mattheus (Trito-Mattheus), ook op spraakkunstig gebied bevestigd wordt.

Insgelijks bestaat tusschen de latere pericopen onderling spraakkunstige overeenkomst. Wij verwijzen hier kortheids-

halve naar het opgemerkte, ten aanzien van Matth. IV : 12, op bl. 26, 46, Matth. XIII : 36—43, op bl. 44, 45, Matth. XIV : 28—31, op bl. 47; Matth. XXI : 10, 11, op bl. 56; Matth. XXVII : 4, op bl. 66; Matth. XXVII : 51^{b}—53, op bl. 67; Matth. XXVIII : 2—4, 11^{b}—15, op bl. 68, 69.

TWEEDE AFDEELING.

VERGELIJKING VAN HET MATTHEUS- EN MARCUS-EVANGELIE IN BIJZONDERHEDEN.

I.

Plaatsen in Mattheus, waar de redactor den tekst van Marcus heeft misverstaan.

Mc. I : 13. »De engelen dienden hem". Waar de Satan Jezus verzoekt en wilde dieren hem omringen, staan Gods engelen hem in den strijd ter zijde (Verg. Matth. XXVI : 53, Luc. XXII : 43). Bij Mattheus dienen de engelen Jezus niet *gedurende den strijd*, maar *na* de veertig dagen.

Mc. I : 16. ’Αμφιβάλλοντας ἐν τῇ θαλάσσῃ. Mattheus, die ἀμφιβάλλειν zonder bepaald object niet verstond, voegde ἀμφίβληστρον, als object, achter ἀμφιβ., veranderde ἐν τῇ θαλ. in εἰς τὴν θαλ. en stelde, wegens ἀμφίβληστρον, voor het compos. ἀμφιβάλλοντας het simpl. βάλλοντας in de plaats.

Mc. I : 22. ’Αφέντες τὸν πατέρα αὐτῶν — ἐν τῷ πλοίῳ μετὰ τῶν μισθωτῶν. Te vertalen: »Zij lieten hun vader met de huurlingen in het schip achter" (verg. Mc. XII : 20,

Luc. XVII: 34, Matth. XXIV: 40, waar *ἀφιέναι* tegen *παραλαμβάνειν* (*medenemen*) overstaat. Mattheus schijnt *ἀφιέναι* te hebben opgevat in den zin van *verlaten* en veranderde diensvolgens den tekst van Marcus in *ἀφέντες τὸ πλοῖον καὶ τὸν πατέρα αὐτῶν*, IV: 22, daar hij het, bij zijne opvatting van *ἀφιέναι*, met reden vreemd moest vinden, dat zij *in het schip* hun vader *verlieten*.

Mc. I: 42. Ἀπῆλθεν ἀπ' αὐτοῦ ἡ λέπρα καὶ (ὁ λεπρός) ἐκαθαρίσθη. Dit laatste woord werd door Mattheus, VIII: 3, uit misverstand verbonden met ἡ λέπρα, waaruit de onnatuurlijke uitdrukking ontstond, dat de melaatschheid in plaats van den melaatsche gereinigd werd.

Mc. II: 16. Ἔλεγον Ὅτι μετὰ τῶν ἁμαρτ. καὶ τῶν τελωνῶν ἐσθίει καὶ πίνει. Mattheus las hier, door misverstand, ὅ τι, dat elders bij Marcus voorkomt, IX: 11 en 28 en schreef diensvolgens, IX: 11, διὰ τί κτέ. Verg. Matth. XVII: 10 met Mc. IX: 11 en Matth. XVII: 19 διὰ τί met ὅ τι Mc. IX: 28.

Mc. IV: 11. Ὑμῖν τὸ μυστήριον δέδοται τῆς βασ. τοῦ θεοῦ. Het godsrijk heet hier een mysterie, en dit mysterie (t. w. het godsrijk) was hun gegeven, m. a. w. hunner was het godsrijk, zij behoorden er toe. Mattheus veranderde, kennelijk uit misverstand, τὸ μυστήριον τῆς βασ., Mc. III: 11 in τὰ μυστήρια, XIII: 11, als gold het hier een aantal geheimzinnige geloofswaarheden, en niet het godsrijk zelf. Door dit misverstand werd bij Mattheus het woord γνῶναι achter δέδοται ingevoegd.

Matth. XIII: 23. De invoeging καὶ ποιεῖ maakt het waarschijnlijk, dat de redactor Mc. IV: 20 καρποφοροῦσιν ἐν τριάκ. καὶ ἐν ἑξήκ. καὶ ἐν ἑκατόν, in plaats van ἐν gelezen heeft ἕν, dat in den samenhang bij Mc., waar van personen sprake is, niet past. Daar in dit geval achter ἕν gedacht moet worden καρποφορεῖ, wordt τρίακ. etc. het object van καρποφορεῖν, dat uit zijn aard, evenals ons *vruchtdragen*, geen object toelaat. Door dat misverstand

van ἐν misleid, voegde Mattheus aan het absolute καρποφορεῖ, tot dekking van den accus., de woorden καὶ ποιεῖ toe. Aan dezelfde vergissing is toe te schrijven, dat Matth. voor ἕν, ἕν, ἕν het beter klinkende ὃ μέν, ὃ δέ, ὃ δέ, in de plaats stelde. Las hij Mc. IV : 8 εἷς voor εἰς, dan kan ook daaruit de verandering ὃ μέν, ὃ δέ, ὃ δέ, Matth. XIII : 8, verklaard worden.

Mc. IV : 39. Διεγερθείς. Ontwakende, t. w. uit den slaap. Mattheus schrijft, in strijd met zich zelven (ἤγειραν αὐτόν, VIII : 25): ἐγερθείς: *hij stond op*, vs 26. Vgl. VIII : 15, IX : 5, 19, XII : 42.

Mc. II : 14. Ἀκολούθει μοι. Verg. IV : 25, VIII : 19, IX : 27. Naar het schijnt heeft de redactor, IX : 9, 10, de uitnoodiging van Levi tot den maaltijd opgevat als eene roeping tot het apostolaat, en bij τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ, waardoor, Mc. II : 15, het huis van *Jezus* wordt aangeduid, waarschijnlijk, doch in strijd met ἠκολούθησεν αὐτῷ (Ἰησοῦ), aan het huis van den tollenaar gedacht en daarom αὐτοῦ achter οἰκίᾳ weggelaten, eene voorstelling, die Lucas nog verder uitwerkt, V : 29. Door dit misverstand kwam de redactor er mede toe, om, daar Levi niet op de apostellijst gevonden werd, voor hem Mattheus in de plaats te stellen en dezen op de apostellijst, X : 3, »den tollenaar" te noemen.

Mc. II : 18. Καὶ ἦσαν οἱ μαθ. Ἰω. καὶ οἱ Φαρισαῖοι νηστεύοντες. Καὶ ἔρχονται καὶ λέγουσιν αὐτῷ Διὰ τί οἱ μαθηταὶ Ἰωάννου καὶ οἱ μαθ. τῶν Φαρ. νηστεύουσιν, οἱ δὲ σοὶ μαθ. οὐ νηστεύουσιν. Te vertalen: »En de discipelen van Johannes en de Farizeërs waren vastende (d. i. bezig met vasten[1]), het was hun vastentijd. En ze[2]) kwamen (d. i.

[1]) De verklaring van ἦσαν νηστ. door: »zij waren gewoon te vasten" is met het spraakgebruik van Marcus in strijd. Verg. I : 6, 13, 22, 39, II : 6, IV : 38, V : 5, 11, 40, IX : 4, X : 32, XIV : 4, 50, 54. Bij Mattheus staat hiervoor somtijds een imperf., VIII : 24 ἐκάθευδεν, XXVI : 58 ἐκάθητο, en eenmaal de aor. XXVI : 8 ἠγανάκτησαν,

er kwamen sommigen) en zeiden". Ἔρχονται staat hier zonder bepaald subject, evenals elders, I : 30, I : 45, II : 3, III : 21, 32, V : 35, X : 49; verg. Matth. IX : 17. Dat οἱ μαθ. Ἰω. καὶ οἱ Φαρ. niet het subject zijn van ἔρχονται, is duidelijk, daar »de discipelen van Johannes en de Farizeërs" niet vragen konden: »waarom vasten de discipelen van Johannes en de discipelen der Farizeërs"? Mattheus maakt uit misverstand de leerlingen van Johannes tot het subject van προσέρχονται αὐτῷ, IX : 14, en verandert diensvolgens οἱ μαθ. Ἰω. in ἡμεῖς en νηστεύουσιν in νηστεύομεν. Hieruit ontstond nog dit tweeledig misverstand, 1° dat volgens Mattheus in οἱ μαθηταί het lidwoord geen zin heeft, tenzij men wilde aannemen, dat de discipelen van Johannes en corps tot Jezus kwamen, terwijl het lidwoord bij Marcus aanduidt, dat het thans de tijd was, dat *de* discipelen van Johannes vastten; 2° dat de discipelen van Johannes bij Mattheus voorkomen als gemeene zaak met de Farizeërs makende tegen Jezus, wat van de discipelen van Johannes reeds op zich zelf niet waarschijnlijk is en door hunne verhouding tot de Farizeërs, Matth. III : 7—10, weersproken wordt.

Mc. II : 23. Ἤρξαντο ὁδὸν ποιεῖν τίλλοντες τοὺς στάχυας. Te vertalen, daar ὁδὸν ποιεῖν niet kan beteekenen *reizen*, waarvoor ὁδὸν ποιεῖσθαι zou geëischt worden: »zij begonnen een pad te maken, door *de* (t. w. de op het voetpad staande) korenhalmen uit (den grond) te trekken [1]). Zij deden dit, daar deze korenhalmen, een eind wegs lang op het voetpad groeiende, het voortgaan belemmerden en wegens hunne dikte (men denke b: v. aan maïs), niet plat getreden konden worden. Mattheus verstond ὁδὸν ποιεῖν niet en verhaalt diensvolgens, dat zij korenaren (zon-

[1]) Verg. Hom. Il. XXII : 78: πολιάς δ' ἄρ' ἀνὰ τρίχας ἕλκετο χερσὶν, τίλλων ἐκ κεφαλῆς, en elders.

der lidwoord) afplukten en (de korrels) aten, wat kwalijk eene oorzaak van ergernis kon hebben opgeleverd Ook is het duidelijk, dat hij, het derde in de vergelijking met David niet verstaande, het bedrijf der jongeren aan *honger* toeschreef, tot het stillen waarvan het eten van eenige graankorrels niet zeer geschikt was. Ook was het gezelschap van Jezus meestal van brood voorzien (verg. Mc. VI: 8, 38, VIII: 14). De overeenkomst tusschen het gedrag van David en de discipelen van Jezus bestond niet hierin, dat beiden op onwettige wijze *gegeten* hadden, toen hen de honger drong, maar hierin, dat beiden, in geval van nood, *de wet overtraden*, David, door van de toonbrooden te eten, toen hij honger had; zij, door op sabbath zich een weg te banen.

Mc. II: 28. Ὥστε. Een juist besluit, uit het voorgaande getrokken. De tekst van Mattheus is duister. Wáárop ziet γάρ XII: 8 achter κύριος? In verband met vs 7b is de eenig mogelijke verklaring, dat de Farizeërs de discipelen van Jezus onschuldig veroordeelden, omdat (γάρ) de zoon des menschen, Jezus namelijk, als heer van den sabbath, zijne discipelen van het sabbathsgebod mocht vrijstellen. In dit geval echter verstond Mattheus de uitdrukking ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρ., waarmee Marcus hier in 't algemeen *den mensch* aanduidt (verg. Mc. III: 28), verkeerdelijk van den Messias, en liet het karakteristieke καὶ voor τοῦ σ. Mc. II: 28, weg [1]).

Mc. III: 18. Σίμων ὁ καναντης. Zóó te lezen met A E F etc. tegen ℵ B enz., die, als meermalen, den tekst van Marcus aan dien van Mattheus gelijk maken. Het woord werd gevormd naar het hebr. קַנְאָנִי »de ijveraar" (verg. Luc. VI: 15 ὁ ζηλωτής). Mattheus, die dit waarschijnlijk niet begreep, maakte er van, X: 4, ὁ Καναναῖος of ὁ Χαναν., zoo-

[1]) Verg. boven bl. 39—41

als andere HSS. lezen, en hield den bijnaam »kanani" (ijveraar) voor eene aanduiding van 's mans geboorteplaats.

Mc. III : 19. Ἰούδαν Ἰσκαριώθ. Zóó, volgens ℵBCLΔ en XIV : 10, volgens ℵ B. Mc. XIV : 43 is ὁ Ἰσκαριώτης onecht, volgens ℵ en B. De bijnaam ontstond uit de combinatie van אִישׁ en קְרִיּוֹת (de man van Carioth), eene stad in den stam van Juda, Jos. XV : 25. Mattheus schreef, X : 4 en elders, uit misverstand, ὁ Ἰσκαριώτης, evenals later de 4de evangelist, Joh. VI : 71, XII : 4, XIV : 22, als ware Iscarioth de vaderstad van Judas. »De Iscarioter" klinkt hier even ongerijmd, als b. v. »de isbethlemieter of isjeruzalemmer." De grieksche vertaling van »îsch carioth" had moeten zijn: »ὁ Καριώτης."

Mc. III : 32. Uwe moeder enz. *zoeken u.* Mattheus XII : 46 verstond dit *zoeken* niet, vatte het op in den zin van *trachten* en voegde er diensvolgens bij: *u te spreken.*

Mc. V : 11. Ἦν δὲ ἐκεῖ πρὸς τῷ ὄρει. Mattheus, X : 30, wilde misschien ἦν δὲ οὐ μακρὰν ἀπ' αὐτῶν schrijven, maar schreef bij vergissing μακράν.

Mc. V : 22. Καὶ ἔρχεται εἷς τῶν ἀρχισυναγώγων. Gelijk reeds opgemerkt is [1]), luidde de oorspronkelijke tekst waarschijnlijk καὶ ἄρχων εἷς ἔρχεται en las Mattheus verkeerdelijk καὶ ἄρχων εἰσέρχεται, waarvoor hij καὶ ἄρχων εἰσελθών, IX : 18, in de plaats stelde.

Mc. VI : 9. Μὴ χαλκόν. Daar de bedoeling niet is om bepaald het medenemen van *koper* te verbieden, moet χαλκός onder de bij Marcus voorkomende latinismen (κῆνσος, σπεκουλάτωρ, κεντυρίων, συμβούλιον ποιεῖν) gerekend worden, ter aanduiding in 't algemeen van *geld* (vgl. Mc. XII : 41, Luc. IX : 3 ἀργύριον), in welken zin de Romeinen *aes* gebruiken, b. v. ancilla *aere* suo emta, Terent. Phorm.

[1]) Bl. 35.

III : 2, *aes* alienum (eens anders geld, d. i. schuld). Mattheus echter verstond χαλκός van *koperen* munt, en voegde er diensvolgens het bij Marcus noodeloos verbod bij van ook geen goud of zilver mee te nemen, X : 9.

Mc. VI : 9. Μὴ ἐνδύσησθε δύο χιτῶνας. Deze voorstelling is onberispelijk. Aanzienlijke personen droegen twee χιτῶνες over elkander (zie Winer, Realw. art. *Kleidung*), zoodat de hoogepriester, Mc. XIV : 63, zijne χιτῶνες verscheurde. Mattheus schijnt aan deze uitdrukking, Matth. XXVI : 65 in ἱμάτια veranderd, ook hier aanstoot genomen en deswegens μὴ ἐνδύσησθε δύο χιτ. in μηδὲ δύο χιτῶνας veranderd en deze woorden verbonden te hebben met κτήσησθε, X : 9, 10.

Mc. VI : 10. Ὅπου ἂν εἰσέλθητε εἰς οἰκίαν, ἐκεῖ μένετε ἕως ἂν ἐξέλθητε ἐκεῖθεν. Te vertalen: waar (d. i. in welke stad of vlek) gij in een huis zult ingaan, blijft aldaar (t. w. in dat huis), tot dat gij van daar (d. i. uit die stad of vlek) uitgaat. Mattheus maakt door de weglating van οἰκίαν den zin ongerijmd. Hij schreef namelijk vs 11: »In welke stad of vlek gij ingaat, — blijft daar, tot dat gij er uitgaat."

Mc. VI : 11. Ὃς ἂν τόπος κτέ. Bij Mattheus X : 14 ontstaat, ten gevolge van de verandering van τόπος (stad of vlek) in ὅς, de ongerijmde voorstelling, dat, indien één persoon de leerlingen niet ontving en naar hunne woorden niet hoorde, zij dan niet alleen diens huis, maar ook de *stad* verlaten moesten.

Mc. VII : 28. Καὶ γὰρ τὰ κυνάρια κτέ. Volgens Marcus eten de honden onder tafel van de brokken der kinderen. Zij eten dus met de kinderen mee, ofschoon onder tafel. De zin is, dat, zoo de heidenen honden zijn, zij dan ook, evenals de honden, aan den maaltijd der kinderen deelnemen, en, hoewel minder in rang dan de Joden, zoowel als zij, bestemd zijn om in den zegen van het godsrijk te deelen. Mattheus verandert hier de *kinderen* in *hunne*

heeren en kwalificeert de brokken als brokken, die van de tafel der heeren op den grond vallen en derhalve als *afval*, XV : 27. Den waren zin van Mc. VII : 28 heeft Mattheus niet begrepen, daar de bedoeling niet zijn kon, dat de heidenen leven zouden van der Joden *afval.*

Mc. VIII : 12. Jezus weigert elk teeken. Mattheus herinnerde zich echter hierbij »het teeken van Jona", Matth. XII : 39, wat dáár op zijne plaats is, en miskent door de bijvoeging der woorden εἰ μὴ τὸ σημ. Ἰωνᾶ, XVI : 4, den oorspronkelijken zin van Marcus.

Mc. VIII : 15. Mattheus verstond waarschijnlijk de uitdrukking ζύμη Ἡρώδου, die alleen tijdens de regeering van dien vorst beteekenis had, niet meer en stelde daarom hiervoor in plaats ζύμη τῶν Σαδδουκαίων, XVI : 6. Onjuist is ook de verklaring van ζύμη van de *leer* der Farizeërs en der Sadduceërs, vs. 12, daar hier alleen van hun gezindheid of geest sprake is. Verg. Matth. XIII : 33, Luc. XII: 1 : ζύμη, — ἥτις ἐστὶν ὑπόκρισις.

Mc. VIII : 28. Ὅτι εἷς τῶν προφητῶν. Volgens D en and. schreef Marcus waarschijnlijk ὡς ἕνα τῶν προφ. Verg. Mc. VI : 15. Men hield Jezus óf voor Elia óf voor Johannes, óf ook voor een nieuw profeet. Mattheus dacht hier aan de herleving van een der profeten van den ouden dag en voegde er diensvolgens Jeremia bij, XVI : 14.

Mc. VIII : 31. Καὶ μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἀναστῆναι. Met deze woorden werd, zoo ook al niet door onzen canonieken Marcus, dan toch oorspronkelijk, iets anders aangeduid dan de lichamelijke opwekking van Jezus uit het graf. Men lette 1° op de uitdrukking μετὰ τρεῖς ἡμέρας, die op dit feit niet volkomen past; 2° op het verbum ἀναστῆναι, wat aanduidt, dat Jezus zelf, door eigene kracht, zou opstaan, terwijl zijne lichamelijke opstanding door het passieve ἐγείρεσθαι pleegt aangeduid te worden; 3° op de afwezigheid van ἐκ τῶν νεκρῶν; 4° op de omstandigheid, dat de discipelen

deze woorden niet begrepen, Mc. IX: 10, 32, en, bij den dood van Jezus, 5° evenmin als de vrouwen zich herinnerden, dat Jezus zijne opstanding in eigenlijken zin voorspeld had. Hadden deze woorden, door Marcus in meer zuiveren vorm bewaard, oorspronkelijk dezen zin, dat Jezus met zijn dood ook tevens zijne opstanding in geestelijken zin, d. i. de zegepraal zijner zaak, aankondigde (verg. Hos. VI: 2), dan heeft Mattheus, die de formule *μετὰ τρεῖς ἡμ. ἀναστῆναι*, *post eventum*, in *τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἐγερθῆναι* hier en desgelijks XVII: 23 en XX: 19 (verg. Mc. IX: 31, X: 34) veranderde, het bewijs geleverd, dat hij deze woorden niet verstond.

Mc. IX: 11—13. De zin is: Daar gij de Christus zijt, op welken grond (*ὅ τι*) zeggen (dan) de Schriftgeleerden, dat aan de komst van den Messias de komst van Elia en (gelijk hier uit het antwoord moet bijgedacht worden) de herstelling aller dingen moeten voorafgaan? Hierop antwoordt Jezus met eene wedervraag van verwondering: »zal Elia komen en alles herstellen? en hoe staat er (dan) (in dien dit waar is) geschreven van den Zoon des menschen, dat hij veel zal lijden en te niet gedaan worden"? Zulk eene herstelling aller dingen door Elia, als, volgens Maleachi IV: 5, 6, naar de verklaring der Schriftgeleerden (verg. de LXX), aan de verschijning van den Messias zou voorafgaan, was, naar het oordeel van Jezus, met de aankondiging der Schriften aangaande zijne verwerping in lijnrechte tegenspraak. Intusschen, gaat Jezus voort, bleef de voorspelling van Maleachi omtrent Elia hare kracht behouden; want (niet alleen de Zoon des menschen, maar) ook (*καί*) Elia was gekomen (*ἐλήλυθεν*), niet in persoon, en ook niet om alles te herstellen, waarvan bij Maleachi, althans in den zin, dien de Schriftgeleerden aan zijne woorden gaven, niets te lezen stond, maar in den persoon des Doopers, in wien hij geestelijk herleefd was. Is dit de zin

van deze duistere plaats, dan blijkt het, dat Mattheus die woorden niet begrepen heeft, wanneer hij Jezus niet laat *ontkennen* maar *bevestigen*, dat Elia komen en alles herstellen zou, XVII : 11. Met deze verklaring geraakt de redactor daarenboven met zich zelven in strijd, door op de aankondiging, dat Elia *zou* komen om alles te herstellen (ἀποκαταστήσει πάντα), te laten volgen, vs 12, dat Elia in den persoon des Doopers *reeds* gekomen was.

Mc. IX : 33—37. De invoeging, Matth. XVIII : 3, bewijst, gelijk boven is aangetoond [1]), dat de redactor den tekst van Marcus misverstond en het symbolisch karakter van het kind hier met een ander symbool, mede aan een kind ontleend, Mc. X : 14, 15, verward heeft. Ook begreep de latere redactor de vraag der discipelen τίς μείζων; Mc. IX : 34, niet. Zij hadden onder elkander getwist om den voorrang, wie hunner (verg. Luc. IX : 46) de voornaamste was. Mattheus maakt van dezen bijzonderen rangstrijd een theologisch vraagstuk over de meerderheid in het godsrijk en voegt uit misverstand aan μείζων de woorden ἐν τῇ βασ. τῶν οὐρ. toe.

Mc. X : 1. De weglating van καί (en wel) voor πέραν, Matth. XIX : 1, ter aanwijzing, dat Jezus niet den gewonen weg door Samarië insloeg, bewijst, dat Mattheus den tekst van Marcus niet verstond.

Mc. X : 2. De toevoeging van μὴ ἐπὶ πορνείᾳ en van καὶ ὁ ἀπολελυμένην γαμήσας μοιχᾶται, Matth. XIX : 3, aan den tekst van Mc. X : 2 en 8, is ontleend aan Matth. V : 32, en miskent in Jezus' woorden de ideale voorstelling van het huwelijk naar Gen. I : 27 en II : 24, die elke ontbinding der ware echtelijke gemeenschap buitensluit. Wat God vereenigd heeft, scheidde de mensch niet, vs. 9.

[1]) Bl. 51, 52.

Mc. X : 8. »En de twee zullen tot één vleesch zijn". Bij Marcus zijn dit woorden van Jezus, uit het geheugen aangehaald. Mattheus geeft er, XIX : 5b, den vorm van een citaat aan (οὐκ ἀνέγνωτε) en καὶ εἶπεν) [1]).

Mc. X : 13. Volgens Marcus was het de bedoeling der ouders, dat Jezus de kinderen zou aanraken (ἅψηται αὐτῶν), waaraan uit bijgeloof eene bijzondere kracht werd toegekend. In plaats van de kinderen aan te raken, neemt Jezus ze in zijne armen, legt hun de handen op en zegent ze, vs 16. Naar deze uitkomst construëert Mattheus XIX : 13, en kent hun, die de kinderen tot hem brengen, de bedoeling toe, dat Jezus hun de handen mocht opleggen en bidden.

Door de verandering van τοῖς προσφέρουσιν, Mc. X : 13, in αὐτοῖς ontstaat voorts bij Matth., vs 13, de scheve voorstelling, dat de discipelen in plaats van de ouders, die hen brachten, de kleine kinderen berispten. Door hetzelfde misverstand worden, Matth. vs 14, de woorden »laat af (ἄφετε) van de kinderen en verhindert hen niet" in de plaats gesteld van den tekst van Marcus, vs 14, »laat (ἄφετε) de kinderkens tot mij komen".

Mc. X : 18; Matth. XIX : 17. Τί με λέγεις ἀγαθόν; De latere redactor van het Mattheus-evangelie kon op zijn christologisch standpunt niet begrijpen, hoe Jezus den eeretitel »goede meester" had kunnen afwijzen, en stelde dus voor »wat noemt gij mij goed?" in de plaats: »*wat vraagt gij mij naar het goede?*" Ten gevolge hiervan werd ook Διδάσκαλε ἀγαθέ, τί ποιήσω; verandert in Διδάσκαλε τί ἀγαθὸν ποιήσω; Hoe door deze veranderde redactie de samenhang met het volgende εἷς ἐστὶν ὁ ἀγαθός verbroken werd, is boven aangewezen [2]). Ook de invoeging van καὶ ἀγαπήσεις — σεαυτόν, Matth. vs 19b, ontleend aan Matth.

[1]) Verg. bl. 78. [2]) Bl. 53.

XXII : 38, bewijst, dat de redactor de strekking van het oorspronkelijk verhaal niet begrepen heeft. Had toch de rijke ook dit gebod gehouden, dan had er aan zijne zedelijkheid niets ontbroken. Wat hem ontbrak was juist de macht der zelfverloochende liefde. Dat de persoon, volgens Mattheus, een *jongeling* was, rijmt niet wel met οὐ μοιχεύσεις, uit de volbrenging van welk gebod veeleer schijnt te blijken, dat hij gehuwd, en met vs 22, dat hij een welgezeten man, misschien een ἄρχων uit die plaats, was (zie Luc. XVIII : 18). Opmerkelijk is, in verband hiermee, dat bij Mattheus de woorden ἐκ νεότητός μου, Mc. X : 20b, niet gevonden worden. Eindelijk schijnt de teekening van dien rijke, als een ijdelen werkheilige, die, met zijne deugd pronkend, uitriep (Matth. vs 20): »wat ontbreekt mij nog?" (woorden die Marcus niet heeft), met den ernst zijner vraag en de sympathie, die Jezus voor hem gevoelde (ἠγαπήσεν αὐτόν), Mc. X : 21, kwalijk overeen te stemmen.

Mc. X : 28; Matth. XIX : 27. Τί ἄρα ἔσται ἡμῖν; is een invoegsel van Mattheus, dat aan τί ἔτι ὑστερῶ; vs 20, herinnert en de betuiging der discipelen in een ongunstig licht stelt, als ware loonzucht het beginsel hunner opoffering geweest. Den waren zin geeft Marcus, bij wien de discipelen, X : 28, zich troosten met de gedachte, dat, indien de *rijken* zwaarlijk ingaan in het godsrijk, voor hen, die alles hadden opgeofferd, zulk eene uitsluiting niet te vreezen was [1]).

Mc. X : 42. De weglating, Matth. XX : 25, van δοκοῦντες (zij die in de schatting der wereld *gehouden worden* voor beheerschers (verg. Gal. II : 9), rust denkelijk op misverstand van dit woord door den lateren redactor. Verstond deze δοκοῦντες in de beteekenis van *die schijnen*, *qui vi-*

[1]) Verg. bl. 54.

dentur, in plaats van *qui existimantur*, dan wordt het begrijpelijk, dat hij δοκοῦντες wegliet.

Mc. X : 43. Οὐχ οὕτως δέ ἐστιν ἐν ὑμῖν. Zoo is het onder u niet, d. i. onder mijne discipelen bestaat een dergelijk heerschappij voeren niet. Mattheus, het praesens ἐστιν, waardoor de uitspraak algemeen wordt, niet verstaande, veranderde ἐστιν in ἔσται, XX : 26.

Mc. X : 43: Ἔσται ὑμῶν διάκονος. Wie onder u wil groot zijn, zal zijn (d. i. zal zich gedragen als) een dienaar. Het futurum beteekent hier: onder mijne discipelen zal het zóó zijn, dat hij, die naar ware grootheid streeft, haar stellen zal in de dienende liefde. Las Mattheus in deze uitspraak wellicht eene bedreiging tegen het streven naar wereldsche eer en grootheid, wat zijne latere verklaring derzelfde woorden, XXIII : 11, 12: »ὁ δὲ μείζων ὑμ. ἔσται ὑμ. διάκονος," door: »die zich verhoogt zal vernederd worden" waarschijnlijk maakt, dan wordt, daar *deze* verklaring van ἔσται *hier* niet paste, de verandering van ἔσται in ἔστω, XX : 26, verklaarbaar.

Mc. XII : 3, 4 en 5. De natuurlijke climax ἔδειραν καὶ ἀπέστειλαν κενόν, vs 3, κἀκεῖνον ἐκεφαλαίωσαν καὶ ἠτίμησαν vs 4 en κἀκεῖνον ἀπέκτειναν, vs 5, gaat bij Mattheus, XXI : 35, verloren, daar, volgens zijne redactie, de landlieden reeds van de eerst afgezondenen sommigen dooden.

Mc. XII : 8. Ἀπέκτειναν αὐτὸν καὶ ἐξέβαλον. Zij doodden hem en wierpen hem (nadat hij gedood was) buiten den wijngaard. Mattheus, die niet begreep, dat van het lijk des vermoorden sprake is, vond het met reden vreemd, dat men den man eerst vermoordde en toen uitdreef, en veranderde, ten gevolge van dit misverstand, den tekst van Marcus, door, met omzetting der woorden, te schrijven, XXI : 39: »zij wierpen hem den wijngaard uit en doodden hem."

Mc. XII : 28. Mattheus, XXII : 35, voegt hier bij: πει-

ράζων αὐτόν. De oprechte vraag van den schriftgeleerde, dien Jezus niet verre acht van het koninkrijk Gods, wordt door den redactor van het Mattheus-evangelie, in een tijd, dat het dogmatisch vooroordeel tegen de joodsche schriftgeleerden in de traditie steeds veld won, aan kwaad opzet toegeschreven, en ten gevolge hiervan worden ook de woorden »gij zijt niet verre van het godsrijk", Mc. 34, weggelaten.

Mc. XIII: 9. Παραδώσουσιν ὑμᾶς εἰς συνέδρια καὶ εἰς συναγωγάς. δαρήσεσθε κτέ. Zoo te interpungeeren (verg. Luc. XXI: 12), daar men εἰς συναγωγὰς δαρ. niet schrijven kan. De voorbeelden κηρύσσειν εἰς Mc. I: 39, XIV: 9, εἶναι εἰς οἶκον II: 1, ὁ ὢν εἰς τὸν ἀγρὸν XIII: 16, εἰς τὴν κοίτην εἰσίν Luc. XI: 7 doen hier niets ter zake, vermits in δαρήσ. niet, gelijk in de aangehaalde voorbeelden, eene beweging ergens naar toe wordt aangeduid. Mattheus schijnt echter εἰς συναγ. met δαρήσ. verbonden te hebben, en veranderde, ten gevolge van dit misverstand, εἰς τὰς σ. in ἐν ταῖς συναγ. Matth. X: 17.

Mc. XIII: 10. Κηρυχθῆναι τὸ εὐαγγ. Marcus dacht aan het evangelie, Mattheus, uit misverstand, aan de prediking der parusie, en schreef diensvolgens: τοῦτο τὸ εὐαγγ. τῆς βασ., XXIV: 14.

Mc. XIV: 9. Τὸ εὐαγγέλιον. Matth. εὐαγγ. τοῦτο, het evangelie des kruises, XXVI: 13.

Mc. XIV: 2. Ἔλεγον γάρ. Dit γάρ geeft reden, waarom men naar eene geschikte wijze zocht (ἐζήτουν πῶς) om Jezus uit den weg te ruimen; *want*, zeiden zij, op het feest is dit, wegens het volk, niet raadzaam. Mattheus begreep dit γάρ niet, stelde er δέ voor in plaats, XXVI: 5, en liet πῶς weg.

Mc. XIV: 8. Προέλαβε — ἐνταφιασμόν. Voor het gevoel van Jezus was de zalving een laatste liefdedaad, eene zalving als ware het ten doode. Het fijne in προέλαβεν

heeft de redactor van het Mattheus-evangelie niet gevat en het dus zóó voorgesteld, als ware het werkelijk de bedoeling der vrouw om Jezus, met het oog op zijne aanstaande begrafenis, te zalven, XXVI: 12: βαλοῦσα — πρὸς τὸ ἐνταφιάσαι με ἐποίησεν.

Mc. XIV: 24. Τοῦτό ἐστι — ὑπὲρ πολλῶν. Jezus noemt hier de godsdienst, aan wier vestiging zijn leven was gewijd geweest, »het verbond", het ware verbond tusschen God en menschen, en spreekt hier van zijn bloed, d. i. van zijnen dood, als het middel, waardoor die godsdienst zou gesticht worden. De wereld mocht met zijn dood de vernietiging zijner zaak bedoelen, Jezus ziet er de zegepraal in der godsdienst. Mattheus bedierf, onder den invloed eener latere dogmatische idee, deze schoone gedachte, door de bijvoeging εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, XXVI: 28, als had Jezus hier willen leeren, dat zijn dood moest strekken om, als een zoenoffer, de vergeving der zonden bij God te verwerven. De nieuwe wijn, dien Jezus zegt te zullen drinken in het rijk van God, is, Mc. XIV: 25, het symbool der feestvreugde, die in de toekomstige eeuw voor hem en de zijnen weggelegd was. Mattheus denkt hier aan een nieuw paaschfeest en voegt, ten gevolge van dit misverstand, τούτου bij τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου, XXVI: 29.

Mc. XIV: 41. 'Απέχει. Het is genoeg. Had Jezus, in het gevoel van bittere teleurstelling over het gedrag zijner leerlingen, die onder zulke omstandigheden aan den slaap zich overgaven, gezegd: »Slaapt nu voort en rust", het naderen der bende doet hem als 't ware zich zelf hervatten. »Slaapt nu voort, maar neen, het is genoeg, gij kunt niet langer slapen, want ziet mijn verrader nadert." Mattheus liet dit kennelijk oorspronkelijke maar hem onverstaanbare ἀπέχει weg.

Mc. XIV: 44. Δεδώκει. Mattheus schreef, XXVI: 48, door misverstand, ἔδωκεν. Judas toch *gaf* dit teeken waar-

schijnlijk niet eerst in den hof, maar *had* het reeds vroeger *gegeven*, toen hij de schuilplaats van Jezus ging verraden.

Mc. XIV : 45. Ῥαββί ῥαββί. De verrader neemt den schijn aan, als wilde hij Jezus waarschuwen. Mattheus schreef, denkelijk omdat hij den zin dier woorden niet begreep: χαῖρε ῥαββί, XXVI : 49.

Mc XIV : 53. Συνέρχονται αὐτῷ beteekent: »zij kwamen te zamen met hem." Zie Luc XXIII : 55, Hand I : 21, IX : 39. Αὐτῷ slaat dus niet op den hoogepriester, aan wiens huis men zich verzamelde, maar op Jezus. Mattheus, XXVI : 57, schijnt dit bericht zóó te hebben opgevat, als beteekende συνέρχονται αὐτῷ: »zij kwamen te zamen bij den hoogepriester", wat spraakkunstig niet toe te laten is

Mc. XIV : 66. »Petrus was *beneden* op de binnenplaats." Mattheus, XXVI : 69, begreep dit denkelijk niet en veranderde *beneden* in *buiten*, t. w. de rechtzaal.

Mc XIV : 69. Ἡ παιδίσκη. Dezelfde, die van het vuur, waarheen zij tot Petrus was gekomen (ἔρχεται vs 66), op haar post in het voorportaal (προαύλιον) teruggekeerd, Petrus op nieuw lastig viel. Mattheus begreep waarschijnlijk niet, hoe de dienstmaagd bij den πυλών *dezelfde* kon geweest zijn als die bij het vuur, en stelt haar diensvolgens als eene *andere* (ἄλλη) voor, XXVI : 71.

Mc. XIV : 72. Καὶ ἐπιβαλὼν ἔκλαιεν. Te vertalen: »en er acht op gevende weende hij." Ἐπιβάλλειν beteekent in het latere grieksch, zoowel zonder als met τὸν νοῦν of τὴν διάνοιαν, *ergens acht op slaan*, zie b. v. Plut. *De pac.-phil.* l. IV : 8; Hierocl. *in carm. Pyth.*, p. 14; Sext. Emp. *Adv. mathem.* p. 213, M. Anton. X : 30 en andere voorbeelden, door Wetstein en Kypke verzameld. De zin, ook door nieuwere grammatici, Buttmann, *Gramm.* p. 127, Meyer, ad h. l., Vissering, vert., aan de woorden van Marcus toegekend is dus: »Petrus herinnerde zich

het woord van Jezus, en daarop (d. i. op de bij het eerste hanengekraai in den wind geslagen waarschuwing van Jezus) acht gevende weende hij." Mattheus, XXVI : 75, verstond het weinig gebruikelijke ἐπιβαλών niet en maakte er van ἐξελθὼν ἔξω.

Mc. XV : 10. Ἐγίνωσκεν. Marcus gebruikt dit woord, om aan te duiden, dat Pilatus onder de debatten *bemerkte*, dat men Jezus uit nijd *had* overgeleverd. Mattheus miskende de kracht van ἐγίνωσκεν en schreef ᾔδει, alsof Pilatus dit buitendien reeds wist, XXVII : 18. Men merke hierbij de verandering op van het plusq. perf. παραδεδώκεισαν bij Marcus in παρέδωκαν αὐτόν.

Mc. XV : 11. Mattheus, XXVII : 20, voegt hierbij: Τὸν δὲ Ἰησοῦν ἀπολέσωσιν. Dit laatste, door Marcus niet vermeld, is onwaarschijnlijk. Men spoorde het volk aan om de vrijlating van Barabbas te eischen, dien men vermoedelijk als een waar patriot of zeloot voorstelde, die voor het vaderland zijn leven had gewaagd (zie Mc. XV : 7). De dood van Jezus, van de vrijstelling van Barabbas het *gevolg*, wordt door Mattheus voorgesteld als iets, dat het volk, door de overpriesters opgehitst, moest eischen.

Mc. XV : 36. Ἄφετε. Onder het toereiken der spons sprak de persoon, die Jezus drenkte om hem te laven: »welaan (agite) laat ons zien of Elia komt." Mattheus verandert ἄφετε in ἄφες en laat ἄφες door anderen zeggen (οἱ λοιποὶ ἔλεγον, XXVII : 49). De singul. ἄφες, opzettelijk voor ἄφετε in de plaats gesteld, toont aan, dat volgens Mattheus de λοιποί deze woorden spraken tot den man, die Jezus laafde, en dat Mattheus ἄφες niet nam in den zin van *age*, *welaan*, maar imperatief in den zin van *laat af*, *laat staan*, drenkt hem niet, laat ons zien, of Elia komt om hem te verlossen (Mc. af te nemen).

Mc. XVI : 7. Εἶπεν ὑμῖν. Matth. XXVIII : 7, is εἶπον een schrijffout.

II.

Glossemata in het Mattheus-evangelie aan den tekst van Marcus toegevoegd.

a. *Invoeging van het veronderstelde subject of object der rede.*

Marcus.	Mattheus.
I : 10 ἀναβαίνων.	III : 16 + βαπτισθεὶς ὁ Ἰησ.
» : 44 προσένεγκε.	VIII : 4 + τὸ δῶρον.
II : 16 ἐσθίει.	» : » + ὁ διδάσκαλος ὑμῶν.
» : 24 ποιοῦσιν.	XII : 2 + οἱ μαθηταί σου.
IV : 41 ἔλεγον.	» : 27 + οἱ ἄνθρωποι.
V : 12 παρεκάλεσαν.	» : 31 + οἱ δαίμονες.
» : 14 ἀπήγγειλαν.	» : 33 + πάντα καὶ τὰ τῶν δαιμ.
» : 15 ἔρχονται.	» : 34 + πᾶσα ἡ πόλις ἦλθεν.
» : 24 ἀπῆλθεν.	IX : 19 + ὁ Ἰησ.
VI : 49 ἰδόντες.	XIV : 26 + οἱ μαθηταί.
» : 54 ἐπιγνόντες.	» : 35 + οἱ ἄνδρες.
» : 36 αὐτούς.	» : 15 + τοὺς ὄχλους.
VIII : 9 ἦσαν.	XV : 38 + οἱ ἐσθίοντες.
» : 21 οὔπω συνίετε.	XVI : 10 + ὅτι οὐ περὶ — Σαδδ.
IX : 2 διεστείλατο.	XVII : 9 + ὁ Ἰησοῦς.
» : » ἐπηρώτων.	» : 10 + οἱ μαθηταί.
X : 6 ἐποίησεν.	XIX : 4 + ὁ ποιήσας.
» : 5 ἔγραψεν.	» : 7 + ὁ Μωυσῆς.
» : 27 ἔστιν.	» : 26 + τοῦτο.
» : 29 ἔφη.	» : 28 + αὐτοῖς.

X : 40 δοῦναι.
» : » οἷς ἑτοιμάσται.

XI : 1 ἀποστέλλει.
» : 4 ἀπῆλθον.
» : 9 οἱ προάγοντες.
» : 13 ἦλθεν.
» : » οὐδὲν εὗρεν.
» : 31 ἐρεῖ.
XII : 1 περιέθηκεν.
» : 9 τί ποιήσει.
» : 9 ἄλλοις.
» : 12 ἐζήτουν.

» : 13 ἀποστέλλουσιν.
» : 16 ἤνεγκαν.
» : 23 αὐτῶν.
» : 27 ἔστι θεός.
XIII : 9 παραδώσουσιν.
» : 18 γένηται.
XIV : 20 ὁ ἐμβαπτ.
» : 22 αὐτοῖς.
» : 50 ἀφέντες.
» : 61 ὁ δέ.
» : 65 ἐμπτύειν.
» : 69 ἐξ αὐτῶν.

XV : 6 ἀπέλυεν.
» : 16 αὐτόν.
» : 32 ὠνείδιζον αὐτῷ.
» : 35 Ἠλ. φωνεῖ.

XX : 23 + τοῦτο.
» : » + ὑπὸ τοῦ πατρός μου.
XXI : 1 + ὁ Ἰησ.
» 6 + οἱ μαθηταί.
» 9 + οἱ ὄχλοι.
XXI : 19 + ἐπ' αὐτήν.
» : » + ἐν αὐτῇ.
» 26 + ἡμῖν.
» 33 + αὐτῷ.
» 40 + τοῖς γεωργοῖς.
XXI : 41 + γεωργοῖς.
» 45 + οἱ ἀρχ. καὶ οἱ Φαρ.
XXII : 15 + οἱ Φαρ.
» : 19 + αὐτῷ δηνάριον.
XXII : 28 + τῶν ἕπτα.
» : 32 + ὁ θεός.
X : 17 + οἱ ἄνθρωποι.
XXIV : 20 + ἡ φυγὴ ὑμ.
XXVI : 23 + τὴν χεῖρα.
» : 26 + τοῖς μαθ.
XXVI : 65 + οἱ μαθηταί.
XXVI : 63 + Ἰησοῦς.
XXVI : 67 + εἰς τὸ πρόσωπον.
» : 71 + μετὰ Ἰησ. τοῦ Ναζ.
XXVII : 15 + ὁ ἡγεμών.
» : 27 + τὸν Ἰης.
» : 44 + τὸ αὐτό.
XXVII : 47 + οὗτος.

b. *Invoeging bij ellipsen.*

II : 26 ὃ οὐκ ἔξεστιν.
III : 32 ἔξω.
IV : 4 ὁ παρὰ τὴν ὁδόν.
IX : 34 τίς μείζων.
XIII : 6 ἐγώ εἰμι.
XIV : 19 μήτι εγώ.
» : 21 καλόν.
» : 29 οὐκ ἐγώ.

XII : 2 + ποιεῖν.
XII : 47 + ἑστήκασιν.
XIII : 19 + σπαρείς.
XVIII : 1 + ἐστιν.
XXIV : 5 + ὁ Χριστός.
XXVI : 22 + εἰμι.
» : 24 + ἦν.
XXVI : 33 + σκανδαλισθήσομαι.

c. *Uitbreiding en vergrooting.*

II : 18 νηστεύουσιν.
III : 24, 25 βασιλεία, οἰκία.
V : 13 ἡ ἀγέλη.
» : 15 ἔρχονται.
VI : 3 αἱ ἀδελφαί.
» : 44 πεντακισχ.
» : 55 τοὺς κακῶς ἔχ.
VIII : 8 ἔφαγον.
» : » ἑπτὰ σπυρ.
» : 9 τετρακισχ.
XI : 1 ὄχλοι.
» : 15 τοὺς πωλοῦντας.
XIII : 7 δεῖ γενέσθαι.
» : 9 ταῦτα.
» : 18 θλίψις.
» : 22 σημεῖα.
XIV : 19 λυπεῖσθαι.
» : 43 ὄχλος.

IX : 14 + πολλά.
XII : 25 + πᾶσα πόλις.
VIII : 32 + πᾶσα.
» : 34 + πᾶσα ἡ πόλις.
XIII : 56 + πᾶσαι.
XIV : 21 + χωρὶς γυν. κ. παιδ.
» : 35 + πάντας.
XV : 37 + πάντες.
» : » + πληρεῖς.
» : 38 + χωρὶς γυν. καὶ παιδ.
XIX : 1 + πολλοί.
XXI : 12 + πάντας.
XXIV : 6 + πάντα.
» : 8 + πάντα.
XXIV : 21 + μεγάλη.
» : 24 + μεγάλα.
XXVI : 22 + σφόδρα.
» : 47 + πολύς.

XIV : 68 ἠρνήσατο.	XXVI : 70 + ἔμπροσθ. πάντ.
XV : 10 οἱ ἀρχιερ.	XXVII : 20 + καὶ οἱ πρεσβ.
» : 13 ἔκραξαν.	» : 22 + πάντες.

d. *Nadere bepaling van het subject.*

I : 10 τὸ πνεῦμα.	III : 16 + τοῦ θεοῦ.
» : 16 Σίμ. καὶ Ἀνδρ.	IV : 18 + δύο ἀδελφ.
» » Σίμωνα.	» » + τὸν λεγ. Πέτρον.
» : 14 Ἰακ. καὶ Ἰω.	» : 21 + ἄλλους δύο ἀδ.
» : 29 Σίμωνος.	VIII : 14 + Πέτρου.
II : 1 Καφαρναούμ.	IX : 1 ἰδίαν πόλιν.
III : 1 συναγωγήν.	XII : 9 + τὴν en αὐτῶν.
» : 5 ἡ χεὶρ αὐτοῦ.	» : 13 + ὑγιὴς ὡς ἡ ἄλλη.
» : 23 ἔλεγεν αὐτοῖς.	» : 25 + εἰδὼς τὰς ἐνθ.
V : 13 ἡ ἀγέλη.	» : 32 + τῶν χοίρων.
VIII : 12 γενεά.	XVI : 4 + πονηρὰ καὶ μοιχ.
» : 17 τί διαλογίζεσθε.	» : 7 + ὀλιγόπιστοι.
» : 27 με.	» : 13 + τὸν υἱὸν τ. ἀνθρ.
» : 29 ὁ Πέτρος.	» : 16 + Σίμων.
IX : 2 Ἰωάνν.	XVII : 1 + τὸν ἀδελφ. αὐτ.
» : 3 λευκά.	» : 2 + ὡς τὸ φῶς.
» : 7 νεφέλη.	» : 5 + φωτεινή.
» : 17 εἷς.	» : 14 + γονυπετῶν.
» : 19 ἄπιστος.	» : 17 + καὶ διεστραμμ.
X : 52 ὁ Ἰησ.	XX : 34 + σπλαγχνισθείς.
XI : 15 τὸ ἱερόν.	XXI : 12 + τοῦ θεοῦ.
» : 27 πρεσβύτεροι.	» : 23 + τοῦ λαοῦ.
XII : 2 τῷ καιρῷ.	» : 34 + τῶν καρπῶν.
» : 7 ἡ κληρονομία.	» : 38 + αὐτοῦ.
» : 28 ἐντολὴ πρώτη.	» : 36 + ἐν τῷ νόμῳ.
XIII : 11 τὸ πν. τὸ ἅγιον.	X : 20 + τὸ λαλοῦν ἐν ὑμ.
XIV : 1 ἀρχιερεῖς.	XXVI : 3 + τοῦ λαοῦ.
» : 10 Ἰούδας.	» : » + ὁ λεγόμενος.

XIV : 27 τὰ πρόβατα.
» : 31 πάντες.
» : 43 πρεσβύτ.
» : 48 αὐτοῖς.
» : 49 αἱ γραφαι.
XV : 1 οἱ πρεσβ.
» : 1 Πιλάτῳ.
» : 16 οἱ στρατιῶται.
» : 26 ὁ βασ. τ. Ἰουδ.
» : 36 τις.
» : 40 ἦσαν.
» : 32 συνεσταυρωμένοι.
» : 46 σινδόνα.
» » μνημείῳ.
» » λίθον.
» : 47 ἦν.
» » Μαρία ἡ Ἰωσῆτος.
XVI : 1 Μαρία ἡ τοῦ Ἰακ.

XXVI : 31 + τῆς ποίμνης.
» : 35 + οἱ μαθηταί.
» : 48 + τοῦ λαοῦ.
» : 55 τοῖς ὄχλοις.
» : 56 + τῶν προφητ.
XXVII : 1 + τοῦ λαοῦ.
» : 2 + τῷ ἡγεμόνι.
» : 29 + τοῦ ἡγεμ.
» : 37 + Ἰησ.
» : 48 + ἐξ αὐτῶν.
» : 55 + ἐκεῖ.
» : 44 + οἱ λησταί.
» : 59 + καθαρᾷ.
» : 60 + καινῷ.
» » + μέγαν.
» : 61 + ἐκεῖ.
» » + ἡ ἄλλη Μαρία.
XXVIII : 1 + ἡ ἄλλη Μαρία.

e. *Nadere bepaling der handeling.*

I : 10 καταβαῖνον.
» : 11 φωνή.
» : 19 προβάς.
» : 34 δαιμόνια ἐξέβ.
II : 12 ἐξῆλθεν.
» : 15 συνανεκεῖντο.
III : 33 αὐτοῖς.
IV : 38 ἐγείρουσιν αὐτ.
V : 14 ἀπήγγειλαν.
» : 24 ἀπῆλθεν μετά.
» : 28 ἔλεγεν.
VI : 46 προξεύξασθαι.

III : 16 + ἐρχόμενον.
» : 17 + λέγουσα.
» : 21 + ἐκεῖθεν.
VIII : 16 + λόγῳ.
IX : 7 + εἰς τὸν οἶκον.
» : 10 + ἐλθόντες.
XII : 48 τῷ λέγοντι αὐτῷ.
» : 25 + προσελθόντες.
» : 33 + ἀπελθόντες.
» : 19 + ἐγερθείς.
» : 21 + ἐν ἑαυτῇ.
XIV : 23 + κατ' ἰδίαν.

IV : 49 ἀνέκραξαν.
VIII : 17 τί διαλογίζεσθε.
IX : 7 φωνή.
X : 1 ἦλθεν.
» : 2 Φαρισαῖοι.
» : 48 ἔκραζεν.
XI : 7 εἶπον.
XII : 6 οἱ γεωργοί.
» : 7 εἶπον.
» : 9 ἀπολέσει.
» : 28 ἐπηρώτησεν.
XIV : 4 ἀγανακτοῦντες.

» : 25 πίνω καινόν.
» : 29 σκανδαλισθ.
» : 32 προσεύξωμαι.
» : 53 ἀπήγαγον.

» : 37, 39 καὶ ἔρχεται.
» : 54 ἦν συγκαθήμ.
» : 70 ἠρνεῖτο.
» : » παρεστῶτες.
» : 72 ἔκλαιεν.
XV : 1 συμβουλ. ποιήσ.
» : 2 ἐπερώτησεν.
» : 5 θαυμάζειν.
» : 14 ἔκραξαν.
» : 16 οἱ στρατιῶται.

» : » συνήγαγον.
» : 19 τιθ. τὰ γόνατα.
» : 32 πιστεύσωμεν.
» : 34 ἐβόησεν.
» : 36 γεμίσας σπόγγ.

XIV : 26 + ἀπὸ τοῦ φόβου.
XVI : 7 + ἐν ἑαυτοῖς.
XVII : 5 + λέγουσα.
XIX : 1 + ἀπὸ τῆς Γαλιλ.
XVII : 3 + πειράζ. αὐτὸν.
XX : 31 + λέγοντες.
XXI : 38 + ἐν ἑαυτοῖς.
» : 38 + ἰδόντες τὸν υ.
» : 38 + ἐν ἑαυτοῖς.
» : 41 + κακῶς.
XXII : 35 + πειράζ. αὐτ.
XXVI : 8 + ἰδόντες en λέγοντες.
» : 29 + μεθ' ὑμῶν.
» : 33 + ἐν σοί.
» : 36 + ἄν ἀπελθὼν ἐκεῖ.
» : 57 + κρατήσαντες τὸν Ἰησ.
» : 40, 45 + πρὸς τοὺς μαθ.
» : 58 + εἰσελθὼν ἔσω.
» : 72 + μετὰ ὅρκου.
» : 73 + προσελθόντες.
» : 75 + πικρῶς.
XXVII : 1 + κατὰ τ. Ἰησ.
» : 11 + λέγων.
» : 14 + λίαν.
» : 23 + λέγοντες.
» : 27 + παραλαβόντες τὸν Ιησοῦν.
» » + ἐπ' αὐτόν.
» : 29 + ἔμπροσθεν αὐτοῦ.
» : 42 + ἐπ' αὐτόν.
» : 46 + λέγων.
» : 48 + λαβών.

f. *Glossemata ter bevordering van gelijkvormigheid in uitdrukking.*

II : 12 ἐξῆλθεν.
» : 26 ἔξεστιν.
III : 32 ἔξω.
IV : 20 τὸν λόγον.
V : 7 χοίρους.
» : 27 τοῦ ἱματίου.
VI : 46 προσεύξασθαι.
VIII : 5 ἑπτά ἄρτους.
» : 5 σημ. ἀπὸ οὐρ.
» : 12 γενεά.
» : 12 δοθήσεται αὐτῇ.
» : 17 τί διαλογίζεσθε.
» : 29 ὁ Πέτρος.

IX : 7 + εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ. Verg. vs 7.
XII : 4 + αὐτῷ — οὐδὲ τοῖς μετ' αὐτοῦ. Verg. vs 3.
» : 47 + ἑστήκασιν. Verg. vs 46.
XIII : 23 + καὶ συνιείς. Verg. vs 18.
VIII · 31 + ἀγέλην τῶν χ. Verg. VIII : 30, 32^{a} en 32.
» : 20 + τοῦ κρασπέδου. Verg. XIV : 35.
XIV : 23 + κατ' ἰδίαν. Verg. XVII : 1.
XV : 34 + καὶ ὀλίγα ἰχθύδια. Verg. vs 36.
XVI : 1 + ἐπιδεῖξαι αὐτ. Verg. XII : 38.
» : 4 + πονηρὰ καὶ μοιχαλίς. Verg. XII : 39.
» : 4 + εἰ μὴ τὸ σημ. Ἰωνᾶ. Verg. XII : 39.
» : 7 + ὀλιγόπιστοι. Verg. VIII : 26 en XIV : 31.
» : 16 + Σίμων Π. Verg. vs 17.

IX : 5 ποιήσωμεν.
» : 11 ὁ ἀγαπητός.
» : 17 εἷς.
X : 1 Φαρισαῖοι.
» : 6 ἀπὸ δὲ ἀρχῆς.
» : 11 μοιχᾶται.
» : 52 ὁ Ἰησ.
XI : 9 Ὡσαννά.
» : 29 ἐπερωτήσω.
XII : 12 ἐφοβ. τὸν ὄχλον.
» : 28 ἐπερώτησεν αὐτόν.
» : 35 ἔλεγεν.
XIII : 22 ψευδοπροφ.
» : 37 γρηγορεῖτε.
XIV : 11 ἐζήτει.
» : 20 εἰς τὸ τρυβλ.

XVII : 4 + ὧδε. Verg. vs 4a.
» : 5 + ἐν ᾧ ηὐδόκησα. Verg. III : 17.
» : 14 + γονυπετῶν. Verg. VIII : 2, IX : 18.
XIX : 3 + πειράζ. αὐτὸν. Verg. XXII : 35.
» : 4 + οὐκ ἀνέγνωτε. Verg. XII : 9, XXII : 31.
» : 9 + καὶ ὁ ἀπολελ. — μοιχᾶται. Verg. V:31:
» : 34 + ἥψατο τῶν ὀμμ. Verg. IX : 28.
» : + τῷ υἱῷ Δ. Verg. vs 15.
XXI : 24b + κἀγώ. Verg. vs 24b.
» : 46 + ἐπεὶ εἰς προφ. αὐτὸν εἶχον. Verg. XIV : 5b.
XXII : 35 + πειράζ. αὐτόν. Verg. XIX : 3.
» : 43 + τί ὑμῖν δοκεῖ; Verg. vs 17, XXI : 28, XXVI : 66.
XXIV : 24 + καὶ ψευδοχρ. Verg. vs 5.
» : 42 + ὅτι οὐκ — ἔρχεται. Verg. XXV : 13.
XXVI : 16 + ἀπὸ τότε. Verg. IV : 17, XVI : 21.
» : 23 + οὗτός με παραδώσει. Verg. vs 21.

XIV : 27 σκανδαλισθήσ.	XXVI : 31 + ἐν ἐμοὶ ἐν τῇ νυκτὶ ταύτῃ. Verg. vs 34.
XV : 1 συμβ. ἔλαβον.	XXVII : 1 + ὥστε θανατῶσαι αὐτ. Verg. XXVI:59.
» : 39 ὁ κεντυρίων.	» : 54 + καὶ οἱ— τηροῦντες τὸν Ἰησ. Verg. vs 36.
XVI : 7 εἴπατε.	XXVIII : 7 + ὅτι ἠγέρθη ἀπὸ τ. νεκρ. Verg. vs 6.

g. *Het gebruik van* μόνος *bij* εἰ μή.

II : 26 εἰ μὴ τοῖς ἱερ.	XII : 4 + μόνοις.
XI : 13 εἰ μὴ φύλλα.	XXI : 19 + μόνον.
XIII : 32 εἰ μὴ ὁ πατήρ.	XXIV : 36 + μου μόνος.

h. *Het gebruik van* λεγόμενος *en* ὄνομα.

I : 16 Σίμ.	IV : 18 + τὸν λεγόμ. Π.
XIV : 10 Ἰούδας.	XXVI : 14 + ὁ λεγόμ.
XV : 9 βασ. Ἰουδ.	XXVII : 17 Ἰησ. τὸν λεγ. Χρ.
» : 12 »	» : 22 Ἰησ. τὸν λεγ. Χρ.
» : 21 Σιμ.	» : 32 + ὀνόματι.
» : 23 ἐπὶ Γολγ. τόπ.	» : 33 + λεγόμενον Γ.
» : 43 Ιωσήφ.	» : 57 + τοὔνομα.

i. *Glossemata in de verwisseling van woorden.*

II : 8 ταῦτα.	IX : 4 πονηρά [1]).
» : 19 νηστεύειν.	» : 15 πενθεῖν [2]).

[1]) Hetgeen zij overlegden waren booze dingen.

[2]) De bruiloftskinderen kunnen niet vasten, omdat vasten het zinnebeeld van droefheid is.

XII : 14	πειράζετε.	XXII : 18	+ ὑποκριταί [1]).
» : 15	δηνάριον.	» : 19	νόμισμα τοῦ κήνσου [2]).
» : 16	οἱ δὲ ἤνεγκαν.	» : 19	+ αὐτῷ δηνάριον.
XIV : 55	μαρτυρίαν.	XXVI : 59	ψευδομαρτυρίαν [3]).
» : 70	Γαλιλαῖος εἶ.	» : 73	ἡ λαλιά — ποιεῖ [4]).

k. *Dogmatische glossemata.*

I : 7	λῦσαι τὸν ἱμ. τῶν ὑποδ.	III : 11	τὰ ὑποδήματα βαστάσαι [5]).
» : 8	ἐβάπτ. ὑμ. ὕδ.	» : 11	+ εἰς μετάνοιαν [6]).
» : 9	ἐβαπτίσθη.	» : 13	τοῦ βαπτισθῆναι [7]).
» : 12	πειραζόμενος.	IV : 1	+ ἀνήχθη πειρασθῆναι [8]).
» : 40	ἐὰν θέλῃς.	VIII : 2	+ κύριε.
IV : 11	δέδοται.	XIII : 11	+ γνῶναι [9]).
» : 38	Διδάσκαλε.	» : 26	κύριε.
V : 7	μή με βασαν.	VIII : 29	+ πρὸ καιροῦ [10]).
VII : 10	Μωυσῆς εἶπεν.	XV : 4	ὁ θεὸς εἶπεν.
» : 17	οἱ μαθηταί.	» : 15	ὁ Πέτρος.

[1]) Jezus noemt hen geveinsden, omdat zij het in zijne schatting waren, Mc. XII : 15.

[2]) Jezus vroeg om een denarie, omdat de denarie de munt was van den census.

[3]) Zij zochten getuigenis, en deze getuigenis was *valsch*.

[4]) Zij zeiden: gij zijt een Galileër, omdat zij het aan zijn tongval bemerkten.

[5]) De minderheid van Johannes komt hierdoor sterker uit.

[6]) Behoort niet tot de tegenstelling van Jezus en Johannes. Verg. Matth. IV : 17.

[7]) Wat Marcus eenvoudig als een feit vermeldt, lag volgens Mattheus in de bedoeling van Jezus.

[8]) Verg. noot 7. [9]) Zie boven, bl. 94.

[10]) D. i. vóór den jongsten dag, waarop de demonen zouden geoordeeld worden en naar den afgrond varen. Verg. Luc. VIII : 31.

VIII : 29 ὁ Χριστός.	XVI : 16 + ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ τοῦ ζῶντος.
IX : 4 ῥαββί.	XVII : 4 κύριε.
» : 17 διδάσκ.	» : 15 κύριε.
» : 29 ἐν προσευχῇ.	» : 21 + καὶ νηστείᾳ.
» : 34 τίς μείζ.	XVIII : 1 + ἐν τῇ βασ. τῶν οὐρ. [1]).
» : 42 τῶν πίστιν ἐχ.	» : 6 + τῶν πιστευόντ. εἰς ἐμέ.
X : 18 τί με λέγεις ἀγαθόν;	XIX : 17 + τί με ἐρωτᾷς περὶ τ. ἀγάθου [2]);
» : 29 ἕνεκεν ἐμοῦ.	» : 29 ἕνεκ. τοῦ ὀνόμ. μου.
» : 47 υἱὸς Δ.	XX : 31 + κύριε.
» : 48 υἱὲ Δ.	» : 31 κύριε.
XI : 9 Ὡσαννά.	XXI : 9 + τῷ υἱῷ Δ.
XII : 4 ἄλλον δοῦλον.	» : 36 ἄλλους δ. + πλείονας τῶν πρ. [3]).
XIII : 16 τὸ εὐαγγ.	XXIV : 14 + τοῦτο [4]).
» : 9 εἰς μαρτύρ. αὐτ.	X : 18 + καὶ τοῖς ἔθν.
» : 11 ἀλλ' ὃ ἐὰν δοθῇ — λαλεῖτε.	» : 20 + δοθήσεται γὰρ ὑμῖν τί λαλήσετε [5]).
XIV : 9 εὐαγγ.	XXIV : 13 + τοῦτο. [6])
» : 19 μήτι ἐγώ;	XXVI : 22 + κύριε.
» : 22 λάβετε.	XXIV : 17 + φάγετε [7]).
» : 23 ἔπιον — πάντ.	» » + πίετε-πάντες [8]).
» : 24 ὑπὲρ πολλῶν.	» 28 + εἰς ἄφεσιν ἁμ. [9]).
» : 25 τοῦ γενήμ.	» 29 + τούτου [10]).

[1]) Zie boven, bl. 103. [2]) Bl. 53.
[3]) Met het oog op de vele profeten, die God gezonden had.
[4]) Zie boven, bl. 106.
[5]) De mechanische inspiratie treedt hier veel sterker op den voorgrond.
[6]) Zie noot 4.
[7]) Ook het *eten* des broods komt hier reeds als iets symbolisch voor.
[8]) Zie noot 7. [9]) Zie bl. 107. [10]) Zie bl. 107.

XV : 9, 12 βασιλέα τῶν Ἰουδ.	XXVII : 17, 22 Ἰησ. τὸν λεγ. Χρ.
» : 30 σῶσον σεαυτόν.	XXVII : 40 + εἰ υἱὸς εἶ τ. θεοῦ.

1. *Glossemata ter opheldering van zaken.*

I : 12 ἡμέρ. τεσσ.	IV : 2 + καὶ νύκτας τεσσ.
» : 19 ἐν τῷ πλοίῳ.	» : 21 + μετὰ Ζεβ. τοῦ πατρὸς αὐτῶν.
II : 3 παραλυτικὸν φέρ.	IX : 2 + ἐπὶ κλίνης βεβλημ.
III : 22 ἔλεγεν αὐτοῖς.	XII : 25 + εἰδὼς τὰς ἐνθυμήσεις αὐτ.
V : 12 πέμψον.	VIII : 31 + εἰ ἐκβάλλει ἡμᾶς.
» : 15 ἔρχονται πρὸς τ. Ἰησ.	» : 34 ἐξῆλθ. εἰς συνάντησιν τῷ Ἰησ.
VI : 37 εἶπεν αὐτοῖς.	XIV : 16 + οὐ χρείαν ἔχουσιν ἀπελθεῖν.
» : 38 λέγουσιν — ἰχθ.	» : 18 + φέρετέ μοι ὧδε αὐτούς.
VIII : 33 Σατανᾶ.	XVI : 23 + σκάνδαλον εἶ μου.
IX : 2 μεταμορφ. — αὐτ.	XVII : 2 + ἔλαμψ. τὸ — ἥλ.
» : 3 λευκά.	» : » + ὡς τὸ φῶς.
» : 7 καὶ ἐγένετο.	» : 5 + ἔτι αὐτ. λαλοῦντ.
XI : 19 ἔξω τῆς πόλ.	XXI : 17 + εἰς Βηθανίαν καὶ ηὐλίσθη ἐκεῖ.
» : 13 ἰδὼν συκῆν.	» : 18 + ἐπὶ τῆς ὁδοῦ.
» : 30 βαπτ. τ. Ἰω.	» : 25 + ποθὲν ἦν;
XII : 9 τί ποιήσει;	» : 40 + ὅταν οὖν ἔλθῃ ὁ κύρ. τοῦ ἀμπ.
» » ἐλεύσεται.	» : 41 + λέγουσιν αὐτῷ.
» : 10 οὐδὲ τὴν γραφ.	» : 42 + λέγει αὐτοῖς ὁ Ἰ.
» : 12 καὶ ἐζήτουν.	» : 45 + ἀκούσ. οἱ ἀρχ. καὶ οἱ Φαρισ.

XII : 13 τινες τῶν Φαρισ.
» : 20 ἦσαν.
» : 28 εἰδὼς ὅτι καλῶς ἀπεκρ.
» : 30 τῆς ἰσχ. σου.
» : 31 δευτέρα.
» » ἀγαπ. ὡς σεαυτ.

XIII : 2 ἀφεθῇ.
» : 37 γρηγορεῖτε.
XIV : 6 εἶπεν.
» : 34 γρηγορεῖτε.
» : 37 γρηγορῆσαι.
» : 39 πάλιν.
» : 47 τῶν παρεστηκ.
» : 53 τὸν ἀρχιερ.
» : 54 ἐκάθητο.
» : 66 κάτω.
XV : 9 ἀπεκρ.
» : 23 οὐκ ἔλαβεν.
» : 26 ἦν ἡ ἐπιγραφή — ἐπιγεγραμμ.
» : 40 Σαλώμη.

XXII : 16 + τοὺς μαθητὰς αὐτ.
» : 25 + παρ' ἡμῖν.
» : 34 ὅτι ἐφίμωσε τοὺς Σ.
» : 38 + αὕτη - πρ. ἐντολή.
» : 39 + ὁμοία αὐτῇ.
» : 40 + ἐν ταύταις — οἱ προφ.
XXIV : 2 + ὧδε.
» : 42 + ὅτι — ἔρχεται.
XXVI : 10 + γνούς.
» : 38 + μετ' ἐμοῦ.
» : 40 + μετ' ἐμοῦ.
» : 42 + ἐκ δευτέρου.
» : 51 τῶν μετὰ τ. Ἰησ.
» : 57 + Καΐφα.
» : 58 + ἰδεῖν τὸ τέλος.
» : 69 ἔξω [1]).
XXVII : 17 + συνηγμένων αὐτ.
» : 34 + γευσάμενος.
» : 37 + ἐπάνω τῆς κεφ. αὐτοῦ.
» : 56 ἡ μήτ. — Ζεβ.

m. *Dogmatische rangschikking en uitbreiding der woorden, naar het O. T.*

VII : 21 κλοπαί, φόνοι, μοιχεῖαι.

XV : 19 φόνοι, μοιχεῖαι — κλοπαί, ψευδομαρτυρίαι.
Verg. Exod. XX : 12.

Mattheus laat alle door Marcus opgenoemde zonden, die

[1]) Zie boven bl. 108.

niet in den Decalogus vermeld staan, weg en voegt er nog het 9[de] gebod aan toe.

X: 7 καὶ τὴν μήτ.	XIX:5 καὶ κολληθήσεται τῇ γυν. αὐτ. Verg. Gen. II: 23.
»: 19 μὴ μοιχ., μὴ φον., μὴ κλεψ., μὴ ψευδομ.	»: 18 οὐ φον., οὐ μοιχ., οὐ κλ., οὐ ψευδομ.

Mattheus laat μὴ ἀποστερήσῃς Mc. X: 19, als niet in den Decalogus staande, weg, en toont zijne zucht naar volledigheid nog daarenboven door de bijvoeging van de hoofdsom der wet, vs 19, ontleend aan Matth. XXII: 37.

n. *Slotformules bij Mattheus.*

Marcus.	Mattheus.
II: 22 ἀπόλλυται.	IX: 17 + ἀλλὰ βαλλ. — συντηροῦνται.
VI: 20 ταῦτα κοινοῖ.	XV: 20 + τὸ δὲ ἀνίπτοις — ἀνθρ.
VII: 30	» γενηθήτω σοι ὡς θέλεις.
	VIII: 13 ὡς ἐπίστευσας γενηθήτω.
	»: 13 καὶ ἰάθη ὁ παῖς ἐν τῇ ὥρᾳ ἐκείνῃ.
V: 31	IX: 22 καὶ ἐσώθη ἡ γυνὴ ἀπὸ τῆς ὥρας ἐκείνης.
VII: 30	XV: 28 καὶ ἰάθη ἡ θυγ. αὐτῆς ἀπὸ τῆς ὥρας ἐκείνης.
IX: 28	XVII: 18 καὶ ἐθεραπεύθη ὁ παῖς ἀπὸ τῆς ὥρας ἐκείνης.

III : 19a		VII : 28 καὶ ἐγένετο ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησ. τοὺς λόγους τούτους.
VI : 11		XI : 1 καὶ ἐγένετο ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησ. διατάσσων.
IV : 33		XIII : 53 καὶ ἐγένετο ὅτε ἐτελεσεν ὁ Ἰησ. τὰς παραβ. ταύτας.
X : 1		XIX : 1 καὶ ἐγένετο ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησ. τοὺς λόγους τούτους.
XIV : 1		XXVI : 1 καὶ ἐγένετο ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰ πάντας τοὺς λόγ. τούτους.
VIII : 13		XVI : 4 καταλιπὼν αὐτ. ἀπῆλθεν.
» : 21		XVI : 12 τότε συνῆκαν ὅτι κτέ.
IX : 13		XVII : 13 τότε συνῆκαν ὅτι.
X : 16		XIX : 16 + ἐπορεύθη ἐκεῖθεν.
XI : 18		XXI : 17 καταλιπὼν αὐτοὺς.
XII : 17	ἐθαύμαζον.	XXII : 22 ἀφέντες αὐτὸν ἀπῆλθον.
» : 37		» : 46 καὶ οὐδεὶς ἐδύνατο ἀποκριθῆναι αὐτῷ λόγον.

o. *Bijvoeging van* ἀποκριθείς *bij* εἶπεν.

I : 9	»	III : 15	ἀποκριθεὶς εἶπεν.
		IV : 4	»
		VIII : 8	»
		XI : 4	»
		» 25	»
		XII : 39	»

III : 33 ἀπεκρίθη αὐτοῖς λέγ.	XII : 48 ἀποκριθεὶς εἶπεν.
IV : 11 ἔλεγεν αὐτοῖς.	XIII : 11 »
	» 37 »
	XIV : 28 »
VII : 9 ἔλεγεν αὐτοῖς.	XV : 3 »
» 15 » »	» : 13 »
» 17 ἐπηρώτων αὐτόν.	» : 15 »
» 24 » »	» : 24 »
» 27 ἔλεγεν αὐτῇ.	» : 26 »
» 29 εἶπεν αὐτῇ.	XV : 28 »
VIII : 12 λέγει.	XVI : 2 »
» 29 ἀποκρ.	» : 16 »
IX : 5 »	XVII : 4 »
» : 12 ἔφη αὐτοῖς.	» : 11 »
X : 3 ἀποκριθ. εἶπ.	XIX : 4 »
X : 28 ἤρξ. λέγ. αὐτῷ.	» : 27 »
	XX : 13 »
» 38 εἶπεν αὐτ.	» : 22 »
XI : 29 εἶπεν αὐτοῖς.	XXI : 24 »
» 33 ἀποκριθ. λέγουσιν.	» : 27 »
	» : 29 »
	» : 30 »
	XXII : 1 »
XII : 24 ἔφη αὐτοῖς.	» : 29 »
XIII : 2 εἶπεν αὐτοῖς.	XXIV : 2 »
» 5 ἤρξατο λέγειν αὐτ.	» : 4 »
	XXV : 12 »
	» : 25 »
	» : 40 »
XIV : 20 εἶπεν αὐτ.	XXVI : 23 »
	» : 25 »
» 28 ἔφη αὐτῷ.	» : 33 »
» 61 ἐπηρώτα αὐτ.	» : 63 »
» 64 κατέκριναν.	» : 66 »

XV : 12 ἀποκρ. ἔλεγεν.	XXVII : 21 ἀποκριθεὶς εἶπεν.
» » » »	» : 25 »
XVI : 6 λέγει αὐταῖς.	XXVIII : 5 »

Het omgekeerde verschijnsel doet zich voor Mc. VI : 37, verg. met Matth. XIV : 16; Mc. X : 20 verg. met Matth. XIX : 20; Mc. X : 24 met Matth. XIX : 24; Mc. X : 51 met Matth. XX : 32; Mc. XI : 14 met Matth. XXI : 19; Mc. XII : 35 met Matth. XXII : 41; Mc. XIV : 48 met Matth. XXVI : 55; Mc. XV : 2 met Matth. XXVII : 22.

De vraag is echter, of deze uitdrukking niet aldaar door een librarius naar Mattheus ingevoegd is, zoo als dit stellig het geval is Mc. VII : 6 (om. B ℵ); V : 9 λέγει αὐτῷ ℵ A B C in plaats der rec. ἀπεκρίθη λέγων; IX : 12, ἔφη αὐτοῖς ℵ B D L Δ (Rec. ἀποκριθεὶς εἶπεν); IX : 17 ἀπεκρίθη, ℵ B L D Δ, (Rec. ἀποκρ. εἶπ.); X : 5 εἶπεν αὐτ. ℵ B C L D (Rec. ἀποκρ. εἶπεν); X : 29 ἔφη αὐτ. B Δ (Rec. ἀποκριθ. εἶπ.); XI : 29 εἶπ. αὐτ. ℵ B C L Δ (Rec. ἀποκρ. εἶπ.); XI : 33 λέγει ℵ B C L Δ (Rec. + ἀποκρ.); XII : 17 εἶπεν ℵ B C L Δ (Rec. + ἀποκρ.); XII : 24 ἔφρη ℵ B C L Δ (Rec. ἀποκρ. εἶπ.); XIII : 2 εἶπεν ℵ B L (Rec. + ἀποκρ.); XIII : 5 ἤρξ. λέγ. ℵ B L (Rec. + ἀποκρ.); XIV : 20 εἶπεν αὐτ. ℵ B C L. (Rec. + ἀποκρ.) Over Mc. XV : 2 zie boven bl. 66. Op nog drie andere plaatsen Mc. VIII : 29, IX : 19, X : 3, hebben Marcus en Mattheus beiden ἀποκριθείς zonder varianten.

Het resultaat van dit onderzoek is, dat de formule ἀποκριθεὶς εἶπεν bij Mattheus zeer dikwerf, bij Marcus slechts enkele malen voorkomt en aldaar niet zonder critisch wantrouwen te verwekken. In de stukken, die Mattheus alleen heeft, komt de formule 18 malen voor.

De opgegeven glossemata kunnen niet aan den eersten schrijver toegeschreven worden. Dat Marcus den tekst van Mattheus eenvoudiger gemaakt en van overbodige glossemata

gezuiverd zou hebben , ware op zich zelf mogelijk, maar is, met het oog op den aard dezer glossemata, in casu meestal ondenkbaar. Waarom zou Marcus b. v. den eeretitel »zoon des levenden Gods" Matth. XVI : 16, of de woorden » in wien ik welbehagen heb", XVII : 5, of in het verhaal van den laatsten maaltijd, εἰς ἄφ. ἁμ. XXVI : 28 weggelaten hebben? Dat voorts een tweede redactor ontbrekende subjecten en objecten bij verba invoegt (zie tabel a), is natuurlijker, dan dat hij ze zou weggelaten hebben. Elliptische vormen (zie tabel b) vult een glossator aan, maar hij maakt geen ellipsen, waar hij ze in zijne bron niet vindt. Zijn sommige glossemata tamelijk overbodig (zie b. v. tabel d Matth. IV : 18, 21), andere daarentegen zijn voor de verklaring der woorden niet onverschillig, enkele (zie boven bl. 93 verv.) getuigen zelfs van misverstand of verraden (zie tabel k) een later dogmatisch standpunt. Wederom andere (zie tabel f) getuigen van het streven naar eenvormigheid van uitdrukking, of ademen de rabbijnsche manier (zie tabel m) om vrije aanhalingen uit het O. T., door Jezus in zijne redenen ingevlochten, naar den Decaloog of andere plaatsen des O. Ts te rangschikken of aan te vullen. Enkele formules eindelijk (zie tabel g, h en n) keeren regelmatig terug, ook waar de parallelle plaatsen iets anders hebben. Dit alles verraadt een lateren tekst en bewijst, dat de redactor van het Mattheus-evangelie een tekst als dien van Marcus commentariëerde.

III.

Het sprekend invoeren van personen door Mattheus.

Marcus.	Mattheus.
I : 4 predikend een doop van bekeering.	III : 11 predikend : Bekeert u.
V : 13 Hij liet het hun toe.	VIII : 33 en hij zeide tot hen: Gaat.
» : 23 dat gij haar de handen oplegt.	IX : 18 leg haar uwe hand op.
» : 40 Hij nu wierp allen uit.	» : 24 Hij zeide: Gaat weg.
VI : 8 en hij gebood hen, dat zij niets zouden meenemen.	X : 5, 9 hen gebiedende: Voorziet u niet van enz.
VII : 17 zij vroegen hem naar de gelijkenis.	XV : 15 Petrus zeide tot hem: verklaar ons de gelijkenis.
VIII : 32 Hij begon hem te bestraffen.	XVI : 24 hem bestraffende, zeide hij: God zij u genadig! dit zal u niet geschieden.
IX : 9 gebood hen, dat zij aan niemand verhalen zouden wat zij gezien hadden.	XVII : 9 gebood hun:—zegt dit gezicht aan niemand.
IX : 32 zij vreesden het volk.	XXI : 26 wij vreezen het volk.
XIV : 10 hij ging tot de overpriesters om hem over te leveren.	XXVI : 15 ging tot de overpriesters zeggende: wat wilt gij mij geven? en ik zal hem u overleveren.

XIV : 23 en zij dronken allen daaruit.	XXVI : 28 drinkt allen daaruit.
» 35 hij bad, dat de ure van hem mocht voorbijgaan.	» : 39 biddende : Vader, de beker ga voorbij.
» 64: zij oordeelden, dat hij des doods schuldig was.	» : 66 zij zeiden : hij is des doods schuldig.
» : 70 hij loochende het.	» : 78 hij loochende: ik ken dien mensch niet.

De levendige stijl, doorgaans aan Marcus eigen, verbiedt te onderstellen, dat hij de dramatiseerende voorstelling van Mattheus op deze plaatsen zou veranderd hebben.

IV.

Synoniemen.

Marcus.	Mattheus.
I : 9 σχίζεσθαι.	III : 16 ἀνοίγεσθαι.
» : 12 ἐκβάλλειν.	IV : 1 ἀνάγειν.
» : 40 γονυπετεῖν.	VIII : 2 προσκυνεῖν.
II : 4 κράβαττον.	IX : 2 κλινή.
» : 7 λαλεῖν βλασφημίας.	» : 3 βλασφημεῖν.
» : 15 κατακεῖσθαι.	» : 10 ἀνακεῖσθαι.
» » ῥήσσειν.	» : 17 ῥηγνύναι.
» : 22 ἐπιρράπτειν.	» : 16 ἐπιβάλλειν.
IV : 1 ἡ γῆ.	XIII : 2 ὁ αἰγιαλός.
» : 15 αἴρειν.	» : 19 ἁρπάζειν.
» : 32 ἀναβαίνειν.	» : 32 αὐξάνεσθαι.

V : 12 πέμπειν.	VIII : 31 ἀποστέλλειν.
» : 13 πνίγεσθαι.	» : 33 ἀποθανεῖν.
» : 24 ἀπέρχεσθαι μετά.	IX : 19 ἀκολουθεῖν.
» : 23 θυγάτριον.	» : 18 θυγάτηρ.
» : 24 ἀπέρχ. μετά.	» : 19 ἀκολουθεῖν.
» : 38 οἶκος.	» : 23 οἰκία.
» : 39 παιδίον.	» : 24 κοράσιον.
» » θεωρεῖν.	» » ὁρᾶν.
» : 42 ἀνέστη.	» : 25 ἠγέρθη.
VI : 11 χοῦς.	X : 14 κονιορτός.
» : » ἐκπορεύεσθαι.	» » ἐξέρχεσθαι.
» : 14 ἀνέστη.	XIV : 2 ἠγέρθη.
» : 29 πτῶμα.	» : 12 σῶμα.
» : 39 ἐπιτάσσειν.	» : 19 κελεύειν.
» : 46 ἀποτασσέσθαι τινι.	» : 23 ἀπολύειν τινα.
VII : 15 εἰσπορεύεσθαι.	XV : 7 εἰσέρχεσθαι.
» : 25 θυγάτριον.	» : 22 θυγάτηρ.
» : 25 πίπτειν πρὸς τ. πόδ.	» : 27 προσκυνεῖν.
» : 28 κακός.	» : 19 πονηρός.
VIII : 6 παραγγέλλειν.	» : 35 κελεύειν.
» : 8 περισσεύματα.	» : 37 τὸ περισσεῦον.
» : 10 τὰ μέρη.	» : 39 τὰ ὅρια.
» : 13 ἀφείς αὐτούς.	XVI : 4 καταλιπὼν αὐτ.
» : 21 συνιέναι.	» : 11 νοεῖν.
» : 28 ἄλλοι.	» : 14 ἕτεροι.
» : 34 ὅστις.	» : 24 εἴ τις.
IX : 8 ἀλλὰ τὸν Ἰησ. μόν.	XVII : 8 εἰ μὴ τὸν Ἰ. μόν.
» : 9 διαστέλλεσθαι.	» : 9 ἐντέλλεσθαι.
» : 18 ἰσχύειν.	» : 16 δύνασθαι.
» : 25 πνεῦμα ἀκάθαρτον.	» : 18 δαιμόνιον.
» : 42 βάλλεσθαι εἰς τὴν θ.	XVIII : 6 καταποντίζεσθαι.
» : 47 ἔκβαλε (ὀφθ.)	» : 9 ἔξελε.
X : 1 συμπορεύεσθαι.	XIX : 2 ἀκολουθεῖν.
» : 25 τρυμαλιὰ ῥαφίδος.	» : 24 τρυπήμα ῥαφ.

X : 35 προσπορεύεσθαι.	XX : 20 προσέρχεσθαι.
» : 37 ἐξ ἀριστέρων.	» : 21 ἐξ εὐωνύμων.
» : 46 ὄχλος ἱκανός.	» : 29 ὄχλ. πολύς.
XI : 1 ὑπάγετε.	XXI : 2 πορεύεσθε.
» : » κατέναντι.	» » ἀπέναντι.
» : 7 φέρουσιν ὄνον.	» : 7 ἤγαγον.
» : » ἐπιβάλλ. τὰ ἱμάτιά τινι.	» » ἐπιτιθ. τὰ ἱμ. ἐπὶ
	τινος.
XII : 1 ὑπολήνιον.	» : 33 ληνός.
» : 9 δώσει.	» : 44 ἐκδώσεται.
» : 13 ἀγρεύειν λόγῳ.	XXII : 15 παγιδεύειν ἐν λό-
	γῳ.
» : 17 ὅπως.	» : 15 ἵνα.
» : 21 ὡσαύτως.	» : 27 ὁμοίως.
» : 15 ἀποθνήσκειν.	» : 25 τελευτᾶν.
» : 15 εἰδέναι.	» : 18 γινώσκειν.
» : 20 λαμβ. γυναῖκα.	» : 25 γαμεῖν.
» : 22 ἔσχατον παντ.	» : 27 ὕστερον π.
XIII : 9 δαρήσεσθε.	X : 17 μαστιγώσουσιν ὑμ.
XIV : 3 πολυτελής.	XXVI : 7 βαρύτιμος.
» : 24 ὑπὲρ πολλῶν.	» : 28 περὶ π.
» : 31 ὡσαύτως.	» : 35 ὁμοίως.
» : 32 ὧδε.	» : 36 αὐτοῦ.
» : 36 ἀλλά.	» : 39 πλήν.
» : 44 ὃν ἄν.	» : 48 ὃν ἐάν.
» » σύσσημος.	» » σημεῖον.
» : 47 παίειν.	» : 51 πατάσσειν.
» » σπᾶσθαι.	» » ἀποσπᾶν.
» » ὠτάριον.	» » ὠτίον.
» : 63 χιτῶνες.	» : 65 ἱμάτια.
» : 64 τί φαίνεται.	» : 66 τί δοκεῖ.
» : 68 προαύλιον.	» : 71 πυλών.
XV : 1 ἀποφέρειν.	XXVII : 1 ἀπάγειν.
» : 6 ᾐτοῦντο.	» : 17 ἤθελον.

XV : 10 ἐγίνωσκεν.	XXVII : 18 ᾔδει.
» : 11 ἀνασείειν.	» : 20 πείθειν.
» : 17 ἐνδιδύσκειν.	» : 28 περιτιθέναι.
» : 33 ὅλη ἡ γῆ.	» : 45 πᾶσα ἡ γῆ.
» : 36 γεμίζειν.	» : 48 πλήθειν.
» : 37 ἐξέπνευσεν.	» : 50 ἀφῆκε τὸ πν.
» : 45 πτῶμα.	» : 59 σῶμα.
» : 46 ἐνειλεῖν.	» : 59 ἐντυλίττειν.
XVI : 2 μνημεῖον.	XXVIII : 1 τάφος.
» : 5 στολή.	» : 3 ἔνδυμα.
» : 6 ἐκθαμβεῖσθαι.	» : 5 φοβεῖσθαι.

De meeste woorden, die Marcus heeft, behooren tot de minder gekuischte spreektaal, waarvan de meer deftige stijl van Mattheus zich onthoudt. Door andere woorden maakt Mattheus den stijl wel gepolijster, maar dikwerf minder krachtig. Andere synoniemen van Mattheus dienen ter vertolking van hebraïsmen, zooals:

I : 13 ὁ Σατανᾶς.	IV : 1 ὁ διάβολος.
II : 24 σάββατα.	XII : 2 σάββατον.
IV : 10 ὁ Σατανᾶς.	XIII : 19 ὁ διάβ.
» : 13 θάλασσα (יָם).	VIII : 23 ὕδατα.
VII : 11 κορβᾶν.	XV : 5 δῶρον.
IX : 4 ῥαββί.	XVII : 4 κύριε.
X : 51 ῥαββουνί.	XX : 33 κύριε.

V.

Verbindingspartikelen.

Marcus.	Mattheus.
I: 8 ἐγώ.	III : 11 + μέν.
» : 15 ἤγγικεν ἡ βασ.	IV : 17 + γάρ.
II: 9 τί.	IX : 5 + γάρ.
» : 10 λέγει.	» : 6 + τότε.
» : 16 ὅτι μετά.	» : 11 διὰ τί μετὰ.
» : 21 οὐδείς.	XII : 16 + δέ.
III : 35 ὃς ἄν.	» : 50 + γάρ.
IV : 31 ὃς μικρότερον ὄν.	XIII : 32 + μέν en δέ.
V : 39 τὸ παιδίον οὐκ ἀπέθ.	IX : 24 + γάρ.
VI : 36 ἀπόλυσον.	XIV : 15 + οὖν.
» : 45 ἕως.	» : 22 + οὖ.
VIII : 28 Ἰωάνν.	XVI : 14 + οἱ μὲν (Ἰω.)
» : 29 ἀποκριθείς.	» : 16 + δέ.
» : 31 ἤρξατο.	» : 21 + ἀπὸ τότε (ἤρξ.).
» : 37 τί γάρ.	» : 26 + ἢ τί.
IX : 29 τοῦτο τὸ γένος.	XVII : 21 + δέ.
X : 26 καί τις.	XIX : 25 τίς ἄρα.
» : 27 ἐμβλέψας.	» : 21 + δέ.
» : 29 ὁ Ἰησ.	» : 28 + δέ.
XI : 22 τῷ ὄρει.	XXI : 21 + κἂν τῷ ὄρ.
» : 31 διὰ τὶ οὐκ.	» : 26 + τί οὖν οὐκ.
XII : 17 ἀπόδοτε.	» : 21 + οὖν.
» : 20 ἦσαν.	XXII : 25 + δέ.
» : 22 ἔσχατον.	» : 27 + δέ.
» : 23 ἐν τῇ ἀναστάσει.	» : 28 + οὖν.
» : 24 ἔφη αὐτοῖς.	» : 29 + δέ.
» : 29 ἀπεκρίθη.	» : 37 ὁ δὲ ἔφη.
» : 31 δευτέρα.	» : 39 + δέ.
XIII : 6 πολλοί.	XXIV : 5 + γάρ.

XIII : 7 δεῖ.
» : 8 ἔσονται λιμοί.
» : 9 ἀρχαί.
» : 9 παραδώσουσιν.
» : 22 τοὺς ἐκλεκτούς.
XIV : 6 καλὸν ἔργον εἰργ.
» : 22 εὐλογήσας.
» : 23 εὐχαριστήσας.
» : 24 τοῦτο.
» : 64 ἠκούσατε.
» : 69 οὗτος.
XV : 31 ὁμοίως.
» : 40 ἦσαν δέ.
XVI : 6 ἠγέρθη.

XXIV : 6 + γάρ.
» : 7 + καί.
» : 8 + δέ.
» : 17 + γάρ.
» : 24 + καί.
XXVI : 10 + γάρ.
» : 26 + καί.
» : 27 + καί.
» : 28 + γάρ.
» : 65 + ἴδε νῦν.
» : 71 + καί.
XXVII : 41 + δέ.
» : 55 + ἐκεῖ.
XXVIII : 6 + γάρ.

Voorts heeft Mattheus 105 malen δέ, waar Marcus op de parallelle plaatsen als overgangspartikel bijna standvastig καί, en enkele malen ἀλλά of τότε schrijft. Ook ἰδού komt tallooze malen voor als stopwoord, waar het bij Marcus niet staat. Het valt in het oog, dat de tekst, die verbindingspartikelen en δέ in plaats van καί heeft, stijlverbetering beoogt en dus de latere is. Τότε is voorts de lievelingspartikel van den lateren redactor, reeds in Matth. I en II [1]). Aan καί, waarmee bij Marcus, evenals door de ו der Hebreërs, een nieuw verhaal wordt ingeleid, erkent men den eenvoudigen stijl van het grondschrift.

[1]) Zie boven bl. 91.

VI.

Andere proeven van correctie bij Mattheus.

Mc. I : 5 : »geheel het joodsche *land* en al de *Jeruzalemmers*." Mattheus III : 5, coördineert beter, door ook voor het laatste te schrijven: »*Jeruzalem*."

Mc. I: 9: καὶ ἐγένετο — ἦλθεν. Hebraïsme (וַיְהִי וַיָּבֹא). Matth. III : 13: τότε παραγίνεται.

Mc. I : 11: καὶ φωνὴ ἐγένετο. Hebraïsme. Matth. III: 17: alleen καὶ φωνή (Sin. laat ἐγέν. ook bij Marcus weg).

Mc. I : 12: τὸ πνεῦμα αὐτὸν ἐκβάλλει εἰς τὴν ἔρημον. Mattheus, IV : 1, in zachteren vorm: ἀνήχθη εἰς τὴν ἔρημ. ὑπὸ τοῦ πν.

Mc. I : 17 ποιήσω ὑμ. γενέσθαι ἁλιεῖς. Hebraïsme (לִהְיוֹת). Matth., IV : 9, laat γενέσθαι weg.

Mc. I : 10: καὶ — ἦλθον εἰς τὴν οἰκίαν Σίμωνος καὶ 'Ανδρέου μετὰ 'Ιακώβου καὶ 'Ιωάννου. Het aanstootelijke dezer constructie valt weg door de verandering van ἦλθον in ἦλθεν. Zoo las of verklaarde misschien reeds Mattheus en schreef: ἐλθὼν ὁ 'Ιησ. εἰς τὴν οἰκίαν, VIII : 14. Met de verplaatsing van dit verhaal naar een ander verband, dan waarin het bij Marcus voorkomt [1]), werd de vermelding van Andreas, Johannes en Jacobus bij Mattheus overbodig en αὐτοῖς, Mc. I : 31, in αὐτῷ veranderd, Matth. VIII : 15.

Mc. I : 16: παράγων παρά. Mattheus IV:18, zoekt het dubbele παρά te ontwijken door παράγων te veranderen in περιπατῶν.

Mc. I : 20: ἀπῆλθον ὀπίσω αὐτοῦ. Hebraïsme (וַיֵּלְכוּ אַחֲרָיו) Matth. IV : 22: ἠκολούθησαν αὐτῷ.

Mc. I : 41: ἐκτείνας τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἥψατο καὶ λέγει. Ken-

[1]) Bl. 32.

nelijk is αὐτοῦ hier het object van ἥψατο. Mattheus, VIII : 3, verbeterde den tekst door de verplaatsing van αὐτοῦ achter ἥψατο.

Mc. II : 15 : ἐν τῷ κατακεῖσθαι αὐτόν. Hebraïsme (בְּשָׁכְבוֹ) Matth. IX : 10 : αὐτοῦ ἀνακειμένου.

Mc. II : 21 : αἴρει ἀπ' αὐτοῦ (ἱματίου παλαιοῦ) τὸ πλήρωμα τὸ καινόν τοῦ παλαιοῦ. Zóó te lezen met A en te vertalen: »de nieuwe lap op het oude kleed scheurt er van af” (t. w. van het oude kleed). Deze wel verstaanbare maar onduidelijke constructie komt bij Mattheus, IX : 16, in dezen meer duidelijken vorm voor: αἴρει γὰρ τὸ πλήρωμα αὐτοῦ (τοῦ ἱμ. παλ.) ἀπὸ τοῦ ἱματίου (»want de lap er op (t. w. op het oude kleed gezet) scheurt van het kleed af.”) Ook is γάρ achter αἴρει duidelijker dan εἰ δὲ μή vóór αἴρει bij Marcus. Evenwel liet Mattheus, vs 17, εἰ μή, uit Marcus overgenomen, staan.

Mc. II : 22 : καὶ ὁ οἶνος ἀπόλλυται καὶ οἱ ἀσκοί. Mattheus gebruikt, vs 17, grammatisch juister den plur. ἀπολοῦνται (οἱ ἀσκοί) en laat den wijn niet *verloren* gaan maar *uitgestort worden* (ἐκχεῖται).

Mc. II : 23: καὶ ἐγένετο παραπορεύεσθαι αὐτόν. Hebraïsme (וַיְהִי וַיֵּלֶךְ), Matth. XII : I : ἐπορεύθη.

Mc. II : 24 : ἴδε τί ποιοῦσιν τοῖς σάββασιν ὃ οὐκ ἔξεστιν. Naar deze constructie zou het schijnen kunnen, dat de Farizeërs zich ergerden, dat de discipelen op sabbath iets ongeoorloofds deden, alsof zij dit op andere dagen wel doen mochten! Daar dit de bedoeling van den evangelist niet kan geweest zijn, die τοῖς σάββ., wat met ὃ οὐκ ἔξεστιν te verbinden is, om den nadruk vooraan plaatste, veranderde Mattheus, XII : 2, de constructie, door ὃ οὐκ ἔξεστιν te plaatsen vóór ἐν σαββάτῳ. Nu was de ergernis hierin gelegen, dat zij iets deden wat men op *sabbath* niet mocht doen.

Mc. III : 4: »is het geoorloofd op sabbath goed of kwaad te doen"? Het antwoord ligt reeds in de vraag opgesloten. Bij Mattheus, XII : 12, wordt, in den vorm van een logisch betoog, na eene redeneering, het besluit opgemaakt: »zoodat het geoorloofd is op sabbath goed te doen."

Mc. III : 16. De apostelen worden bij Mattheus, X : 2, meer kunstmatig, één voor één, misschien met het oog op δύο δύο, Mc. VI : 7, paarsgewijze opgenoemd.

Mc. III : 28: τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων. Hebraïsme (בְּנֵי אָדָם). Matth. XII : 31: τοῖς ἀνθρώποις.

Mc. III : 35: θελήματα. Ongewone pluralis. Mattheus, XII : 50, verbetert: θέλημα.

Mc. IV : 1: ὁ ὄχλος ἦσαν. Matth. XIII : 2, in sing.: ὁ ὄχλος εἱστήκει.

Mc. IV : 3: ἐξῆλθε σπεῖραι. Matth. XIII : 2: τοῦ σπείρειν.

Mc. IV : 4: ἐγένετο ἐν τῷ σπείρειν. Hebraïsme. Matth. XIII : 4: ἐν τῷ σπείρειν.

Mc IV : 4: ὁ μέν. Matth. XIII : 4: ἃ μέν.

Mc. IV : 5: ἄλλο. Matth. XIII : 5: ἄλλα.

Mc. IV : 6: ὅτε ἀνέτειλεν ὁ ἥλιος. Matth. XIII : 6: ἡλίου ἀνατείλαντος.

Mc. IV : 10: ἠρώτων αὐτὸν τὰς παραβολάς. Dubbelzinnige uitdrukking. Het kan beteekenen: »zij vroegen hem *naar den zin* der parabelen (verg. Mc. VII : 18 en Luc. VIII : 9), of: »zij vroegen hem *naar de reden waarom* hij in parabelen sprak". Mattheus, XIII : 10, verklaart, in verband met het XIII : 11 volgende antwoord: διὰ τί ἐν παραβ. λαλεῖς αὐτοῖς;

Mc IV : 12: ἵνα βλέποντες κτἑ. Mattheus, XIII : 14, 15, verandert deze harde uitdrukking, waarbij, naar hebreeuwsche wijze, der menschen ongeloof en blindheid wordt voorgesteld als door God gewild, en vermeldt alleen het feit hunner verharding als de vervulling der aangehaalde Profetie.

Mc. IV : 15 : *ὅταν ἀκούσωσιν* — *ἔρχεται ὁ σατ.* Mattheus, XIII : 19, gebruikt den gen. absol. *παντὸς ἀκούοντος* — *ἔρχεται ὁ πονηρός.*

Mc. IV : 32, 33: *ὃς ὅταν σπαρῇ ἐπὶ τῆς γῆς μικρότερον ὂν πάντων τῶν σπερμάτων* — *καὶ ὅταν σπαρῇ ἀναβαίνει.* Zoo te lezen met B א L Δ Tisch. ed. 8. Voor deze slordige redactie stelde Mattheus eene betere in de plaats, door, XIII : 32, *ὂν* in *ἐστιν* te veranderen en het tweede *σπαρῇ* en *καὶ* vóór *γίνεται* (Matth. *ἐστιν καὶ γίν.*) weg te laten.

Mc. IV : 41 : *ὁ ἄνεμος καὶ ἡ θάλασσα ὑπακούει.* Matth., VIII : 27, verbetert : *ὑπακούουσιν.*

Mc. V : 2 : *ἄνθρωπος ἐν πνεύμ. ἀκαθ.* Hebraïsme (אִישׁ בּ) Matth. VIII : 28 : *δαιμονιζόμενος.* Verg. Mc. VII : 25 met Matth. XV : 22.

Mc. V : 16 : *πῶς ἐγένετο τῷ δαιμ.* Hebraïsme (הָיָה לְ). Mattheus, VIII : 33 : *τὰ τῶν δαιμον.*

Mc. V : 13 ; »ze stikten" (*ἐπνίγοντο*). Matth., VIII : 32, flauwer : »zij stierven". Mc. : »in de zee." Hebraïsme (יָם). Matth. ; »in het water."

Mc. V : 25 : *γυνὴ οὖσα ἐν ῥύσει αἵματος.* Hebraisme (אִשָּׁה בְּ). Matth. IX : 20 ; *γυνὴ αἱμορροοῦσα.*

Mc. V : 34: *θυγάτηρ.* Vocativus. Matth. IX : 22: *θύγατερ.* Verg. Mc. XIV : 36 : *ὁ πατήρ* met Matth., XXVI : 39 ; *πάτερ* en Mc. XV : 34 : *ὁ θεός* met Matth. XXVII : 49 ; *θεέ.*

Mc. VI : 2 Mattheus vereenvoudigt, XIII : 54, den omslachtigen stijl van Marcus.

Mc. VI : 26 : *περίλυπος γενόμενος.* Matth., XIV : 9 : *λυπηθείς.*

Mc. VI : 29: »zij legden hem in een graf." Matth. XIV : 12: »zij begroeven hem."

Mc. VI : 34: *ἐσπλαγχίσθη ἐπ' αὐτούς,* א B D F. Vgl. VIII : 2, IX : 22. Mattheus, XIV : 24, verbetert : *ἐπ' αὐτοῖς.* Verg. Luc. VII : 13.

Mc. VI : 35 : ὥρας πολλῆς γενομένης. Latinisme (*multa hora*). Matth. XIV : 15 : ὀψίας γενομένης.

Mc. VI : 35: Καὶ ἤδη ὥρα πολλή. Latinisme. Mattheus, XIV : 15 : ἡ ὥρα παρῆλθεν.

Mc. VI : 36 : ἀγοράσωσιν ἑαυτοῖς τί φάγωσιν (א B L Δ) Matth. XIV : 15 : βρώματα.

Mc. VI : 39 : ἐπέταξεν ἀνακλῖναι. Matth. XIV : 18 : ἀνακλιθῆναι.

Mc. VI : 39 : ἀνακλ. ἐπὶ τῷ χόρτῳ. Matth. XIV : 19 : ἐπὶ τοὺς χόρτους.

Mc. IV : 43: κλασμάτων δώδεκα κοφίνων πληρώματα. »Twaalf volheden van manden met brokken." Mattheus, in beteren stijl, XIV : 20 : κλασμάτων δώδεκα κοφίνους πληρεῖς. (Verg. Mc. VIII : 28 met Matth. XVI : 10).

Mc. VI : 48: Περιπατῶν ἐπὶ τῆς θαλ. *Op de zee.* Matth. nog duidelijker, XIV : 25 : ἐπὶ τὴν θαλ. א B Δ etc. (*over de zee heen*). De verandering valt in het oog, daar hij, vs 26, ἐπὶ τῆς θ. liet staan. Trito-Matth. schreef, vs 29: περιεπ. ἐπὶ τὰ ὕδατα.

Mc. VII : 5 : οὐ περιπατοῦσιν — κατὰ τὴν παράδοσιν. Hebraïsme (הָלַךְ בְּ). Matth. XV : 2: παραβαίνουσι τ. παρ.

Mc. VII : 11 : ἐὰν εἴπῃ ἄνθρωπος. Hebraïsme (אִישׁ). Matth. XV : 5: ὃς ἂν εἴπῃ.

Mc. VII : 19 : καθαρίζων πάντα τὰ βρώματα, א A B E F etc. De nominat. is onverstaanbaar. Mattheus liet, XV : 17, deze woorden weg.

Mc. VII : 25 : ἧς εἶχεν τὸ θυγάτριον αὐτῆς πν. ἀκαθ. Slechte stijl. Matth. XV : 22 : δαιμονίζεται.

Mc. VIII : 6 : ἀναπεσεῖν ἐπὶ τῆς γῆς. Matth., XV : 35, verbetert : ἐπὶ τὴν γῆν.

Mc. VIII : 34 : Ὀπίσω μου ἀκολουθεῖν. Voor deze tautologische uitdrukking schreef Mattheus, XVI : 24: ὀπίσω μου ἐλθεῖν.

Mc. VIII : 36: τί ὠφελεῖ τὸν ἄνθρωπον; Populaire stijl. Matth. XVI : 26 : τί ὠφεληθήσεται ἄνθρωπος ;

Mc. VIII : 37. Τί γὰρ ἀντάλλαγμα (ἐστι) τῆς ψυχῆς αὐτοῦ; Zóó te lezen met Δ, tegen τί δώσει ἄνθρωπος A C D X enz. δοῖ ℵ* B en δῶ ℵc L, welke lezingen uit Mattheus inslopen. Mattheus vat, XVI : 26, ἀντάλλαγμα als accus. op en voegt in : δώσει ἄνθρωπος. Ook verbetert hij den stijl door γάρ te veranderen in ἤ.

Mc. IX : 8 : ἀλλά. Mattheus, XVII : 8 : εἰ μή. Ook de Syrische vertaling geeft εἰ μή doorgaans weder door אלא.

Mc. IX : 42 : καλόν ἐστιν αὐτῷ. Hebraïsme (טוב לו). Matth., XVIII : 1 : συμφέρει αὐτῷ.

Mc. X : 16 : τιθεὶς τὰς χεῖρας ἐπ' αὐτά. Mattheus, XIX : 15, beter : ἐπιθεὶς τὰς χ. αὐτοῖς.

Mc. X : 39 : τὸ ποτήρ. ὃ ἐγὼ πίνω. Matth. XX : 23: τὸ ποτ. μου.

Mc. X : 46 : ἐκπορευομένου — καὶ τῶν μαθητῶν. Mattheus, XX : 29, verbetert : ἐκπορευομένων αὐτῶν.

Mc. XI : 7 : ἐκάθισεν ἐπ' αὐτόν. Matth. XXI : 7 : ἐπάνω cum gen.

Mc. XI : 8 : τὰ ἱμάτια ἔστρωσαν εἰς τὴν ὁδόν beteekent : »zij wierpen hunne kleederen op den weg." Matth., XXI : 8, verbetert : ἐν τῇ ὁδῷ : »zij spreidden ze over den grond heen."

Mc. XI : 22 : ἔχετε πίστιν θεοῦ. Mattheus, XXI : 21, laat duidelijkshalve θεοῦ en insgelijks, vs 10, het hebr. ῥαββί Mc. XI : 21, weg.

Mc. XI : 23 : ἔσται αὐτῷ. Hebraïsme (יִהְיֶה לוֹ). Matth., XXI : 22: λήψεσθε. Verg. Mc. XII : 7 met Matth. XXI : 29.

Mc. XII : 27 : ἔρχονται πρὸς αὐτόν. Matth. XXI : 23 : προσῆλθον αὐτῷ. Verg. Mc. XII : 18 met Matth. XXII : 23.

Mc. XI : 29 : ἐπερωτήσω. Matth., XXI : 24, beter: ἐρωτήσω, met bijvoeging van κἀγώ, evenals vóór ἐρῶ.

Mc. XI : 32: ἀλλὰ εἴπωμεν (»maar zeggen wij"). Mattheus, XXI : 26, duidelijker: ἐὰν δὲ εἴπωμεν.

Mc. XI : 32: εἶχον τὸν Ἰω. ὅτι προφήτης ἦν. Mattheus, XXI : 26, beter: ὡς προφήτην ἔχουσιν τὸν Ἰω.

Mc. XII : 2: τῷ καιρῷ. Mattheus, XXI : 34, verduidelijkt: ὅτε ἤγγισεν ὁ καιρὸς τῶν καρπῶν.

Mc. XII : 7: ἡμῶν ἔσται ἡ κληρονομία. Voor dit hebraïsme (תְּהִי לָנוּ) schrijft Mattheus, XXI : 38: σχῶμεν τὴν κληρονομίαν.

Mc. XII : 12: ὅτι πρὸς αὐτοὺς τὴν παραβ. εἶπεν. *Op hen.* Spreektaal. Mattheus, XXI : 46: περὶ αὐτῶν.

Mc. XII : 14: ἐπ' ἀληθείας τὴν ὁδὸν θεοῦ διδάσκεις. Mattheus, XXII : 16: ἐν ἀληθείᾳ.

Mc. XII : 15: φέρετέ μοι δηνάριον ἵνα ἴδω. Mattheus, XXII : 19: beter: ἐπιδείξατέ μοι.

Mc. XII : 19: λάβῃ ὁ ἀδελφ. αὐτοῦ τὴν γυν. Mattheus, XXII : 24: ἐπιγαμβρεύσει τὴν γυν.

Mc. XII : 24: οὐ διὰ τοῦτο πλανᾶσθε; Mattheus, XXII : 29, duidelijker, zonder vraag: πλανᾶσθε.

Mc. XII : 26: περὶ δὲ τῶν νεκρῶν ὅτι ἐγείρονται. Mattheus, XXII : 31, korter: περὶ δὲ τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν.

Mc. XII : 25: ὡς οἱ ἄγγελοι οἱ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Mattheus, XXII : 30, korter: ὡς οἱ ἀγγ. ἐν τῷ οὐρ.

Mc. XII : 37: πόθεν; Mattheus, XXII : 45, beter: πῶς;

Mc. XIII : 1. ἐκπορ. ἐκ. Mattheus, XXIV : 1: ἐξερχ. ἀπό.

Mc. XIII : 2: βλέπεις; Mattheus, XXIV : 2: οὐ βλέπετε;

Mc. XIII : 3: καθημένου αὐτοῦ εἰς τὸ ὄρος. Mattheus, XXIV : 3, beter: ἐπὶ τοῦ ὄρους.

Mc. XIII : 7: ὅταν δὲ ἀκούετε πολέμους. Mattheus, XXIV : 4, stelliger zonder ὅταν: μελλήσετε ἀκούειν πολ.

Mc. XIII : 16: ἐπιστρεψάτω εἰς τὰ ὀπίσω. Mattheus, XXIV : 18: ἐπιστρ. ὀπίσω.

Mc. XIII : 22: πρὸς τὸ ἀποπλανᾶν. Mattheus, XXIV : 25, verbetert: ὥστε πλανῆσαι.

Mc. XIV:1: ἐν δόλῳ. Hebraïsme. Mattheus, XXVI:14: δόλῳ.

Mc. XIV:2: μήποτε ἔσται θόρυβος τοῦ λαοῦ. Mattheus, XXVI:5, duidelijker: ἐν τῷ λαῷ. Ook stelt hij voor den indic. ἔσται na μήποτε (Matth. ἵνα μή) den conjunct. γένηται in de plaats.

Mc. XIV:3: κατέχεεν αὐτοῦ τῆς κεφαλῆς. »Zij begoot hem het hoofd". Mattheus, XXVI:7, met bijvoeging van τὸ μύρον: καὶ κατέχεεν ἐπὶ τὴν κεφ. αὐτοῦ.

Mc. XIV:6: εἰργάσατο ἐν ἐμοί. Mattheus, XXVI:6, verbetert: εἰς ἐμέ.

Mc. XIV:11: ἐζήτει πῶς αὐτὸν εὐκαίρως παραδοῖ. Mattheus, XXVI:16, korter: ἐζήτει εὐκαιρίαν ἵνα αὐτ. παρ.

Mc. XIV:13: κηρυχθῇ εἰς. Mattheus, XXVI:13: κηρ. ἐν.

Mc. XIV:18: εἷς καθ' εἷς. Mattheus, XXVI:22, beter: εἷς ἕκαστος.

Mc. XIV:20: ἐμβαπτόμενος. *Indoopend.* Matth., XXVI: 23, zet voor het med. het act. ἐμβάψας, met bijvoeging van τὴν χεῖρα. Marcus: ἐν τῷ τρυβλ. Mattheus beter: εἰς τὸ τρυβλίον.

Mc. XIV:32: οὗ τὸ ὄνομα. Hebraïsme (שֵׁם לְ). Mattheus, XXVI:36: λεγόμενον.

Mc. XIV:32: ἕως. Mattheus, XXVI:36: ἑως ἄν.

Mc. XIV:41: τὰς χειρ. τῶν ἁμ. Mattheus, XXVI:45, laat de noodelooze artikelen weg.

Mc. XIV:41: ἦλθεν ἡ ὥρα. Mattheus XXVI:45, beter het perfectum ἤγγικεν.

Mc. XIV:55: εἰς τὸ θανατῶσαι αὐτόν. Hebraïsme (לְהָמִיתוֹ). Matth., XXVI:59: ὅπως αὐτὸν θανατώσουσιν.

Mc. XIV:64: ἠκούσατε τῆς βλασφημίας. Mattheus, XXIV:65: τὴν βλασφ., omdat de inhoud der lastering, en niet de lasterende persoon bedoeld wordt. Verg. Matth. VII:26, X:14, XI:24, XII:42, XIII:18, 19, XIV: 1, XV:12, XIX:22, XXIV:6. De genit. wordt gebruikt,

wanneer de sprekende persoon object is. Zie Matth. XVII : 5 en XVIII : 15.

Mc. XIV : 65 : ῥαπίσμασιν αὐτὸν ἔλαβον. Matth. XXVI : 67 : ἐράπισαν.

Mc. XIV : 72 : ἀνεμνήσθη τὸ ῥῆμα. Mattheus, XXVI : 75, beter : τοῦ ῥήματος.

Mc. XIV : 72: ὡς εἶπεν αὐτῷ ὁ Ἰησ. Mattheus, XXVI : 75, beter: εἰρηκότος.

Mc. XV : 1 : ἐπὶ τὸ πρωΐ. Populaire stijl: *in de vroegte.* Matth. XXVII : 1 : πρωίας γενομένης.

Mc. XV : 6 : ἀπέλυεν (verg. XIV : 12 en IV : 33, 34). Mattheus, XXVII : 15, duidelijker: εἰώθει ἀπολύειν en desgelijks τῷ ὄχλῳ in plaats van αὐτοῖς.

Mc. XV : 17 : ἐνδιδύσκουσιν αὐτὸν πορφύραν. Matth., XXVII : 28, laat hieraan, met het oog op Mc. XV : 20, voorafgaan : ἐκδύσαντες αὐτον (»hem uitkleedende" ℵ* A F G enz. tegen ἐνδύσαντες B D enz.) en verandert ἐνδιδ. — πορφ. in het meer vloeiende χλαμύδα κοκκίνην περιέθηκαν αὐτῷ.

Mc. XV : 17 : περιτιθέασιν αὐτῷ πλέξαντες ἀκάνθινον στέφανον. »Zij vlochten een krans van dorens en deden hem dien om (het hoofd)". Volgens Matth., XXVI : 29, zetten zij Jezus dien als een kroon *op* het hoofd.

Mc. XV : 18: ἐνέπτυον αὐτῷ. Matth. XXVI : 30: εἰς αὐτόν, en in plaats van τύπτειν τὴν κεφ., duidelijkheidshalve : τύπτ. ἐπὶ τὴν κεφ.

Mc. XV : 19 : τιθέντες τὰ γόνατα. Mattheus, XXVI : 29, korter : γονυπετήσαντες.

Mc. XV : 26: »De koning der Joden." Authentieke vorm van het opschrift. Matth., XXVII : 17: »*Deze is* de koning der Joden."

Mc. XV : 27: »en met hem kruisigden ze". Matth. XXVII : 38: »toen werden met hem gekruisigd."

Mc. XV : 34: Ἐλωΐ. Arameesch, even als σαβαχθανί. Mattheus veranderde deze meer oorspronkelijke arameesche

uitdrukking, waarvan Jezus zich bediende, naar het hebreeuwsch, in ἠλί, waarschijnlijk om voor grieksche lezers de gelijkvormigheid van klank met den naam Elia beter te doen uitkomen. In de werkelijkheid geleek de arameesche vorm meer op dien eigennaam (אֵלִיָּהוּ).

Mc. XV : 39: ὁ κεντυρίων. De gebruikelijke latijnsche titel. Mattheus, XXVII : 54: ἑκατόνταρχος.

Mc. XV : 46: προσεκύλισε λίθον ἐπὶ τὴν θύραν. Matth. XXVII : 60: τῇ θύρᾳ.

VII.

Spreek- en schrijftaal.

Marcus.	Mattheus.
I : 6 Johannes was gekleed in kemelshaar.	III : 4 Joh. had een kleed van kemelshaar.
» : 6 en hij at.	» : 4 en zijn voedsel was.
II : 16 met zondaars en tollenaars eet en drinkt hij!	IX : 11 *waarom* eet *uw meester* met zondaars en toll.?
III : 32 ze zeiden tot hem.	XII : 47 *iemand* zeide tot hem.
» : 32 uwe moeder en broeders buiten zoeken u.	» : 47 buiten *staande.*
IV : 1 het volk *was* op het *land.*	XIII : 1 het volk *stond* op het *strand.*
» : 1 Jezus zat *op de zee.*	XIII : 1 Jezus zat.
» : 37 er kwam een harde windvlaag (λαῖλαψ) en de	VIII : 24 er kwam een groote beweging in

golven sloegen in het schip.	de zee.
IV : 37 Het schip liep vol.	VIII : 34 Het schip werd door de golven overdekt.
VI : 9 geld in den *gordel.*	X : 9 — in de *gordels.*
IX : 11 zoo een molensteen om zijn hals *gedaan* werd.	XVIII : 6 — *gehangen* werd.
» : 11 in de zee *geworpen.*	» : 6 in de diepte der zee *verdronken.*
» : 31 wordt overgeleverd.	XVII : 22 *zal* (μέλλει) overgeleverd worden.
X : 1 meegaan.	XIX : 1 vergezellen.
» : 17 verkoop *al wat* gij *hebt.*	» : 21 verkoop uwe goederen.
» : 30 het eeuwige leven *krijgen.*	XIX : 29 — *beërven.*
» : 30 honderdvoudig.	» : 29 veelvoudig.
» : 39 dien ik *drink.*	XX : 22 — *zal* (μέλλω) drinken.
XII : 14 geven of niet geven?	XXII : 27 — —
» : 30 hij nam een vrouw.	» : 25 hij *huwde* (γήμας).
» : 25 als ze uit de dooden opstaan.	» : 30 bij de opstanding.
» : 26 wat nu de dooden betreft, dat zij opstaan.	» : 31 wat nu de opstanding der dooden betreft.
XV : 1 in de vroegte.	XXVII : 1 toen het morgen geworden was.
» : 13 en 14 kruisig hem.	» : 22 en 23 dat hij gekruisigd worde.

XV : 23 hij nam hem (den wijn) niet.	XXVII : 24 hij wilde hem niet drinken.
» : 27 en met hem kruisigden ze.	» : 38 toen werden met hem gekruisigd.
» : 39 de centurio. (Verg. VI : 14 de koning Her.)	» : 54 de hecatontarch. (verg. XIV : 1 Her. de tetrarch).
XV : 45 hij schonk hem het lijk van Jezus. (Verg. VI : 27b).	XXVII : 58 hij beval dat het (het lichaam van Jezus) hem gegeven werd. (Verg. XIV : 9).

VIII.

Pleonasmen in de volkstaal van Marcus, door Mattheus vermeden.

Bij Marcus komen pleonasmen of tautologische uitdrukkingen voor, die, daar zij niets ophelderen, niet voor glossemata gehouden kunnen worden, maar de gemeenzame spreektaal kenmerken. Voorbeelden zijn:

Mc. I : 32: en 's avonds laat *toen de zon onderging* [1]) (verg. Matth. VIII : 16).

Mc. I : 42: de melaatschheid *week van hem en hij* werd gereinigd (verg. Matth. VIII : 3).

Mc. I : 44: dat gij aan niemand *iets* zegt. (verg. Matth. VIII : 4).

Mc. II : 8 : *in zijnen geest* bemerkende (verg. Matth. IX : 4).

[1]) De cursief gedrukte woorden staan bij Mattheus, op de parallelle plaatsen, niet.

Mc. II : 9 : hij zeide tot den paralyticus: *ik zeg u* (verg. Matth. IX : 6).

Mc. II : 19. De bruiloftskinderen kunnen immers niet vasten, terwijl de bruidegom bij hen is? *Zoolang zij den bruidegom bij zich hebben, kunnen zij niet vasten* (verg. Matth. IX : 15).

Mc. II : 20: dan zullen ze vasten *te dien dage* (verg. Matth. IX : 15).

Mc. II : 25: toen hij *gebrek leed en* honger had (verg. Matth. XII : 3).

Mc. II : 25: *hij* en die met hem waren (verg. Matth. XII : 3).

Mc. III : 22: *hij heeft Beëlzebul en* in (Beëlzebul) den overste der demonen werpt hij de demonen uit (verg. Matth. XII : 24).

Mc. III : 26: indien de satan tegen zich zelven *opstaat en* verdeeld wordt (verg. Matth. XII : 26).

Mc. III : 26 : kan hij niet blijven bestaan, *maar heeft een einde* (verg. Matth. XII : 26).

Mc. III : 28: de lasteringen, *die zij lasteren* (verg. Matth. XII : 31).

Mc. III : 29 : heeft geen vergeving in der eeuwigheid, *maar is aan eeuwige zonde schuldig* (verg. Matth. XII : 32).

Mc. IV : 1 : *bij de zee* op het land (verg. Matth. XIII : 2).

Mc. IV : 3 : hij zeide tot hen *in zijne leering* (verg. Matth. XIII : 3).

Mc. IV : 7 : verstikten het *en het gaf geen vrucht* (verg. Matth. XIII : 7).

Mc. IV : 8 : het gaf vrucht, *die opschoot en wies* (verg. Matth. XIII : 8).

Mc. IV : 9 : wie ooren heeft *om te hooren* hoore (verg. Matth. XIII : 9).

Mc. IV : 30 : hoe zullen wij het godsrijk vergelijken *of*

met welke gelijkenis zullen wij het voorstellen (verg. Matth. XIII : 31).

Mc. V : 7: *met luider stem* schreeuwende (verg. Matth. VIII : 29).

Mc. V : 12: zend ons in de zwijnen, *opdat wij er ingaan* (verg. Matth. VIII : 31).

Mc. V : 23: opdat zij *behouden worde* en leve (verg. Matth. IX : 18).

Mc. VI : 5: *hier* bij ons (verg. Matth. XIII : 56).

Mc. VI : 11: het stof *onder* de voeten (verg. Matth. X : 14).

Mc. VII : 13: De overlevering, *die gij overgeleverd hebt* (verg. Matth. XV : 6).

Mc. VII : 18: *van buiten* inkomt (verg. Matth. XV : 17).

Mc. VII : 21: *van binnen* uit des menschen hart (verg. Matth. XV : 19).

Mc. VIII : 17: Begrijpt gij nog niet *en verstaat gij niet?* (verg. Matth. XVI : 9).

Mc. VIII : 34: wie achter mij wil *volgen* (verg. Matth. XVI : 2.

Mc. IX : 2: afzonderlijk *alleen* (verg. Matth. XVII : 1).

Mc. IX : 31: zij zullen hem dooden en *gedood zijnde* zal hij opstaan (verg. Matth. XVII : 23).

Mc. X : 6: van den beginne *der schepping* (verg. Matth. XIX : 4).

Mc. X ; 38 en 39: den drinkbeker drinken *en met den doop gedoopt worden* (verg. Matth. XX . 22 en 23).

Mc. XI : 17: *hij leerde* en zeide (verg. Matth. XXI : 13).

Mc. XI : 23: niet twijfelt *in zijn hart, maar gelooft dat wat hij spreekt geschiedt* (verg. Matth. XXI : 21).

Mc. XI : 28: door wat macht doet gij deze dingen? *of wie gaf u die macht, dat gij deze dingen doet?* (verg. Matth. XXI : 23).

Mc. XII : 14: is het geoorloofd den keizer schatting te

geven of niet? *Zullen wij geven of niet geven?* (verg. Matth. XXII : 17).

Mc. XII : 23 : bij de opstanding *als zij opstaan* (verg. Matth. XXII : 28).

Mc. XIII : 15 : kome niet af in zijn huis *en ga er niet in* (verg. Matth. XXIV : 17).

Mc. XIII : 19 : het begin der schepping, *die God geschapen heeft* (verg. Matth. XXIV : 21).

Mc. XIII : 20 : om de uitverkorenen, *die Hij uitverkoren heeft* (verg. Matth. XXIV : 22).

Mc. XIV : 68[a] : ik weet niet *en ik begrijp niet* wat gij zegt (verg. Matth. XXVI : 70).

Tot de overtollige woorden in de volkstaal van Marcus behoort voorts het stopwoord εὐθύς, dat bij Mattheus op 26 parallelle plaatsen niet voorkomt, en elders, naar de beste lezingen, in εὐθέως veranderd wordt. Ook komt hier in aanmerking het menigvuldig gebruik van ἤρξατο vóór een infinitivus.

Marcus.		Mattheus.	
V : 17	ἤρξαντο παρακαλεῖν.	IX : 34	παρεκάλεσαν.
VI : 2	ἤρξατο διδάσκειν..	XIII : 54	ἐδίδασκεν.
» : 7	» ἀποστέλλειν.	X : 5	ἀπέστειλεν.
» : 54	ἤρξαντο περιφέρειν.	XIV : 35	προσήνεγκαν.
VIII : 32	ἤρξατο ἐπιτιμᾶν.	XVI : 22	λέγει ἐπιτιμῶν.
X : 28	» λέγειν.	XIX : 27	εἶπεν.
» : 41	ἤρξαντο ἀγανακτεῖν.	XX : 24	ἠγανάκτησαν.
» : 47	ἤρξατο κράζειν.	» : 30	ἔκραξαν.
XI : 15	» ἐκβάλλειν.	XXI : 12	ἐξέβαλεν.
XIII : 5	» λέγειν.	XXIV : 4	εἶπεν.
XIV : 65	ἤρξαντο ἐμπτύειν.	XXVI : 67	ἐνέπτυσαν.
» : 69	ἤρξατο λέγειν.	» : 71	λέγει.
XV : 18	ἤρξαντο ἀσπάζεσθαι.	XXVII : 29	ἐνέπαιζον αὐτῷ.

Van de 19 malen laat Mattheus 13 malen het in zijne schatting overtollige ἤρξατο van Marcus achterwege. Dat een latere redactor ἤρξατο zou toegevoegd hebben, is eene onnatuurlijke onderstelling.

IX.

De klemtoon.

Mc. I : 10: ὡς περιστερὰν καταβαῖνον. Mattheus, III : 16: καταβ. ὡσεὶ περιστ. Marcus legt den nadruk op *als eene duif*, het symbool van den Geest, die op Jezus nederdaalde. Verg. Luc. III : 22. Voor Mattheus was hier het *nederdalen*, d. i. het ontvangen van den Geest, de hoofdzaak.

Mc. I : 34: δαιμόνια πόλλα ἐξέβ. Niet alleen genas hij vele *zieken*, maar ook vele *demonen* dreef hij uit. Bij Matth., VIII : 16 ἐξέβ. τὰ πνεύματα, valt de klemtoon op ἐκβάλλειν. Men *bracht* vele bezetenen tot hem en hij *dreef* de geesten *uit*.

Mc. II : 10: ἀφιέναι ἐπὶ τῆς γῆς ἁμαρτίας. De nadruk ligt op ἀφιέναι. Jezus kent zich de macht toe om zonden te vergeven. Bij Mattheus, IX : 6 ἐπὶ τῆς γῆς ἀφιέναι, valt de nadruk op ἐπὶ τῆς γῆς. Wat God besluit *in den hemel*, volbrengt Jezus *op de aarde*, als Gods vertegenwoordiger. De verandering van den klemtoon is hier niet zonder dogmatische beteekenis. De prioriteit van den tekst van Marcus valt in het oog, daar de verdediging alleen de daad der zondenvergiffenis betrof, Mc. vs 5 en Matth. vs 2.

Matth. IX : 14: οἱ δὲ μαθηταὶ σοῦ. Marcus schreef terecht : οἱ δὲ σοὶ μαθ. De leerlingen van *Jezus* staan hier tegenover de leerlingen van Johannes.

Mc. II : 24: τί ποιεῖτε τοῖς σάββ. ὃ οὐκ ἔξεστιν. De woor-

den τοῖς σάββασιν behooren bij ὃ οὐκ ἔξεστιν en niet bij ποιεῖτε, in welk geval Marcus zou geschreven hebben, dat men op andere dagen wel iets ongeoorloofds doen mocht [1]). De nadruk ligt op τοῖς σάββασιν, dat daarom vooraan staat. De zin is: wat doet gij, wat op sabbath verboden is? Mattheus plaatste uit misverstand, naar eene meer gewone constructie, ἐν σαββ. achter ἔξεστιν, waardoor de nadruk verloren ging.

Mc. III : 2: ἐξηραμμένην ἔχων τὴν χεῖρα. Marcus legt tereeht den nadruk op het adjectivum. Mattheus, XII : 10, zet χεῖρα voorop.

Mc. III : 35: ἀδελφός μου. De nadruk ligt op *broeder*, verg. vs 33. Die den wil van God betracht, dien erkent Jezus voor zijn *broeder*. Mattheus legt meer christologisch den klemtoon op *mijn* (μου ἀδελφός); hij is een broeder *van Jezus*.

Mc. IV : 1: ἐμβάντα εἰς πλοῖον. Mattheus, XIII : 2: εἰς πλ. ἐμβάντα. Geen verschil van zin. Verg. Mc. VI : 45 met Matth. XIV : 22.

Mc. V : 25: ἔτη δώδεκα. De hoofdzaak is hier, dat de vrouw sints jaren krank was. De omzetting bij Mattheus δώδεκα ἔτη, IX : 20, schijnt onwillekeurig.

Mc. V : 39: Τὸ παιδίον οὐκ ἀπέθανεν ἀλλὰ καθεύδει. Mattheus, IX : 24, schrijft, na de invoeging van γάρ, welluidendheidshalve: οὐ γὰρ ἀπέθανε τὸ κοράσιον ἀλλὰ καθεύδει.

Mc. VI : 14: ὁ βασιλεὺς Ἡρώδης. De koning Herodes. Mattheus, XIV : 1, zet Herodes voorop: Ἡρώδης ὁ τετράρχης. De omzetting dient om Herodes den tetrarch van anderen van dien naam te onderscheiden. Verg. Hand. XXV : 13, Luc. IX : 19. Bij Marcus duidt »de koning Herodes" eenvoudig den titel aan, dien Herodes in de wandeling droeg.

[1]) Verg. boven, bl. 136.

Mc. VI: 14: ἐνεργοῦσιν αἱ δυνάμεις ἐν αὐτ. Matth. XIV: 2: αἱ δυνάμ. ἐνεργοῦσιν ἐν αὐτ. De omzetting levert hier geen verschil.

Mc. VI: 44: καὶ ἦσαν οἱ φαγόντες πεντακ. De nadruk ligt op het getal, en ἦσαν staat dus voorop. Matth., XIV: 21, volgens de gewone constructie: οἱ δὲ ἐσθίοντες ἦσαν ὡσεὶ πεντακ. Verg. Mc. VIII: 9 met Matth. XV: 38.

Mc. VI: 48: ἦν γὰρ ὁ ἄνεμος ἐναντίος αὐτοῖς. Zóó geconstruëerd wegens αὐτοῖς. Mattheus, XIV: 24, zonder αὐτοῖς: ἦν γὰρ ἐναντίος ὁ ἄν., daar de nadruk valt op *tegen*.

Mc. VI: 49: περιπατοῦντα ἐπὶ τῆς θ. Matth. XIV: 26: ἐπὶ τῆς θαλ. περιπ. Niet het wandelen, maar het *op de zee* wandelen heeft hier den nadruk. De omzetting van Mattheus heeft denkelijk haren grond in de zucht om het wonder te sterker te doen uitkomen.

Mc. VI: 55: ἵνα κἂν τοῦ κρασπέδου — ἅψωνται. Matth., XIV: 36: ἵνα μόνον ἅψωνται τοῦ κρασπ. — Marcus wil doen uitkomen, dat het hun genoeg was *den zoom* van zijn kleed aan te raken; Mattheus daarentegen, dat het *aanraken* hun reeds genoeg was. Verg. VIII: 16 met Mc. I: 31. Den beteren tekst heeft Marcus, blijkens κἂν (verg. Matth. t. a p. μόνον).

Mc. VII: 2 en 5: ἐσθίοντας τοὺς ἄρτους. De nadruk ligt kennelijk op *eten* en niet op *brood*. Matth. XV: 2: ἄρτον ἐσθίωσιν.

Mc. VIII: 12: ζητεῖ σημεῖον. Zij *zochten* een wonderteeken, maar zouden er geen krijgen. Mattheus legt den nadruk op σημεῖον (σημεῖον ἐπιζητεῖ), omdat hij, evenals XII: 39, ook hier, maar hier ten onrechte [1]), tegen het verlangde *teeken* een ander *teeken*, dat namelijk van Jona, overplaatst.

Mc. X: 8: μία σάρξ. De nadruk ligt op μία. Bij Mat-

[1]) Zie bl. 100.

theus leest men, XIX : 6, minder goed: σὰρξ μία. Waarschijnlijk geschiedt dit om de conformiteit met de andere verzen, waar σὰρξ μία, volgens den tekst van Gen. II : 24, LXX en Hebr., ook bij Marcus staat, X : 5, 6 [1]).

Mc. X : 23: εἰς τὴν βασ. τοῦ θεοῦ εἰσελεύσονται. De nadruk ligt hier op βασ. τ. θ. Zij zijn niet geschikt om deel te nemen aan het *godsrijk.* Mattheus, XIX : 23, de gewone rangschikking volgende: εἰσελεύσ. εἰς τὴν βασ.

Mc. XI : 8: τὰ ἱμάτια αὐτῶν ἔστρωσαν. Mattheus, XXI : 8, volgens de gewone constructie: ἔστρωσαν τὰ ἑαυτῶν ἱμ. De constructie van Marcus verdient de voorkeur, daar het merkwaardige van het feit juist in het spreiden der *kleederen* gelegen was.

Mc. XI : 28: τίς σοι τὴν ἐξουσίαν ταύτην ἔδωκεν; De nadruk ligt op ἐξουσ. Hoe komt gij aan die *macht?* Mattheus, XXI : 23, schreef, zonder hierop te letten, naar de gewone constructie: τίς σοι ἔδωκε τὴν ἐξουσ. ταύτην;

Mc. XI : 29: ἕνα λόγον. Ik zal u *één* ding vragen. Mattheus ziet den klemtoon voorbij, wanneer hij schrijft, XXI : 24: λόγον ἕνα: *ik zal u iets vragen.*

Mc. XII : 2: ἀπέστειλε πρὸς τοὺς γεωργοὺς — δοῦλον. Mattheus verloor uit het oog, dat de *landlieden* het hoofdonderwerp zijn der gelijkenis (zie Mc. vs. 9 en 12 en Matth. XXI : 41, 45), en plaatste, XXI : 34, volgens de gewone constructie, δούλους vooraan (ἀπέστ. τοὺς δούλ. αὐτοῦ πρὸς τοὺς γεωργ.).

Mc. XII : 9: δώσει τὸν ἀμπελῶνα ἄλλοις. Mattheus, XXI : 41, zet ἀμπελῶνα minder juist voorop, daar de hoofdgedachte is, dat de heer den wijngaard aan *anderen geven* zou.

Mc. XII : 14: κῆνσον δοῦναι. De nadruk valt op κῆνσον. Matth., XXII : 17, volgens de gewone constructie: δοῦναι κῆνσ.

Mc. XII : 17: Τὰ Καίσαρος ἀπόδοτε Καίσαρι. De nadruk

[1]) Verg. bl. 116.

ligt op τὰ Καίσ. Mattheus, XXII : 21 : ἀπόδοτε — τὰ Καίσ. Καίσαρι.

Mc. XII : 18: ἀνάστασιν μὴ εἶναι. De opstanding is hier hoofdzaak. Matth. XXII : 33 : μὴ εἶναι ἀνάστασιν.

Mc. XII : 20 : ἑπτὰ ἀδελφ. ἦσαν. Ἑπτά heeft den nadruk. Mattheus, XXII : 25, zonder bepaalden nadruk : ἦσαν ἑπτὰ ἀδ.

Mc. XII : 22 : καὶ ἡ γυνὴ ἀπέθανεν. Eerst stierven de zeven *mannen*; eindelijk ook *de vrouw*. Mattheus zag dit voorbij en schreef, XXII : 27 : ἀπέθ. καὶ ἡ γυνή. De zin is niet: eindelijk *stierf* ook de vrouw; maar: eindelijk stierf ook *de vrouw*.

Mc. XII : 36: Δαυὶδ εἶπεν ἐν τῷ πν. De laatste woorden zijn bijzaak en konden des noods wegblijven. De kracht der argumentatie ligt hierin, dat *David* dit gezegd had. Mattheus, XXII : 43, legt den klemtoon meer dogmatisch op ἐν πν. (ἐν πν. καλεῖ).

Mc. XII : 37: πόθεν αὐτοῦ ἐστὶν υἱός; Marcus legt den nadruk op αὐτοῦ (David). Als David *zelf* (men lette op αὐτός, wat Mattheus, vs 45, niet heeft) hem heer en niet zijn zoon noemt, hoe kan hij dan een zoon van *hem* (van David) zijn? Volgens den klemtoon bij Marcus werpt Jezus eene bedenking op tegen de joodsche leer, dat de Messias uit *David* moest afstammen, ten einde, misschien met het oog op zijne eigene, waarschijnlijk niet Davidische afstamming, de bedenking hieraan tegen zijne messianiteit ontleend uit den weg te ruimen. Bij Mattheus, XXII : 45, die, door υἱός voorop te plaatsen, den nadruk op *zoon* legt (πῶς υἱὸς αὐτοῦ ἐστιν;) in tegenstelling met Davids *heer*, schijnt Jezus te willen aantoonen, dat de Messias *meer* was dan een *zoon* van David. Mattheus verraadt hierdoor eene latere christologische denkwijze. Bij Marcus werpt Jezus dan ook alleen de vraag op, XII : 35, hoe de schriftgeleerden hun leerstuk, dat de Messias *Davids* zoon zijn moest, rijmen konden met Ps. CX : 1? Bij Mattheus, XXII : 42, vroeg Jezus : »wat dunkt u van

den Christus? *wiens* zoon is hij"? wat de kennelijke strekking heeft, aan te wijzen, dat hij als *Gods* zoon een meer dan menschelijken oorsprong had.

Mc. XIII: 9: ἀρχαὶ ὠδίνων ταῦτα. De nadruk ligt op ἀρχαί. Dit alles was nog slechts een *begin*, waaruit dan volgde, dat de groote wereldcatastrophe nog niet terstond ophanden was (zie οὔπω τὸ τέλος, vs 7 en Matth. XXIV : 6. Aan Mattheus ontging dit, toen hij, de gewone constructie volgende, πάντα ταῦτα voorop plaatste, als had Jezus apocalyptisch willen leeren, wat er al zoo gebeuren zou.

Mc. XIII: 10: καὶ εἰς πάντα τὰ ἔθνη πρῶτον δεῖ κηρυχθῆναι τὸ εὐαγγ. Ook hiermee bedoelt Jezus, te leeren, dat de dag der wereldvoleindiging nog in een verwijderd verschiet was. Bij Mattheus, XXIV: 14, staat dit gezegde in een ander verband. *Dit* evangelie, t. w. van de σωτηρία van hen, die ten einde toe volharden zouden, zou overal *gepredikt* worden. De nadruk ligt hier op de *prediking;* bij Mc. op de prediking *aan alle volken.*

Mc. XIII: 21: ἐάν τις εἴπῃ ὑμῖν. De nadruk ligt niet op ὑμῖν, zoo als bij Matth. XXIV: 23: ὑμῖν εἴπῃ.

Mc. XIV: 3: αὐτοῦ τῆς κεφ. Mattheus, XXVI: 7, naar de gewone constructie: τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ. Bij Marcus komt uit, dat de zalving plaats had, om *Jezus* te vereeren.

Mc. XIV: 6: τί αὐτῇ κόπους παρέχετε; *Haar*, die edele vrouw, mocht men geen moeite aandoen. Bij Mattheus, die, XXVI: 10, de gewone constructie volgt, gaat die gedachte, door de rangschikking der woorden: τί κόπους παρέχετε τῇ γυναικί; verloren.

Mc. XIV: 9: καὶ ὃ ἐποίησεν αὕτη λαληθήσεται. Waar het evangelie zou verkondigd worden, zou van *hare daad* gesproken worden. Mattheus stelde λαληθήσεται voorop, XXVI: 13, om de gelijkvormigheid met κηρυχθῇ τὸ εὐαγγ, t. z. p.

Mc. XIV: 18: ὁ ἐσθίων μετ' ἐμοῦ, en vs 20: εἷς ἐκ τῶν

δώδ. Op deze woorden ligt groote nadruk. Mattheus zag dit voorbij en liet ze als overtollig weg.

Mc. XIV : 24: τὸ αἷμα, — ἐκχυνόμ. ὑπὲρ πολλῶν. Mattheus schreef, XXVI : 28: τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυν., om het daarop volgende εἰς ἄφ. ἁμ., dat met ἐκχυν. verbonden is. De hoofdgedachte is daarenboven het *vergoten bloed*, dat door den wijn in den beker werd afgebeeld, en zijn niet de *personen*, ten wier behoeve Jezus sterven zou.

Mc. XIV : 29: εἰ καὶ πάντες. Καί heeft hier grooten nadruk en had door Matth., XXVI : 33, niet moeten weggelaten worden.

Mc. XIV : 30: τρίς με ἀπαρνήσῃ. Mattheus, de gewone constructie volgende, schreef, XXVI : 34: τρὶς ἀπαρν. με. (verg. vs 75). De verschillende rangschikking heeft geen invloed op den zin. Verg. Mc. XIV : 72: ἀπαρν. με τρίς.

Mc. XIV : 31: ἐάν με δέῃ συναποθανεῖν σοι. Zelfs dan niet, wanneer hij met Jezus *sterven* moest. Bij Mattheus, XXVI : 35, gaat de nadruk verloren, door de plaatsing van σὺν σοί vóór ἀποθανεῖν.

Mc. XIV : 42: ὁ παραδιδούς με ἤγγικεν. Jezus wil zeggen: staat op; daar is mijn *verrader!* Marcus stelt dus dit laatste woord voorop. Mattheus, XXVI : 46, schrijft, omgekeerd: *nabij* is mijn verrader.

Mc. XIV : 44: δεδώκει ὁ παραδιδοὺς αὐτὸν σύσσημον. De evangelist wil zeggen, dat de verrader hun reeds vooraf het afgesproken teeken gegeven *had*. Mattheus heeft hier, blijkens de verandering van het plusq. perf. in den aor. ἔδωκεν, XXVI : 48, eene andere opvatting [1]) Ἔδωκεν verloor hierdoor den nadruk en Mattheus plaatste, naar de gewone constructie, ὁ παραδιδούς als subject voorop.

Mc. XIV : 50: καὶ ἀφέντες αὐτὸν ἔφυγον πάντες. De nadruk ligt hier op de omstandigheid, dat de discipelen Jezus

[1]) Zie boven, bl. 107, 108.

verlieten en *de vlucht namen*. Bij Mattheus, XXVI: 56, valt de nadruk weg en staan, al weder naar de gewone constructie, *al de discipelen* als subject voorop.

Mc. XIV : 54: ἀπὸ μακρόθεν ἠκολούθησεν αὐτῷ. De vreesachtigheid van Petrus komt hier uit, doordat hij Jezus *van verre* volgde. Mattheus hecht hieraan minder gewicht en stelde, XXVI : 58, ἠκολ., naar de gewone constructie, voorop.

Mc. XIV : 67: καὶ σὺ μετὰ τοῦ Ναζαρηνοῦ ἦσθα; De achteraanplaatsing van ἦσθα bij Marcus is natuurlijk, daar de nadruk op μετὰ τ. Ναζ. valt. Mattheus, XXVI : 69, voelde de kracht hiervan niet en zette, naar de gewone woordconstructie, ἦσθα voorop achter σύ, het subject der rede.

Mc. XIV : 68ª: οὐκ οἶδα — σὺ τί λέγεις. Van hetgeen *gij* daar zegt begrijp ik niets. Mattheus, XXVI: 70, laat σύ weg.

Mc. XIV : 69: ἐξ αὐτῶν ἐστίν. Met nadruk staat ἐξ αὐτ. vooraan. Mattheus zet, minder krachtig, ἦν als subject voorop.

Mc. XIV : 55: ἐζητοῦν κατὰ τοῦ Ἰησοῦ μαρτυρίαν. Κατὰ τοῦ Ἰησ. staat hier wegens den nadruk vóór μαρτ. *Tegen Jezus* zochten zij getuigenis. Mattheus, XXVI : 59, schreef, naar de gewone constructie: ἐζητ. ψευδομαρτυρίαν κατὰ τοῦ Ἰησ.

Mc. XIV : 55: εἰς τὸ θανατῶσαι αὐτόν. Θανατῶσαι, waarom het hun te doen was, staat voorop. Mattheus, XXVI: 59, plaatste αὐτὸν voorop. Niet om *hem* te dooden, maar om hem te *dooden*, zocht men naar getuigen.

Mc. XIV : 55: ὅλον τὸ συνέδριον. Ὅλον staat wegens den nadruk voorop. Mattheus, XXVI : 59, hierover zich niet bekommerend, volgt de gewone constructie: τὸ συνέδρ. ὅλον.

Mc. XIV : 63 : ἐκ δεξιῶν καθήμ. Mattheus, naar de gewone constructie: καθήμ. ἐκ δεξιῶν. Niet het *zitten* ter rechterzijde, maar het ter *rechterzijde* zitten heeft hier den nadruk.

Mc. XV : 14: τί γὰρ ἐποίησε κακόν; Mattheus, XXVII : 23:

τί γὰρ κακὸν ἐποίησεν; Volgens Marcus vraagt Pilatus, wat Jezus dan toch *gedaan* had, dat als een misdaad kon worden aangemerkt, en had *κακόν* kunnen wegblijven. Volgens Mattheus is de uitdrukking van Jezus' onschuld door Pilatus veel sterker, wat misschien samenhangt met den reeds bij den redactor van het Mattheus-evangelie zichtbaren toeleg om tegenover de Joden de vrijspraak van Jezus door een heiden krachtig in het licht te stellen.

Mc. XV:15: *παρέδωκε τὸν Ἰησ.* De vooraanstelling van *παρέδωκεν* beantwoordt aan het voorgaande *ἀπέλυσε τὸν Βαραββᾶν.* Marcus verhaalt hier eenvoudig het feit. Mattheus daarentegen, die in dit geheele verhaal de tegenstelling van Barabbas en Jezus (vs 17, 20, 21) zoekt te doen uitkomen, legt ook hier den nadruk op Jezus: *τὸν δὲ Ἰησ. παρέδωκεν.* Hij liet Barabbas los, maar *Jezus* gaf hij over.

Mc. XV:27: *σὺν αὐτῷ σταυροῦσιν δύο λ.* De evangelist wil doen uitkomen, dat zij *met hem* gekruisigd werden. Bij Mattheus, XXVII:38, vindt men alleen het historisch bericht, dat ook twee boosdoeners met hem gekruisigd werden (*σταυροῦνται σὺν αὐτῷ*).

Mc. XV:29: *καὶ οἰκοδομῶν τρισὶν ἡμέραις.* Mattheus, XXVII:40: *καὶ ἐν τρισὶν ἡμ. οἰκοδ.* Bij Marcus ligt de nadruk op *bouwen* en niet op *in drie dagen:* Jezus zou den tempel afbreken en opbouwen; — wat zeker het naast zijne bedoeling uitdrukt. Den (ouden) tempel zou hij afbreken en (een nieuwen) opbouwen (verg. Mc. XIV:58). Dat dit geschieden zou *in drie dagen*, is hier bijzaak. Bij Mattheus, die bij deze woorden wellicht reeds dacht aan Jezus' opstanding (verg. Joh. II:19), ligt de nadruk op de *drie dagen.*

Mc. XV:39: *ἀληθῶς οὗτος ὁ ἄνθρ. υἱὸς ἦν θεοῦ*: d. i. die mensch, die zóó stierf (verg. *ὅτι οὕτως ἐξέπνευσεν*), hij was een zoon van God (een Godenzoon). Bij Mattheus staat *Godszoon* meer dogmatisch vóór *οὗτος*. Men lette hierbij op

het verschil van υἱὸς ἦν θεοῦ, hij was een zoon van God, (verg. Luc. I:35, XIX:9, XX:36, Matth. XXII:45, Joh. XIX:7) en de uitdrukking θεοῦ υἱός bij Mattheus, waar θεοῦ de plaats van het artikel inneemt [1]), zoodat de woorden beteekenen: »hij was de zoon van God". Verg. Matth. XIV:33, ἀληθῶς θεοῦ υἱὸς εἶ, en voorts XXVII: 43, Joh. X:36.

Nog verdient aandacht, hoe Marcus om den nadruk zich bedient van de voornaamwoorden αὐτός en ἐκεῖνος.

Mattheus.		Marcus.	
IV:21	καταρτίζοντας.	I:19	καὶ αὐτοὺς καταρτ.
XII: 3	ἐπείνασεν.	II:25	+ αὐτός.
—	— —	III:13	οὓς ἤθελεν αὐτός.
XII:26	οὐ σταθήσεται.	» :24	ἡ βασ. ἐκείνη.
» :25	»	25	ἡ οἰκία ἐκείνη.
—	— —	IV:27	ὡς οὐκ οἶδεν αὐτός.
XIV: 3	Ἡρώδης.	VI:17	αὐτὸς ὁ Ἡρ.
» : 6	ἡ θυγ. τῆς Ἡρ.	» :22	αὐτῆς τῆς Ἡρ.
» :22	ἕως οὗ ἀπολύσῃ.	» :45	ἕως αὐτός ἀπολ.
» :23	ἦν.	» :47	ἦν αὐτός.
XVI:15	λέγει αὐτοῖς.	VIII:29	καὶ αὐτὸς.
XXI:38	οἱ δὲ γεωργοί.	XII: 7	ἐκεῖνοι οἱ γεωργοί.
XXII:45	Δαυίδ.	XII:36, 37	αὐτός Δαυίδ.
—	— —	XIV:15	καὶ αὐτὸς ὑμ. δείξει.

Dat de klemtoon bij Marcus meestal goed valt, is het gevolg van de natuurlijkheid van den stijl, die den oorspronkelijken schrijver kenmerkt. Dat Mattheus telkens den klemtoon voorbijziet en de gewone constructie volgt,

[1]) Verg. Rom. III:5: θεοῦ δικαιοσύνη = ἡ δικ. τοῦ θεοῦ. 1 Cor. II:7: θεοῦ σοφία. III:9: θεου γεωργ. III:9: θεοῦ οἰκοδομή. VI:9: θεοῦ βασιλεία.

kan niet toegeschreven worden aan de zucht om Marcus te verbeteren, maar verraadt een schrijver, die, in het copiëeren van een ander geschrift, op de fijnheid en natuurlijkheid van den oorspronkelijken schrijver geen acht sloeg.

Hoe de rangschikking der woorden bij Marcus, ook in andere opzichten, de voorkeur verdient boven die van Mattheus, blijkt nergens sterker uit dan uit de vergelijking van Mc. IV: 8, 20 met Matth. XIII: 8, 23. Bij Marcus is de climax natuurlijk: 30, 60, 100, terwijl Mattheus, met het grootere getal beginnende, 100, 60, 30 schrijft. Dezelfde zucht om met het meerdere te beginnen bewoog hem, om, in plaats van »de broeders en de moeder" Mc. III: 31, te schrijven, XII: 46: »de moeder en de broeders", en in plaats van »moeder of vader" Mc. X: 29, »vader of moeder", XIX: 29, en om, XIX: 4—6, *Gods* gebod vóór dat van Mozes te plaatsen, XIX: 7, 8, waardoor de natuurlijke loop van het gesprek Mc. X: 3—7 bedorven wordt. Was het toch Jezus' doel, de joodsche casuïstiek, op Deut. XXIV: 1 gebouwd, te bestrijden, dan moest hij, volgens Marcus, beginnen met te vragen, wat Mozes had geboden. Deed hij dit niet, maar begon hij, volgens Mattheus, met Gen. I: 27 en II: 24, dan was het onzeker, of men hem gelegenheid zou geven om over het gebod van Mozes te spreken. Eindelijk verdient opmerking de omzetting van κλοπαί, φόνοι, Mc. VII: 22, in φόνοι, κλοπαί, Matth. XV: 19, en van μὴ μοιχ. μὴ φον. Mc. X: 19, in οὐ φον. οὐ μοιχ., ter herstelling van de rangorde in den Decalogus, als ook, om chronologische redenen, van »Elia met Mozes", Mc. IX: 4, in »Mozes en Elia", XVII: 3, wat echter in vs 4, verg. met Mc. vs 5, wordt nagelaten. Dit kleingeestig wijzigen moge ons verwonderen, maar viel geheel in den smaak van een schrijver, die om 3 × 7 geslachten te krijgen, eenige namen uit het register, Matth. I: 11,

12, wegliet; wegens Zach. IX : 9 niet aarzelde, Jezus *op twee dieren* te laten zitten, XXI : 7, en wegens Ps. LXIX : 22 hem *gal* te laten drinken, XXVII : 34 [1]).

X.

Het deelwoord, verbonden met een verbum finitum, in plaats van twee verba finita, door *καὶ* verbonden.

Marcus.	Mattheus.
II : 11 *ἔγειρε ἆρον.*	IX : 6 *ἐγερθεὶς ἆρον.*
» : 12 *ἠγέρθη καὶ — ἐξῆλθεν.*	» » *ἐγερθεὶς ἀπῆλθεν.*
» : 18 *ἔρχονται καὶ λέγουσιν.*	» : 14 *προσέρχονται — λέγοντες.*
IV : 2 *ἐδίδασκε — καὶ ἔλεγεν.*	XIII : 3 *ἐλάλησεν — λέγων.*
» : 4 *ἦλθε καὶ κατέφαγεν.*	» : 4 *ἔλθοντα — κατέφαγεν.*
» : 38 *ἐγείρουσι καὶ λέγουσιν.*	VIII : 25 *ἤγειραν — λέγοντες.*
» : 41 *ἐφοβήθησαν — καὶ ἔλεγον.*	» : 27 *ἐθαύμασαν λέγοντες.*
VI : 1 *ἐξῆλθε — καὶ ἤρξ. διδάσκ.*	XIII : 54 *ἐλθὼν — ἐδίδασκεν.*
» : 7 *προσκαλεῖται καὶ ἐδίδου.*	X : 1 *προσκαλεσάμενος — ἔδωκεν.*
» : 29 *ἦλθαν καὶ ἦραν.*	XIV : 12 *ἦραν — ἐλθόντες.*

[1]) Zie boven, bl. 84.

VI : 41 κατέκλασε καὶ ἐδίδου.	XIV : 19 κλάσας ἔδωκεν.
» : 50 ἐλάλησε — καὶ λέγει.	» : 27 ἐλάλησε λέγων.
VIII : 27 ἐξῆλθε — καὶ ἐπηρώτα.	XVI : 13 ἐλθὼν — ἠρώτα.
IX : 4 ὤφθη — καὶ ἦσαν συλλ.	XVII : 3 ὤφθη — συλλαλοῦντες.
X : 47 ἤρξ. κράζειν καὶ λέγειν.	XX : 30 ἔκραξαν λέγοντες.
XI : 1, 2 ἀποστέλλει καὶ λέγει.	XXI : 21 1, 2 ἀπέστειλεν εἰπών.
» : 2 λύσατε καὶ φέρετε.	» : 2 λύσαντες ἄγετε.
» : 4 ἀπῆλθον καὶ λύουσιν.	» : 6, 7 πορευθέντες — ἤγαγον.
» : 27, 28 ἔρχονται καὶ ἔλεγον.	» : 23 προσῆλθον λέγοντες.
XIV : 33 παραλαμβάνει — καὶ ἤρξατο.	XXVI : 37 παραλαβὼν — ἤρξατο.
» : 35 ἔπιπτε καὶ προσηύχετο.	» : 39 ἔπεσε προσευχόμενος.
» : 47 ἔπαισε — καὶ ἀφεῖλεν.	» : 51 πατάξας ἀφεῖλεν.
XV : 16 ἀπήγαγον καὶ συγκαλοῦσιν.	XXVII : 27 παραλαβόντες συνήγαγον.
» : 19 ἔτυπτον καὶ ἐνέπτυον.	» : 30 ἐμπτύσαντες — ἔτυπτον.
» : 22 φέρουσιν αὐτὸν ἐπὶ Γολγ. — καὶ ἐδίδουν.	» : 33, 34 ἐλθόντες εἰς — Γ. ἔδωκαν.
» : 24 σταυροῦσιν — καὶ διαμερίζονται.	» : 35 σταυρώσαντες — διεμερίσαντο.
» : 41 ἠκολούθουν — καὶ διηκόνουν.	» : 55 ἠκολούθησαν διακονοῦσαι.
» : 42 εἰσῆλθε πρὸς τὸν Πιλ. καὶ ἠτήσατο.	» : 58 προσελθὼν τῷ Π. ἠτήσατο.
XVI : 7 ὑπάγετε, εἴπατε.	XXVIII : 7 πορευθεῖσαι εἴπατε.

De tekst van Mattheus is kennelijk later, daar hij eene in het grieksch meer geoefende hand verraadt dan Marcus. De laatste gebruikt wel het participium cum verbo fin., zelfs ergens, XIV : 1, waar Mattheus, XXVI : 4, in verband met de verandering van ἐζήτουν πῶς in συνεβουλεύσαντο ἵνα, de twee verba finita heeft; maar deze vorm is overigens aan den meer kinderlijken, hebraïstisch gekleurden verhaaltrant van Marcus [1]) doorgaans vreemd.

XI.

De aoristus of het imperfectum in plaats van het praesens.

Marcus.		Mattheus.	
I : 11	βαπτίζω.	III : 11	ἐβάπτισα.
» : 12	ἐκβάλλει.	IV : 1	ἀνήχθη.
II : 5	λέγει.	IX : 2	εἶπεν.
» :	»	» : 4	»
» : 15	γίνεται.	» : 10	ἐγένετο.
» : 17	λέγει.	» : 12	εἶπεν.
III : 34	»	XII : 49	»
IV : 1	συνάγεται.	XIII : 2	συνήχθησαν.
» : 37	γίνεται.	VIII : 24	ἐγένετο.
» : 38	ἐγείρουσιν.	» : 25	ἤγειραν.
V : 12	ἔρχονται.	» : 34	ἐξῆλθεν.
» : 22	πίπτει πρὸς τ. π.	IX : 18	προσεκύνει.
» : 38	λέγει.	» : 23	ἔλεγεν.
VI : 7	προσκαλεῖται.	X : 1	προσκαλεσάμενος.

1) Winer, *Grammat.* p. 318. Buttmann, *Gramm.* p. 248.

VI : 35	προσελθ., λέγουσιν.	XIV : 15	προσῆλθον λέγ.
» : 48	ἔρχεται.	»	ἦλθεν.
VII : 9	λέγει.	XV : 3	εἶπεν.
» : 18	»	» : 16	»
VIII : 1	»	» : 32	»
» : 6	παραγγέλλει.	» : 35	ἐκέλευσεν.
» : 17	λέγει.	XVI : 8	εἶπεν.
» : 29	»	» : 16	»
» : 33	»	» : 23	»
IX : 4	»	XVII : 4	»
» : 14	»	» : 17	»
» : 35	»	XVIII : 3	»
X : 1	ἔρχεται.	XX : 1	ἦλθεν.
» »	συμπορεύονται.	» : 2	ἠκολούθησαν.
» : 27	λέγει.	» : 26	εἶπεν.
» : 35	προσπορεύονται.	XX : 20	προσῆλθεν.
» : 42	λέγει.	» : 25	εἶπεν.
XI : 1	ἐγγίζουσιν.	XXI : 1	ἤγγισαν.
» »	ἀποστέλλει.	» »	ἀπεστεῖλεν.
» : 7	φέρουσιν.	» : 7	ἤγαγον.
» »	ἐπιβάλλουσιν.	» : »	ἐπέθηκαν.
» : 22	λέγει.	» : 21	εἶπεν.
» : 27	ἔρχονται πρὸς αὐτόν.	» : 23	προσῆλθον αὐτῷ.
» : 33	λέγουσιν.	» : 27	εἶπον.
» »	λέγει.	» : »	ἔφη.
XII : 18	ἔρχονται πρός.	XXII : 23	προσῆλθον.
XIV : 12	λέγουσιν αὐτῷ.	XXVI : 17	προσῆλθον λεγ.
» : 30	λέγει.	» : 34	ἔφη.
» : 43	παραγίνεται.	» : 47	ἦλθεν.
» : 45	λέγει.	» : 49	εἶπεν.
XV : 2	»	XXVII : 11	ἔφη.
» : 17	ἐνδιδύσκουσιν.	» : 28	περιέθηκαν.
» »	περιτιθέασιν.	» »	ἐπέθηκαν.
» »	ἐξάγουσιν.	» : 31	ἀπήγαγον.

XV : 21	ἀγγαρεύουσιν.	XXVII : 32	ἠγγάρευσαν.
» : 24	διαμερίζονται.	» : 35	διεμερίσαντο.
» : 32	συνεσταυρωμένοι.	» : 44	συσταυρωθέντες.
XVI : 6	λέγει.	XXVIII : 5	εἶπεν.

XII.

De aoristus in plaats van het imperfectum.

Marcus.		Mattheus.	
I : 32	ἔφερον.	VIII : 36	προσήνεγκαν.
II : 25	ἔλεγεν.	XII : 3	εἶπεν.
III : 6	συμβ. ἐδίδουν.	XII : 14	σ. ἔλαβον.
» : 24	ἔλεγεν.	» : 15	εἶπεν.
IV : 2	ἐδίδασκε καὶ ἔλεγεν.	XIII : 3	ἐλάλησεν.
» : 12	ἐπετίμα.	XII : 16	ἐπετίμησεν.
VI : 16	ἔλεγεν.	XIV : 1	εἶπεν.
» : 50	ἥπτοντο.	» : 36	ἥψαντο.
» »	ἐσώζοντο.	» : »	διεσώθησαν.
VII : 27	ἔλεγεν.	XV : 26	εἶπεν.
VIII : 15	διεστέλλετο λέγ.	XVI : 6	εἶπεν.
IX : 28	ἐπηρώτων.	XVII : 19	εἶπεν.
» : 31	ἔλεγεν.	» : 22	εἶπεν.
X : 1	ἐδίδασκεν.	XIX : 2	ἐθεράπευσεν.
» : 13	προσέφερον.	» : 13	προσηνέχθησαν.
» : 17	ἐπηρώτα.	» : 16	εἶπεν.
» : 48	ἐπετίμων.	» : 31	ἐπετίμησεν.
XIV : 31	ἔλεγον.	XXVI : 35	εἶπον.
» : 35	ἔπιπτεν.	» : 39	ἔπεσεν.
» : 55	ηὕρισκον.	» : 59	εὗρον.
» : 70	ἠρνεῖτο.	» : 72	ἠρνήσατο.

XIV : 72	ἔκλαιεν.	XXVI : 75	ἔκλαυσεν.
XV : 19	προσεκύνουν.	XXVII : 29	γονυπετήσαντες.
» : »	ἐνέπτυον.	» : 30	ἐμπτύσαντες.
» : 23	ἐδίδουν.	» : 34	ἔδωκαν.
» : 41	ἠκολούθουν.	: 55	ἠκολούθησαν.

Slechts op een drietal plaatsen, V : 12, XIV : 22, XV : 14, heeft Marcus een aoristus, waar Mattheus, VIII : 31, XXVI : 26, XXVII : 23, als verbeteraar van Marcus optredende, terecht het imperf. schrijft.

Het gebruik der praesentia en imperfecta kenmerkt het oudere geschrift. Een later bewerker kon wel den meer gebruikelijken aoristus historicus hiervoor in de plaats stellen, maar zou den aoristus niet in een praes. of imperf. veranderd hebben. Het gebruik van het praesens en van het imperfectum behoort daarenboven tot den meer levendigen stijl van Marcus.

XIII.

De derde persoon van het meervoud, zonder bepaald subject.

Marcus.		Mattheus.	
I : 22	καὶ ἐξεπλήσσοντο ἐπὶ τῇ διδαχῇ αὐτοῦ.	—	—
» : 30	καὶ εὐθὺς λέγουσιν αὐτῷ περὶ αὐτῆς.	VIII : 14	—
» : 32	ἔφερον πρὸς αὐτὸν πάντας.	» : 16	προσήνεγκαν κτέ.
» : 45	καὶ ἤρχοντο πρὸς αὐτὸν πάντοθεν.	» : 4	—

II : 3 καὶ ἔρχονται φέρ.	» : 2 προσέφερον.
» : 4 ἀπεστέγασαν καὶ χαλῶσιν.	» —
» : 18 καὶ ἔρχονται καὶ λέγουσιν.	IX : 14 προσέρχονται οἱ μαθηταὶ Ἰωάνν.
III : 2 καὶ παρετήρουν αὐτὸν, ἵνα κατηγορήσωσιν αὐτοῦ.	XII : 9 ἐπερώτησαν (αὐτοί, vs 2).
» : 24 καὶ συνέθλιβον αὐτόν.	» : 19 —
» : 32 καὶ λέγουσιν.	XII : 47 εἶπεν τις.
V : 35 καὶ ἔρχονται ἀπὸ τοῦ ἀρχισυναγώγου.	» : 22 » — —
VI : 11 μηδὲ ἀκούσωσιν ὑμῶν.	X : 14 ὃς ἂν μὴ ἀκούσῃ.
» : 54 καὶ ἤρξαντο — ὅπου ἤκουον en ἐτίθεσαν — παρεκάλουν.	» : 35 + οἱ ἄνδρες.
VII : 32 καὶ φέρουσιν αὐτῷ.	— —
VIII : 22 καὶ φέρουσιν αὐτῷ.	— —
X : 13 καὶ προσέφερον αὐτῷ παιδία.	XIX : 13 προσηνέχθησαν αὐτῷ παιδία.
XIII : 9 παραδώσουσιν.	X : 17 (ἄνθρωποι) παραδ. Verg. XXIV : 9.
XVI : 6 ὅπου ἔθηκαν αὐτόν.	XXVIII : 6 ὅπου ἐκεῖτο.

Aan dit meer gemeenzaam spraakgebruik erkent men gereedelijk den ouderen tekst van Marcus.

XIV.

Toevoeging van het persoonlijk voornaamwoord.

Marcus.	Mattheus.
I : 19 τὰ δίκτυα.	VI : 21 + αὐτῶν.
» : 31 τῆς χειρός.	VIII : 15 + αὐτῆς.

III : 1	συναγωγήν.	XII : 9	+ αὐτῶν.
» : 13	τὴν χεῖρα.	» : 13	+ σου.
» : 33	οἱ ἀδελφοί.	» : 48	+ μου.
VI : 2	τῇ συναγωγῇ.	XIII : 54	+ αὐτῶν.
V : 23	ἐπιθῇς τὰς χεῖρας.	IX : 18	τὴν χ. σου.
VII : 12	τῷ πατρί.	XV : 7	+ αὐτοῦ.
» »	τῇ μητρί.	» »	+ αὐτοῦ.
X : 2	γυναῖκα.	XIX : 3	+ αὐτοῦ.
XII : 2	δοῦλον.	XXI : 34	δούλους αὐτοῦ.
XIV : 47	τὴν μάχαιραν.	XXVI : 5	+ αὐτοῦ.

De bijvoeging der overtollige voornaamwoorden kenmerkt een streven naar nauwkeurigheid, aan den lateren corrector eigen [1]).

XV.

Het lidwoord.

Mc. II : 23: τοὺς στάχυας, t. w. *de* halmen, die op den weg stonden. Mattheus, die de discipelen aren deed plukken [2]), liet, XII : 1, terecht het lidwoord weg.

Mc. II : 24: τοῖς σάββασιν. Op *den* sabbath. Mattheus laat het lidwoord weg: op *een* sabbath of op sabbath, XII : 2. Hij was echter hierin niet consequent. (Zie vs 1, 5, 10, 11, 12).

Mc. III : 1: εἰς συναγωγήν. Bij Marcus staat het verhaal op zich zelf [3]). Mattheus, die het in verband brengt met het voorgaande, denkt aan de synagoge te Capernaüm en schreef dus, XII : 9: τὴν συναγ. αὐτῶν.

[1]) Over Mc. II : 15 en Matth. IX : 10 zie bl. 95.
[2]) Zie boven bl. 96, 97. [3]) Bl. 41.

Mc. III : 1 : *ἐξηραμμένην ἔχων τὴν χεῖρα* d. i. zijne hand. Mattheus, XII : 10, schreef: *χεῖρα ἔχων ξηράν.*

Mc. VI : 7 : *ἐξουσία τῶν πνεύμ. τῶν ἀκαθ.* Bedoeld worden *de* booze geesten als *genus.* Mattheus, X : 1, laat de artikelen ten onrechte weg.

Mc. III : 22: *τῷ ἄρχοντι.* Bij Mattheus, XII : 24, valt, door het voorafgaande *τῷ Βεελζεβούλ*, het artikel weg.

Mc. III : 23 : *σατανᾶς* zonder art., als eigennaam gedacht, (*Satan*). Mattheus, XII : 26, evenals Marcus elders: *ὁ σατανᾶς.*

Mc. IV : 20: *ἐπὶ τὴν γῆν τὴν καλήν.* Zoo ook vs 8. Mattheus, die deze uitdrukking op laatstgenoemde plaats, XIII : 8, liet staan, veranderde haar, vs 23, bij de verklaring der gelijkenis, in *ἐπὶ τὴν καλὴν γῆν*, met terugslag op de goede aarde, waarvan in de gelijkenis gesproken was.

Mc. VI : 45: *εἰς τὸ πλοῖον.* Met terugslag op *ἐν πλοίῳ*, vs 32. Mattheus dacht aan dit verband niet, toen hij, XIV : 22, verg. vs 13, het lidwoord wegliet.

Mc. VII : 5: *ἐσθ. τὸν ἄρτον.* *Het* brood, met het oog op het brood, dat zij bezig waren te eten. Mattheus, XV : 3, stelt de zaak als eene aangenomen gewoonte voor en laat dus het artikel weg : *ἄρτον ἐσθ.*

Mc. VII : 19: *εἰς τὸν ἀφεδρ.*, als behoorende tot ieder huis, evenals *de* zolder, *de* keuken. Mattheus, XV : 17, laat het art. weg.

Mc. VII : 20: *οἱ διαλογισμοὶ οἱ κακοί.* Het dubbele lidwoord duidt het *genus* aan, waarvan vervolgens, zonder lidwoord, de hieraan gesubordineerde specialiteiten worden opgesomd. Mattheus coördineert de *διαλογ.* met het overige, en laat, ten gevolge van dit misverstand, XV : 19, de beide artikelen als onnoodig weg.

Mc. VIII : 8: *περισσεύματα κλασμάτων.* Zij namen aan overgeschoten brokken op, enz. Mattheus, XV : 37, minder populair: *het* overschot *der* brokken (*τὸ περισσεῦον τῶν κλασμάτων*).

Mc. VIII:15: τῆς ζύμης τῶν Φαρ. καὶ τῆς ζ. Ἡρώδου. Marcus onderscheidt terecht twee soorten van ζύμη. Bij Mattheus, bij wien de Farizeërs en de Sadduceërs ééne partij tegenover Jezus vormen, staat, XV:6, het artikel alleen vóór Φαρ. en wordt ζύμη niet herhaald.

Mc. VIII:30: τῶν πρεσβ., τῶν ἀρχιερ. καὶ τῶν γραμμ. Marcus noemt de drie soorten van vijanden afzonderlijk; Mattheus verbindt ze tot één collegie en schrijft dus, XVI:21, het artikel slechts eens.

Mc. VIII:33: Πέτρῳ. Mattheus, XVI:33: τῷ Π.

Mc. VIII.36: τί ὠφελεῖ τὸν ἄνθρ.; Het artikel is hier generiek en kon dus door Matth., XVI:26, weggelaten worden.

Mc. IX:2: τὸν Πέτρ. καὶ τὸν Ἰακ. καὶ Ἰω. Petrus staat alleen, en de beide andere vormen als broeders een paar. Bij Mattheus zijn zij het bekende drietal, en van daar de weglating van het artikel vóór Ἰακ. en Ἰω.

Mc. IX:46: τὰς δύο χεῖρας, τοὺς δύο πόδ. De *beide* handen enz. De artikelen zijn hier evenmin noodig als, vs 47, δύο ὀφθ., en werden daarom door Mattheus, XVIII:8, weggelaten.

Mc. IX:47: εἰς γέενναν. Het artikel is bij dit woord evenmin noodig, als bij οὐρανός, γῆ, ἥλιος. Mattheus schreef echter, XVIII:9: εἰς τὴν γέενν.

Mc. X:2: γυναῖκα ἀπολῦσαι. De zin is: mag een man zijne vrouw wegzenden? Mattheus, XIX:3, goed, maar onnoodig: τὴν γυν. αὐτοῦ.

Mc. X:21: δὸς πτωχοῖς. Aan armen. Mattheus, XIX:21: τοῖς πτ. »aan *de* armen", generiek.

Mc. X:25: διὰ τῆς τρυμ. τῆς ῥαφ. Door *het* oog *der* naald. Mattheus, XIX:24, laat stijlistisch de twee schijnbaar overbodige artikelen weg: τρυπ. ῥαφ. *een naaldoog.*

Mc. X:31: οἱ ἔσχατοι. Matth., XIX:30: ἔσχατοι, in verband met πολλοί.

Mc. X:33: τοῖς ἀρχ. καὶ τοῖς γραμμ. Mattheus,

XX : 18, heeft ook hier het art. slechts eens. Verg. XVI : 21.

Mc. XI: 3: ἐν τῇ οἰκίᾳ Σίμ. Mattheus, XXVI : 6, laat het wegens den genit. onnoodige artikel weg.

Mc. XI: 15: τοὺς πωλ. καὶ τοὺς ἀγορ. Mattheus, XXI: 12, voegt de verkoopers en koopers met één lidw. bijeen.

Mc. XII: 2: δοῦλον. Hij zond *een* zijner dienstknechten. Mattheus, XXI: 34, met het oog op *de* profeten, die door het beeld worden aangeduid: τοὺς δούλους αὐτοῦ.

Mc. XII: 25: οἱ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Het art. dient om te verhoeden, dat ἄγγ. met εἰσίν wordt verbonden. Mattheus, laat οἱ weg: »als engelen in den hemel."

Mc. XIII: 9: εἰς συνέδρια καὶ εἰς συναγ. beide van παραδώσουσιν ὑμᾶς afhankelijk. Matth. X: 17: ἐν ταῖς συναγωγαῖς μαστιγ. Verg. bl. 106.

Mc. XIII: 32: οὐδὲ ἄγγελος ἐν οὐρ. Mattheus, XXIV : 36, plaatst ook hier de artikelen: οὐδὲ οἱ ἄγγελοι τῶν οὐρανῶν, en verandert »geen engel", in »niet *de* engelen".

Mc. XIV: 22: λαβὼν ἄρτον. Mattheus, XXVI: 26: τὸν ἄρτον, *het* brood, d. i. het voor die plechtigheid bestemde brood, wat reeds een latere phase aanduidt, waarin het bericht omtrent den laatsten maaltijd onder de Christenen was ingetreden.

Mc. XIV : 41 : εἰς τὰς χειρ. τῶν ἁμαρτωλ. *De* zondaars, d. i. de zondige wereld maakt zich van Jezus meester. Mattheus verzwakt den zin, door het artikel vóór ἁμαρτ. weg te laten. Verg. Luc. XXIV : 7.

Mc. XIV : 43: ὁ Ἰούδας. Matth. XXVI : 47: Ἰούδας.

Mc. XIV : 43: παρὰ τῶν ἀρχ. καὶ τῶν γρ. Mattheus laat, XXVI : 47, het tweede artikel weg, ter aanduiding van het Sanhedrin. Hetzelfde verschijnsel deed zich voor, Mc. VIII : 30 en X : 33, verg. met Matth. XVI : 21 en XX : 18. Anders is het gesteld Matth. XXVII ; 1, waar, wegens πάντες, de artikelen geëischt worden.

Mc. XV : 18: καλάμῳ. Matth. XXVII : 30: τὸν καλ., met terugslag op vs 29, wat Marcus niet heeft.

Mc. XV : 32: Anderen heeft hij gered, zich zelven kan *de* koning Israëls niet redden. Mattheus, die deze woorden niet met σῶσαι verbond, schreef, XXVII : 42, zonder lidwoorden: »koning van Israël is hij".

Mc. XV : 43: Ἰωσὴφ ὁ ἀπὸ Ἀριμ. Het artikel staat hier om te verhoeden, dat ἀπό met ἐλθών verbonden werd. Mattheus zag die reden niet in en liet het artikel weg. (Verg. II : 1).

Mc. XV : 46: ἐκ πέτρας. Uit eene der in de nabijheid van Golgotha zich bevindende rotsen. Mattheus schreef: ἐν τῇ πέτρᾳ, alsof er aldaar slechts ééne rots ware.

Uit dit overzicht blijkt, dat de weglating of plaatsing van artikelen met het secundaire karakter van den redactor van het Mattheus-evangelie samenhangt.

XVI.

De oratio directa, met en zonder het recitatieve ὅτι.

Marcus.		Mattheus.	
I : 15	λέγων ὅτι.	IV : 17	ὅτι weggelaten.
» : 40	ὅτι ἐὰν θέλ.	VIII : 2	»
II : 2	ὅτι.	IX : 8	»
III : 11	»	IV : 24	»
V : 23	»	IX : 18	»
» : 28	»	» : 21	»
» : 35	»	» : 22	»

VI: 4	ὅτι.	XIII: 57	ὅτι weggelaten.
» : 14	»	XIV: 2	»
» : 18	»	» : 4	»
» : 23	»	» : —	—
» : 35	»	» : 15	»
VII: 20	»	XV: 7	»
IX: 31	»	XVII: 22	»
» : 41	»	X: 42	»
X: 33	»	XX: 18	»
XI: 17	»	XXI: 13	»
XII: 6	»	» : 37	»
» : 7	»	» : 38	»
» : 19	»	XXII: 24	»
» : 29	»	» : 37	»
XIII: 6	»	XXIV: 5	»
» : 30	»	» : 34	»
XIV: 14	»	XXVI: 18	»
» : 27	»	» : 31	»
» : 58	»	» : 61	»
» : 69	»	» : 71	»

Bij Mattheus wordt ὅτι als oratio directa in goede HSS. slechts zesmaal aangetroffen, XIX: 8, XXVI: 72, 74, 75, XXVII: 43, 47, terwijl het ook daar zelfs, XXVI: 72 en XXVII: 47, in ℵ niet gelezen wordt, en, XXVI: 74, 75, uit Mc. XIV: 71, 72, staan bleef. Tegen Matth. XXVII: 43 staat geene parallelle plaats van Marcus over. Slechts eenmaal schrijft Mattheus, XIX: 8, ὅτι, waar het bij Marcus, X: 5, niet stond. De afwezigheid van het recitatieve ὅτι in de oratio directa is het kenmerk van eene latere redactie, die ὅτι als overtollig wegliet. Welken glossator zou het in de gedachte gekomen zijn, dit ὅτι, waar het niet stond, aan de oratio directa toe te voegen? Over ὅτι, Mc. II: 16, IX: 11, 28, waar Mattheus ὅ τι

in plaats van ὅτι schijnt gelezen te hebben. Zie boven, bl. 94 en 101.

XVII.

Enkelvoud en meervoud.

Hiertoe behoort het gebruik van ὄχλος bij Marcus, waar Mattheus ὄχλοι schrijft. Ὄχλος is eene volksschare. Zijn er meer attroupementen of karavanzera's, dan schrijft men ὄχλοι, *scharen*. De zucht om te overdrijven [1]) valt hier bij Mattheus kennelijk in het oog. Men vergelijke:

Marcus.			Mattheus.		
III : 9	ὁ ὄχλος.		IV : 25	ὄχλοι πολλοί.	
IV : 1	»		XIII : 2	»	Verg. πᾶς ὁ ὄχλος.
» : 36	»		VIII : 18	»	
VI : 45	»		XIV : 22	»	
VIII : 6	»	tweemaal.	XV : 35	»	tweemaal.
XII : 12	»		XXI : 46	»	
XV : 11	»		XXVII : 20	»	

Bij Marcus komt ὄχλοι slechts eens voor, X : 1, t. w. op de reis naar Jeruzalem, werwaarts meer dan ééne karavanzera heentoog. Mattheus toont echter ook hier, XIX : 1, zijne zucht tot vergrooting, door ὄχλοι πολλοί te schrijven.

[1]) Zie boven, bl. 112.

Marcus.		Mattheus.	
I : 31	διηκόνει αὐτοῖς. Verg. vs 29.	VIII : 15	διηκ. αὐτῷ. Verg. vs 14.
III : 28	πάντα ἁμαρτήματα, βλασφημίαι.	XII : 31	πᾶσα ἁμαρτία — βλασφημία.
» : 35	τὰ θελήματα.	» : 50	τὸ θέλημα [1]).
IV : 4	ὃ μέν.	XIII : 4	ἃ μέν.
» »	αὐτό.	» »	αὐτά.
» 5	ἄλλο.	» : 5	ἄλλα. Verg. Mc. vs 8.
» : 7	»	» : 7	»
» »	αὐτό.	» : »	αὐτά.
» : 5	τὸ πετρῶδες. Verg. vs 16.	» : 5	τὰ πετρώδη.
» : 11	μυστήριον.	» : 11	μυστήρια.
» : 16	οὗτοι.	» : 20	οὗτος.
» : 16	οἱ σπειρόμενοι.	» : »	ὁ σπαρείς.
» : »	οἱ ἀκούσωσιν — λαμβάνουσιν.	» : »	ὁ ἀκούων — λαμβάνων.
» : 17	ἔχουσιν ἐν ἑαυτοῖς.	» : 21	ἔχει ἐν ἑαυτῷ.
» : »	» πρόσκαιροί εἰσιν.	» : »	πρόσκαιρός ἐστιν.
» : »	σκανδαλίζονται.	» : »	σκανδαλίζεται.
» : 18	οὗτοι — ἀκούσαντες.	» : 22	οὗτος — ἀκούων.
» : 19	αἱ μέριμναι.	» : 23	ἡ μέριμνα.
» : »	συμπνίγουσιν.	» : »	συμπνίγει.
» : 20	οἱ σπαρέντες.	» : 20	ὁ σπαρείς.
» »	καρποφοροῦσιν.	» : »	καρποφορεῖ.
» : 39	τῷ ἀνέμῳ.	VIII : 26	τοῖς ἀνέμοις.
» : 41	ὁ ἄνεμος.	» : 27	οἱ ἄνεμοι.
V : 23	τὰς χεῖρας.	IX : 18	τὴν χεῖρα.
» : 28	ἱματίων.	» : 21	ἱματίου.
VI : 8	ῥάβδον.	X : 10	ῥάβδους.

[1]) Zie boven, bl. 137.

VI : 8 ζώνην.	X : 9 ζώνας.
» : 39 ἐπὶ τῷ χόρτῳ.	XIV : 19 ἐπὶ τοὺς χόρτ.
VII : 20 τὸ — ἐκπορευόμενον.	XV : 18 τὰ ἐκπορευόμενα.
» : » ἐκεῖνο.	» » ἐκεῖνα.
» : 22 βλασφημία.	» : 19 βλασφημίαι.
IX : 5 ποιήσωμεν (aor. conj.)	XVII : 4 ποιήσω (fut. ind.) met het oog op Petrus.
X : 21 ἐν οὐρανῷ.	XIX : 21 ἐν οὐρανοῖς.
» : 29 οἰκία.	» : 29 οἰκίαι.
XII : 2, 4 δοῦλον.	XXI : 35, 36 δούλους.
» : 10 ἡ γραφή.	» : 42 αἱ γραφαί.
» : 12 τὴν παραβολ.	» : 45 τὰς παραβολ.
» : 25 τοῖς οὐρανοῖς.	XXII : 30 τῷ οὐρανῷ.
XIII : 16 τὸ ἱμάτιον.	XXIV : 18 τὰ ἱμάτια.
» : 31 παρελεύσονται.	» : 35 παρελεύσεται.
» : 32 ἄγγελος.	» : 36 οἱ ἄγγελοι.
» » ἐν οὐρανῷ.	» : » τῶν οὐρ.

Het gebruik van den pluralis bij Mattheus is óf stijlverbetering, zooals XIII : 4, 5, 7 enz.; óf van glossarischen aard, zooals XXI : 35, 36, (bl. 170); óf wordt, gelijk XXI : 45, door den samenhang (verg. XXI : 28) geëischt. Dezelfde redenen bewogen hem, om nu en dan voor het meervoud bij Marcus het enkelvoud te schrijven. Dit is bepaaldelijk het geval, Matth. VIII : 15 (verg. vs 14), IX : 18, 21, XII : 31, 50 (bl. 137), XVII : 4, XXIV : 35. Over IV : 16, 17, 18, 19, 20, waar Mattheus, XIII : 20, 21, 22, 23, den singularis heeft, zal later gehandeld worden.

XVIII.

Kortere en langere recensie van verhalen, bij Mattheus en Marcus voorkomende.

Bij de beoordeeling van de meerdere oorspronkelijkheid van verhalen, waarvan bij de evangelisten kortere en langere recensiën gevonden worden, geldt gemeenlijk de regel, dat de kortere de meer oorspronkelijke en de langere, als uitbreiding, eerst later ontstaan is.

Op dezen regel moet echter uitzondering gemaakt worden, zoodra het blijkt, dat de kortere recensie, op zich zelve onverstaanbaar, eerst uit de langere het noodige licht ontvangt. In dit geval toch moet de kortere voor inkorting van een oorspronkelijk meer uitvoerig verhaal gehouden worden. Bij de vergelijking van enkele verhalen, die Mattheus en Marcus met elkander gemeen hebben, blijkt het, dat Mattheus de kortere recensie heeft; en wij hebben dus te onderzoeken, of, naar den gestelden regel, de prioriteit aan hem of wel aan de langere recensiën bij Marcus toekomt.

Matth. IX: 1—8. *Jezus hun geloof ziende.* Wááruit dit geloof bleek, verhaalt de langere tekst van Marcus in de wijze, waarop men, II: 4, den lijder door het dak heen nederliet. De aanmerking op het gedrag van Jezus gemaakt door sommige *schriftgeleerden*, Matth. IX: 3, vindt hare verklaring in het verhaal van Marcus, vs 6, dat »sommigen der schriftgeleerden daar gezeten waren", en hunne beschuldiging van godslastering, Matth. IX: 5, wordt eerst duidelijk door Mc. II: 7ᵇ. Dat Mattheus het verhaal verkort, is daaraan toe te schrijven, dat het hem hoofdzakelijk te doen is om het wonderfeit, en de bijomstandigheden hem onverschillig zijn. De wonderzucht van Mattheus

straalt hier bepaaldelijk door in de woorden: »*Jezus zag hunne gedachten*", vs 4, in plaats van »Jezus *bemerkte* (ἐπιγνούς), dat zij zoo onder elkander redeneerden (διαλογίζονται)", Mc. vs 8.

Dezelfde wonderzucht werd reeds vroeger door ons opgemerkt in de omzetting der woorden, Matth. IX : 6 verg. met Mc. II : 10 [1]), en straalt ook hierin door, dat, terwijl, volgens Marcus, vs 12, de schare »God verheerlijkt, omdat zij nog nooit zoo iets gezien had", bij Mattheus, IX : 8, meer bepaald de nadruk gelegd wordt op de »*macht*, die *God* den menschen gegeven had".

Matth. IX : 18—26. Dat hier inkorting plaats heeft van een oorspronkelijk omstandiger verhaal, zoo als Marcus te lezen geeft, V : 21 verv., blijkt hieruit, dat in het kortere verhaal van Mattheus, in plaats van »*mijne dochter ligt op sterven*" (ἐσχάτως ἔχει) gesteld wordt: »*zij is zoo even gestorven*" (ἄρτι ἐτελεύτησεν), Matth. IX : 18, eene voorstelling, die bij een oorspronkelijken verhaler, ook zelfs wanneer hij als verdichter optrad, niet kon opkomen, daar Jezus tot hiertoe niets gedaan had, wat kon doen verwachten, dat hij eene *gestorvene* zou opwekken. Oorspronkelijker is dus de langere recensie van Marcus, volgens welke de Overste de hulp van Jezus inroept om zijne *kranke* dochter *in het leven te behouden*, en de tijding van het sterven van het dochtertje achternakwam, zoodat de opwekking voor den vader eene verrassing werd. Verder is εἰσελθών, Matth. IX : 25, nadat Jezus het huis van den Overste reeds binnengetreden was, vs. 23, onverstaanbaar, zonder het bericht van Marcus, dat Jezus eerst de *woning* van den Overste, vs 38, en daarna de *ziekekamer* binnentrad, waar het kind lag (εἰσπορεύεται ὅπου ἦν τὸ παιδίον), vs 40. Mattheus was het ook hier genoeg het won-

[1]) Bl. 150.

der te doen uitkomen, en hij liet dus de bijomstandigheden weg.

Ook het verhaal van de genezing der bloedvloeiende vrouw, Matth. IX : 20—22, is blijkbaar eene verkorte recensie van Mc. V : 25—34. Volgens Mattheus vraagt men vergeefs, tenzij men de alwetendheid van Jezus te hulp roepe, hoe hij, aangeraakt wordende, de bedoeling kende, waarmee dit plaats had en van de krankheid der vrouw kennis droeg, vs 22. Volgens Marcus, vs 33, wist Jezus dit door de bekentenis der vrouw zelve. Voorts is bij Mattheus Jezus zelf de bewerker van de genezing; bij Marcus geschiedt zij buiten Jezus om door het geloof der vrouw. Dat Jezus »bemerkte, dat er kracht van hem was uitgegaan", Mc. V : 30 (waarover later), is eene subjectieve meening van den referent, die Lucas, VIII : 46, Jezus zelven in den mond legt.

Matth XIV : 34—36. Dit bericht is weder eene verkorting van Mc. VI : 53—56. Volgens Marcus bezocht Jezus de vlekken van het landschap en bracht men de kranken tot hem, waar men hoorde dat hij was. Voor Mattheus was het wonderverhaal genoeg, en konden de bijomstandigheden achterwege blijven.

Matth. XIV : 6—12. Dit bericht is minder uitvoerig dan Mc. VI : 21—29. Uit beide verhalen blijkt, dat Johannes het slachtoffer werd van de woede van Herodias. Dit rijmt zeer goed met het bericht van Marcus, dat Herodias, na tot hiertoe vruchteloos te hebben aangedrongen op den dood van Johannes, omdat Herodes eerbied voor hem had, Mc. VI : 20, nu van eene *gunstige gelegenheid* gebruik maakte om haar doel te bereiken, vs 21. Bij Mattheus daarentegen, bij wien Herodias, XIV : 8, insgelijks de bewerkster van het feit was, en volgens wien Herodes niet dan »met droefheid", vs 9, tot de onthoofding van Johannes besloot, rijmt dit bericht niet met het daaraan voorafgaande, XIV : 5,

dat Herodes Johannes wilde dooden, maar dit uit vrees voor het volk had nagelaten. De woorden »zij danste in het midden", Matth. XIV : 6, krijgen voorts eerst licht door het bericht, Mc. VI : 21, 22, dat er »een feestmaal" gehouden werd, door Herodes op zijn geboortedag aangericht ter eere zijner rijksgrooten, krijgsoversten en de voornaamsten van Galilea, en dat de dochter van Herodias bij die gelegenheid (de feestzaal) *binnentrad*. Insgelijks krijgt het bericht, Matth. vs 8, dat de dochter door hare moeder werd aangezet om het hoofd van Johannes te eischen, eerst licht uit de omstandigheid, Mc. vs 24, dat de dochter »uitging" om hare moeder te vragen, wat zij eischen zou. Dat de koning aan dit verzoek voldeed, wordt mede eerst duidelijk door Mc. vs 25, dat de dochter in de feestzaal met het antwoord *terugkeerde*. Ook wordt de komst van Johannes' leerlingen, Matth. vs 12, eerst gemotiveerd door Mc. VI : 29, dat deze van het gebeurde *gehoord hadden* (ἀκούσαντες). De latere redactie van Mattheus blijkt eindelijk zonneklaar hieruit, dat Mc. VI : 17—29 een tusschenverhaal is van het vroeger gebeurde met Johannes, naar aanleiding van en ter opheldering van den uitroep van Herodes, vs 16. Mattheus zag dit voorbij en knoopt, blijkens ἀκούσας ὁ Ἰησ. XIV : 13, de verdere geschiedenis aan dit verhaal eener vroegere gebeurtenis op ongerijmde wijze vast, alsof XIV : 3—11 in tijdsorde volgde op XIV : 1, 2 en XIV : 13 op vs 12! Bij Marcus daarentegen behoudt het tusschenverhaal zijn eigenaardig karakter en sluit VI : 30 aan vs 13 [1]).

Matth. XVII : 14—21. De uitdrijving van den démon, vs 18, staat bij Matth. onverklaard, daar in het vorige de lijder als een maanzieke beschreven wordt, vs 15. Het verhaal wordt eerst duidelijk door het bericht van Marcus,

[1]) Verg. boven, bl. 45 en 46.

IX:17 (verg. vs 20), dat hij een *stommen geest* had. De langere recensie blijkt hieruit de meer oorspronkelijke te zijn.

Matth. XXVI:18. De woorden πρὸς τὸν δεῖνα, vs 18, kunnen niet gehouden worden voor woorden van den *evangelist*, die den naam van den persoon zich niet herinnerde. Welk schrijver toch zou zich zóó uitdrukken: Jezus zeide: Gaat naar de stad tot iemand, wiens naam ik (Mattheus) mij niet herinner, en zegt tot hem enz.? In dit geval toch zou de evangelist geschreven hebben: καὶ ἀπέστειλεν αὐτοὺς εἰς τὴν πόλιν πρὸς ἄνθρωπόν τινα, λέγων Εἴπατε αὐτῷ of iets dergelijks. De woorden πρὸς τ. δεῖνα behooren hier kennelijk tot de rede van Jezus zelven, die den persoon, dien hij bij de discipelen als bekend onderstelt, niet noemen wil. Met die onderstelling is echter de vraag der discipelen, vs 17, *waar* zij het pascha bereiden moesten, in tegenspraak. Wisten zij dit niet, dan konden zij, zonder nadere aanwijzing, den bedoelden man niet vinden, en blijft hun werkelijk gaan naar dien persoon, vs 19, onverklaarbaar. Deze zwarigheden worden eerst opgelost door de onderstelling, dat Mattheus een meer uitvoerig verhaal verkort heeft. Volgens Marcus, XIV:13, wordt de Jeruzalemsche vriend niet genoemd, maar worden de discipelen door een teeken in de gelegenheid gesteld, om hem te vinden. Het langere verhaal van Marcus is het oudere, zonder dat hieruit volgt, dat niet eene latere traditie op de voorstelling van Marcus invloed geoefend heeft.

XIX.

Schilderachtige trekken en kleine bijzonderheden in Marcus, die bij Mattheus niet gevonden worden.

Mc. I : 9. Jezus kwam *uit Nazareth.*

Mc. I : 13. *Hij was met de dieren.*

Mc. I : 20. Zij lieten hun vader Zebedeus achter in het schip *met de huurlingen.*

Mc. I : 29—31. Zij kwamen in het huis van Simon en *Andreas met Johannes* en *Jacobus. Ze spraken hem van haar.* Jezus kwam *bij haar* en *vatte haar bij de hand.*

Mc. I : 43. *Hij dreef hem* (ter deure) *uit.*

Mc. I : 45. *Doch hij, uitgaande, begon het luide te verkondigen.*

Mc. II : 1. En *na eenige dagen* kwam hij — *en men hoorde, dat hij te huis was.*

Mc. II : 3. Een verlamde, *gedragen door vier.*

Mc. II : 3. *En hem niet kunnende genaken wegens de schare, dekten zij het dak af, waar hij was, maakten eene opening en lieten het bed neer, waar de verlamde op lag.*

Mc. II : 11. *Ik zeg u*, sta op! — *Allen ontzetten zich*, — *zeggende: wij hebben het nooit zoo gezien!*

Mc. II : 15. Naar de betere lezing van א te vertalen: »(*want zij waren velen*). En ook schriftgeleerden *der Farizeërs waren hem gevolgd.* En hem ziende enz.''

Mc. II : 18. *En de leerlingen van Johannes en de Farizeërs waren vastende.* (Zie bl. 95 en 96).

Mc. II : 23. Zij begonnen *een pad te maken.* (Zie bl. 96).

Mc. III : 2. *En zij sloegen hem gade, of hij op sabbath hem genezen zou.*

Mc. III : 4. *Is het geoorloofd op den sabbath goed te doen of kwaad te doen? En zij zwegen.*

Mc. III : 6. En de Farizeërs hielden raad met *de Herodianen.*

Mc. III : 10—12. Allen die kwalen hadden, *wierpen zich op hem, om hem aan te raken.* De onreine geesten vallen voor hem neder en erkennen hem voor Gods Zoon! Jezus gebiedt hen scherpelijk, dat zij hem niet openbaar zouden maken.

Mc. III : 13. Jezus beklimt den berg *en riep tot zich die hij zelf wilde; en hij stelde er twaalf aan, opdat zij met hem zijn zouden en opdat hij hen uitzond om te prediken en om macht te hebben tot het uitwerpen van demonen. En hij gaf Simon den bijnaam Petrus; en Jacobus — en Johannes, — en hij gaf hun den bijnaam Boanerges.*

Mc. III : 19. *En zij kwamen te huis.*

Mc. III : 21. De nabestaanden van Jezus *gaan uit om hem te vatten, want zij zeiden: hij is uitzinnig.*

Mc. III : 31. De moeder en de broeders komen te Capernaüm aan en vinden hem omringd niet slechts door zijne leerlingen, maar ook door anderen, die schilderachtig worden voorgesteld als *om hem in het rond gezeten*, vs 32, 34.

Mc. IV : 10. Marcus bericht, dat Jezus buiten de twaalf nog anderen tot zijn vertrouwelijken omgang toeliet (οἱ περὶ αὐτὸν σὺν τοῖς δώδεκα).

Mc. IV : 35. *Zij namen hem mede, zooals hij in het schip was*, d. i. zonder dat hij eerst naar huis ging om zich van het noodige voor den overtocht te voorzien.

Mc. IV : 36. *Er waren nog andere schepen bij hem.*

Mc. IV : 38. Ἐπὶ τὸ προσκεφάλαιον. Jezus legde zich ter rust neder op de zich in het schip bevindende rustbank, waarop men kon gaan zitten, of ook, wanneer men slapen wilde, het hoofd nederleggen.

Mc. IV : 38. *Bekommert gij er u niet over*, *dat* wij vergaan?

Mc. IV : 39. En hij zeide tot de zee: *zwijg*, *wees stil!*

Mc. V : 1. Bij de aankomst in het land der Gadarenen *gaat Jezus uit het schip.*

Mc. V : 3 verv. Beschrijving van den bezetene. *Niemand kon zelfs met eene keten hem meer binden*, *daar hij*, *met boeien en ketenen gebonden*, *niet zelden de ketenen verbroken en de boeien verbrijzeld had; en niemand kon hem temmen*, *en hij was altijd nacht en dag in de graven en op de bergen schreeuwende en zich zelvén slaande met steenen*, V : 5. Op de vraag van Jezus: *hoe is uw naam*, gaf hij ten antwoord: *mijn naam is Legio*, vs 9, en bad dat Jezus *hen niet mocht zenden buiten het land.* Eene groote kudde zwijnen, *omtrent twee duizend* in getal, weidde *bij den berg*, vs 11. Op het gerucht van het gebeurde, kwam men uit de stad en *van het land* toesnellen en *zag den bezetene zitten gekleed en goed bij zijn verstand.* Deze wenscht Jezus *te volgen.* Jezus *staat hem dit niet toe*, maar zegt tot hem: *Ga naar uw huis tot de uwen en verhaal hun*, *wat groots de Heer u gedaan en hoe Hij zich uwer ontfermd heeft!* De bezetene gaat daarop heen en *verkondigt* zijne genezing *in Decapolis*, tot groote *verwondering van allen.*

Mc. V : 21—24, 35—43. In het verhaal der opwekking van het dochtertje te Capernaüm meldt Marcus, dat de vader de hulp van Jezus inriep ter redding zijner dochter, die *op sterven lag.* Onderweg ontvangt de vader de tijding, *dat zijne dochter gestorven* en de hulp van Jezus derhalve niet meer noodig was. Alleen *Petrus*, *Jacobus en Johannes treden met Jezus het huis binnen* en worden *met den vader en de moeder toegelaten* in het vertrek *waar het kind was.* Het dochtertje was *twaalf jaren oud* en, na opgewekt te zijn, *wan-*

delde zij, *en Jezus zeide*, *dat men haar te eten zou geven.*

Mc. V : 25—34. Van de bloedvloeiende vrouw verhaalt Marcus, vs 25—34, de bijzonderheid, *dat zij door vele geneesheeren veel geleden en al het hare te koste gelegd en geen baat gevonden had*, *maar veeleer erger geworden was;* dat zij reeds op de enkele aanraking van Jezus' kleed, *bemerkte in haar lichaam*, *dat zij van de kwaal genezen was. Jezus keert zich om onder de schare en vroeg: wie heeft mij aangeraakt?* Over deze vraag verwonderen zich de discipelen, wegens *het dringen der schare.* De reeds genezen vrouw *zegt* daarop aan Jezus *de gansche waarheid* en wordt door hem om haar *geloof* geprezen.

Mc. VI : 4. Marcus heeft hier de bijzonderheid, dat Jezus wegens het ongeloof van Nazareths inwoners geene krachten doen *kon.*

Mc. VI : 19, 20. Volgens Marcus was het niet Herodes, maar Herodias, die, op Johannes verbitterd, *aandrong* op zijn dood, maar in haar oogmerk niet slaagde, omdat *Herodes Johannes voor een rechtvaardig en heilig man hield*, *hem in bescherming nam*, *hem gaarne hoorde en* op zijn raad *zelfs vele dingen deed.*

Mc. VI : 23. Herodes zweert aan zijne dochter: ik zal u alles geven, *tot de helft van mijn koninkrijk*, en zendt, vs 27, *een zijner lijfwacht* (σπεκουλάτορα) naar de gevangenis, om Johannes te onthoofden.

Mc. VI : 30—44. Vs 33 : *Zij kwamen hem voor.* In de beschrijving van de spijziging ontbreekt het mede bij Marcus niet aan schilderachtige trekken, zooals b. v., dat de scharen, bij *groepen* van *honderd* en *vijftig*, zich nedervleien op het *groene* gras.

Mc. VI : 45—52. Op de terugreis wordt de bijzonderheid gemeld, dat de discipelen op bevel van Jezus in de richting van *Bethsaïda* voeren, en dat Jezus, over de zee hen nareizende, *hen wilde voorbijgaan*, vs 48.

Mc. VI: 53—56. Bij de aankomst in het land Gennesareth, *leggen zij aan.* Jezus trekt het geheele landschap door en overal *waar men hoorde*, *dat hij was*, bracht men zieken *op matrassen* tot hem en *legde in de steden en dorpen*, *waar hij introk*, *de kranken op de markt.*

Mc. VII: 24. Op de grenzen van Tyrus wenscht Jezus *onbekend* te blijven. *Jezus gaat in een huis en wilde niet dat het iemand wist; doch hij kon niet verborgen blijven.*

Mc. IX: 14—24. Levendig is de beschrijving van de verschijnselen der vallende ziekte, Mc. IX: 18, 20, 22, 24. Het afzonderlijk gesprek met de leerlingen had plaats *in een huis*, IX: 28. Jezus *vertrekt van daar* door Galilea en neemt zich voor *incognito* te reizen.

Mc. IX: 33. Te Capernaüm had, na de tehuiskomst van Jezus, het gesprek over den rangstrijd plaats, die *onder weg* onder de discipelen ontstaan was.

Mc. X: 1. In het verhaal der reis van Jezus naar Jeruzalem is Marcus insgelijks rijk aan kleine bijzonderheden. B. v. vs 1, dat Jezus naar Judaea de reis ondernam *en wel* door het Overjordaansche, daar men gewoonlijk Samaria doortrok. Ook bij de vermelding der scharen, die Jezus vergezellen, heeft het woord *wederom* beteekenis. Het gesprek over de echtscheiding, onder weg gehouden, wordt *in een huis*, X: 10, denkelijk in eene der plaatsen, die men doortrok, voortgezet. Voorts verhaalt Marcus onder de bijzonderheden der reis, dat het gesprek met den rijke plaats had, toen Jezus *uitging*, X: 17, waaruit dus blijkt, dat Jezus eene stad of vlek was doorgetrokken.

Mc. XI: 32. Op de verdere reis zondert Jezus zich van zijne discipelen af, zoodat zij, over dit ongewone verschijnsel *verbaasd waren en hem met vreeze volgden.* Jezus voegt zich vervolgens *wederom* bij hen, en kondigt hun

zijn naderend einde aan, X : 33, 34. Daarna *komt hij te Jericho aan*, X : 46, en geneest een blinde, *met name Bartimeüs.* Jezus *liet* hem roepen. *Men riep hem, zeggende: houd moed: hij roept u.* Hierop *wierp* de blinde *zijn mantel af*, *sprong op en kwam tot Jezus*, vs 49, 50.

Mc. XI : 4. De discipelen vonden het door Jezus bestelde veulen vastgebonden *bij de deur*, *buiten op de straat.* Na zijne aankomst te Jeruzalem begint Jezus met in den tempel *op alles rond te zien*, XI : 11, en *begeeft zich*, *daar het reeds avond was*, *naar Bethanië*, XI : 11. *'s Anderendaags* ziet hij op zijne wandeling naar Jeruzalem een vijgeboom in blad, en ging, *daar hem hongerde*, er op toe, *of hij daaraan misschien iets mocht vinden.*

Mc. XI : 16. Bij de tempelreiniging *liet Jezus niet toe*, *dat iemand een vat door den tempel droeg.*

Mc. XII : 34. Jezus zegt tot een verstandig schriftgeleerde: *Gij zijt niet verre van het koninkrijk Gods.*

Mc. XIII : 1. Bij het uitgaan uit den tempel, maken de discipelen Jezus opmerkzaam niet slechts op de gebouwen des tempels, maar ook op de groote *steenen*, waaruit hij gebouwd was. Jezus zet zich neer op den Olijfberg *tegenover den tempel*, en wordt daarop in het bijzonder ondervraagd door *Petrus*, *Jacobus*, *Johannes en Andreas*, vs 3.

Mc. XIV : 1. Twee dagen vóór het feest beraadslagen de Overpriesters *over de wijze hoe* zij Jezus uit den weg zouden ruimen.

Mc. XIV : 2, 5, 8. Marcus bericht, dat de balsem *echte nardus* was, ter waarde van *meer dan* 300 *denariën*, en hoe dit liefdebewijs voor Jezus' gevoel als eene zalving ten doode was (προέλαβε μυρίσαι.)

Mc. XIV : 10, 11. Judas gaat tot de overpriesters, *die hem geld beloven.*

Mc. XIV : 12—16. Op den 14den van Nisan zendt Jezus *twee leerlingen* naar Jeruzalem en geeft door een afge-

sproken teeken te kennen, wáár hij het pascha vieren zal.

Mc. XIV : 31. Aan de herhaalde betuiging van Petrus voegt Marcus de woorden »*nog veel sterker*" toe, vs 31, en vermeldt het woord van Jezus tot Petrus in Gethsemané: *Simon! slaapt gij?* vs 37.

XIV : 44, 45. Bij de gevangenneming vermeldt Marcus het zeggen van Judas: »*voert hem gerust weg*", alsmede den uitroep: *rabbi*, *rabbi!* als wilde hij Jezus waarschuwen.

Mc. XIV : 53. De overpriesters en oudsten *gaan te gelijk met Jezus* binnen bij den hoogepriester. Ook Petrus komt daar en plaatst zich bij de dienaars, vs 54, *beneden*, d. i. op de binnenplaats, vanwaar men naar de hooger gelegen rechtzaal met eenige trappen opklom, vs 66. Reeds bij de tweede verloochening *aan de voorpoort*, laat een hanengekraai, vs 68 en bij de derde verloochening voor de *tweedemaal* zich hooren, vs 72.

Mc. XIV : 56, 59. De getuigenissen, voor Cajafas afgelegd, waren *niet eenparig*.

Mc. XIV : 65. Bij het uittartende »profeteer" voegt Marcus, dat men *Jezus het aangezicht bedekte*, en dat *de dienaren* hem in het aangezicht sloegen.

Mc. XV : 1. De morgenvergadering, door Mattheus niet gemotiveerd, had volgens Marcus ten doel te beraadslagen *over de wijze, waarop men het doodvonnis aan Jezus zou doen voltrekken.*

Mc. XV : 8. Niet Pilatus, maar *het volk* neemt het initiatief in den eisch ter vrijstelling van een der gevangenen.

Mc. XV : 21. Marcus verhaalt, dat Simon van Cyrene, bij het uitgaan naar Golgotha, *van het land* kwam en juist *voorbijging.*

Mc. XV : 23. Op Golgotha gekomen, biedt men Jezus *wijn* aan *met myrrhe vermengd.* De krijgslieden werpen over zijne kleederen het lot, om te beslissen *wat*

ieder krijgen zou, vs 24. Karakteristiek zijn voorts het uitjouwende *ha* (οὐά), vs 29, en de uitroep van den hoofdman, in verband met de *krachtige stem*, waarmee Jezus den geest gegeven had, vs 37, 39.

Mc. XV : 40, 41. Onder de vrouwen bij het kruis noemt alleen Marcus *Salome*, en verhaalt, dat deze en de overige vrouwen *Jezus uit Galilea gevolgd waren*, *om hem te dienen*.

Mc. XV : 43. Omtrent Jozef van Arimathea bericht Marcus, dat hij een *raadsheer* was en dat Pilatus, *verwonderd*, *dat Jezus reeds gestorven was*, *zich deswegens door den centurio liet inlichten*, vs 44, 45. De vrouwen zagen, XV : 47, *waar het lijk gelegd werd*, en *kochten na den sabbath specerijen om het lijk te balsemen*, XVI : 1. Ook vermeldt Marcus, XVI : 3, hare bezorgdheid omtrent *den steen*, en hoe zij, *bij het graf gekomen*, *dien afgewenteld zagen*, XVI : 4, 5; hoe daarop een Engel haar opdroeg de tijding van de opstanding aan de discipelen, maar *inzonderheid aan Petrus* te brengen, XVI : 7, maar dat zij, *uit vrees*, *aan niemand iets zeiden*, vs 8.

Insgelijks is Marcus, in onderscheiding van Mattheus, rijk in het teekenen van de houding en de gemoedsaandoeningen der handelende of sprekende personen.

Mc. I : 7: nederbukkende; I : 31 : hij trad toe; I : 41 : innerlijk bewogen; I : 43: hem dreigende; II : 6: er zaten; II : 12 : nam zijn bed op en ging uit voor aller oog, zoodat allen zich ontzetten; III : 4: zij zwegen; III : 5: met toorn op hen rond ziende en medelijden hebbende met de verharding huns harten; IV : 41 : zij vreesden met groote vreeze; V : 6: hij liep toe; V : 15: zij werden bevreesd: V : 20: zij verwonderden zich; V : 42: zij ontzetten zich met groote ontzetting; VI : 6 : hij verwonderde zich; VI : 53: zij legden aan; VII : 24: opstaande; VII : 30: en naar

huis gaande; VIII:3: naar huis; IX:6: hij wist niet wat te antwoorden, want zij werden bevreesd; IX:15: zoodra de schare hem zag, ontzetten zij zich, liepen toe en begroetten hem; IX:25: Jezus zag, dat eene schare samenliep; IX:32: zij vreesden hem te ondervragen; IX:35: ging zitten; IX:36 en X:16: nam het in zijne armen; X:1: opstaande; X:14: nam het kwalijk; X:17: hem te voet vallende; X:21: hem aanziende kreeg Jezus hem lief, X:22: hij werd treurig; X:23: Jezus zag rond; X:24: zij stonden verbaasd; X:32: Jezus ging hen vooruit en zij waren verbaasd en volgden met vreeze; X:50: hij wierp zijn mantel af en sprong op; XI:18: zij ontzetten zich over zijne leer; XI:27: Jezus wandelde in den tempel; XIII:3: tegenover den tempel; XIV:3: zij brak de flesch; XIV:5: zij dreigden haar; XIV:11: zij verheugden zich; XIV:12: heengaande; XIV:40: zij wisten niet wat hem te antwoorden; XIV:54 en 67: Petrus *zat* bij het vuur zich te warmen; XIV:67: hem aanziende; XIV:72: er acht op gevende; XV:39: tegenover hem; XV:43: zich verstoutende; XVI:5: zij werden bevreesd.

Nog merke men op, hoe Marcus de geestdrift teekent, die het volk voor Jezus bezielde.

Mc. I:33: en de gansche stad was bij de deurververzameld.

Mc. I:45: hij kon niet meer openlijk in eene stad binnengaan; — en zij kwamen tot hem van alle kanten.

Mc. II:2: en terstond verzamelden zich velen, zoodat zelfs de ruimte bij de deur hen niet meer kon bevatten.

Mc. II:13: en geheel de schare kwam tot hem.

Mc. III:9: en hij zeide, dat er steeds een scheepken bij hem moest blijven, om de schare, opdat zij hem niet dringen zou.

Mc. III:20: en wederom kwam de schare samen, zoodat zij zelfs geen brood konden eten.

Mc. III:32: en er zat eene schare om hem heen.

Mc. IV : 10 : vroegen hem *die om hem heen* waren met de twaalve.

Mc. V : 21 : er verzamelde zich bij hem eene groote schare.

Mc. V : 24 : en eene groote schare volgde hem en zij drongen hem.

Mc. V : 31 : Gij ziet, dat de schare u dringt.

Mc. VI : 31 : want de komenden en de gaanden waren velen, en zij hadden zelfs geen tijd om te eten.

Mc. VI : 55 : en geheel die streek rondloopende begonnen zij op matrassen de lijders rond te dragen, waar men hoorde dat hij was.

Mc. VIII : 34 : en de schare tot zich roepende met zijne leerlingen.

Mc. XI : 18 : zij vreesden hem, »want de gansche schare stond verslagen over zijne leer."

Grooten nadruk legt Marcus op het onderwijs van Jezus.

Marcus.	Mattheus.
I : 22 zij stonden verslagen over zijne leer.	»
» : 27 eene nieuwe leer met macht.	»
II : 2 hij sprak tot hen het woord.	VIII : 1 weggelaten.
» : 13 en hij leerde hen.	IX : 9 »
IV : 2 in zijne leering (vgl. XII : 38).	XIII : 3 »
VI : 30 hetgeen zij geleerd hadden.	XIV : 13 »
» : 34 en hij begon hun veel te leeren.	» : 14 »

X : 1 en gelijk hij gewoon was, leerde hij hen wederom.	XIX : 10 en hij genas hen.
XI : 17 en hij leerde en zeide.	
XI : 18 de gansche schare stond verslagen over zijne leer.	XXI : 14 er kwamen tot hem blinden en kreupelen in den tempel, en hij genas hen.
XII : 35 hij leerde in den tempel.	XXII : 41 weggelaten.

Bij Mattheus staat, met uitzondering van de groote seriën redenen, het leerend element minder dan de wonderen van Jezus op den voorgrond.

Deze kleine bijzonderheden, meestal van geen historisch belang, kunnen niet wel op rekening gesteld worden van een lateren redactor. Zij behooren tot den levendigen stijl van Marcus, die zich, gelijk wij zagen, ook door het gebruik van εὐθύς, van praesentia en imperfecta enz. kenmerkt, en werden wegens hare onbelangrijkheid door Mattheus weggelaten. Dat dit een en ander den ooggetuige zou kenmerken, wordt hiermee natuurlijk niet beweerd.

XX.

Eigennamen.

Dat het noemen van eigennamen niet als bewijs kan gelden voor de oorspronkelijkheid van een verhaal, blijkt uit de omstandigheid, dat erkend latere stukken zich juist door de vermelding van eigennamen kenmerken. Men denke

aan de apocriefe schriften, waarin de namen voorkomen b. v. van de bloedvloeiende vrouw, Mc. V : 25, de zusters van Jezus, VI : 3, de vrouw van Pilatus, Matth. XXVII : 19, de beide roovers, Mc. XV : 27, den krijgsknecht, die de zijde van Jezus doorsteekt, Joh. XIX : 34 enz.

Al deze namen komen in onze evangeliën nog niet voor, wat voor een kenmerk hunner meerdere oorspronkelijkheid te houden is.

Heeft Marcus dit in menig opzicht met de andere evangelisten gemeen, hij onderscheidt zich, waar hij namen noemt, met name van Mattheus, door grootere nauwkeurigheid. Johannes heet nog niet »de dooper" (ὁ βαπτιστής), maar ὁ βαπτίζων of kortaf *Johannes* (zie I : 14, VI : 14, 21, verg. met Matth. III : 4 en XIV : 2). Ook Mc. VI : 24, schijnt, volgens ℵ B D L en vs 25, volgens L, gelezen te moeten worden βαπτίζοντος. Slechts Mc. VIII : 28, staat, evenals Matth. XVI : 14, ὁ βαπτιστής, wat misschien insgelijks van later oorsprong is.

Petrus heet *Simon*, Mc. I : 16, 29, 30, 36, III : 16, XIV : 37, waar, op de parallelle plaatsen bij Mattheus, óf kortaf *Petrus*, IV : 18, VIII : 14, X : 2, XIV : 23, XV : 15, XVI : 16, óf *Simon Petrus*, óf *Simon*, *genaamd Petrus*, staat.

Levi, Mc. II : 14 (verg. III : 18), is nog niet de apostel Mattheus, Matth. IX : 9, en deze nog geen *tollenaar* geworden, Matth. X : 3. Ook *Thaddeus* draagt, Mc. III : 18, nog niet den waarschijnlijk eerst lateren bijnaam *Lebbeüs* (de moedige), Matth. X : 3, en Judas heet *Iscarioth*, III : 10, XIV : 10, wat eerst later in »de Iscariother", Matth. X : 4, XXVI : 14, werd veranderd [1]).

De Romeinsche landvoogd heet kortaf *Pilatus*, Mc. XV : 1, en niet, gelijk Matth. XXVII : 2, *Pontius Pila-*

[1]) Zie boven, bl. 98.

tus. Zelfs de naam van den hoogepriester, voor wien Jezus te recht stond (de bekende Cajafas), wordt bij Marcus nergens genoemd (verg. Mc. XIV : 53 met Matth. XXVI : 57).

De dochter van Herodes heette, volgens Josephus. Ant. XVIII : 5, 4, *Salome*, maar wordt door Marcus niet met name genoemd. Waarschijnlijk is ook de naam *Jaïrus* Mc. V : 22, die in D en enkele HSS. der Itala niet gelezen wordt, uit Lucas VIII : 41 ingeslopen.

In het verhaal van de zalving te Bethanië, Mc. XIV : 3—9, Matth. XXVI : 6 verv., wordt de vrouw nog niet voorgesteld als *Maria*, gelijk Joh. XII : 3. Evenmin is er in dit verhaal van *Judas* sprake, Joh. XII : 4. Ook de persoon, die in Gethsemané den dienstknecht des hoogepriesters het oor afslaat, wordt, Mc. XIV : 47, in algemeene termen aangeduid als »een der omstanders", bij Mattheus, XXVI : 51, als »een dergenen, die met Jezus waren", waarschijnlijk dus als een der twaalve. Eerst in het vierde evangelie wordt hij *Simon Petrus*, Joh. XVIII : 10. Insgelijks heet de, bij Marcus, Mattheus en Lucas nog onbekende dienstknecht, eerst in het vierde evangelie, t. a. p., *Malchus.*

Geene poging wordt voorts door Marcus of de andere synoptici aangewend om aan hunne verhalen levendigheid bij te zetten door het noemen van personen, die Jezus op zijne reizen ontmoette, zooals van de bloedvloeiende vrouw Mc. V : 25, de Syro-Phoenicische moeder, VII : 25, den rijken man, Mc. X : 17, of van den jongeling in Gethsemané, XIV : 51. Zelfs de zusters van Jezus, VI : 3, worden niet met name genoemd.

Tegen deze spaarzaamheid in het vermelden van namen, die wellicht zelfs aan de eerste volgers van Jezus onbekend waren, staan eenige weinige namen over, die bij Marcus en niet bij Mattheus voorkomen. Marcus alleen vermeldt de

tegenwoordigheid van het drietal leerlingen in het sterfhuis van den overste, V: 37, verg. Matth. IX: 23, die echter insgelijks, en wel bij de beide evangelisten, voorkomen in Gethsemané, Mc. XIV: 33, Matth. XXVI: 37.

Onder de vrouwen op Golgotha, Mc. XV: 40, komt voor zekere *Salome.* Wie zij verder was, blijkt uit het verhaal van Marcus niet. Mattheus noemt, XXVII: 56, in hare plaats »de moeder der zonen van Zebedeus". Ware Salome de naam, dien eene latere overlevering aan »de moeder dier beide zonen", door Mattheus vermeld, had gegeven, dan zou de overwerker of glossator waarschijnlijk niet kortweg *Salome* maar *Salome*, *de moeder van* enz. geschreven hebben. Nu daarentegen schijnt Mattheus in deze Salome, met welk recht moeten wij daarlaten, de moeder van het broederenpaar vermoed te hebben, die, volgens hem, onder de vrouwen zich bevond, welke Jezus uit Galilea naar Jeruzalem vergezeld hadden, Matth. XX: 20 (verg. Mc. XV: 40). Onder deze vrouwen komt ook zekere *Maria* voor, volgens Mc. XV: 40 en Matth. XXVI: 56, »de moeder van Jacobus en Jozes". De herhaling dier aanduiding, Mc. XV: 47, zonder *Jozes*, en XVI: 1, zonder *Jacobus* (verg. Matth. XXVII: 61, XXVIII: 1), en de vermelding van *Salome*, Mc. XVI: 1, is wellicht niet oorspronkelijk. Of *Alpheüs*, de vader van Levi, Mc. II: 14, *Bartimeüs*, de zoon van *Timeüs*, Mc. X: 46, *Alexander* en *Rufus*, Mc. XV: 2, de zonen van Simon van Cyrene, en *Simon* de melaatsche, Mc. XIV: 3, Matth. XXVI: 6, tot den ouderen Marcus behoorden, zal later onderzocht worden.

XXI.

Pericopen, die bij Marcus maar niet bij Mattheus voorkomen.

Mc. I : 21—28. Dit verhaal, dat bij Marcus zeer goed past in den samenhang, heeft Mattheus niet. Dat de redactor het kende, bewijst de plaatsing van ἐξεπλήσσοντο ἐπὶ τῇ διδαχῇ αὐτοῦ· ἦν γὰρ διδάσκων αὐτοὺς ὡς ἐξουσίαν ἔχων καὶ οὐχ ὡς οἱ γραμματεῖς, Mc. I : 22, aan het slot der bergrede, Matth. VII : 28. Men herinnere zich verder, wat over de gelijkvormigheid van dit verhaal met Mc. V : 1 verv. en het opnemen van dezen bezetene in het tweetal, Matth. VIII : 28, gezegd is [1]), om zich te overtuigen, dat niet Marcus dit verhaal aan Mattheus heeft toegevoegd, maar dat, omgekeerd, Mattheus het uit zijne bron heeft weggelaten.

Mc. I : 35—39. Bleek ons vroeger het gebrek aan samenhang van Matth. VIII : 16, 17 met vs 18 verv. [2]), zoo is de pericoop, die op hetzelfde verhaal bij Marcus, I : 35—39, volgt, geheel op hare plaats. Na den vermoeienden dag en avond te Capernaüm, ten huize van Petrus doorgebracht, gaat Jezus niet, gelijk bij Mattheus, VIII : 18, scheep, maar brengt den nacht in zijne woning door. 's Anderendaags staat hij vroeg op en begeeft zich naar eene eenzame plaats in den omtrek van Capernaüm, om te bidden. Zijne discipelen, hem te huis niet meer vindende en meenende, dat hij zonder hen Capernaüm verlaten had, zetten hem na en vinden hem; waarop zij met Jezus de omliggende vlekken doorreizen en van zijne prediking en werkzaamheid in de synagogen van Galilea getuigen zijn. Mattheus geeft

[1]) Bl. 31. [2]) Bl. 33.

van dezen uitstap door Galilea, IV : 23, bericht en verandert, met weglating van Mc. I : 35—38, den historischen samenhang. De latere redactie van Mattheus blijkt voorts uit de kleine veranderingen in den stijl, zooals διδάσκων ἐν ταῖς συν. in plaats van διδ. εἰς τὰς σ. (verg. εἰς οἶκόν ἐστιν, Mc. II : 1 en andere plaatsen [1]); κηρύσσ. τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας (verg. Matth. IX : 35, XXIV : 14), in plaats van het absolute κηρύσσων.

Mc. IV : 21, 24. Twee vergelijkingen, die bij Marcus, evenals III : 28, onder de parabelen gerangschikt worden, en, evenals deze, met ἔλεγεν αὐτοῖς, ἔλεγεν en λέγει αὐτοῖς worden ingeleid, IV : 2, 13, 26, 30. Marcus gebruikt deze formule (verg. I : 7), om aan te duiden, dat Jezus bij gelegenheid nog andere gelijkenissen voordroeg, zoodat vs 21—33 niet chronologisch maar zakelijk samenhangt met de gelijkenis van den zaaier. Mattheus sloeg Mc. IV : 21—25 over, als bevattende spreuken, die reeds Matth. V : 15, X : 20, XIII : 9, 12 en VII : 2 vermeld waren, en volgens hem niet tot de parabelen behoorden.

Mc. IV : 26—29. Eene eigenaardige gelijkenis, die alleen Marcus meedeelt. De evangelieprediking wordt vergeleken bij een zaad, dat, zonder eenige verdere bemoeiing van den landman te behoeven, van zelf ontkiemt en opwast. De schijnbare gelijkvormigheid dezer gelijkenis met die van het onkruid tusschen de tarwe gezaaid, Matth. XIII : 24—30, was waarschijnlijk oorzaak, dat Mattheus haar niet opnam.

Mc. VII : 31—37: Mattheus heeft deze pericoop niet. Dat hij haar kende, blijkt hieruit, dat hij de reis naar den kant van Tyrus, Mc. VII : 24 en van daar *door Sidon* Mc. VII : 31, bijeenvoegt, XV : 21 [2]), en voorts uit de gelijkvormigheid van het bericht, Matth. XV : 29—31,

[1]) Zie boven, bl. 106. [2]) Zie boven, bl. 48.

dat niet bij Marcus voorkomt, met de weggelaten pericoop. (Verg. Mc. VII: 32: ἦλθεν εἰς τὴν θάλασσαν τῆς Γαλ. met Matth. XV: 29: ἦλθεν παρὰ τὴν θάλασσαν τῆς Γ.; den ὄχλος, Mc. VII: 33 met Matth. XV: 30, en den éénen κωφὸς μογιλάλος, Mc. VII: 32, waarvoor bij Mattheus, XV: 30, 31, χωλοί, κωφοί, τυφλοί καὶ ἕτεροι πολλοί in de plaats treden. Denkelijk liet Mattheus, bij zijnen toeleg om het wonderelement zoo sterk mogelijk te doen uitkomen, eene pericoop achterwege, waarin de genezing niet enkel door een machtwoord, maar door middelen geschiedt. De eigenaardigheden van den stijl van Marcus ontbreken ook in deze pericoop niet, het gebruik van het praesens (φέρουσιν, παρακαλοῦσιν), het zonderlinge ἀκοαί, in de beteekenis van *ooren*, het Aram. ἐφφαθά (verg. V: 41: ταλιθὰ κοῦμι, VII: 11: κορβᾶν) en voorts διαστέλλεσθαι, vs 36 (verg. V: 43, VIII: 15, IX: 9), ὑπερπερισσῶς (hap. leg.) en ἄλαλος (verg. IX: 16 en 25), wat elders niet voorkomt.

Mc. VIII: 22—26. Door de weglating van dit verhaal ontstaat er in het reisbericht van Mattheus, na XVI: 4—12, eene lacune. De reis over het meer (εἰς τὸ πέραν), Matth. XVI: 5, doet verwachten, dat het reisgezelschap op eene der plaatsen aan de zeekust aan wal zal gegaan zijn. Mattheus meldt hiervan niets, maar laat Jezus, zonder van eene landing aan den overkant melding te maken, in eens door naar Caesarea Philippi komen [1]). Bij Marcus daarentegen, VIII: 22, komen zij aan te Bethsaïda, aan de noordoostkust van het meer, en *gaan* van daar *uit* (te voet) naar het noordelijk gelegen Caesarea Philippi, VIII: 27. Ook hier kan de weglating van dit verhaal bij Mattheus haren grond hebben in de wonderzucht des schrijvers, wien de alhier vermelde blinden-

[1]) Zie boven, bl. 49.

genezing al te natuurlijk kan zijn voorgekomen. Ook de taaleigenaardigheden van Marcus ontbreken niet, de praesentia ἔρχονται, φέρουσιν, παρακαλοῦσιν, de imperfecta ἐπηρώτα, ἔλεγεν en τιθέναι τὰς χεῖρας ἐπὶ, vs 25 (vgl. X : 17).

Mc. IX : 38—42. Het bericht omtrent Johannes hangt samen met het voorafgaande, als een proef van den hoogmoed en den exclusieven geest der jongeren, IX : 33 verv., die door Jezus was bestreden, en met de waarschuwing van toch niemand, dien men tot de geringeren (οἱ μικροί) rekende, te ergeren, d. i. van de zaak, die Jezus voorstond, af te schrikken. Het spraakgebruik van Marcus erkent men ook hier aan het gemis van eenige overgangspartikel vóór ἔφη, vs 38 [1]) (verg. Luc. IX : 49), en aan het imperf. ἐκωλύομεν [2]) (Luc. IX : 49 ἐκωλύσαμεν). Mattheus liet de pericoop waarschijnlijk weg, óf omdat hij den samenhang met het voorafgaande niet vatte, óf nog waarschijnlijker, om de ergernis, die het gedrag van den later beroemden Johannes en de berisping, hem door Jezus toegediend, bij den lezer kon verwekken. Opmerkelijk is hierbij, dat Mattheus, X : 2, ook den toenaam Boanerges, Mc. III : 17, wegliet, die denkelijk oorspronkelijk niet als eernaam, maar, met het oog op een soortgelijk gedrag als hier en Luc. IX : 51 gegeven, in de latere overlevering verloren ging. Misschien moet aan dezelfde oorzaak toegeschreven worden, dat Mattheus de bede om ter zijner rechter- en linkerzijde in zijne heerlijkheid plaats te nemen, niet rechtstreeks Johannes en Jacobus, Mc. X : 35, maar hunne moeder in den mond legt, Matth. XX 20.

Mc. XII : 41—44. Door de invoeging der strafrede, Matth. XXIII : 14—39, na Mc XII : 38—40, ging waarschijnlijk deze pericoop van het penningsken der weduwe in de redactie van het Mattheus-evangelie verloren [3]). Bij Marcus

[1]) Zie boven, bl. 133, 154. [2]) Bl. 165. [3]) Bl. 60.

behoort de pericoop tot de bijzonderheden van het tempelbezoek in de laatste dagen van Jezus' leven. Het spraakgebruik van Marcus erkent men in het gebruik van χαλκός (Lat. *aes*) in de beteekenis van geld, verg. Mc. VI : 8 [1]), aan πάντα ὅσα εἶχεν, Mc. X : 21 (verg. Matth. XIX : 21 τὰ ὑπάρχοντα); aan κατέναντι τοῦ γαζοφυλ. verg. XI : 2, XIII : 3 [2]) (Matth. XXI : 2 ἀπέναντι); aan het schilderachtige καθίσας, vs. 41, verg. Mc. II : 14, III : 32, 34, IX : 35 [3]).

Mc. XIV : 51, 52. Het verhaal van den jongeling, die Jezus bij zijne gevangenneming volgde, heeft alleen Marcus. De onbeduidendheid van het voorval waarborgt de echtheid des verhaals en was waarschijnlijk oorzaak van de weglating door Mattheus.

XXII.

Het dogmatisch karakter, waardoor zich het Mattheus-evangelie van Marcus onderscheidt.

Het kennelijk doel van het Mattheus-evangelie is: Jezus voor te stellen als den door het O. T. aangekondigden Messias. Dogmatische beteekenis heeft, in verband met dien toeleg, het geslachtregister van Jezus, dat van Jozef af tot aan Zerubbabel, van dezen door de rij der koningen van Juda tot David, en van David tot Abraham opklimt, I : 1—17. De schrijver legt hierbij groot gewicht op het heilige zevental (3 × 7), vs 17, slaat daartoe zelfs eenige geslachten over, vs 11, 12, en tracht de omstandigheid, dat Jezus, volgens

[1]) Verg. boven, bl. 98. [2]) Bl. 131. [3]) Bl. 189.

eene latere overlevering [1]), op buitengewone wijze, vs 18, geboren was, op te helderen niet slechts door verwijzing naar Jes. VII : 14, maar ook door de vermelding van vier vrouwen, Thamar, Rachab, Ruth en Bathseba, die ook langs ongewonen weg de moeders van den toekomstigen Messias geworden waren. Op de afkomst van Jezus uit David wordt ook later in dit evangelie nadruk gelegd, XII : 23, XV : 22, XX : 30, 31, XXI : 9, 15, en zelfs verraadt de redactie van Matth., XXII : 21 verv., met die van Mc. XII : 35 v. vergeleken, den toeleg, om te doen uitkomen, dat, zoo ook al de Messias Davids *heer* genoemd wordt, zijne afkomst uit David hierdoor niet wordt uitgesloten [2]).

Het geloof aan de Messianiteit van Jezus bracht voorts den schrijver er toe, om niet alleen plaatsen, die van den Messias verklaard werden, op gebeurtenissen in het leven van Jezus toe te passen, maar om zelfs hieraan, als profetische bron voor de historie, bijzonderheden te ontleenen, waarvan de gewone historische overlevering niets wist, maar die op grond van vermeende typen en profetieën met Jezus *moesten* hebben plaats gehad. Het gevolg van dit aprioristisch dogmatisme was de voorstelling van Jezus' geboorte te Bethlehem, volgens Mich. V : 1, en van andere bijzonderheden, waarbij de lotgevallen van Jezus, de kindermoord enz., naar die van het Israëlietische volk in Egypte, als type van den Messias, geteekend worden [3]).

De koningszoon uit David is voorts ook de Zoon van God, II : 15 (Hos. XI : 1), IV : 3, 6, XI : 27, XIV : 33, XVI : 16, XVII : 26, XXVII : 40, 43, XXVIII : 19, een titel, dien Jezus zich bij Marcus, met uitzondering van XIII : 32 (waarover later), niet geeft, en die bij dezen evangelist op zulke plaatsen bepaaldelijk niet gevonden

[1]) Bl. 23. [2]) Zie boven, bl. 154. [3]) Bl. 80—85.

wordt, waar Mattheus, XIV : 33, XVI : 16, en elders dien titel anderen in den mond legt. Opmerkelijk is, in verband hiermede, dat Jezus bij Marcus nergens van God spreekt als »*zijn* vader", met uitzondering alleen van VIII : 38 (verg. Luc. XII : 9), eene plaats, waarover later zal gehandeld worden, en daarentegen menigvuldige malen bij Mattheus. Zie X : 32, 33, XV : 13, XVI : 17, XVIII : 10, 14, 19, XXV : 34, XXVI : 53 (waar Marcus geen parallele plaatsen tegenover heeft); XII : 50 ὁ πατήρ μου ὁ ἐν οὐρανοῖς verg. met Mc. III : 35 : ὁ θεός; Matth. XX : 23 ἡτοίμασται ὑπὸ τοῦ πατρός μου, waar Mc. X : 40 alleen ἡτοίμασται heeft; Matth. XXIV : 36 εἰ μὴ ὁ πατήρ μου, waar Mc. XIII : 32 alleen ὁ πατήρ heeft; Matth. XXVI : 23 ἡ βασ. τοῦ πατρός μου, verg. met Mc. XIV : 25: ἡ βασ. τοῦ θεοῦ; Matth. XXVI : 39, 42 : πάτερ μου, verg. met Mc. XIV : 36 ἀββᾶ ὁ πατήρ. Zelfs de uitdrukking »*uw* Vader", waardoor het schijnen kan, dat Jezus God in bijzonderen zin *zijn* Vader noemt, bij Mattheus 21maal voorkomende, wordt bij Marcus slechts tweemaal aangetroffen, XI : 25 en 26, waar het echter, gelijk wij zullen aanwijzen, wegens ὁ ἐν τοῖς οὐρ., dat geen Marcinische term is, waarschijnlijk van later oorsprong is.

Was Jezus de Messias, de Zoon van God, dan rustte ook op hem en de zijnen niet de verplichting om schatting aan den tempel d. i. aan God, zijnen Vader te betalen. De vreemden betalen, maar de zonen zijn vrij, Matth. XVII : 26 [1]). Insgelijks lag het voor de hand, dat de dogmatische ergernis, genomen aan het feit, dat de Messias zou gedoopt zijn, en nog wel door zijn mindere, wordt weggenomen door de opmerking van Mattheus, dat Johannes eerst geweigerd had om hem te doopen en dit alleen gedaan had op uitdrukkelijk bevel van Jezus, III : 14, 15, en dat

[1]) Verg. bl. 51.

bij die gelegenheid niet Jezus, die zulk eene verklaring niet behoefde, maar Johannes uit den hemel onderricht werd, dat Jezus de Zoon van God was [1]). Uit christologische angstvalligheid verandert voorts Mattheus »den timmerman" Mc. VI : 3, in »*den zoon* des timmermans" XIII : 55; stelt voor de vraag van Jezus: »*wat noemt gij mij goed*"? Mc. X : 18, de woorden »*wat vraagt gij mij naar het goede?*" in de plaats, Matth. XIX : 17, en liet de op later christologisch standpunt aanstootelijke reis, door de broeders en moeder van Jezus ondernomen, om hem als een uitzinnige in verzekerde bewaring te nemen, Mc. III : 21, achterwege, Matth. XII : 22 [2]).

Tot de latere dogmatische voorstellingen in het Mattheus-evangelie behooren verder de uitdrukking »*dit* evangelie", t. w. het evangelie des kruises, XXVI : 13 (verg. Marc. XVI : 9 *het* evangelie) [3]), het dogmatisch glossema εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, Matth. XXVI : 28 [4]), de nadruk, die op het vooropgeplaatste περὶ πολλῶν gelegd wordt (verg. Mc. XIV : 24) [5]), het artikel vóór ἄρτον [6]), Matth. XXVI : 26 (verg. Mc. XIV : 22), en de sterkere beteekenis, die het *drinken* van den wijn, als symbool van de *gemeenschap* aan het bloed van Jezus, aan den laatsten maaltijd verkrijgt; zie πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες, Matth. XXVI : 27, waar Marcus, XIV : 33, eenvoudig ἔπιον schrijft [7]). Van eene persoonlijke heerschappij van den verheerlijkten Jezus is bij Marcus geen sprake. Daarentegen verhaalt Mattheus, dat Jezus aan de zijnen de innerlijke openbaring schenkt, dat God de Vader en hij de Zoon is, Matth. XI : 27 [8]), zijne tegenwoordigheid belooft, waar twee of drie tot de belijdenis van zijnen naam vergaderd zijn, XVIII : 20, in hemel en op aarde alle macht bezit, en met de zijnen is tot aan het einde der tegenwoordige eeuw, XXVIII : 19, 20.

[1]) Zie bl. 25. [2]) bl. 42. [3]) bl. 106.
[4]) bl. 107, 120, 156. [5]) bl. 171. [6]) bl. 129. [7]) bl. 49.

Wordt de latere voorstelling van Jezus' wederkomst zoowel bij Marcus, XIII : 26, als bij Mattheus, XXIV : 30, Jezus zelven in den mond gelegd, Mattheus gaat hierin zóó ver, dat hij de vraag der discipelen, wanneer het tijdstip zou daar zijn, dat, bij de toekomstige wereldcatastrophe, de prachtige tempel met zijne gebouwen en steenen niet meer zijn zou, verandert in de vraag der discipelen naar Jezus' persoonlijke wederkomst (parusie), XXIV : 3 [1]); van de prediking des *evangelies* aan alle volken, Mc. XIII : 10, de aankondiging maakt van Jezus' wederkomst (τοῦτο τὸ εὐαγγ.), XXIV : 14 [2]); nogmaals de parusie (eene uitdrukking, die Marcus nergens heeft) vermeldt, XXIV : 27 en 37; en in het beeld van den afwezigen en wederkeerenden heer des huizes, Mc. XIII : 34, *de wederkomst van Jezus* ziet geteekend, XXIV : 44. Ook het jongste gericht, door Jezus als den Messias te houden, heeft alleen Mattheus, VII : 22, 23, XVI : 27 en XXV : 31—46, en hij vindt de beschrijving van dit gericht zelfs in de gelijkenis van het onkruid tusschen de tarw, waarin, volgens hem, de maaiers de engelen en de oogst de komst van den zoon des menschen aanduiden, die zijne engelen zal uitzenden en de werkers der ongerechtigheid zal werpen in den oven des vuurs, terwijl de rechtvaardigen blinken zullen als de zon in het rijk van hunnen Vader, XIII : 36—43; verg. 49, 50 [3]).

Opmerking verdient in het algemeen, hoe de persoon van Jezus reeds bij Mattheus sterker dan bij Marcus op den voorgrond treedt. De zaaier van het goede zaad, die in de gelijkenis, IV : 14 en 26—29, niemand aanduidt en alleen tot de inkleeding behoort, wordt, in de verklaring van de alleen door Mattheus meegedeelde gelijkenis van het onkruid, *de zoon des menschen*, XIII : 37 [4]). Alleen Mattheus heeft de later gewone uitdrukking πιστεύειν εἰς ἐμέ,

[1]) Zie bl. 61. [2]) bl. 106. [3]) bl. 63. [4]) bl. 44.

XVIII : 6, waar Marcus, X : 42, alleen van πίστιν ἔχειν spreekt, terwijl mede alleén bij Mattheus de doop verbonden wordt aan de belijdenis van Jezus als den Zoon, XXVIII : 19, in vereeniging met die van den Vader en den H. Geest, in welke formule eene latere dogmatische ontwikkeling niet te miskennen valt [1]).

De woorden *na drie dagen opstaan*, Mc. VIII : 31, IX : 10, 23, X : 34, die door de discipelen niet begrepen werden en waarvan later, Mc. XVI : 1, de vrouwen noch de discipelen zich iets herinnerden, hadden oorspronkelijk, naar het schijnt, geene betrekking op de *lichamelijke* opwekking van Jezus *uit het graf*, al heeft de referent ze in dien zin opgevat (verg. Matth. XXVII : 63) [2]). In overeenstemming hiermee wordt het teeken van Jona, Matth. XII : 39, opgevat van het driedaagsche verblijf van Jona in den visch en als type voorgesteld van het driedaagsche verblijf van Jezus in het doodenrijk, XII : 40 [3]), en herinneren zich de overpriesters, dat Jezus zijne opstanding voorspeld had, Matth. XXVII : 63 [4]). Over Mc. XIV : 28 zal later gehandeld worden [5]). In het oog vallend is, dat Mattheus, nadat het geloof aan Jezus' opstanding ten derden dage in de christelijke gemeente was ontstaan, de uitdrukking μετὰ τρεῖς ἡμ. in τῇ τρίτῃ ἡμ. en ἀναστήσεται in ἐγερθήσεται veranderde, Matth. XVI : 21, XVII : 10, 23, XX : 19, ten einde profetie en uitkomst aan elkander te doen beantwoorden.

Eene dergelijke proef van tekstverandering *post eventum* levert Matth. XX : 19, waar ἀποκτείνειν, Mc. X : 34, voor σταυρῶσαι plaats maakt. Ook de aankondiging van den kruisdood, Matth. XXVI : 1, wordt, Mc. XIV : 1, niet gevonden.

[1]) Zie bl. 69, 70. [2]) bl. 100, 101. [3]) bl. 42.
[4]) bl. 67. [5]) bl. 64.

Mattheus legt voorts meer gewicht dan Marcus op de wonderen van Jezus. Hij ziet er, VIII : 17 (verg. Jes. LIII : 4), het bewijs in, dat Jezus de door de profeten aangekondigde Messias is, XII : 22, XXI : 14, 15, vermeldt, hoe de aanschouwers er door gestemd worden tot verheerlijking van God, »die zoo groote macht den menschen gegeven had", IX : 8 [1]) (verg. Mc. II : 12, VI : 51, VII : 37), en op grond daarvan hem erkennen voor den Zoon van God, XIV : 33 [2]) (verg. Mc. VI : 51), XXVII : 54 (verg. Mc. XV : 39) [3]). Dienovereenkomstig is inzonderheid het wonder der opstanding van Jezus bij Mattheus het *teeken* van zijne Messianiteit, XII : 40. Opmerkelijk is het mede, dat, waar volgens Marcus Jezus de schare *leerde*, VI : 34, X : 1 en deze *verbaasd stond over zijne leer*, XI : 18, Mattheus op de parallelle plaatsen hiervoor *genezingen* en *wonderen* (θαυμάσια) in de plaats stelt, XIV : 14, XIX : 10, XXI : 14, en, minder nadruk op de *leer* leggende, berichten van Marcus, dat Jezus *leerde*, wegliet [4]).

Eigenaardig is het voorts, hoe, vooral volgens Marcus, Jezus verbiedt van zijne wonderen te spreken, I : 34, III : 12, V : 45 (verg. Matth. IX : 26), Mc. VII : 36, VIII : 26 [5]), of waar hij aanspoort ze bekend te maken, dit doet, opdat men *aan God* de eer geve, V : 19. Bij Marcus inzonderheid zijn de genezingen bewijzen van Jezus liefdevol karakter (σπλαγχνισθείς), I : 41, IX : 22, en hangen samen met het *geloof* der lijders (b. v. X : 52, en Mc. V : 34, waar de bloedvloeiende vrouw, reeds vóórdat Jezus zich

[1]) bl. 178.
[2]) bl. 47.
[3]) Verg. bl. 158, 152.
[4]) bl. 190, 191.
[5]) Ook Mattheus vermeldt, XII : 16, verg. Mc III : 12, dat Jezus verbood, van de door hem volbrachte genezingen te spreken, doch acht het noodig, dit bericht opzettelijk te rechtvaardigen door een beroep op Jes. XLII : 1—4.

tot haar wendt, door haar geloof en niet, gelijk bij Mattheus, IX: 22, op het machtwoord van Jezus wordt genezen), zoodat Jezus zelfs geen wonderen doen *kan*, waar dat geloof ontbreekt, VI: 9 (verg. Matth. XIII: 58). Verder straalt bij Mattheus niet zelden de zucht door, om het wonder te vergrooten, zooals b. v. blijkt uit de verandering van κρατήσας, Mc. I: 31, *hij vatte haar bij de hand*, in ἥψατο, VIII: 15, *hij raakte hare hand aan*, of waar Mattheus bij den last aan de apostelen, X: 8, om démonen uit te werpen, Mc. VI: 7, het genezen voegt van *kranken* en van *melaatschen* (verg. Matth. IV: 24 met Mc. III: 8—11). Ook verzuimt Mattheus niet om, door de vermelding, dat onder de 5000, Mc. VI: 44 en VIII: 9, niet medegerekend waren *de vrouwen en de kinderen*, XIV: 21, XV: 38, het wonder nog sterker te doen uitkomen [1]), en te verhalen van den indruk, dien de *wonderen* op Golgotha, door hem alleen vermeld, op den hoofdman gemaakt hadden, XXVII: 51—54, waar het, volgens Mc. XV: 39, alleen diens verbazing wekt, dat Jezus met groote stem den geest gegeven had. De vijgeboom, Matth. XXI: 9, verdort *terstond*; volgens Marcus, XI: 14, zien de discipelen eerst *des anderen daags*, dat de boom verdord is. De opstanding van Jezus, die, volgens Marcus, zonder getuigen en in stilte plaats had, XVI: 4 verv., geschiedt bij Mattheus in tegenwoordigheid der vrouwen en der wachters, en wordt door de legende opgeluisterd, dat een engel, uit den hemel neergedaald, den steen had afgewenteld, en dat hierdoor eene aardbeving veroorzaakt was, XXVIII: 2.

Voorts is het duidelijk, dat in de verkorting der langere verhalen van Marcus, Mattheus hoofdzakelijk acht slaat op het *wonder*, en ten gevolge daarvan de bijomstandigheden

[1]) Verg. bl. 112.

overslaat[1]). Dat Mattheus het *zalven der zieken met olie*, Mc. VI : 13 en de twee wonderen, Mc. VII : 31—37 en VIII : 22—26, weglaat, kan, gelijk boven reeds werd opgemerkt[2]), toegeschreven worden aan het althans schijnbaar minder wondervol karakter, dat deze wonderen dragen.

Onderscheidt zich het Mattheus-evangelie door het profetisch bewijs voor Jezus' afkomst uit David en daarmee in verband staande Messianiteit en door den nadruk, op zijne wonderen gelegd, als een *joodsch-christelijk* geschrift, van het Marcus-evangelie, waar, met uitzondering van I : 1—4, waarover later, en van het onechte XV : 28, geen enkel dergelijk bewijs gevonden wordt; dezelfde richting straalt door in vele andere bijzonderheden, die alleen bij Mattheus voorkomen. Hiertoe behooren de invoeging, Matth. V : 18, 19[3]), Matth. XIX : 28[4]); de beperking der evangelieprediking tot Israël, X : 6, 23, XV : 24[5]); de benaming van God als den »God van Israël", XV : 31; de glossen καὶ νηστείᾳ, XVII : 21, achter ἐν προσευχῇ, Mc. IX : 29, en μηδὲ σαββάτῳ, Matth. XXIV : 20, achter χειμῶνος, Mc. XIII : 18.

Opmerkelijk is verder de joodsch-christelijke verheffing van het apostolaat, Matth. XVIII : 18, XIX : 28, XXVIII : 19, en, in verband daarmee, de weglating van pericopen of teksten, die het karakter van apostelen in een nadeelig licht plaatsen, Mc IV : 13, VI : 52, VIII : 17b en 18; vs 30, ἐπετίμησεν (verg. Matth. XVI : 20 διεστείλατο), Mc. IX : 6, 10, 32, 38—41, XIV : 40, alsook de inplaatsstelling der *moeder* van Zebedeus' zonen, Matth. XX : 20, voor hare zonen, Mc. X : 35 en de verzwijging hunner namen, Matth. XX : 24 (verg. Mc. X : 41)[6]). Was Petrus de hoofdapostel der joodsch-christelijke

1) Bl. 177—180. 2) bl. 197, 198. 3) Verg. bl. 30.
4) bl. 54. 5) bl. 36, 48. 6) bl. 55.

gemeente en Mattheus in de traditie haar schriftelijke woordvoerder, het Mattheus-evangelie onderscheidt zich door den voorrang, die aan Petrus boven de andere apostelen wordt toegekend en door de roeping van Mattheus tot het apostolaat, IX: 9 [1]). Petrus wordt op de apostellijst, X: 2, πρῶτος genoemd, 't welk, daar de evangelist bij tweetallen telt [2]) en geen δεύτερος of τρίτος volgt, van den eerste niet in *getal*, maar veeleer in *waardigheid* moet verklaard worden. Op Petrus zou Jezus zijne gemeente bouwen, XVI: 18. Aan Petrus worden, vs 19, de sleutels van het hemelrijk en de macht om te binden en te ontbinden toegezegd [3]), reeds vóórdat deze macht ook aan de overige apostelen, XVIII: 18, beloofd wordt. Tot Petrus, als den vertegenwoordiger van het gezelschap, komen de ontvangers van de tempelbelasting, XVII: 24 [4]). Petrus alleen bestaat het waagstuk om Jezus in het wandelen op de zee na te volgen, XIV: 29 [5]). Ook Matth. XV: 15 en XVIII: 21 komt Petrus voor als de woordvoerder der μαθηταί (verg. Mc. VII: 17). Dat Petrus »niet wist, wat hij zou antwoorden", Mc. IX: 6, laat Mattheus XVII: 4 weg, en kiest, in den waan, dat, Mc. II: 14, van eene aanstelling tot apostel sprake is [6]), den Joden-evangelist Mattheus, ter vervanging van Levi, uit het twaalftal, als waardig, dat zijne aanstelling, evenals die van Petrus, Andreas, Jacobus en Johannes, IV: 18—22, opzettelijk vermeld wordt, Matth. IX: 9. Nog merke men op, dat, terwijl de aposteltitel, Mc. III: 14 niet, en elders slechts eens, VI: 30, voorkomt, Mattheus op de parallelle plaats, X: 2, de namen der twaalf *apostelen* vermeldt (verg. Luc. VI: 13, waar Jezus zelf dezen ambtstitel aan de twaalve geeft). Hiertoe behoort

[1]) Bl. 95. [2]) bl. 137. [3]) bl. 49.
[4]) Zie bl. 51. [5]) bl. 47. [6]) bl. 95.

eindelijk, dat, waar Jezus, bij Marcus, behalve door de twaalve, nog door vele andere bijzondere discipelen omringd wordt, Mc. III : 34, IV : 10, Mattheus, op de parallelle plaatsen, alleen de twaalve (οἱ μαθηταί), XII : 49 en XIII : 10, vermeldt, en wellicht om dezelfde reden, VIII : 23, »de andere scheepkens", die, Mc. IV : 36, met Jezus afvoeren, heeft weggelaten [1]).

XXIII.

Latere toevoegsels in den canonieken tekst van Marcus.

Mc. I : 1—3. De woorden καθὼς γέγραπται κτέ, volgens de gewoonte in het N. T., Mc. IX : 13, XIV : 21, Matth. XXVI : 24, Joh. I : 23, VII : 38, XII : 14, Hand. XV : 15, Rom. II : 24, III : 4, 10, 2 Cor. IX : 9 enz., te verbinden met het voorafgaande ἀρχή en niet met ἐγένετο, vs 4, zijn apologetisch en gaan aan de verhalen van het tweede evangelie vooraf, ter rechtvaardiging van de wijze, waarop dit evangelie eerst met den doop van Johannes aanvangt en de daarmee in verband staande openbare werkzaamheid van Jezus. Zulk een apologetisch beroep op de Schrift wordt nergens elders bij Marcus dan op de onechte plaats XV : 28 aangetroffen, en schijnt dus van eene andere hand te zijn. Het opschrift onderstelt klaarblijkelijk een tijd, dat de evangelische geschiedenis niet meer (verg. Hand. I : 22 en X : 37), met den doop van Johannes, maar met de geboorte van Jezus aanving, en dus het bestaan van geschriften, als het

[1]) bl. 183, 190, 191.

canonieke Mattheus-evangelie. De apologeet verdedigt dit begin van het Marcus-evangelie, door de aanwijzing, dat, volgens de profetische schrift, het evangelie terecht met het optreden van den voorlooper van den Messias aanvangt. Hierbij komt in deze verzen de onzekerheid van den tekst, daar »de zoon van God", A E F G enz., in B D L zonder artikel »Zoon van God", in ℵ (Sinaït.) en eenige andere HSS. niet gelezen en zelfs het geheele 'I. X. υἱοῦ ϑεοῦ in nog andere weggelaten wordt. Ware »de Zoon van God" echt, dan is die eeretitel, uitgenomen Mc. XIII: 32, aan het tweede evangelie vreemd [1]). Voorts kan τοῦ εὐαγγ. hier nauwelijks anders verstaan worden dan in den lateren zin van »de evangelische geschiedenis", in welke beteekenis die uitdrukking in de latere opschriften en bij Justinus (ἀπομνημονεύματα ἃ καλεῖται εὐαγγέλια) [2]) voorkomt, vermits niet aan »het evangelie", opgevat als *de blijde boodschap* van *God*, Mc. I: 14, 15, VIII: 35, X: 29, XIII: 10, XIV: 9, of van »het koninkrijk", Matth. IV: 23, maar wel aan de evangelische *geschiedenis* een *begin* kan toegeschreven worden. Vermits nu, gelijk uit onze voorgaande opmerkingen gebleken is, het Marcus-evangelie, schier in alle opzichten, de prioriteit heeft vóór het Mattheus-evangelie, zoo kan dit opschrift, als wijzende op een tijd, waarin reeds evangeliën, als dat van Mattheus, het licht zagen, niet van denzelfden schrijver zijn, van wien de verdere inhoud van dit geschrift afkomstig is. Voorts blijkt de latere oorsprong van vs 1—3 ook hieruit, dat de auteur zich niet alleen, gelijk Mattheus, III: 3, op Jes. XL: 3, maar ook op Mal. III: 1 beroept, eene bewijsplaats, waarop de eerste evangelist niet verzuimd zou hebben zich insgelijks te beroepen, indien hij, met den overigen inhoud van Marcus, ook I: 1—3

[1]) Verg. boven, bl. 201, 202.
[2]) Apol. I: 66, 67.

gelezen had. Eindelijk strekken berichten als Mc. III:21 en VI:1 verv. ten bewijze, dat het Marcus-evangelie oorspronkelijk zonder een verhaal van de geboortewonderen het licht zag [1]). Dat de canonieke Marcus, evenals b. v. Marcion, geacht zou moeten worden, om gnostieke vooringenomenheid tegen Jezus' menschelijke afkomst, de geboortegeschiedenis uit Mattheus te hebben weggelaten, is eene onderstelling, die zoowel door het beroep op het O. T. als door het anti-docetisch karakter van zijn geschrift weerlegd wordt.

Uit dit alles blijkt dus, dat aan den canonieken Marcus een ouder geschrift, ook door Mattheus gebruikt, ten grondslag heeft gelegen, en dat dit oudere geschrift begon met de woorden, Mc. I:4: »Johannes de Dooper (ὁ βαπτίζων) trad op, predikend in de woestijn", of, volgens andere HSS., die ὁ vóór βαπτίζων weglaten en καί vóór κηρύσσων plaatsen: »Johannes trad op in de woestijn doopende en predikende enz." [2]).

Mc. I:4 (verg. Matth. III:2). Εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. Misschien eene latere glosse (verg. Hand. II:38).

Mc. I:9. Ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις. Zulk eene tijdsbepaling valt niet in den trant van Marcus, bij wien de verhalen gewoonlijk zonder onderlingen samenhang op zich zelve staan [3]). Proto-Marcus schreef waarschijnlijk: καὶ ἦλθεν ὁ Ἰησ. (verg. vs 14).

Mc. I:15. De woorden: καὶ ἤγγικεν ἡ βασ. τοῦ θεοῦ· μετανοεῖτε schijnen ontleend aan Mattheus, IV:17, die, uit

[1]) Zie boven, bl. 20, 22.

[2]) De lezing ὁ βαπτίζων schijnt de voorkeur te verdienen, wegens VI:14, waar insgelijks Johannes ὁ βαπτίζων heet. Ook VI:25, gebiedt de consequentie met L βαπτίζοντος te lezen, en misschien VIII:28 τὸν βαπτιστήν voor latere interpolatie te houden. In de oudste teksten heet de voorlooper meestal nog alleen Johannes, Matth. XI:4, 7, 13, 18, XXI:25, Mc. II:18, VI:18, X:32.

[3]) Verg. boven, bl. 19, 39, 42, 50, 51, 70.

zucht om de prediking van Jezus aan die van Johannes gelijkvormig te maken [1]), Jezus met dezelfde woorden als Johannes, III : 2, zijne prediking laat aanvangen. Daar ἤρξατο, Matth. IV : 17, aan Marcus eigen is op plaatsen, waar Mattheus dit woord niet heeft [2]), is het waarschijnlijk, dat ook Proto-Marcus na Γαλιλαίαν, vs 14, schreef: καὶ ἤρξατο κηρύσσειν en dat κηρύσσων aan Deutero-Marcus moet toegeschreven worden. Ook kan de vraag ontstaan, of niet wellicht de paulinische uitdrukkingen ὅτι πεπλήρωται ὁ καιρός (Gal. IV : 4), en πιστεύετε ἐν τῷ εὐαγγελίῳ van later oorsprong zijn. Is λέγων, vs 15, volgens א, onecht, dan sluit het recitatieve ὅτι minder goed aan het voorafgaande. Mocht deze onderstelling juist zijn, dan schreef Proto-Marcus eenvoudig: ἤρξατο κηρύσσειν τὸ εὐαγγέλιον τοῦ θεοῦ. De tegenstelling van Jezus met Johannes wordt dan deze: »Johannes predikte een doop van- of tot-bekeering"; »Jezus predikte het evangelie Gods."

Mc. I : 28. Τῆς Γαλιλαίας. Waarschijnlijk eene aanteekening van Deutero-Marcus, ten behoeve van lezers, die buiten Palestina woonden. Proto-Marcus schreef in dit geval alleen: τὴν περίχωρον (verg. Luc. IV : 37).

Mc. I : 29. Ἦλθον. Deze lezing is waarschijnlijk toe te schrijven aan Deutero-Marcus. Het subject van ἦλθον zijn (verg. I : 16, 19), Jezus, Simon, Andreas, Jacobus en Johannes. Men oordeele, of Marcus heeft kunnen schrijven: »zij (Jezus, Simon, Andreas, Jacobus en Johannes) kwamen in het huis van Simon en Andreas met Jacobus en Johannes." Proto-Marcus schreef waarschijnlijk ἦλθεν (verg Matth. VIII : 14.)

Mc. I : 34b. + Καὶ οὐκ ἤφ. — αὐτόν. (?)

Mc. I : 44. Περὶ τοῦ καθαρισμοῦ σου. Glossema, ten behoeve van niet-joodsche lezers (verg. Matth. VIII : 4.)

[1]) Verg. boven, bl. 116—118. [2]) Zie boven, bl. 149, 150.

Mc. II : 8. Τῷ πνεύματι αὐτοῦ. Glossema, om te doen zien, dat Jezus het niet van elders maar uit zichzelven wist, (verg. Matth. IX : 4.)

Mc. II : 9. Τῷ παραλυτικῷ. Glossema, met het oog op vs 5 (verg. Matth. IX : 5). Ook vs 9b schijnt ἆρον τὸν κράβαττόν σου later ingeslopen, wegens vs 11 (verg. Matth. IX : 5.

Mc. II : 14. Τὸν τοῦ Ἀλφαίου. Waarschijnlijk glossarisch (verg. Luc. V : 27). Misschien hield Deutero-Marcus, mede in den waan, dat Levi tot apostel gekozen was [1]), hem voor Jacobus, *den zoon van Alpheus*, III : 18.

Mc. II : 15b. Ἦσαν γὰρ πολλοί. Onnoodige herhaling van πολλοί, vs 15a. Tot de parenthese behoort niet καὶ ἠκολούθουν (αὐτῷ ℵ B L Δ), daar deze woorden verbonden moeten worden met καὶ οἱ γραμμ. [2]).

Mc. II : 17b. Οὐκ ἦλθον καλέσαι — ἁμαρτωλούς. Deze woorden hebben het voorkomen van een dogmatisch glossema. Vermoedelijk voegde Deutero-Marcus deze woorden uit Matth. IX : 13 aan den tekst van Proto-Marcus toe. Lucas, V : 32, breidde dit gezegde nog verder uit door de bijvoeging van εἰς μετάνοιαν.

Mc. II : 26. Ἐπὶ Ἀβιάθαρ ἀρχιερέως. Een glossema, in strijd met 1 Sam. XXI : 1, volgens welk bericht niet Abjathar, maar diens vader Achimelech destijds hoogepriester was (verg. Matth. XII : 4 en Luc. VI : 4).

Mc. II : 26. Καὶ ἔδωκε καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ οὖσιν. Glossema, met het oog op vs 25a (verg. Matth. XII : 4).

Mc. III : 16. Waarschijnlijk is de tekst bedorven. Lees: Σίμωνα, καὶ ἐπέθηκεν ὄνομα αὐτῷ κτέ (verg. vs 17 en Luc. VI : 14).

Mc. III : 23. + ἐν παραβολαῖς (verg. Matth. XII : 25).

Mc. III : 30. Ὅτι ἔλεγον· πνεῦμα ἀκάθαρτον ἔχει. Glosse-

[1]) Verg. boven, bl. 95, 193, 195. [2]) bl. 182.

ma, om te verklaren, waarom de lastering tegen Jezus, vs 22, eene lastering tegen den H. Geest was, vs 29. Meer voldoende dan deze opheldering, die wegens Mc. III : 22 overbodig was, zijn de woorden van Jezus, Matth. XII : 27, 28, die Deutero-Mattheus uit de spreukverzameling (Proto-Mattheus) aan Proto-Marcus toevoegt.

Mc. III : 32. Καὶ αἱ ἀδελφαί σου. Ingevoegd, in strijd met vs 31 en 33, wegens vs 35, waaruit de glossator aanleiding nam, om ook van de komst der zusters van Jezus te gewagen (verg. Matth. XII : 47 en Luc. VIII : 20).

Mc. IV : 11. Τοῖς ἔξω. Glossema. (Verg. 1 Cor. V : 12, 13).

Mc. IV : 39, 40. Bij Mattheus gaat de bestraffing van der discipelen ongeloof aan het bedaren van den storm vooraf; bij Marcus heeft het omgekeerde plaats. De tekst van Mattheus schijnt hier oorspronkelijker dan die van Marcus. Jezus bestraft eerst hun ongeloof, dit is de hoofdzaak, en doet eerst daarna den storm bedaren. Aan de omgekeerde volgorde erkent men den tweeden redactor, voor wien het wonder hoofdzaak is [1]).

Mc. V : 1. Τῆς θαλάσσης. Glossema, ten behoeve van buitenlandsche lezers. Mattheus, VIII : 28, alleen: τὸ πέραν.

Mc. V : 7 + Τοῦ ὑψίστου. Verg. Matth. VIII : 29.

Mc. V : 9. Ὅτι πολλοί ἐσμεν. Epexegese van λεγιών.

Mc. V : 13 + Ἐν τῇ θαλάσσῃ (verg. Luc. VIII : 39).

Mc. V : 13 + Ὡς δισχίλιοι (verg. Matth. VIII : 32) (?).

Mc. V : 14. Οἱ βόσκοντες + αὐτούς (verg. Matth. VIII : 33) [2]).

Mc. V : 15. Τὸν ἐσχηκότα τὸν λεγιῶνα. Glossema, met het oog op vs 9 (verg. Luc. VIII : 35.)

Mc. V : 16. Καὶ περὶ τῶν χοίρων. Een plat glossema,

[1]) bl. 206—208. [2]) bl. 110, 111.

waarbij op het gebeurde met de zwijnen de meeste nadruk gelegd wordt, en dat daarenboven in de constructie aan het voorafgaande niet wel sluit (verg. Luc. VIII:36).

Mc. V:22, 35. Εἷς τῶν ἀρχισυναγώγων. Er bestaat geen reden, waarom Matthens voor »den overste der synagoge" den algemeenen naam »overste" (ἄρχων) zou gekozen hebben. De kwalificatie bij Marcus onderstelt, in strijd met Mc. I:21, 29 en Matth. XII:9, dat er te Capernaüm meer dan éëne synagoge was. Waarschijnlijk las de glossator in Proto-Marcus ἄρχων εἷς en duidde dien overste nader aan, als overste van een der synagogen [1]).

Mc. V:25. Γυνή τις (verg. Matth. IX:20). Proto-Marcus zou μία geschreven hebben (verg. Mc. XII:42, XIV:66).

Mc. V:30. Ἐπιγνοὺς ἐν ἑαυτῷ τὴν ἐξ αὐτοῦ δύναμιν ἐξελθοῦσαν. Eene subjectieve opmerking van den wonderzuchtigen redactor, die hierin de reden zocht, dat Jezus, na door de vrouw aangeraakt te zijn, zich omkeerde, in verband met de vraag der discipelen, vs 31. Neem deze woorden weg, en het feit, dat Jezus, met eene bepaalde bedoeling vastgehouden aan zijn kleed, omzag, wordt, ook niettegenstaande de schare hem drong, zeer natuurlijk [2]).

Mc. V:34b. Καὶ ἴσθι — μαστιγός σου. Matte herhaling van vs 29. Verg. Matth. IX:22, die aan den oorspronkelijken tekst een ander slotwoord toevoegde [3]).

Mc. V:36 + τὸν λόγον λαλούμενον (verg. Luc. VIII:49).

Mc. V:41. Ὅ ἐστι μεθερμ. Τὸ κορ. — ἔγειρε. Vertaling van de Arameesche woorden, ten behoeve van buitenlandsche lezers. Verg. Mc. III:17b.

Mc. VI:2 + ἡ δοθεῖσα τούτῳ en + τοιαῦται αἱ διὰ τῶν χειρῶν αὐτοῦ γινόμεναι. Mat Glossema. (Verg. Matth. XIII:54).

Mc. VI:4. Καὶ ἐν τοῖς συγγενέσιν αὐτοῦ. Glosse, uit zucht

[1]) Verg. bl. 35, 98. [2]) Verg. boven, bl. 179.
[3]) bl. 123.

naar volledigheid: *vaderland*, *maagschap*, *huisgenooten* (verg. Matth. XIII : 57).

Mc. V : 5b. Εἰ μὴ — ἐθεράπευσεν. Deze uitzondering verlamt den zin en strijdt met οὐκ οὐδεμίαν, vs 5a. De woorden schijnen glossarisch, evenals πολλάς, Matth. XIII : 58. Dat Jezus geene teekenen doen *kon*, was licht voor beiden, zoowel voor Deutero-Mattheus als voor Deutero-Marcus, aanstootelijk.

Mc. VI : 8. Μὴ ἄρτον. Glossema, bij Mattheus reeds vervat in μὴ πήραν, waarin men het benoodigde brood meenam.

Mc. VI : 8. Εἰ μὴ ῥάβδον μόνον en ἀλλὰ ὑποδεδεμένους σανδάλια. Volgens Matth. X : 11 en Luc. IX : 3, X : 3 en XXII : 35, mochten de discipelen niets medenemen, zelfs geen staf of schoenen. Deutero-Marcus vond dit verbod vreemd en meende, dat de discipelen althans van een staf en schoenen moesten voorzien zijn. De woorden ὑποδεδ. σανδ. passen daarenboven in de constructie niet, daar men vruchteloos vraagt, waar de accusativus hier van daan komt. Proto-Marcus schreef waarschijnlijk: μὴ ῥάβδον, μὴ πήραν, μὴ εἰς ζώνην χαλκόν καὶ (παρήγγειλεν αὐτοῖς, zie vs 8) μὴ ἐνδύσησθε δύο χιτῶνας [1]).

Mc. VI : 14. Ἔλεγεν. De oorspronkelijke tekst had ἔλεγον, afhankelijk van γάρ (verg. Luc. IX : 7). Wat *Herodes* zeide, volgt eerst vs 16. Proto-Marcus schreef: »en de koning Herodes hoorde het, want zijn naam was openbaar geworden en ze zeiden (men zeide): Johannes de dooper enz. en anderen zeiden enz. Herodes nu, dit (d. i. deze verschillende gevoelens) hoorende, zeide: dien *ik* onthoofd heb, Johannes, die is opgestaan"!

Mc. VI : 17. Φιλίππου. Onhistorisch glossema. De broeder van Herodes Antipas, hier bedoeld, was diens ambtelooze

[1]) Verg. bl. 99.

broeder, die, te Rome woonachtig, bij Josephus met geen anderen dan den geslachtsnaam *Herodes* wordt aangeduid [1]), en wel niet, tegen alle gewoonte aan, denzelfden eigennaam zal gedragen hebben, als Herodes Antipas' andere broeder, Philippus de viervorst. Deutero-Marcus wilde hier ophelderen, maar verwarde de beide broeders. Mattheus, die, XIV : 3, naar de waarschijnlijke lezing van D. Tisch. ed. 7, Φιλίππου achter ἀδελφοῦ niet heeft, behield hier den oorspronkelijken tekst.

Mc. VI : 17. Ὅτι αὐτὴν ἐγάμησεν. Glossema, ter opheldering, waarom Herodes, *wegens zijne vrouw*, Johannes gevangen had doen nemen. Moesten deze woorden dienen om het feit in het licht te stellen, dat Herodes zijns broeders vrouw getrouwd had, dan waren zij overbodig, wegens vs 4. Moesten zij dienen, om reden te geven, waarom Herodes er toe kwam om Johannes gevangen te nemen, dan was die reden in strijd met vs 19 en 20. Herodes toch liet Johannes gevangen nemen, niet omdat hij zijns broeders vrouw getrouwd had, maar omdat Johannes zich tegen dit huwelijk verzet had en Herodes zich wreken wilde op den boetgezant. De woorden διὰ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ beteekenden in het oorspronkelijk geschrift: Herodes nam hem gevangen *om zijne vrouw*, d. i. niet *uit zich zelven*, maar omdat zijne vrouw hem daartoe aangezet had, welk bericht ook door Mattheus verkeerd werd overgebracht, XIV : 5. Deze verklaring wordt ondersteund door ἐνεῖχεν αὐτῷ, Mc. VI : 9. Herodias namelijk had niet alleen Herodes weten te bewegen den boetprediker *gevangen te nemen*, maar hield er daarenboven op aan, dat hij hem *dooden* zou.

Mc. VI : 18. Ἔχειν τὴν γυναῖκα τοῦ ἀδελφοῦ σου. Mattheus hield zich aan 't oorspronkelijk ἔχειν αὐτήν. Deutero-Mar-

[1]) Antt. XVII : 1, 2. XVIII : 5, 4.

cus gaf, als commentator, de reden op, wáárom Johannes dit gezegd had, t. w., omdat Herodias de vrouw zijns broeders was.

Mc. VII: 2. Τοῦτ' ἔστιν ἀνίπτοις. Verklaring van κοιναῖς, ten behoeve van niet-Palestijnsche lezers.

Mc. VII: 2—4. Historische opheldering, ten gevalle van buitenlandsche lezers.

Mc. VII: 11. Ὅ ἐστι δῶρον. Verklaring van κορβᾶν, ten gevalle van buitenlandsche lezers.

Mc. VII: 26. Ἡ δὲ γυνὴ ἦν Ἑλληνίς, Συρα Φοινίκισσα τῷ γένει. De parenthese sluit in den samenhang niet zeer goed en schijnt eene verklaring van het voor buitenlandsche lezers onverstaanbare Χαναναία, Matth. XV: 22. Daarentegen liet Deutero-Marcus, na vs 26, waarschijnlijk weg het voor heiden-christenen aanstootelijke: ὁ δὲ οὐκ ἀπεκρίθη αὐτῇ λόγον, alsmede het woord der discipelen, vs 23, waarin, na de verwijdering van het joodsch-christelijk bijvoegsel, Matth. vs 24 [1]), de eigenlijke beteekenis van ἀπόλυσον αὐτήν, Matth. vs 23, »zend haar weg", d. i. zeg, dat zij weg gaat (verg. Mc. VI: 45, VIII: 9), in plaats van de gewone verklaring »help haar, doe haar zin", tot haar recht komt. Verder liet Deutero-Marcus uit Proto-Marcus ook Matth. XV: 25 weg, verplaatste, ten gevolge der weglating van Matth. 23, het bij Mattheus na vs 22 een climax vormende προσέπεσεν πρὸς τοὺς πόδας αὐτοῦ (Matth.: προσεκύνει αὐτῷ) naar voren, Mc. 25, en verzachtte de schijnbaar harde uitdrukking οὐκ ἔξεστι λαβεῖν — κυναρίοις, Matth. vs 26, waarmee Jezus de vrouw op de proef stelde, door de bijvoeging van »laat *eerst* de kinderen verzadigd worden", Mc. 27a. Deze woorden verraden hun lateren oorsprong, doordat zij in strijd zijn met Mc. 27b. Was het toch ongeoorloofd, het brood der kinderen te geven aan

[1]) Zie boven, bl. 48.

de honden, en werden deze dus uitgesloten, dan is hiermee in strijd de toezegging, dat *eerst* de kinderen en dan de honden eten zouden, zoodat deze, ofschoon *later* etende, echter *niet uitgesloten* werden. Ook met het antwoord der vrouw rijmt Mc. vs 27ᵃ kwalijk. Stond er oorspronkelijk, zooals Mattheus heeft, dat het niet geoorloofd was het brood der kinderen te geven aan de *honden*, dan past hierop zeer goed het antwoord: »ja Heer", gij hebt gelijk, ons honden te noemen, maar dit behoeft u niet te verhinderen mij te helpen, of, volgens eene andere verklaring: »ja wel (is dit geoorloofd) (in welk geval de vrouw zich verstout Jezus tegen te spreken), want (καὶ γὰρ) zijn wij ook slechts honden, zoo eten deze immers, al is het dan ook niet *aan* maar *onder* tafel, mee van de brokken der kinderen" Leest men echter, volgens Mc. 27ᵃ: »laat *eerst* de kinderen verzadigd worden enz. en later zullen de honden hunne beurt krijgen", dan past de pleitrede der vrouw, ter verdediging van het recht ook der honden om mee te eten, minder goed op het woord op Jezus, daar in dit geval de honden niet uitgesloten waren, en de tijdelijke prioriteit der kinderen (d. i. van Israël) als feit onbetwistbaar was (verg. Matth. XX : 1 verv.) [1]).

De gemeenschappelijke tekst, die zoowel aan het verhaal van Mattheus als aan dat van Marcus ten grondslag lag, en door Mattheus van het joodsch-christelijke (zie Matth. 24), door Deutero-Marcus van het heiden-christelijke standpunt (Mc. 26), werd gecommentariëerd, kan, na de hier gemaakte opmerkingen, op deze wijze worden vastgesteld:

»En van daar opstaande, vertrok hij naar den kant van Tyrus. En toen hij in een huis was ingegaan, wilde hij niet, dat iemand het vernam; doch hij kon niet verborgen blijven. Maar zoodra eene vrouw, eene Cananeesche

[1]) Verg. bl. 99, 100.

(Matth. XV : 22), van hem hoorde, wier dochterken een onreinen geest had, kwam zij en (del. καί, Mc. 26) bad hem, dat hij den démon uit hare dochter mocht uitwerpen. Doch hij (Matth. vs 23) antwoordde haar geen woord. En de discipelen kwamen tot hem en baden [1]) hem, zeggende: zend haar weg, want zij roept ons achterna. Doch zij kwam (Matth. 25) en viel voor zijne voeten neder, zeggende: Heer, help mij! En hij (Mc. 27) zeide tot haar: Het is niet geoorloofd het brood der kinderen te nemen en het den hondekens voor te werpen. En zij antwoordde en zeide tot hem: Ja, heer! want ook de hondekens onder de tafel eten van de brokken der kinderen. En hij zeide tot haar: Om dezes woords wil, ga heen; de démon is van uwe dochter uitgevaren".

Aan deze pericoop voegden beide evangelisten op hunne wijze als slotwoord toe, dat de lijderes genezen was, Matth. 29 [2]) en Mc. 30.

Mc. VII : 33. Ὅ ἐστι Διανοίχθητι. Vertaling van ἐφφαθά, ten behoeve van buitenlandsche lezers.

Mc. VIII : 10. + Μετὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ. Verg. Matth. XV : 39.

Mc. VIII : 19 en 20. De woorden λέγουσιν αὐτῷ Δώδεκα en καὶ λέγουσιν αὐτῷ Ἑπτά verlammen den zin, daar het antwoord niet verlangd, maar in de vraag zelve ondersteld wordt.

Mc. VIII : 31 + ἀποδοκιμασθῆναι. Verg. Matth. XVI : 24.

Mc. VIII : 35 + καὶ τοῦ εὐαγγελίου. Verg. Matth XVI: 25. Eene glosse, die zeer juist doet opmerken, dat Jezus niet zijn *persoon* als zoodanig, maar in zijn persoon zijne *zaak* bedoelt. Hetzelfde geldt van Mc. X : 29, verg. met Matth. XIX : 29.

Mc. VIII : 38[b]. De woorden ἐν τῇ γενεᾷ ταύτῃ τῇ μοιχα-

[1]) Aan het imperfectum erkent men den stijl van Marcus. Zie bl. 165.

[2]) Zie boven, bl. 123.

λίδι καὶ ἁμαρτωλῷ staan hier, als uitdrukking van het *diesseits*, voor hetgeen elders heet ἐν τῷ νῦν αἰῶνι, en vormen eene tegenstelling met ὅταν ἔλθῃ, vs 38c. Onwaarschijnlijk is het, dat Jezus of dat zelfs de oudere evangeliën-redactie het gansche geslacht van Jezus' tijdgenooten, dus ook de vromen ingesloten, met dezen naam zou bestempeld hebben. De woorden schijnen ontleend aan Matth. XII: 39, waar zij, zonder lidwoord, alleen gebezigd worden van een bepaald soort van menschen, en zijn hier ingevoegd om eene tegenstelling te vormen met de toekomstige periode (ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ), IX : 1.

Mc. IX : 1. Ἐληλυθυῖαν ἐν δυνάμει. Een glossema, dat Lucas, IX : 27, als overbodig wegliet.

Mc. XI : 3. Οἷα γναφεὺς — λευκᾶναι. Platte paraphrase van het dichterlijke ὡς τὸ φῶς, Matth. XVII : 2.

Mc. IX : 5 + Ἀποκριθείς en + ἦσαν. (Verg. Matth. XVII : 3, 4)[1]).

Mc. IX : 37b. Καὶ ὃς — τὸν ἀποστείλαντά με. Eene latere uitbreiding van het gezegde van Jezus, ontleend aan Matth. X : 40 (verg. Matth. XVIII : 5).

Mc. IX : 41. Deze woorden passen, vooral wegens ὑμᾶς, waarvoor men τινα zou verwachten, niet in den samenhang, en werden terecht door Lucas, IX : 50, weggelaten. Waarschijnlijk werden zij insgelijks ontleend aan Matth. X : 42, waar, in plaats van ὑμᾶς, het meer passende ἕνα τῶν μικρῶν τούτων gelezen wordt, dat denkelijk de aanleiding was, dat Deutero-Marcus ze aan het gesprek over de οἱ μικροί, vs 37 en 42, toevoegde.

Nog valt hier op te merken, dat, in den tekst van Marcus, de woorden van Mattheus εἰς ὄνομα μαθητοῦ, d. i. *om in hem een leerling te eeren*, d. i. in zijne hoedanigheid van leerling (verg. εἰς ὄνομα προφήτου en εἰς ὄν. δικαίου,

[1]) bl. 124—126.

Matth. X:41 en voorts Matth. XVIII:20, εἰς τὸ ἐμὸν ὄνομα, XXVIII:19, εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρός κτέ, 1 Cor. I:13, εἰς τὸ ὄν. Παύλου) duidelijkshalve met het eerst later gebruikelijke ὅτι Χριστοῦ ἐστέ (verg. 1 Cor. I:12) zijn verwisseld, en dat de glossator, na μαθητοῦ in ὅτι Χρ. ἐστέ veranderd te hebben, vergat ἐν ὀνόματι te schrappen, waaruit de onverstaanbare tekst ontstond, »in (den) naam, omdat gij van Christus zijt". Eindelijk valt in het oog, dat *Christus* als eigennaam, zonder artikel hier voorkomende, nergens in de evangeliën Jezus in den mond gelegd wordt, dan alleen Matth. XXIII:10 (verg. vs 8) [1]) en Joh. XVII:3.

Mc. IX:48—50. Gelijk Deutero-Mattheus achter γέενναν, XVIII:2, uit V:22 τοῦ πυρός invoegde [2]), kan Deutero-Marcus geacht worden, achter dit woord, naar Jes. LXVI:24, gevoegd te hebben: »waar hun worm niet sterft en het vuur niet wordt uitgebluscht", en insgelijks door »het onuitblusschelijk vuur" het woord γέεννα gecommentariëerd te hebben.

Mc. X:2. + Ἀνδρί (verg. Matth. XIX:3). De latere redactor, die in vs 9 tegen Mattheus den oorspronkelijken tekst behield [3]), liet echter ten onrechte de woorden κατὰ πᾶσαν αἰτίαν, Matth. XIX:3, achterwege. De Farizeërs toch, tusschen de leer van Hillel en die van Schammai, op het punt der echtscheiding, verdeeld, vroegen aan Jezus, of men alleen *in zekere gevallen*, dan wel *om elke oorzaak*, zijne vrouw mocht wegzenden. Jezus daarentegen plaatst zich op het ideale standpunt en keurt de echtscheiding op zich zelve, evenals het doen van een eed, Matth. V:33—37, af, ofschoon hij de practische noodzakelijkheid van het Mozaïsch voorschrift (πρὸς τὴν σκληροκαρδίαν ὑμῶν) erkent [4]).

[1]) Verg. boven, bl. 60.
[2]) bl. 52.
[3]) bl. 112.
[4]) Zie boven, bl. 102.

Mc. X : 11 + ἐπ' αὐτήν (verg. Matth. XIX : 9).

Mc. X : 12. Καὶ ἐὰν — μοιχᾶται. Deze woorden kunnen niet oorspronkelijk zijn. De bevoegdheid der vrouw om haren man zijn afscheid te geven behoort tot de Grieksche en Romeinsche zeden (verg. 1 Cor. VII : 13), maar bestond bij de Joden niet (Deut. XXIV : 1 ; Joseph. Ant. XV : 7, 10). Matth. heeft, XIX : 9, dit bijvoegsel niet.

Mc. X : 21. Ἄρας τὸν σταυρόν. Dit woord, een duplicaat van Mc. VIII : 34, staat hier niet op zijne plaats. Verg. Matth. XIX : 21.

Mc. X : 24 + Ἀποκριθείς. (Verg. Matth. XIX : 23) [1]).

Mc. X : 29. + Καὶ ἕνεκεν τοῦ εὐαγγ. (Verg. het aangeteekende op Mc. VIII: 35).

Mc. X : 27. Πάντα γὰρ δυνατά ἐστι παρὰ τῷ θεῷ. Een glossema, aan Matth. XIX : 26[b] ontleend.

Mc. X : 30. De woorden οἰκίας — διωγμῶν hebben het voorkomen van eene glosse op ἑκατονταπλασίονα, naar vs 29 gevormd. Voor eene geestelijke opvatting is ἀγρούς niet vatbaar, en de *vervolgingen*, hier vermeld, wijzen op een later tijdperk.

Mc. X : 32. Τὰ μέλλοντα αὐτῷ συμβαίνειν past hier spraakkunstig niet, daar het recitatieve ὅτι hier het object van λέγειν aanduidt.

Mc. X : 35 + με ποιῆσαι ὑμῖν. (Verg. Matth. XX : 21) [2]).

Mc. X : 38 + αὐτοῖς. (Verg. Matth. XX : 22) [3]).

Mc. X : 46. Ὁ υἱὸς Τιμαίου. Vertaling van Bartimeus, ten behoeve van vreemde lezers.

Mc. XI : 2 + εἰσπορευόμενοι εἰς αὐτήν. (Verg. Matth. XXI : 2.

Mc. XI : 2: »waarop niemand der menschen heeft gezeten." Had deze opmerking in de gemeenschappelijke bron gestaan, dan zou Mattheus, evenmin als Lucas, XIX : 30, haar

[1]) bl. 126. [2]) bl. 112. [3]) bl. 114, 115.

hebben weggelaten, XXI: 2. Men vergelijke Mc. XV: 46 met Matth. XXVII: 60, waar het juist Mattheus is, die op de bijzonderheid »een *nieuw* graf", die Mc. XV: 46 niet gevonden wordt, gewicht legt.

Mc. XI: 1. Εἰς Βηθανίαν. De ware lezing Βηθφαγή bewaarde Mattheus, XXI: 1. Deutero-Marcus, die deze plaats niet meer kende, stelde Bethanië voor Bethphagé in de plaats. Zie Orig. Comm. in Matth. t. XVI, c. 14 en 17.

Mc. XI: 5, 6. Τί ποιεῖτε τοῦτο; Glossarische omschrijving van τι, Matth. XXI: 3.

Mc. XI: 5, 6. De redactor tracht hier de uitkomst in letterlijke overeenstemming te brengen met vs 3. (Verg. de redactie van Mattheus, XXI: 6).

Mc. XI: 7. + πρὸς τὸν Ἰησ. (Verg. Matth. XXI: 7).

Mc. XI: 10ª. Uitbreiding van Matth. XXI: 9.

Mc. XI: 13. Ὁ γὰρ καιρὸς οὐκ ἦν σύκων. Een gedachteloos glossema, waaraan niet dan door eene gedwongen verklaring een gepaste zin te geven is. (Verg. Matth. XXI: 19).

Mc. XI: 14. + Ἀποκριθείς. (Verg. Matth. XXI: 19).

Mc. XI: 14. De optativus φάγοι, waardoor het woord van Jezus eene verwensching wordt, is minder oorspronkelijk dan οὐ μηκέτι ἐκ σοῦ καρπὸς γένηται, Matth. XXI: 19, wat als profetie is aan te merken. Over deze woorden zal later meer gezegd worden.

Mc. XI: 17. De woorden πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν, die bij Deutero-Jesaia, LVI: 7, gelezen worden en dáár in den samenhang op hunne plaats zijn, hebben, voor het doel, dat Jezus zich *hier* voorstelt, niet de minste kracht. Had men den tempel tot een *handelshuis* verlaagd, Jezus leert, met een beroep op de Schriften, dat de tempel »een huis des *gebeds*" zijn moest. Dat hij dit voor *alle volken* zijn zou, deed *hier* niets ter zake. Deutero-Marcus vertoont hier, gelijk elders, eene heiden-christelijke tendentie.

Mc. XI : 27. Οἱ γραμματεῖς. Glosse, uit zucht tot volledigheid ontstaan. (Verg. Matth. XXI : 23).

Mc. XI : 32. Ὄντως. Dit hap. leg. bij Marcus schijnt later ingevoegd te zijn. (Verg. Matth. XXI : 26).

Mc. XII : 17: + Ἰησοῦς. (Verg. Matth. XXII : 21).

Mc. XII : 24 + γυναῖκα. Mattheus, XXII : 28, alleen: ἔσχον αὐτήν. (Verg. boven, Mc. VI : 18).

Mc. XII : 25. Ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Marcus heeft elders den singularis, waar Mattheus den pluralis schrijft [1]). Waarschijnlijk had de gemeenschappelijke bron alleen: ὡς οἱ ἄγγελοι, en voegde Deutero-Marcus ἐν τοῖς οὐρ. of οἱ ἐν τοῖς οὐρ. er aan toe uit Matth. XXII : 30, waar misschien, ofschoon slechts volgens een paar minuscc., in plaats van ἐν τῷ οὐρ. de bij Mattheus meer gebruikelijke plur. moet gelezen worden.

Mc. XII : 26. De verwijzing naar »het boek van Mozes ter plaatse van den braambosch" (ἐπὶ τοῦ βάτου) (verg. Luc. XX : 37 en 42) schijnt eene latere aanteekening op Matth. XXII : 31, waar Jezus wel op Exod. III : 6 het oog heeft, maar niet naar het boek en de plaats verwijst.

Mc. XII : 27. + πολὺ πλανᾶσθε. (Verg. vs 24 en Matth. XXII : 32).

Mc. XII : 28. + ἐστιν en πάντων. (Verg. Matth. XXII : 36) [2]).

Mc. XII : 31. + Μείζων — οὐκ ἔστιν. (Verg. Matth. XXII : 38).

Mc. XII : 33. De woorden καὶ ἐξ ὅλης τῆς συνέσεως herinneren aan de verkeerde lezing van Mattheus, XXII : 37 [3]). Marcus, die, vs 30, διανοίας niet heeft, kan niet wel geacht worden, vs 33, dezelfde fout als Mattheus begaan te hebben. Waarschijnlijk stond in de gemeenschappelijke

[1]) Verg. boven, bl. 174—176. [2]) Zie bl. 112, *b* en *c*.
[3]) bl. 78.

bron: ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς, en veranderde Deutero-Marcus deze woorden naar Mattheus zóó, dat hij voor διανοίας het gelijkluidende συνέσεως in de plaats stelde, welk woord, uitgenomen Luc. II : 47, bij de synoptici niet voorkomt.

Mc. XII : 35 + ἀποκριθείς. (Verg. Matth. XXII : 41) [1]).

Mc. XII : 36 + ἐν τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ.. Mattheus, XXII : 43, schrijft, insgelijks wellicht glossarisch, doch oorspronkelijker: ἐν πνεύματι.

Mc. XII : 42 + ὅ ἐστι κοδράντης. Verklaring van λεπτὰ δύο, ten behoeve van Romeinsche lezers. (Verg. Luc. XXI : 2).

Mc. XIII : 4 + πάντα. (Verg. Matth. XXIV : 3).

Mc. XIII : 11. Τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον. Waarschijnlijk schreef Proto-Marcus alleen τὸ πνεῦμα, en zijn zoowel τοῦ πατρὸς ὑμῶν, Matth. X : 20, als τὸ ἅγιον bij Marcus, glossemata. (Verg. Mc. XII : 36 met Matth. XXII : 43 en insgelijks Mc. I : 10: τὸ πνεῦμα met Matth. III : 16 : τὸ πν. τοῦ θεοῦ en Luc. III : 22 : τὸ πν. τὸ ἅγιον).

Mc. XIII : 23 + πάντα. (Verg. Matth. XXIV : 25) [2]).

Mc. XIII : 32. Οὐδὲ ὁ υἱός. »De Zoon" staat hier dogmatisch als middelpersoon tusschen de engelen en God. Mattheus schrijft kennelijk oorspronkelijker: »niemand (geen mensch), geen engel, God alleen". De meening, dat Mattheus aan den minderen rang, die aan »den Zoon" tegenover »den Vader" hier wordt toegekend, en aan zijn »niet weten" van den jongsten dag dogmatische ergernis zou genomen hebben, is in strijd met den geest van het tijdvak, waarin de redactie van het Mattheus-evangelie moet geplaatst worden, toen door de Christenen wel een bovenmenschelijke oorsprong, maar nog geene volstrekte godheid of gelijkheid met den Vader aan Jezus toegekend werd. Op zijne beurt interpoleerde de redactor van het Mattheus-

[1]) Verg. boven, bl. 124—126. [2]) bl. 112, *b* en *c*.

evangelie zijne bron door οὐδὲ ἄγγελος ἐν οὐρανῷ in οὐδὲ οἱ ἄγγελοι τῶν οὐρανῶν te veranderen en achter πατήρ te voegen μου en μόνος, XXIV : 36 [1]).

Mc. XIV : 3. Ἐν τῇ οἰκίᾳ Σίμωνος τοῦ λεπροῦ. De vermelding van den naam des gastheers zou, ware zij oorspronkelijk, eene bekendheid verraden met bijomstandigheden, die niet strookt met de onbekendheid des schrijvers met het overige personeel, inzonderheid met de zalvende vrouw, wier naam hij, in verband vooral met vs 9, niet zou verzuimd hebben te melden, indien hij dien gekend had. In de traditie schijnt »Simon", als naam van den gastheer, te zijn ingeslopen, als eene herinnering aan een anderen maaltijd bij zekeren Simon den Farizeër, Luc. VII : 36, 40, 43, 44, waar Jezus insgelijks gezalfd was. Reeds vroeg werden beide maaltijden in de latere overlevering geïdentificeerd, zoodat Lucas den maaltijd te Bethanië onvermeld liet, en de vierde evangelist, Joh. XII : 1 verv., uit beide teksten zijn verhaal heeft samengesteld [2]). De bijnaam »de melaatsche" klinkt niet historisch, daar het vreemd is, dat iemand naar eene ziekte, waarvan hij genezen was, een bijnaam en wel een zoo verachtelijken bijnaam zou gekregen hebben, maar was waarschijnlijk een scheldnaam, dien de Christenen aan den Farizeër Simon gaven, van wege de geestelijke melaatschheid, het kenmerk van het aan Jezus vijandige Jodendom, waarvan deze Simon een der vertegenwoordigers was. Ik vermoed, dat »Simon de melaatsche" bij Proto-Marcus nog niet voorkwam en dat Deutero-Marcus hem uit Mattheus overnam. Ook in de volgende verzen van Marcus schijnt de hand van den 2den of canonieken Marcus in het spel.

Mc. XIV : 4. Τινές schijnt eene latere wijziging van οἱ

1) Zie boven, bl. 118—171 en 102.

2) Zie mijn boek: het Ev. naar Joh., bl. 267, 298.

μαθηταί, Matth. XXVI : 8. Had Mattheus τινές gelezen, dan is het onwaarschijnlijk, dat deze evangelist, die 't geen de eer der twaalve te na kwam meestal uit Marcus wegliet [1]), het onbepaalde τινές in οἱ μαθ. zou veranderd hebben. Is dit juist gezien, dan had de traditie dezen loop: In de oudste bron waren het »de leerlingen"; deze worden vervolgens gereduceerd tot »sommigen"; eindelijk werd de berisping op rekening gesteld van Judas alleen, Joh. XII : 4.

Mc. XIV : 4, 5. Τοῦ μύρου γέγονεν en τὸ μύρον zijn glossemata. (Verg. Matth. XXVI : 8, 9).

Mc. XIV : 7b + καὶ ὅταν — ποιῆσαι. (Verg. Matth. XXVI : 11).

Mc. XIV : 12b Ὅτε τὸ πάσχα ἔθυον. Ter inlichting van buitenlandsche lezers. (Verg. Matth. XXVI : 17).

Mc. XIV : 18 + ὁ Ἰησοῦς. (Verg. Matth. XXVI : 21) [2]).

Mc. XIV : 28. Latere invoeging van Mattheus, XXVI : 32, in verband met XXVIII : 7; en door Deutero-Marcus overgenomen. In plaats van ἐγερθῆναι zou Marcus geschreven hebben ἀναστῆναι. Eerst na de verwijdering van vs 28 sluit vs 29 goed aan vs 27 [3]).

Mc. XIV : 30 en 72. Ἢ δίς wordt Matth. XXVI : 34, Luc. XXII : 34 en Joh. XIII : 38 niet gevonden. Het glossema staat in verband met het *tweemaal* kraaien van den haan, Mc. XIV : 68b en vs 72, waarvan de andere evangelisten geene melding maken. Neemt men aan, dat het verhaal der verloochening van Petrus bij Marcus oorspronkelijk is, dan doet zich hier het verschijnsel voor, dat, terwijl de redactor van het Mattheus-evangelie, om de uitkomst met de voorspelling te doen overeenstemmen, het eerste hanengekraai in de geschiedenis *voorbijging*, de

[1]) Zie boven, bl. 208.
[2]) Zie boven, bl. 110, 111.
[3]) bl, 64, 100, 101, 205.

Marcinische overwerker daarentegen, om dezelfde reden, het dubbele hanengekraai in de voorspelling *inbracht*.

Mc. XIV : 35. »Alles is u mogelijk". Deze woorden zijn in strijd met de voorafgaande: ἵνα εἰ δυνατόν (ἐστιν), waarbij Jezus onderstelt, dat niet alles mogelijk bij God is. Ook deze woorden zijn, even als de gelijksoortige, Mc. X : 27^b en Matth. XIX : 26, te houden voor een later glossema.

Mc. XIV : 39. »En wederom bad hij, hetzelfde zeggende". Bij Mattheus, vs 44, gaat aan deze woorden eene tweede bede vooraf, waarin (verg. vs 39) een schoone climax in de gemoedsstemming van Jezus valt op te merken, die Deutero-Marcus in het overnemen van den oorspronkelijken tekst, door een onwillekeurig verzuim oversloeg. Nadat hij vs 39, aan Matth. vs 44 ontleend, geschreven en Matth. vs 42 weggelaten had, bemerkte hij de fout en volgde, om ze te herstellen, wederom, vs 40, Mattheus, vs 43, op den voet.

Mc. XIV : 41. Τὸ τρίτον. Glossema, wegens ἐκ δευτέρου, Matth. XXVI : 43.

Mc. XIV : 43. + τῶν γραμμ. en πάντες οἱ ἀρχιερ., vs 53. (Verg. Matth. XXVI : 47 en 57).

Mc. XIV : 48. Καὶ ἀποκριθεὶς εἶπεν. Daar aan Marcus het gebruik van ἀποκριθείς, waar geene vraag voorafgaat, elders vreemd is [1]), luidde waarschijnlijk de gemeenschappelijke bron: καὶ εἶπεν.

Mc. XIV : 58. De redactie is niet de oorspronkelijke; (verg. XV : 29). De woorden τὸν χειροποίητον en ἄλλον ἀχειροποίητον zijn eene paraphrase, die als de oudste commentaar van het gezegde kan beschouwd worden. Jezus bedoelde het afbreken van den aardschen tempel en het bouwen van een anderen d. i. geestelijken tempel. (Verg. het bijvoegsel, Mc. XIII : 2 in D, It. Cypr., bij Griesbach.

[1]) Zie bl. 124—126.

Mc. XIV : 62. Ἐγώ εἰμι. Verklaring van het minder gewone σὺ εἶπας, Matth. XXVI : 64. Misverstand van het beeldsprakig gezegde bewoog den tweeden Marcus, die bij ὄψεσθε aan de parusie dacht (verg. XIII: 26), om ἀπ' ἄρτι, Matth. XXVI : 64, weg te laten. Opmerkelijk is het, dat Lucas, XXII : 63, de woorden ἐρχόμενον μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ wegliet, als, volgens hem, met ἀπ' ἄρτι (Luc. ἀπὸ τοῦ νῦν) niet te rijmen.

Mc. XIV : 65. Τινές. Waarschijnlijk stond dit woord in de gemeenschappelijke bron niet. De redactor van het Mattheus-evangelie verbond deze, bij Proto-Marcus, waar ἤρξαντο geen bepaald subject heeft, als naar gewoonte op zich zelve staande bijzonderheid met het voorafgaande, en maakte hierdoor de leden van den raad zeer onnatuurlijk, misschien met het doel om hun gedrag nog afzichtelijker te maken, tot het subject van ἐνέπτυσαν, XXVI: 67. Deutero-Marcus zocht op zijne beurt dit bezwaar, door inschuiving van τινές en van οἱ ὑπηρέται, vs 65, te verhelpen [1]).

Mc. XIV : 66 + τοῦ ἀρχιερέως. (Verg. Matth. XXVI : 69.

Mc. XIV : 71 + τοῦτον ὃν λέγετε. (Verg. Matth. XXVI : 74).

Mc. XIV : 71 Δίς. (Verg. XIV : 30).

Mc. XV : 1. Ook hier werden de γραμματεῖς, uit zucht tot volledigheid, elders aan Mattheus eigen, evenals XIV : 43, later ingevoegd. Hetzelfde geldt van de woorden καὶ ὅλον τὸ συνέδριον, door Deutero-Marcus hier, waar Mattheüs, XXVII : 1, πάντες heeft, evenals Mc. XIV : 55 (verg. XXVI : 59), aan Mattheus ontleend. Dat het *gansche* Sanhedrin in dien nacht vergaderd was, rijmt niet met de van Mattheus afwijkende voorstelling van Marcus, XIV : 53 [2]). (Verg. ook Mc. XIV : 53b met Matth. XXVI : 57b).

Mc. XV : 2. Stonden de woorden ὁ δὲ ἀποκριθεὶς αὐτῷ λέγει in Proto-Marcus, dan is het vreemd, dat Mattheus

[1]) bl. 65. [2]) bl. 188.

het anders bij hem zoo gewone ἀποκριθείς niet heeft opgenomen [1]). Het antwoord van Jezus: »gij hebt het gezegd", door Mattheus ingevoegd [2]), nam Deutero-Marcus over, maar voegde, vs 5, aan de oorspronkelijke woorden: »hij antwoordde hem *op geen enkel woord*", die Mattheus, XXVII:14, staan liet, met terugslag op vs 2, het woord οὐκέτι toe.

Mc. XV:9, 10. Het woord λέγων, dat Marcus elders vermijdt [3]) en dat juist hier bij Mattheus niet gevonden wordt, alsmede οἱ ἀρχιερεῖς, vs. 10^b^, het door Mattheus weggelaten subject van παραδεδώκεισαν [4]), kenmerken den interpolator.

Mc. XV:16. Proto-Marcus heeft hier terecht ἔσω τῆς αὐλῆς. Uit het praetorium, waar Jezus verhoord was, brachten hem de krijgslieden op de plaats, die het praetorium omringde (verg. Joh. XVIII:28, 33, XIX:9). Mattheus, XXVII:27, veranderde uit misverstand ἡ αὐλή in τὸ πραιτώριον. Deutero-Marcus liet de oorspronkelijke woorden staan, maar voegde er het praetorium van Mattheus bij en schreef diensvolgens: ἔσω τῆς αὐλῆς, ὅ ἐστι πραιτώριον.

Mc. XV:21. + Τὸν πατέρα 'Αλεξάνδρου καὶ Ῥούφου. Waarschijnlijk twee Romeinen, aan Deutero-Marcus bekend. (Verg. Matth. XXVII:32).

Mc. XV:25. Ἦν δὲ ὥρα τρίτη καὶ ἐσταύρωσαν αὐτόν. Volgens Marcus brengen de krijgslieden Jezus naar Golgotha, reiken hem vóór de kruisiging den verdoovenden myrrhedrank toe, volbrengen de strafoefening en verdeelen daarop zijne kleederen. Het opschrift op het kruis verkondigt den volke het vermeende misdrijf, en Jezus hangt aan het kruis, ter prooi aan den laster der voorbijgangers en der overpriesters, waaraan ook de medegekruisigde roo-

1) bl. 124—127.
2) bl. 65, 66.
3) bl. 114, 115.
4) bl. 110, 111.

vers deelnemen. Onmiddellijk hierop volgt de duisternis. De zesde ure was aangebroken (γενομένης ὥρας ἕκτης), Mc. XIV : 33 (verg. Mc. I : 32, VI : 2, 21), en op den vollen middag trekt de zon haar licht terug tot aan de negende ure toe, waarop Jezus aan het kruis den geest gaf. Naar deze voorstelling strekte de duisternis zich uit over den ganschen tijd, dat Jezus aan het kruis hing, en krijgt zij eerst zóó hare ware symbolische beteekenis. De redactor van het Mattheus-evangelie, aan ἀπό en δέ erkenbaar, stelt de duisternis zóó voor, alsof Jezus, vóór zij aanving, reeds een geruimen aan het kruis gehangen had, en hieruit nam Deutero-Marcus aanleiding, om den aanvang der kruisiging te stellen op *de derde* ure [1]).

Mc. XV : 29. Κινοῦντες τὰς κεφαλάς. Evenals Matth. XXVII : 39 ontleend aan Ps. XXII : 8. Daar deze beschouwing van de profetie als bron voor de geschiedenis tot de karaktertrekken van het canonieke Mattheus-evangelie behoort [2]), is het waarschijnlijk, dat Proto-Marcus dezen trek nog niet had en eenvoudig schreef: »en de voorbijgangers lasterden hem, zeggende Ha enz."

Mc. XV : 34. Ὅ ἐστιν — ἐγκατέλιπές με. Glossema voor buitenlandsche lezers.

Mc. XV : 40. Τοῦ μικροῦ. Glossema, ter onderscheiding van Jacobus, den zoon van Zebedeus. Ook de genitivus Ἰωσῆτος (verg. VI : 3) is minder oorspronkelijk dan het hebraïstische Ἰωσῆ, Matth. XXVII : 56.

Mc. XV : 42. Ὅ ἐστι προσάββατον. Ophelderende ver-

[1]) Nog duidelijker doet Lucas, XXIII : 44, uitkomen, dat de duisternis samenviel met de oprichting van het kruis en de daarop gevolgde lasterkreten. *Καὶ ἦν* (ἤδη om. A. D. C*** en vele andere HSS.) ὡσεὶ ὥρα ἕκτη καὶ ἐσκοτ. (*En het was* (toen dit alles voorviel) *de zesde ure. En de zon werd verduisterd*). Ook de vierde evangelist ging uit van de onderstelling, dat de kruisiging kort na de zesde ure plaats had, Joh. XIX : 14.

[2]) Zie bl. 80—85.

klaring van παρασκευή, ten behoeve van buitenlandsche lezers.

Mc. XVI : 1. Καὶ Σαλώμη. Waarschijnlijk ingeslopen uit Mc. XIV : 40. In vs 47 wordt zij onder de vrouwen niet vermeld. Mattheus, die, XXVIII : 1, alleen van de twee Maria's spreekt, schijnt Salome in zijne bron, Mc. XVI : 1, niet gelezen te hebben.

Mc. XVI : 4. Ἦν γὰρ μέγας σφόδρα. Dit γάρ kan niet dan gedwongen gehouden worden voor redegevende partikel van θεωροῦσιν ὅτι (zij *zagen* den steen afgewenteld, want hij was zeer groot, en dus reeds op een afstand zichtbaar), maar slaat op de vraag in vs 3: »wie zal voor ons den steen afwentelen"? In dit geval staan echter deze woorden niet op hunne rechte plaats en hebben het voorkomen van een glossema, gevormd naar Matth. XXVII : 60.

Mc. XVI : 8. Καὶ ἐξελθοῦσαι. Dit »uitgaan" onderstelt, dat de vrouwen te voren in het graf gegaan waren, wat echter, wegens het voorafgaande bericht, niet waarschijnlijk is. Volgens vs 2 gaan zij (ἔρχονται) *naar* het graf (ἐπὶ τὸ μνημ.); volgens vs 5 zijn zij gekomen (ἐλθοῦσαι) bij het graf (εἰς τὸ μνημ.); (zie Joh. XI : 38, verg. met vs 41; IV : 5 verg. met 28; XX : 1 verg. met vs 11). Hieruit blijkt, dat zij de grafspelonk niet binnentraden. Onderstelt men, dat Mattheus hier de oorspronkelijker lezing bewaarde, dan gingen de vrouwen niet *uit*, maar *weg van* het graf (ἀπελθοῦσαι ἀπὸ τοῦ μνημείου). Eerst Lucas, XXIV : 3, verandert ἐλθοῦσαι εἰς, Mc. vs 6, in εἰσελθοῦσαι εἰς en voegt er zelfs nog bij, »dat zij het lichaam van Jezus niet vonden". Volgens dezelfde opvatting kan Deutero-Marcus geacht worden het oorspronkelijke ἀπελθοῦσαι in ἐξελθοῦσαι veranderd te hebben.

XXIV.

Was het geschrift, dat aan Deutero-Mattheus en Deutero-Marcus ten grondslag heeft gelegen, oorspronkelijk een geheel?

Ons onderzoek heeft geleerd, dat zoowel aan het Mattheus-evangelie, reeds in zijn tweeden vorm (Deutero-Mattheus), als aan het canonieke Marcus-evangelie een ouder geschrift ten grondslag heeft gelegen, waarvan de oorspronkelijke tekst op de meeste plaatsen door Marcus, doch elders ook door Mattheus werd bewaard. Wat beiden met elkander gemeen hebben, behoorde tot de gemeenschappelijke bron, met uitzondering van enkele plaatsen, waar Deutero-Marcus den tekst van Deutero-Mattheus overnam [1]. Uit de vergelijking van beide evangeliën doet de critiek het geschrift te voorschijn treden, dat gewoonlijk met den naam van Proto-Marcus wordt bestempeld. Hier doet zich nu evenwel de vraag voor: was deze Proto-Marcus oorspronkelijk een geheel, of draagt ook dit geschrift het kenmerk van compilatie of latere bewerking van een nog oorspronkelijker schets der evangelische geschiedenis? Ter beantwoording dier vraag ontbreekt aan de critiek de controle, waarvan wij bij ons vorig onderzoek ons bediend hebben. Wij hebben hier alleen te doen met Proto-Marcus en dus te onderzoeken, of de verhalen en teksten in dit geschrift zóó samenhangen, dat zij den indruk geven van oorspronkelijk naar één plan, door ééne hand te zijn samengesteld, dan of zich eene latere interpoleerende hand

[1]) Zie boven, bl. 212 (Mc. I:15); 214 (II:17b), 221 (VIII:38b); 222 (IX:37b en 41), 226, 227 (XII:33); 228, 229 (XIV:3); 229 (XIV:28); 232 (XV:2).

ook hier laat onderkennen. Wij vestigen hiertoe de aandacht op de volgende plaatsen.

Mc. III : 22—30. De tekst van Marcus is hier oorspronkelijker dan Matth. XII : 24—32, en behoort dus tot de bron, waarvan hij en Deutero-Mattheus zich bedienden[1]). Toch wordt door deze verzen de natuurlijke samenhang tusschen Mc. III : 21 en 31 verbroken. Jezus komt te huis. Eene menigte verzamelt zich, en de aandrang was zóó groot, dat hij en zijne discipelen zelfs geen tijd hadden om te eten. Het gerucht van de geestdrift, door Jezus opgewekt, verspreidde zich en kwam ook den nabestaanden van Jezus (te Nazareth) ter ooren. Zij, brave maar gewone menschen, en nog weinig vatbaar om de innerlijke grootheid van Jezus naar waarde te schatten, geraken daarop in den waan, dat hij niet bij gezonde zinnen was, en begeven zich (uit Nazareth) naar Capernaüm om hem in verzekerde bewaring te nemen, vs 21. Hieraan nu sluit zich gereedelijk het bericht aan vs 31: »En zij (*οἱ παρ' αὐτοῦ*) kwamen [2]), zijne broeders en zijne moeder". Het tusschen in liggende bericht omtrent de Farizeërs en de verdediging van Jezus tegen hunne aanklacht (Mc. 22—30) hangt evenmin goed samen met vs 21 als met vs 31 en verbreekt den natuurlijken gang van het verhaal. Waarschijnlijk werd deze pericoop hier ingevoegd, omdat *ἐξέστη*, vs 21, den redactor iets soortgelijks te binnen bracht, het bondgenootschap namelijk met den duivel, dat anderen Jezus ten laste legden.

Mc. IV : 12—35. Wat Jezus, vs 12, opgeeft als reden, waarom hij in gelijkenissen sprak, kan niet oorspronkelijk zijn. Hij koos toch dien vorm niet, om de leer des koninkrijks,

[1]) Zie bl. 41, 86, 112, *c*, 113, *d*, 121, *l*, 147, 165, 169, 175.

[2]) *Καὶ ἔρχονται*. Zóó te lezen met ℵ B C L Δ enz., in plaats van *ἔρχονται οὖν*, A E F enz.

waarin hij zijne discipelen inwijdde, esoterisch voor het volk (οἱ ἔξω, verg. 1 Cor. V : 12, 13) verborgen te houden, en nog wel met oogmerk, »opdat zij ziende niet zien en hoorende niet verstaan noch begrijpen en zich niet bekeeren zouden", maar omdat die vorm de geschikste was om de waarheid te doen verstaan, vs 11. Zoo oorspronkelijk als de parabel en vs 10 en 11 er uitzien, zoo weinig is dit het geval met vs 12.

Ook de inwendige samenhang in deze pericoop is duister. De onmiddellijk volgende woorden, Mc. IV : 13, οὐκ οἴδατε, rijmen niet met vs 10 en 11. De leerlingen hadden gevraagd, vs 10, naar de parabelen (τὰς παραβολάς), d. i. niet naar de *beteekenis* van de gelijkenis van den zaaier, — in welk geval er had moeten staan τὴν παραβολήν, of, zooals bij Lucas, die de vraag werkelijk zóó verstond, VIII : 9, τίς εἴη ἡ παραβολή αὕτη —, maar naar *de reden waarom* Jezus in gelijkenissen sprak (verg. Matth. XIII : 10: διὰ τί ἐν παραβολαῖς λαλεῖς;). Deze laatste opvatting der vraag Mc. 10, wordt daarenboven geëischt door het antwoord van Jezus, Mc. 11. In tegenspraak nu hiermee is de vraag van Jezus οὐκ οἴδατε — vs 13[a]. Dit schijnen zoowel Mattheus, die Mc. 13 wegliet, als Lucas t. a. p., vs 8, gevoeld te hebben.

Even vreemd zijn de woorden, Mc. 13[b], καὶ πῶς πάσας τὰς παραβολὰς γνώσεσθε, daar Jezus slechts éóne gelijkenis had voorgedragen. De hierop volgende *verklaring* der gelijkenis, Mc. 14—20, kan oorspronkelijk niet gestaan hebben in verband met het voorafgaande, waar, volgens vs 11, de parabolische vorm door Jezus gekozen werd, ter wille van de nog onvatbare menigte, en de discipelen, in het bezit van het mysterie van het Godsrijk, ondersteld worden ook zonder dien vorm de waarheid te verstaan. Men merke voorts op, hoe in deze pericoop, tegen de gewoonte van Marcus, en hier in onderscheiding van

Mattheus, het meervoud voorkomt, vs 15, 16, 17, 18, 19, 20 (verg. Matth. XIII: 19, 20, 21; 22 en 23) [1]). Dat Jezus zijne gelijkenissen zou verklaard hebben, is hoogst onnatuurlijk, en dit was ook volgens de evangeliën bij andere gelegenheden zijne gewoonte niet. Dergelijke verklaringen ontstonden eerst later [2]).

Wat verder bij Marcus volgt, vs 21—25, is hier evenzeer misplaatst en misschien uit eene spreukverzameling (verg. Matth. V: 15, X: 26) of uit het geheugen ingevoegd. De spreuken, hier vermeld, hangen niet anders dan volgens den klank der woorden samen. Vs 24 heeft hier eene andere, veel minder natuurlijke beteekenis dan hetzelfde gezegde, Matth. VII: 1. Ook ontstaat de vraag, of de volgende gelijkenissen, Mc. IV: 26—29, 30—32, hoe echt zij op zich zelve mogen zijn, oorspronkelijk in *dit* verband, na Mc. vs 11, gestaan hebben. Hier komt eindelijk nog bij, dat αὐτοῖς, vs 33, 34ᵃ, op de *scharen* betrekking heeft, die, volgens vs 10, reeds afgetrokken waren; dat χωρὶς παραβ. οὐκ ἐλάλει (men lette op het imperf.: *hij was gewoon*) in strijd is met zooveel andere redenen, die door Jezus ook tot het volk, maar niet in den vorm der gelijkenis, gehouden werden, en dat ἐπέλυε πάντα (hij was gewoon *alles* uit te leggen), vs 34, insgelijks niet strookt met de doorgaande gewoonte van Jezus bij andere soortgelijke voordrachten, waarbij hij geene verklaring voegde. Werd dit een en ander eerst later ingevoegd, dan liep de oorspronkelijke schets niet verder dan van vs 1—11.

Mc. VI: 17—29. Ofschoon dit verhaal ouder is dan het parallelle bij Mattheus [3]), heeft het nogtans het voorkomen, als wilde een tweede bewerker hiermee de verklaring geven van den uitroep van Herodes, vs 16. De

[1]) Zie bl. 174—176. Verg. Mc. IV: 5 τὸ πετρῶδες met vs 16 τα πετρώδη.

[2]) Zie boven, bl. 43.

[3]) Zie boven, bl. 179, 180.

samenhang tusschen vs 16 en vs 30 gaat door dit tusschenverhaal verloren. De scène, vs 24—28, schijnt meer tooneelmatig dan historisch.

Mc. VII : 1—23. Dit stuk moet, daar de tekst van Mattheus de jongere bleek te zijn [1], reeds in Proto-Marcus gestaan hebben. Ook hier echter valt het in het oog, dat deze pericoop in het redeverband niet goed past. Het gesprek schijnt, volgens het verband, te behooren tot den tijd van het verblijf van Jezus in het land Gennezareth, wat echter door niets wordt aangeduid. Ondersteld wordt verder in τοὺς ἄρτους en τὸν ἄρτον, vs 2 en 5, dat Jezus met zijne discipelen ergens aan tafel zat en zich dus in een huis bevond, zonder dat ook hiervan met een woord gerept is. In tegenspraak hiermee, is Jezus, vs 14 (verg. vs 17), niet in een huis, maar buitenshuis in gesprek met de schare, die hij *wederom* tot zich roept; wat insgelijks weder een vroeger onderhoud onderstelt, waarvan in het voorafgaande niet gesproken is. Voorts wijkt de uitdrukking »de Farizeërs en eenige der Schriftgeleerden" en »de Farizeërs en Schriftgeleerden", vs 5, van het spraakgebruik van Marcus af (verg. II : 16) [2]. Dit een en ander, gevoegd bij de omstandigheid, dat Mc. VI : 56 goed sluit aan VII : 24, doet vermoeden, dat de pericoop, hoeveel historisch zij ook overigens bevat dat de schrijver van elders kan ontleend hebben, in *dit* verband oorspronkelijk niet stond, en reeds onder de handen van Proto-Marcus tusschen Mc. VI : 56 en VII : 24 insloop.

Mc. VIII : 1—9. Ook de redactie van dit verhaal is ouder dan die bij Mattheus, XV : 32—38 [3]. Deze tweede spijziging is echter kennelijk een duplicaat van de eerste, Mc. VI : 35—44.

[1]) bl. 119, 125, 128, 130, 132, 139, 148, 152, 160, 164, 168, 169, 173, 176, 186.

[2]) Zie bl. 182.

[3]) Zie boven, bl. 110, 112, 116, 130, 139, 164, 169, 174.

Het tooneel der gebeurtenis is zoowel Mc. VIII : 4 als VI : 32, 35, *eene woeste plaats.* Tegenwoordig is een ὄχλος, die niet te eten heeft, VIII : 2 (*οὐκ ἔχουσι τί φάγωσιν*) en VI : 36, (*ἵνα — τί φάγωσιν*). Jezus wordt met ontferming over haar bewogen, VIII : 2 (*σπλαγχνίζομαι ἐπὶ τὸν ὄχλ.*) en VI : 34 (*ἐσπλαγχνίσθη ἐπ' αὐτούς*). De discipelen vragen, VIII : 4, hoe het mogelijk is zoovelen van brood in de woestijn te voorzien, en maken VI : 37[b] eene soortgelijke bedenking. Jezus vraagt, VIII : 5 en VI : 38: *πόσους ἄρτους ἔχετε*; zij antwoorden, VIII : 5: *zeven* en VI : 38: *vijf*. Behalve de brooden hebben zij ook visschen, VIII : 7 (*ἰχθύδια ὀλίγα*) en VI : 38 (*δύο ἰχθύας*). Jezus beveelt de scharen te gaan nederzitten, VIII : 6 en VI : 39. Men vergelijke verder VIII : 6 en 8: *καὶ λαβὼν τοὺς ἑπτὰ ἄρτους, εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ ἐδίδου τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ ἵνα παρατιθῶσιν, — ἔφαγον δὲ καὶ ἐχορτάσθησαν, καὶ ἦραν περισσεύματα κλασμάτων ἑπτὰ σπυρίδας. Ἦσαν δὲ ὡς τετρακισχίλιοι*, met VI : 41, 44: *καὶ λαβὼν τοὺς πέντε ἄρτους καὶ — εὐλόγησε καὶ κατέκλασε τοὺς ἄρτους καὶ ἐδίδου τοῖς μαθηταῖς ἵνα παρατιθῶσιν αὐτοῖς, — καὶ ἔφαγον πάντες καὶ ἐχορτάσθησαν, καὶ ἦραν κλασμάτων δώδεκα κοφίνων πληρώματα. — Καὶ ἦσαν οἱ φαγόντες τοὺς ἄρτους πεντακισχίλιοι ἄνδρες.* In beide pericopen, eindelijk, VIII : 9 en VI : 45, heeft, na de spijziging, een *ἀπολύειν* plaats. Onwaarschijnlijk is het, dat in een oorspronkelijk geschrift zulk een duplicaat zou gestaan hebben. Hier komt bij, dat Mc. VIII : 1, door de anders bij Marcus niet gewone formule *ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις* wordt ingeleid, en dat de *ἐρημία*, als tooneel der gebeurtenis, vs 4, evenmin als de onderstelling eener lange reis, vs 2, strookt met de aankomst van Jezus *aan de zee* van Galilea, VII : 31. In de onderstelling daarentegen, dat Mc. VIII : 1—9 later ingevoegd werd, sluit de aankomst aan de zee, VII : 31 zeer goed aan VIII : 10, waar Jezus terstond na zijne aankomst scheep gaat.

Mc. VIII : 14, 16—21. Behoorde VIII : 1—9 oorspronkelijk niet tot de oudere schets, die aan Proto-Marcus voorafging, dan rust, wegens vs 20, dezelfde verdenking op het bovenstaande. De samenhang is ook hier duister en het bericht verward. Ondenkbaar is het, dat de discipelen een zeer gewone leenspreuk, aan het zuurdeeg ontleend, niet zouden verstaan en gemeend hebben, dat Jezus hun verweet, dat zij geen *brood* hadden meegenomen, vs 16. Even onbegrijpelijk is het, dat Jezus, om hun den oneigenlijken (geestelijken) zin zijner woorden te doen verstaan, op het tweemaal herhaalde (zichtbare) wonder der spijziging zou gewezen hebben. Men onderstelle, dat de verhaler oorspronkelijk niets anders schreef dan: »en hen verlatende ging hij weder in het schip en voer naar de overzijde (vs 13). En hij gebood hun, zeggende: ziet toe, wacht u voor het zuurdeeg der Farizeërs en het zuurdeeg van Herodes (vs 15). En zij kwamen te Bethsaïda" (vs 22).

Mc. VIII : 38—IX : 1. Reeds bij de beschouwing der samenstelling van het Mattheus-evangelie werd opgemerkt [1]), dat de vergeldingsleer, Matth. XVI : 27, 28, niet goed past bij de zuiver ethische voorstelling, dat de zedelooze mensch zijne ziel, d. i. zich zelven (Luc. IX : 25 ἑαυτόν) verliest. Hetzelfde valt hier op te merken in den tekst van Proto-Marcus, waar, in vs 38 en IX : 1, zij het dan ook naar eene oudere redactie — zonder de uitdrukkelijke aankondiging van Jezus' komst en zonder het pronomen αὐτοῦ achter τῶν ἀγγέλων (Matth. XVI : 27b, 28), uitdrukkingen, die een later dogmatisch standpunt verraden —, evenzeer als bij Mattheus, gewezen wordt op het gericht, door Jezus, als den Messias, te houden. Beide evangelisten verklaren hier, elk op zijne wijze, eene zuiver ethische waarschuwing van Jezus tegen het versterven des geeste-

[1]) bl. 50.

lijken levens in den dienst der zonde, van de *straf*, die den goddelooze bij het messiaansch gericht te wachten staat; als ware dit hetzelfde! Schijnt, op grond hiervan, Mc. VIII: 38—IX: 1 van later dagteekening dan vs 34—37, dan eindigde de pericoop in de oorspronkelijke schets vermoedelijk met Mc. VIII: 37.

Mc. IX: 41—50. Tusschen deze verzen, reeds in Proto-Marcus, met uitzondering misschien van een paar glossemata [1]), aanwezig, bestaat evenmin onderling als met vs 40 eenige andere samenhang dan op den klank der woorden af, gelijk reeds vroeger bij de critiek op Mattheus opgemerkt is [2]). Wat heeft het geërgerd worden door hand of voet, vs 43, gemeen met het ergeren der kleinen, vs 42, dan alleen de uitwendige overeenkomst van het woord σκανδαλίζειν; wat het vuur der beproeving of der loutering (vs 49) met het vuur der gehenna, vs 47 en 48? Even weinig samenhang bestaat er tusschen vs 50 en vs 49, die, op den enkelen klank van *zout* af, hier bij elkander staan. Mattheus liet denkelijk vs 50 uit Proto-Marcus weg, deels omdat hij het gezegde over het zout reeds vroeger, V: 13, had vermeld, deels om het ongepaste dier woorden in dezen samenhang. Daar Marcus gewoonlijk in dezelfde pericoop goed samenhangend schrijft, en dergelijke mechanische verbindingen ook elders in dit evangelie van later oorsprong schijnen [3]), is het waarschijnlijk, dat deze verzen in de oorspronkelijke schets van het Marcus-evangelie nog niet gevonden werden.

Mc. X: 33, 34. De vergelijking dezer plaats met Mc. VIII: 31 en IX: 31, doet vermoeden, dat de woorden »en zij zullen hem ter dood veroordeelen en hem overleveren aan de heidenen; en die zullen hem bespotten en hem geeselen en hem bespuwen", die reeds Mattheus, met

[1]) bl. 222, 223. [2]) bl. 52. [3]) bl. 236—238.

uitzondering van »zullen hem bespuwen", in Proto-Marcus las, niet in de oorspronkelijke schets stonden, maar naar de historie, Mc. XIV: 65 en XV: 15—19, werden ingevoegd.

Mc. X: 45. »Tot een losprijs voor velen". De verandering van καί γάρ (Mc.) in ὥσπερ, Matth. XX: 28, doet zien, dat de redactie van Mattheus de latere is. Bij Marcus komt deze partikel nergens voor; bij Mattheus daarentegen bij vergelijkingen en gelijkenissen, XII: 40, XXIV: 37, XXV: 14 (verg. Mc. XIII: 34). Desniettemin hebben deze woorden, als niet wel passend in den samenhang, het voorkomen van een dogmatisch toevoegsel.

1° Dat Jezus zou gekomen zijn *met het doel* om te sterven, wordt nergens in de synoptische evangeliën geleerd. Zelfs stellen zij nu en dan de mogelijkheid, dat Jezus niet zou sterven, Mc. XII: 6, XIV: 35. Ook de voorstelling van zijn dood als een »losprijs" is latere dogmatische reflectie, (zie Rom. III: 24, 25, Eph. I: 7, Col. I: 14, 1 Tim. II: 6, Tit. II: 14, Hebr. IX: 15, 1 Petr. I: 18). De synoptische evangeliën gaan niet verder, dan dat Jezus 1° als het offer viel van zijn strijd met de joodsche hiërarchie, Mc. VIII: 31, IX: 12, 31, X: 33, 34, XII: 6—8; 2° in zijn sterven het verhevenste blijk gaf van liefde en zelfverloochening, Mc. VIII: 34, X: 38, XIV: 34; 3° in zijn ondergang de zegepraal zag der godsdienst, VIII: 31, X: 34; XII: 10, 11, XIV: 24, 62 [1]), en voor hem zelven den weg tot zijne heerlijkheid, Luc. XXIV: 26. Over εἰς ἄφ. ἁμ., Matth. XXVI: 28, werd vroeger gehandeld [2]).

2° De woorden ἀντί πολλῶν duiden aan, dat de πολλοί door den dood van Jezus als door een losgeld werden ingeruild, in de onderstelling, dat zij door eene hun vijandige macht gehouden werden. Zij waren als 't ware het eigendom des

[1]) bl. 107, 120. [2]) t. z. pl.

doods, die zijne prooi eerst losliet, toen hij voor hen, als losprijs, Jezus in de plaats kreeg. Anders is het Mc. XIV : 34, waar ὑπὲρ πολλῶν niets meer aanduidt, dan dat Jezus uit liefde en ten nutte van velen sterven zou. (Verg. Joh. XV : 13).

3° Deze dogmatische beschouwing van Jezus' dood past eindelijk ook niet goed in een samenhang, waar men hoogstens een beroep verwacht op het sterven van Jezus als een toonbeeld van de zelfopofferende liefde, waarin hij de ware grootheid gelegen acht. Waarschijnlijk had de oorspronkelijke schets het geheele vers of althans de geïncrimineerde woorden niet, en eindigde het gesprek met διακονῆσαι, of reeds met vs 44.

Mc. XI : 20—25. Reeds vroeger werd opgemerkt, dat er bij Mattheus geen verband bestaat tusschen de kennelijk symbolische handeling, vs 18 en 19, en een geloof, dat bergen kan verzetten, vs 21 [1]). Daar ook Marcus deze woorden heeft, XI : 23, en Mattheus ze commentariëerde [2]), moeten zij in beider gemeenschappelijke bron (Proto-Marcus) gestaan hebben. Intusschen is duidelijk, dat zij ook dáár in *dit* verband niet voegen. Evenmin bestaat er verband tusschen de verdorring van den onvruchtbaren vijgeboom, Mc. XI : 21, en het geloovig gebed, vs 24. Dit *bidden* riep den redactor eene andere uitspraak over het gebed, vs 25 (verg. Matth. VI : 5, 14, 15), in het geheugen, die weder even mechanisch aan vs 24 wordt vastgeknoopt. De uitdrukking ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς behoort daarenboven niet tot het spraakgebruik van Marcus (verg. Mc. III : 35 met Matth. XII : 50).

Wijst dit een en ander reeds in Proto-Marcus op een geïnterpoleerden tekst, dan ontstaat vervolgens de vraag, of wel de geheele pericoop, Mc. XI : 20—25 (vs 26 is onecht), in dit verband oorspronkelijk gestaan heeft? Was misschien het

[1]) Zie bl. 56. [2]) bl. 135, 140, 148, 164.

woord van Jezus, Mc. XI : 14[a], in een aan Proto-Marcus nog voorafgaanden tekst niet anders dan een symbolische uitspraak, naar aanleiding van het aanschouwen van een aan den weg staanden vijgenboom, die, ofschoon met bladen prijkend, toch geen vruchten droeg (verg. Matth. III : 10, Luc. XIII : 6—9)? Over dien boom spreekt Jezus geen *vloek* of *verwensching* uit, als wilde hij, teleurgesteld dat hij geen vruchten vond, zich wreken, maar ziet er het zinnebeeld der joodsche natie in, aan welke, bij veel uiterlijk vertoon van godsdienst, toch de godsdienst des harten ontbrak (verg. Luc. XVI : 15, Matth. XXIII : 27, 28). Met dien onvruchtbaren boom voor oogen, sprak Jezus over die natie de *profetie* uit, dat zij hare rol in de wereldgeschiedenis vervuld had en dat van haar geen vrucht meer te verwachten was. De betere tekst namelijk heeft hier Mattheus, XXI : 19: οὐ μηκέτι ἐκ σοῦ καρπὸς γένηται εἰς τὸν αἰῶνα, waarvan Deutero-Marcus, XI : 14 eene platte omschrijving gaf[1]). In die woorden ligt geene *verwensching*, ofschoon Deutero-Mattheus en Deutero-Marcus er die in lazen, maar eene profetie. De aor. conj., verbonden met οὐ μηκέτι, staat hier als sterkere vorm voor het futurum (verg. Matth. XXIII : 38, Luc. XIII : 35: οὐ μή με ἴδητε; XXVI : 29: οὐ μὴ πίω; Matth. XXIV : 34, 35: οὐ μὴ παρέλθῃ en οὐ μὴ παρέλθωσιν (Mc. XIII : 31: παρελεύσονται); Luc. XXII : 16: οὐ μὴ φάγω. Verg. ook οὐ μὴ καταλυθῇ, Mc. XIII : 2, met οὐ καταλυθήσεται, Matth. XXIV : 2, en voorts Matth. XVI : 28, Luc. XVIII : 30, Joh. XI : 56. Men vertale diensvolgens Matth. XXI : 19: »Van u zal geen vrucht meer komen in eeuwigheid".

Is dit de zin en de strekking van Mc. XI : 12—14, dan laat het zich hooren, dat *het verdorren van dien boom*, volgens Proto-Marcus, vs 20, eerst *den volgenden dag* bemerkt, en

[1]) Zie boven, bl. 225.

bij Mattheus, XXI: 19b, reeds *terstond* plaats hebbende, latere sage is. Wordt Mc. XI: 20—25 uit den tekst verwijderd, dan hebben wij in XI: 19 »en toen het avond was geworden, ging hij uit buiten de stad" het slot van 15—18; een nieuw verhaal vangt, XI: 27, aan met het bericht: »en zij gingen wederom naar Jeruzalem"; en de vraag, Mc. XI: 28, staat dan in meer onmiddellijk verband met de tempelreiniging, vs 15—18.

Mc. XIII: 9b—31. Dat deze verzen reeds in Proto-Marcus stonden, is vroeger aangewezen. Mattheus verplaatste een gedeelte er van, Mc. XIII: 9—13, naar de uitzendingsrede, Matth. X: 17—25 [1]). Ook heeft de vergelijking der teksten de prioriteit van Marcus in het licht gesteld [2]). Tot staving hiervan kunnen nog de volgende opmerkingen bijgevoegd worden. In plaats van μετὰ τὴν θλῖψιν ἐκείνην, Mc. XIII: 24, schrijft Mattheus, XXIV: 29, minder oorspronkelijk: μετὰ τὴν θλ. τῶν ἡμερῶν ἐκείνων (vgl. vs 22 met Mc. XIII: 20); voor het periphrastische ἔσονται πίπτοντες, Mc. vs 25, πεσοῦνται, XXIV: 29 (verg. Mc. XIII: 13, VII: 15, I: 6, 13, 33, 39, II: 6, 18, IV: 38, V: 5, VI: 52, IX: 4, X: 32, XIV: 4, 40, 54, XV: 43, 46); voor ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, Mc. 25, ἀπὸ τ. οὐρ., Matth. 29 [3]); voor αἱ ἐν τοῖς οὐρ., Mc. 25, τῶν οὐρανῶν, Matth. 29 (verg. Matth. 36 met Mc. 32). Men lette verder op de glossemata in den tekst van Mattheus, νεφ. τοῦ οὐρανοῦ, vs 30 (verg. Mc. 26); πάντα, vs. 33 (verg. Mc. vs 29); op de apocalyptische bijvoegsels φανήσεται — φυλαὶ τῆς γῆς, vs 30 (verg. Mc. vs 26), en μετὰ σάλπιγγος φωνῆς μεγ., vs 31 (verg. Mc. vs 27); op de bijvoeging der voornaamwoorden ἀγγ. αὐτοῦ en ἐκλεκτοὺς αὐτοῦ, vs 31 [4]) (verg. Mc. 27), en van het artikel, vs 30

[1]) bl. 37, 60—62.

[2]) bl. 83, 91, 106, 111, 112, 113, 117, 118, 120, 122, 125, 131, 133, 134, 141, 149, 155, 167, 171, 173, 176.

[3]) bl. 47.

[4]) bl. 167, 168.

(verg. Mc. 26)[1]); op de rangschikking der woorden naar de gewone constructie, ὁ κλάδος αὐτῆς, vs 32 (verg. αὐτῆς ὁ κλ. Mc. 28); τὰ φύλλα ἐκφύῃ, vs 32 (ἐκφύῃ τὰ φ., Mc. vs 28); μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς, vs 30 (μετὰ δυν. πολλ. καὶ δόξης, Mc. vs 26), en πάντα ταῦτα, vs 34, (ταῦτα π., Mc. vs 30)[2]); op de weglating van het recitatieve ὅτι, vs 34 (Mc. 30)[3]). Correctie is voorts γινώσκετε, Matth. 32 (Mc. 28, γινώσκεται); παρελεύσεται achter ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ, als een geheel gedacht, Matth. 35 (Mc. 31 παρελεύσονται) en οὐ μὴ παρέλθωσιν, Matth. 35 (Mc. 31, οὐ μὴ παρελεύσονται), alsmede de verandering van ἀπ' ἄκρου γῆς ἕως ἄκρου οὐρανοῦ, Mc. 27, in ἀπ' ἄκρων οὐρανῶν ἕως ἄκρων αὐτῶν, Matth. 31.

Heeft, blijkens het opgenoemde, de tekst van Marcus in deze pericoop de prioriteit vóór Mattheus, dit neemt niet weg, dat zij reeds door Proto-Marcus aan een nog oorspronkelijker schets kan zijn toegevoegd. Reeds bij Mattheus merkten wij de incohaerentie op van deze pericoop met het voorafgaande en met het volgende, Matth. XXIV : 36[4]). Dezelfde opmerkingen gelden ook den parallellen tekst van Marcus. Hier komt bij, dat de aankondiging van de vervolgingen, die de discipelen te wachten stonden, Mc. XIII : 9ᵇ—13, niet goed volgt op de ὠδῖνες, vs 9ᵃ, zoodat Lucas, XXI : 12, hieruit aanleiding nam om aan den tekst van Marcus πρὸ τούτων πάντων toe te voegen. Dat de apostelen (vs 13 εἰς τέλος; vs 14 en 29 ἴδητε; vs 18 προσεύχεσθε; vs 21 ὑμῖν; vs 23 ὑμεῖς en ὑμῖν; vs 29 γινώσκετε) en in het algemeen het nog levende geslacht, vs 30, den grooten dag beleven zouden, rijmt, gelijk vroeger reeds werd opgemerkt, niet met de waarschuwing tegen den waan, alsof die dag reeds zeer op handen was, vs 5—9, en met de

[1]) bl. 168—172.
[2]) bl 150—159.
[3]) bl. 172, 173.
[4]) bl. 62.

verzekering van Jezus, vs 32, dat dit tijdstip aan niemand dan aan God bekend was. Ook ontbreekt in deze apocalyptische rede onderlinge samenhang der deelen. De prediking toch van het evangelie *aan alle volken*, vs 10, stelt dit tijdstip in een verwijderd verschiet, wat met vs 30 kwalijk overeenstemt. Met εἰς τέλος, vs 13, wordt de pericoop 9—13 afgesloten, en met ὅταν δὲ ἴδητε, vs 14 vangt een nieuw apocalyptisch fragment aan. De aankondiging der valsche profeten, vs 22, schijnt na vs 5 en 6 overbodig en duplicaat te zijn. De samenhang van vs 24 met vs 23 is duister, daar ἀλλά op niets terugslaat en uit dien hoofde door Mattheus, vs 29, en door Lucas, XXI: 25, werd weggelaten, zoodat ook Mc. 24—31 het voorkomen heeft van een vroeger op zich zelf staand apocalyptisch fragment, dat hier werd ingevoegd. Het spraakgebruik wekt insgelijks twijfel. Hiertoe lette men op ἐν νεφέλαις, vs 26, terwijl Marcus, XIV: 62, volgens Dan. VII: 14 en den Chald. tekst, schreef: μετὰ (עִם) τῶν νεφ.; op het gebruik van τότε, dat elders bij Marcus slechts enkele malen voorkomt en wel in de beteekenis van *op dit tijdstip*, en niet, gelijk bij Mattheus, in den zin van *toen* of *vervolgens*, doch juist in deze pericoop in laatstgenoemde beteekenis tweemaal, vs 26 en 27 (verg. Matth. vs 30, 31) gelezen wordt. Ook voor μέχρις οὗ, vs 30, schrijft Marcus elders ἕως, VI: 10, 45, XIV: 32 of ἕως ἄν, VI: 10, IX: 1.

Men kan aannemen, dat de pericoop Mc. XIII: 9b—31 fragmenten bevat van een oorspronkelijk op zich zelf staand apocalyptisch stuk, waarvan de strekking was, om onder den drang der gebeurtenissen, die aan den ondergang van den joodschen staat voorafgingen, de Christenen gerust te stellen en hun moed in te spreken, met het oog op de naderende komst van Jezus. De schrijver beijverde zich, om zijnen medechristenen in te scherpen, dat Jezus al wat hun overkwam of verder overkomen zou, reeds bij zijn

leven, aan zijne discipelen voorspeld had. Opmerking verdient, uit dit oogpunt beschouwd, vs 23: ὑμεῖς βλέπετε· προείρηκα ὑμῖν πάντα en vooral vs 37, waar de schrijver vs 32—34 niet slechts op de discipelen toepast, maar aan de oorspronkelijke schets nog een woord toevoegt, om te doen uitkomen, dat de beloften en waarschuwingen van Jezus niet alleen de apostelen, maar *allen*, d. i. alle Christenen golden (ὃ δὲ ὑμῖν λέγω, πᾶσιν λέγω).

Dat ook vs 35 en 36 niet tot de oorspronkelijke schets behoorden, leid ik af uit de, na ἀγρυπνεῖτε — ὁ καιρός ἐστιν, onnoodige en zelfs tweemaal herhaalde vermaning tot waakzaamheid. De schrijver gaf in die verzen eene verklaring der gelijkenis, vs 34, en toont, blijkens ἐλθὼν ἐξαίφνης en εὕρῃ ὑμᾶς καθεύδοντας, den heer des huizes, die, evenals de wederkeerende heer, Mc. XII: 1, 9, tot de inkleeding der parabel behoorde, voor een bepaald persoon, t. w. Jezus te houden, op welk voetspoor hij door Mattheus, XXIV: 42, ὁ κύριος ὑμῶν ἔρχεται (verg. vs 37), en op nog breeder schaal door Lucas, XXI: 36, gevolgd werd.

Onderstellen wij nu, op grond van het bijgebrachte, dat Mc. XIII: 9ᵇ—31 en 35—37 niet tot de oorspronkelijke schets behoorden, die aan Proto-Marcus voorafging, dan sloten vs 9 en 32 oorspronkelijk aan elkander. De vier discipelen, vs 3, vroegen, vs 4, *wanneer* de in vs 2 aangekondigde wereldcatastrophe, het einde van den αἰὼν οὗτος, te verwachten was. Jezus waarschuwt hen daarop, vs 7—9ᵃ, tegen den waan, als ware dit tijdstip reeds zeer kort op handen, en leert in algemeene bewoordingen, hoeveel er nog aan dien grooten dag, als barensweeën van de toekomst, moest voorafgaan. Wat echter de vraag *wanneer?* betrof, hieromtrent belijdt Jezus zijne onkunde. »Van dien dag of die ure wist niemand. Dat tijdstip was alleen aan God bekend", vs 32. Zij moesten slechts toezien, vs 33, 34, van wakende op hun post te blijven.

Bestaat er, op grond van het aangevoerde, reden om te gelooven, dat het geschrift, 't welk zoowel Deutero-Mattheus als Deutero-Marcus commentariëerden, zelf reeds aan interpolatiën had blootgestaan, dan wordt hiermee de mogelijkheid erkend, dat ook andere stukken, welker mythisch karakter niet wel strookt met den overigens nuchter-historischen inhoud van het Marcus-evangelie, in de oudste historische schets nog niet voorhanden waren.

Wat hiervan zij, zal bij het onderzoek naar het historisch karakter van Marcus een punt van overweging uitmaken.

DERDE AFDEELING.

HISTORISCHE WAARDE EN OORSPRONG VAN DE EVANGELIËN NAAR MARCUS EN NAAR MATTHEUS.

I.

Historische waarde van het evangelie naar Marcus.

Het evangelie van Marcus onderscheidt zich als historisch geschrift reeds hierdoor gunstig, dat het geene berichten bevat omtrent het tijdperk, dat aan het openlijk optreden van Jezus in Galilea is voorafgegaan. De wetenschap van het leven van groote mannen klom oudtijds, bij gebrek aan biographische data, niet hooger op, dan tot den tijd, waarop zij, in het openbaar optredende, het voorwerp werden der algemeene kennisneming, en eerst de latere overlevering pleegt hunne geboorte en kindsheid door sagen en mythen op te luisteren. Zoo was het ook met de historie van Johannes en van Jezus. De geschiedenis vangt aan met hunne openlijke verschijning. Een geschrift derhalve, waarin

nog geene geboorte- en kindsheidsgeschiedenis voorkomt, verraadt hierdoor zijn hoogeren ouderdom en historisch karakter.

Evenzeer openbaart zich het historisch karakter van het Marcus-evangelie in de wijze, waarop de meeste verhalen als losse episoden op zich zelve staan; terwijl zij bij Mattheus kunstmatig aan elkander verbonden worden [1]). Hierdoor wordt, uit een historisch oogpunt, gewonnen, dat er geen noodzakelijkheid bestaat om de werkzaamheid van Jezus in Galilea tot den korten tijd te beperken, binnen welken, volgens Mattheus, alles achtereen, in chronologische volgorde, zou zijn afgeloopen.

Dit geldt inzonderheid van het verblijf en de werkzaamheid van Jezus te Jeruzalem, die, volgens Mattheus, in een drietal dagen afliep, terwijl, volgens Marcus, niets verhindert te onderstellen, dat Jezus reeds een geruimen tijd vóór het Paaschfeest te Jeruzalem aankwam. Bij deze mogelijkheid laat het zich hooren, hoe de tegenstand tegen zijn hervormingswerk, over een ruimer tijdperk loopende, gelegenheid had zich gaande weg te ontwikkelen.

Het leven van Jezus loopt, volgens Marcus, over drie tijdperken: 1º zijn optreden en werken in Galilea, I : 9, tot aan de terugkomst der discipelen van hunne zendingsreis, VI : 30; 2º zijn uitstap naar de noordelijke streken des lands en zijne terugkomst te Capernaüm, VI : 31—IX : 40; 3º zijne reis naar Jeruzalem, zijn strijd aldaar met de joodsche hiërarchie, zijne gevangenneming, kruisiging, dood en begrafenis, de terugkeer eindelijk zijner leerlingen naar Galilea, waar de verheerlijkte Jezus hun verschijnt, X : 1—XV : 46 en Matth. XXVIII : 16 [2]).

Tot de historische bijzonderheden van het eerste tijdperk behooren:

[1]) Zie bl. 70. [2]) T. a. p.

1. Het optreden van Johannes in de woestijn, zijn prediking en doop ter bekeering. Aankondiging van het Messiasrijk, I: 4—8.

2. Jezus wordt door Johannes gedoopt, I: 9, en zondert zich af in de woestijn, I: 12[a].

3. Johannes en Herodes. Johannes gevangen genomen en onthoofd, VI: 17—29.

4. Jezus treedt, na de gevangenneming van Johannes, in Galilea op, I: 14, en kiest Capernaüm tot zijne woonplaats, I: 21.

5. Gedurende zijn verblijf aldaar verbindt hij aan zich vier leerlingen, I: 16—20, en predikt er in de synagoge, I: 21, 22.

6. Het bezoek aan het huis van Simon, de genezing van diens schoonmoeder en van andere kranken en bezetenen, I: 29—34[a].

7. Reis door de omliggende vlekken van Galilea en prediking aldaar, I: 35—39[a].

8. Terugkomst te Capernaüm. Jezus verkondigt het woord aan de in- en voor zijn huis verzamelde menigte, II: 1, 2.

9. Gedurende zijn verblijf te Capernaüm noodigt Jezus, op eene zijner wandelingen langs het meer, een tolbeambte, Levi genaamd, bij zich ter maaltijd, en verdedigt zich deswegens tegen de aanvallen der schriftgeleerden van de partij der Farizeërs, II: 13—17[a].

10. Bij eene andere gelegenheid komen in den vastentijd menschen tot Jezus, die zich verwonderen, dat zijne discipelen niet, gelijk die van Johannes en de Farizeërs, vasten. Jezus beantwoordt die bedenking. De bruiloftskinderen en de bruidegom. De nieuwe lap op het oude kleed en de nieuwe wijn in oude zakken, II: 18—22.

11. Wandeling van Jezus, bij eene andere gelegenheid, door de zaailanden op een Sabbath met zijne discipelen en anderen, die hem vergezelden. Eenige lieden van de partij

der Farizeërs beklagen zich, dat de discipelen van Jezus op Sabbath werk doen. Jezus beroept zich op het voorbeeld van David. De Sabbath is om den mensch, en de mensch heer ook van den Sabbath, II : 23—28.

12. Herhaald bezoek van eene synagoge. De strijdvraag, of het geoorloofd was op Sabbath te genezen, III : 1^a, 2, 4.

13. Wandeling naar het strand. Eene groote menigte uit Galilea volgt hem, III : 7^a, 9.

14. Aanstelling van twaalf bijzondere volgers op een berg bij Capernaüm, III : 13—19^a. De tehuiskomst en de geestdrift van het volk, III : 19^b, 20.

15. De mare van den opgang, dien Jezus maakte, verbreidt zich tot naar Nazareth en brengt de bloedverwanten van Jezus in den waan, dat hij uitzinnig is, III : 21. Zijne moeder en broeders komen te Capernaüm en vinden hem omringd door een tal van hoorders. Jezus spreekt over zijne geestelijke maagschap, III : 31—35.

16. Bij eene andere gelegenheid onderwijst Jezus, in een schip gezeten, de op het strand verzamelde scharen in gelijkenissen. De gelijkenis van den zaaier, IV : 1—11.

17. Jezus steekt, aan den avond van dien dag, in het schip, waarin hij zich bevond, over naar de oostzijde van het meer, en legt zich ter rust. De storm op zee en bestraffing van het ongeloof der jongeren, IV : 35—38, 40.

18. Aankomst in het land der Gadarenen en genezing van een bezetene aldaar, V : 1, 2.

19. Terugkomst in Capernaüm. Bede van een overste, ten behoeve zijner stervende dochter. Jezus verkondigt in het sterfhuis, dat de dood een inslapen is tot een hooger leven, V : 21—24, 35—39. De genezing van eene bloedvloeiende vrouw, V : 25—34.

20. Uitstap van Capernaüm naar Nazareth. Prediking aldaar en ontvangst. Jezus kan aldaar geene krachten doen, VI : 1—5^a, 6^a.

21. Reis in de omstreken van Nazareth, VI : 6[b]. Uitzending der twaalve door het joodsche land. De rede van Jezus tot hen gehouden en hunne werkzaamheid op reis, VI : 7—13.

22. Het gerucht van de werkzaamheid van Jezus en van zijne leerlingen komt Herodes ter ooren. Meeningen onder het volk en ook van dezen vorst over Jezus, VI : 14—16.

23. Terugkomst der apostelen, VI : 30.

Tot het tweede tijdperk behooren:

1. Reis van Jezus naar de overzijde van het meer. De scharen gaan hem vooruit te voet. Jezus ontfermt zich over hen, als over schapen die geen herder hadden, en onderwijst hen, VI : 31—34.

2. Terugtocht naar het land Gennesareth, VI : 45[a], 53—56[a].

3. De reis te voet naar de omstreken van Tyrus. Jezus reist incognito, VII : 24[a].

4. Voortzetting der reis naar het noorden door Sidon, en van daar, midden door Decapolis, naar de noordoostelijke zijde van het Galileesche meer, VII : 31.

5. Jezus scheept zich aldaar in, en vaart zuidwaarts af naar Dalmanutha. Twistrede met de Farizeërs, die een teeken vragen, wat door Jezus wordt geweigerd, VIII : 10—12.

6. Herhaalde overvaart naar de noord-oostzijde van het meer, naar Bethsaïda Julias, VIII : 13, 22. Waarschuwing tegen den zuurdeesem der Farizeërs en van Herodes, vs 15. Reis van Bethsaïda noordwaarts te voet naar Caesarea Philippi, VIII : 27. Jezus wordt op deze reis voor de eerste maal door zijne discipelen voor den Messias erkend, vs 27—30; openbaart zijn voornemen om naar Jeruzalem te gaan en kondigt zijne aanstaande verwerping en dood, maar tevens de zegepraal van zijne zaak aan, vs 31. Bestraffing van Petrus, vs 32, 33. Zelfverloochening levensbehoud, vs 34—37. Oplossing van de bedenking, dat eene

herstelling aller dingen door Elia aan de komst van den Messias zou voorafgaan, IX : 11—13.

7. Vertrek uit de omstreken van Caesarea Philippi, IX : 30. Herhaalde aankondiging van het lot, dat hem te Jeruzalem te wachten stond, IX : 31, 32.

8. Terugreis. Rangstrijd der discipelen en aankomst te Capernaüm. Waarschuwing tegen hoogmoed en den geest van uitsluiting, naar aanleiding van een rangstrijd, IX : 33—40, 42.

Tot het derde tijdperk behooren:

1. Het afscheid van Galilea. Reis naar Judea. Jezus onderwijst de scharen, die hem vergezellen, X : 1.

2. Strijdrede onderweg over de echtscheiding, X : 2—9.

3. Jezus zegent de kinderen, die men tot hem brengt, X : 13—16.

4. Gesprek over den weg ten leven met een rijken man, bij het vertrek uit een der vlekken, die men doortrok, X : 17—22. De gevaren van den rijkdom, X : 23—27. Bemoedigende toespraak tot de leerlingen, die alles om zijnentwil verlaten hadden, X : 28—31.

5. Voortzetting der reis. Ernstige gemoedsstemming van Jezus, bij de gedachte aan de gebeurtenissen die aanstaande zijn, X : 32, 33^a, 34^b.

6. De vraag van Jacobus en Johannes. De dienende liefde de ware grootheid en macht, X : 35—44.

7. Aankomst te Jericho, X : 46^a.

8. Jezus op de hoogte van Bethphagé, XI : 1. Intocht in Jeruzalem, onder het luid geroep der Hosanna's. Overnachting te Bethanië, XI : 8—11.

9. De onvruchtbare vijgeboom, XI : 12—14^a. Tempelreiniging, XI : 15—18, en verantwoording deswegens van Jezus, XI : 27—33.

10. Gelijkenis van de wijngaardeniers, XII : 1—12.

11. De schatting aan Caesar, XII : 13—17^a.

12. Strijdrede met de Sadduceërs over de opstanding der dooden, XII: 18—29.

13. De hoofdinhoud der wet, XII: 28—34.

14. Strijdvraag over de afkomst van den Messias uit David, XII : 35—37.

15. Jezus waarschuwt het volk tegen de schijnvroomheid der schriftgeleerden, XII : 38—40.

16. Het penninkske der weduwe, XII : 41—44.

17. De vergankelijkheid van den aardschen tempel, XIII : 1, 2.

18. Beantwoording der vraag naar het einde der tegenwoordige wereldperiode. Waarschuwing tegen dwaalleeraars, die dit einde als kort op handen zouden aankondigen. De geboorteweeën, XIII : 3—9. Het juiste tijdstip van den grooten dag is alleen aan God bekend. Vermaning tot waakzaamheid, XIII: 32—34.

19. Twee dagen voor het Paaschfeest. De overpriesters en schriftgeleerden scholen samen om Jezus uit den weg te ruimen, XIV : 1, 2.

20. De maaltijd en de zalving door eene vrouw te Bethanië, XIV : 3—9.

21. Judas en de overpriesters, XIV : 10, 11.

22. Bestelling van den paaschmaaltijd op den 14den van Nisan, XIV: 12—16.

23. De paaschmaaltijd. De verrader. Jezus stelt brood en wijn voor als zinnebeelden van zijn naderenden dood. Zijn ondergang de zegepraal der godsdienst. De lofzang. Waarschuwing tot de discipelen en tot Petrus tegen de ergernis aan zijn persoon, XIV : 17—31.

24. Jezus begeeft zich naar Gethsemané en bidt aldaar, XIV : 32—42.

25. De gevangenneming. Het verraad. De nieuwsgierige jongeling en de vlucht der leerlingen, XIV : 43—52.

26. Jezus wordt gevoerd naar Jeruzalem. Petrus volgt

de bende en verloochent Jezus op de binnenplaats, XIV : 53 - 59, 69—72.

27. Jezus voor den hoogepriester. Getuigenverhoor, XIV : 55—61[a].

28. De hoogepriester vraagt Jezus, of hij de Christus is. Jezus' antwoord. Het vonnis des doods. Mishandelingen. Tweede samenkomst van het Sanhedrin. Beraadslaging over de wijze, waarop aan het uitgesproken doodvonnis zou gevolg gegeven worden, XIV : 61[b]—XV : 1.

29. Jezus voor Pilatus. Eisch van het volk om een gevangene los te laten. De vrijspraak van Barabbas, door het volk verlangd. Pilatus geeft Jezus over. Geeseling en bespotting, XV : 2—20[a].

30. De wegvoering naar Golgotha. Simon van Cyrene. De kruisiging en de kleederverdeeling. De verdoovende drank. Spottaal der voorbijgangers en medekruiselingen, XV : 20[b]—32. De klacht aan het kruis en nieuwe bespotting. Jezus geeft den geest, XV : 34—37.

31. De hoofdman en de vrouwen bij het kruis, XV : 39—41.

32. De begrafenis. Jozef en Pilatus. De vrouwen bij het graf, XV : 42—47.

33. De discipelen keeren weder naar Galilea, alwaar zij Jezus zien. (Vermoedelijk het verloren geraakte slot van het Marcus-evangelie, naar Matth. XXVIII : 16).

Danken wij aan het Marcus-evangelie deze schets van het leven van Jezus, het is bovendien rijk aan historische bijzonderheden, die elders niet voorkomen.

1. Jezus treedt in het openbaar op, *nadat Johannes van het tooneel was afgetreden.* Beiden waren dus niet te gelijk werkzaam. (Verg. Mc. I : 14 met Matth. IV : 12 en Joh. III : 24 verv.) Zie ook bl. 25, 26.

2. Jezus spreekt niet van God als van *zijnen* Vader in

specifieken zin, en noemt zich niet, zooals Matth. XXIII: 10 (verg. VII: 22, XIV: 28, XXIV: 5), den Messias of den Zoon (verg. Matth. XI: 27, XVII: 26, XXVIII: 19). Eerst tegen het einde van zijn leven wordt hij door zijne discipelen als de Messias erkend, VIII: 29 (verg. Matth. XIV: 33); verbiedt hun bij die gelegenheid, onder dien titel over hem tot het volk te spreken, Mc. VIII: 30, en komt eerst bij Cajafas er voor uit, dat en in welken zin hij de Christus is, XIV: 62.

3. Jezus komt bij Marcus hoofdzakelijk als prediker en leeraar voor, I: 14, 21, 22, II: 2, 13 (Matth. IX: 9), III: 14, IV: 1, 2 (Matth. XIII: 1), VI: 2, 6, 13, 30 (Matth. XIV: 13), VI: 34 (Matth. XIV: 14), X: 1 (Matth. XIX: 1), XI: 17, XII: 14, XII: 35 (Matth. XXII: 41) XIV: 49; kent aan zijne genezingen niet, gelijk Mattheus, VIII: 17, XXI: 14, 15, bewijskracht toe voor zijne goddelijke zending, maar weigert daarentegen volstrekt elk wonderteeken, dat daartoe strekken moet, Mc. VIII: 12. De wonderen wekken niet het geloof, maar geschieden alleen aan hen, die reeds gelooven, zoodat, waar geen geloof is, Jezus zelfs geene krachten doen *kan*, Mc. VI: 5.

4. De roeping van Levi, II: 14, is geene roeping tot het apostolaat, en de maaltijd wordt niet te zijnen huize, maar bij Jezus gehouden. De apostel Mattheus is nog niet dezelfde als de tollenaar Levi. (Verg. bl. 95).

5. De werkzaamheid der discipelen op eene wandeling door het koren op een sabbath, II: 23 v., waarover de Farizeërs hen berispen, bestond niet in het afplukken en eten van korenaren, maar *in het maken van een voetpad* (ὁδὸν ποιεῖν), door de in den weg staande dikke korenhalmen uit den grond te rukken (Zie bl. 96).

6. Marcus alleen vermeldt het schoone gezegde van Jezus: »de sabbath is niet om den mensch enz.", II: 27. Desge-

lijks heeft alleen bij (IV: 26—29), ofschoon nog niet in den oorspronkelijken tekst, eene gelijkenis, die het bewijs levert, dat de werkzaamheid van Jezus bestond in het inprenten van beginselen, die, hoezeer onder Gods bestuur, echter, langs natuurlijken weg, in de menschheid zich van zelf ontwikkelen zouden, ook zonder dat hiertoe nog eenige bovennatuurlijke werkzaamheid, hetzij van God, hetzij van hem zelven, noodig zijn zou.

8. Marcus verhaalt de verkiezing der 12 leerlingen op een berg, III: 13, en hoe Simon bij *die* gelegenheid den eernaam van *Petrus* ontving, vs 16. Ook de toenaam *Boanerges*, vs 17, misschien bestraffenderwijze gegeven, wordt alleen bij Marcus gevonden.

9. Uit Marcus alléén weet men, dat de moeder van Jezus en zijne broeders, althans aanvankelijk, geene indrukken hadden van zijne grootheid, zoodat zij er zelfs toe kwamen, om hem voor waanzinnig te houden en hem in verzekerde bewaring te willen nemen, III: 21. Wel een bewijs, dat de daden van Jezus op hen niet den indruk van wonderen gemaakt hadden, waaraan men later, Hand. II: 22, den godsgezant erkende.

10. Uit Marcus blijkt, dat ook Jezus zelf het handwerk van *timmerman* heeft uitgeoefend, VI: 2.

11. Jezus zendt zijne discipelen uit, *twee aan twee*, VI: 7.

12. Herodes was met Johannes ingenomen, en deze viel als slachtoffer van de wraak van Herodias, VI: 19, 20.

13. Marcus alleen verhaalt, dat de uitgezonden discipelen *op reis gingen*, VI: 12, en na eenigen tijd *terugkeerden*, VI: 30.

14. Marcus vermeldt, VI: 34, ter rechter plaatse, dat Jezus, over de schare bewogen, als over schapen zonder herder, hen vele dingen leerde, VI: 34. (Verg. Matth. IX: 35—38.

15. Insgelijks bewaarde Marcus de bijzonderheid, dat

Jezus zich voornam aan de noordelijke grenzen des lands onbekend te blijven, VII : 24.

16. Marcus herinnert meer dan eens aan de staatkundige partij der Herodianen, VIII : 15, XV : 13, die later van het tooneel verdween. (Verg. de parallelle plaats, Matth. XVI : 6).

17. Het gezegde van Jezus, IX : 11—13, door Mattheus, XVII : 11, misverstaan, leest men bij Marcus in zijn oorspronkelijken vorm [1]).

18. Marcus bewaarde, VIII : 31, IX : 31, X : 34, den meer oorspronkelijken, destijds nog onbegrepen vorm van woorden van Jezus, die eerst later verklaard werden van »zijne lichamelijke verrijzenis ten derden dage", Matth. XVI : 21, XVII : 23; XX : 19, en laat Jezus wel zijn dood, maar nergens zijne *kruisiging* voorspellen, X : 34 (verg. Matth. XX : 19), XIV : 1 (Matth. XXVI : 1) [2]).

19. Marcus bewaarde het onderscheid tusschen de twee verhalen, Mc. IX : 33, waar een kind als zinnebeeld wordt voorgesteld van den geringe, dien men niet mag ergeren en Mc. X : 15, waar insgelijks een kind voorkomt, doch hier als het zinnebeeld der nederigheid, die den burger van het godsrijk voegt, welke twee verhalen bij Mattheus, XVIII : 3, dooreen zijn verward [3]).

20. Marcus bewaarde ook de belangrijke episode van den man, die, zonder tot de volgers van Jezus te behooren, zich veroorloofd had in zijnen naam krachten te doen, en de wijze, waarop Jezus hem tegen het exclusivisme zijner discipelen in bescherming nam, IX : 38—40.

21. Marcus geeft de oorspronkelijke teekening van den rijke en diens onderhoud met Jezus, X : 27—31, waarvan bij Mattheus, XIX : 16—39, eene valsche voorstelling gevonden wordt [4]).

[1]) Zie boven, bl. 101.
[2]) bl. 100, 205.
[3]) bl. 51, 52, 102.
[4]) bl. 53, 54, 103, 104.

22. Meer dan uit Mattheus blijkt uit Mc. XI : 11 (περιβλεψάμενος πάντα), dat de tempel voor Jezus bij zijne komst in de hoofdstad nieuw was, waardoor het gevoelen wordt bevestigd, dat Jezus thans voor de eerste maal na zijn optreden als leeraar Jeruzalem bezocht.

23. Marcus alleen verhaalt, XII : 34, van een »verstandig" schriftgeleerde, dien Jezus »niet verre" zegt te zijn »van het koninkrijk Gods". Mattheus, die πειράζων inlaschte, XXII : 35 ziet, op een later standpunt, in dezen schriftgeleerde een vijand van Jezus [1]).

24. Marcus verhaalt de rede over Ps. CX : 1, in onderscheiding van Mattheus, zóó, dat de bedoeling van Jezus uitkomt, om het joodsche leerstuk van de afkomst van den Messias uit David te bestrijden, XII : 37 verv.; Mattheus daarentegen zóó, dat het den schijn heeft, alsof Jezus de vraag opwerpt, hoe beide voorstellingen met elkander waren overeen te brengen, XXII : 41—46 [2]).

25. Van Marcus leeren wij, dat er tweeërlei soort van schriftgeleerden waren: »schriftgeleerden der Farizeërs", Mc. II : 16, in onderscheiding van anderen, die niet tot deze partij behoorden. De onhistorische formule »de schriftgeleerden en de Farizeërs", vindt men insgelijks bij hem niet [3]).

26. Het schoone verhaal van het penninkske der arme weduwe staat mede alleen bij Marcus, XII : 41—44, van wien Lucas het later overnam [4]).

27. Bij Marcus lezen wij de vraag van de discipelen, XIII : 4, in haar oorspronkelijken vorm, zonder inmenging van de parusie van Jezus, Matth. XXIV : 3 [5]).

28. De zwarigheid, Matth. XXVI : 15, dat Judas voor de zoo geringe som van 30 zilverlingen Jezus overleverde, drukt

[1]) Zie boven, bl. 105, 106.
[2]) bl. 154.
[3]) bl. 59.
[4]) bl. 60.
[5]) bl. 60, 61.

niet op het verhaal van Marcus, volgens wien de overpriesters hem *geld* niet *gaven* maar *beloofden*, XIV : 11 [1]).

29. Marcus bewaarde het zinrijke woord van Jezus, XIV : 8, door Mattheus, XXVI : 12, en den vierden evangelist, XII : 17, misverstaan, in zijn oorspronkelijken vorm [2]).

30. Hetzelfde geldt van het woord van Jezus over de echtscheiding, Mc. X : 11 (verg. Matth. XIX : 9) [3]).

31. Uit Mc. XIV : 14 blijkt, dat de Jeruzalemsche vriend, tot wien twee leerlingen gezonden werden, vs 13, op de komst van Jezus ten zijnent rekende. De discipelen toch moesten niet vragen: »sta ons voor heden een vertrek af om het pascha te vieren"; maar: »waar is de zaal, waar de meester het pascha eten zal?" Die vraag onderstelt eene gemaakte afspraak. De heer des huizes had dan ook reeds bij voorraad een vertrek tot dat einde gereed gemaakt, vs 16, dat hij, overeenkomstig Jezus' zeggen tot de discipelen, hun aanwees. Aan eene geheime wetenschap van Jezus behoeft hier niet gedacht te worden, tenzij men die ook aan dien huisheer toekenne. De historische zwarigheid is alleen gelegen in den man met de kruik. Blijkt het evenwel, dat hier afspraak plaats had ten aanzien van het gereedhouden der zaal, dan is het insgelijks mogelijk, dat Jezus, voor verraad beducht, bij voorraad zorg droeg, dat niemand vooraf weten zou, wáár hij dien avond het pascha eten zou. Het verhaal van Mattheus is blijkbaar verkort en daardoor onverstaanbaar [4]). Ook de woorden »mijn tijd is nabij", Matth. XXVI : 18, te verstaan van Jezus' dood, zouden voor den gastheer niet verstaanbaar geweest zijn.

32. Mc. XIV : 22—25. De laatste maaltijd is bij Mar-

[1]) bl. 64, 83, 187. [2]) bl. 106, 107.
[3]) bl. 102. [4]) bl. 181.

cus nog niet anders dan een pascha-maaltijd. Jezus nam »brood" en daarop »een beker" en stelde die voor als zinnebeelden van zijn dood. Reeds bij Mattheus veranderde het oorspronkelijk verhaal van gedaante [1]).

33. De uitroep van Judas, Mc. XIV : 43, »Rabbi! Rabbi!" door Mattheus, XXVI : 49, veranderd, is vermoedelijk historisch [2]).

34. Marcus alleen bewaarde, XIV : 51, de op zich zelve onbeteekenende bijzonderheid van den jongeling in Gethsemané [3]). De traditie, dat dit evangelie onder den invloed van Petrus werd geschreven, vindt hare bevestiging in dit verhaal, daar wel niemand anders dan Petrus, die de bende volgde, dit gezien en verhaald kan hebben.

35. Volgens Marcus, XIV : 53, is de joodsche raad niet reeds bij Cajafas als rechtscollegie vergaderd, maar komen een aantal raadsleden te gelijk met Jezus bij den hoogepriester binnen [4]). Hieruit wordt waarschijnlijk, dat Jezus niet in een wettige zitting van het Sanhedrin veroordeeld, maar het slachtoffer geworden is van eene geheime intrige.

36. Het *herhaalde* kraaien van een haan, XIV 68, is vermoedelijk historisch [5]).

37. De zwarigheid, dat de hoogepriester, Matth. XXVI: 63, *antwoordt*, zonder eene voorafgaande vraag, waarop het antwoord past, wordt door Marcus vermeden. De woorden, Mc. XIV : 61[b], *πάλιν ὁ ἀρχ. ἐπηρώτα αὐτόν* maken een tweede gedeelte van het verhoor, na het hooren der getuigen, vs 55—61[a], waarschijnlijk. Staan voorts ook de mishandelingen, Mc. XIV : 65, op zich zelve, dan verdwijnt mede de zwarigheid, dat de leden van den raad Jezus zouden bespuwd en geslagen hebben [6]).

[1]) Zie boven, bl. 107, 203. [2]) bl. 108, 188. [3]) bl. 200.
[4]) bl. 108. [5]) bl. 229. [6]) bl. 65.

38. Mc XV : 6 verv. Volgens Marcus neemt het volk het initiatief in den eisch tot vrijspraak van een der gevangenen, vs 8. De lezing ἀναβάς, vs 8, in plaats van de recepta ἀναβοήσας, doet zien, dat het volk aanvankelijk niets van de zaak geweten heeft, en eerst vroeg in den morgen opkwam (uit de benedenstad), nadat het gerucht, dat Jezus den landvoogd in handen was gevallen, zich begon te verspreiden. Of het volk of onder het volk vrienden van Jezus langs dien weg zijne vrijspraak zochten te verwerven, is onzeker. Waarschijnlijk bedoelde het volk niets anders, dan dat, ter eere van het feest, volgens gewoonte, een gevangene werd losgelaten, en greep Pilatus deze gelegenheid aan, om zich te ontslaan van den plicht om aan een in zijne oogen onschadelijk persoon de doodstraf te voltrekken. Het karakteristieke van het verhaal van Marcus bestaat hierin, dat de landvoogd dit middel niet zelf uitdacht, maar den eisch der menigte zich ten nutte maakte. Verder verdient ook dit de aandacht, dat de overpriesters het volk niet opstoken *om den dood van Jezus te eischen*, Matth. XXVII : 20[b], waartoe zij, bij de hun bekende geestdrift van het volk voor Jezus, Mc. XIV : 5, te voorzichtig waren, maar alleen om, daar er slechts één gevangene kon vrijkomen, liever (μᾶλλον) de vrijspraak te verlangen van Barabbas, voor wien men, als voor een waar patriot, die als zeloot voor de vrijheid zich verdienstelijk gemaakt had (vs 7), het volk wist op te winden [1]). Van een naast elkander stellen van Jezus en Barabbas door Pilatus, naar de dramatiseerende voorstelling van Mattheus, is bij Marcus evenmin sprake als van den naam *Jezus*, die, Matth. XXVII : 16, 17, volgens eenige HSS, waar van Origenes melding maakt, ook aan Barabbas gegeven wordt.

[1]) Zie boven, bl. 109.

Insgelijks vertoont Pilatus zich in het verhaal van Marcus het best in zijne ware historische gedaante. De Romein begrijpt [1]) terstond, dat het hier een zaak gold van persoonlijken aard, en dat er geen termen bestonden om Jezus ter dood te brengen. Vast overtuigd, dat het volk de vrijspraak van Jezus begeeren zou, grijpt hij de gelegenheid, door den volkskreet hem aangeboden, aan, om zich van de zaak af te maken, doch geeft, toen men de loslating van Barabbas eischte, na korte aarzeling toe. Ziedaar alles. Eerst in de latere traditie, waarin de heiden steeds meer tegen het verstokte jodendom werd overgesteld, neemt Pilatus gaande weg toe in belangstelling, en bereikt de idealiseering van den Romein haar toppunt in het vierde evangelie, terwijl alleen het *joodsche volk* aansprakelijk gesteld wordt voor den Messiasmoord (verg. Matth. XXVII: 25).

39. Mc. XV: 17. Marcus beschrijft de doornenkroon als een kroon van doornen gevlochten, die men Jezus *om* het hoofd deed, bij wijze van een lauwerkrans. Bij Mattheus zet men Jezus die als een kroon *op* het hoofd, wat minder waarschijnlijk is, daar in dit geval, met de slagen op het hoofd, de doornen in het vleesch zouden geslagen zijn. Als zucht om aan den spotkoning niets te doen ontbreken, voegt Mattheus bij den purperen mantel en de kroon nog den rietstaf als schepter. Van een rietstaf weet Marcus niets anders, dan dat zij er Jezus mede op het hoofd sloegen [2]).

40. Mc. XV: 23. »De wijn met myrrhe" is historisch en diende tot pijnstilling, in onderscheiding van de ondrinkbare »gal met edik", die bij Mattheus dienen moet, om het lijden van Jezus te verzwaren [3]).

41. Mc. XV: 26^{b}. Het opschrift op het kruis wordt door Marcus in den meest authentieken vorm medegedeeld: »De Koning der Joden", zonder meer. Van de bijvoeging: »deze

[2]) bl. 109. [2]) bl. 143. [3]) bl. 84.

is", Luc. XXIII : 38b, »deze is Jezus", Matth. XXVII : 37b, of »Jezus de Nazarener", Joh. XIX : 19b, weet Marcus nog evenmin, als van de »drie talen" (Luc. (?) en Joh.), waarin het opschrift stond te lezen.

42, Mc. XV : 39. Volgens Marcus komt de hoofdman (centurio) tot den uitroep: »waarlijk dat was een godenzoon" [1]), getroffen door de heldere, krachtige stem, waarmee Jezus stervend sprak; volgens Mattheus, XXVII : 54, daarentegen, door het aanschouwen der legendaire wonderen op Golgotha [2]).

43. Mc. XV : 40. Marcus alleen vermeldt onder de vrouwen *Salomé*, alsmede dat zij met een aantal andere vrouwen »Jezus op zijne reis van Galilea naar Jeruzalem vergezeld had". Mattheus hield haar, op welken grond is onbekend, voor de vrouw van Zebedeus, de moeder van Jacobus en Johannes, XXVII : 56 [3]).

44. Mc. XV : 43. Jozef van Arimathea was, volgens Marcus, »een raadsheer", misschien in zijne stad lid van een *synedrium minus*, hoedanige er, volgens *Sanh.* 4, in elke stad van Palestina waren. Zie Matth. V : 22 en vooral de pluralis συνέδρια, Matth. X ; 17, Mc. XIII : 9. Dat hij lid van het Jeruzalemsche Sanhedrin was, Luk. XXIII : 51, volgt hieruit evenmin, als uit de omstandigheid, »dat hij het godsrijk verwachtte", dat hij, volgens Mattheus, XXVII : 57, een discipel van Jezus was.

45. Voor de historie is Marcus ook hierdoor belangrijk, dat Pilatus zich over den vroegen dood van Jezus verwonderde, en voorts, dat uit zijn bericht evenmin blijkt, dat het graf, waarin Jezus gelegd werd, aan *Jozef* toebehoorde, Matth. XXVII : 60, als dat het een *nieuw* graf was, waarin, volgens Luc. XXIII : 54, *nog niemand had gelegen* [4]).

46. Voor de opstandingskwestie eindelijk is Marcus be-

[1]) bl. 158, 159. [2]) bl. 67. [3]) bl. 195. [4]) bl. 114.

langrijk, inzoover uit zijn verhaal blijkt, dat noch de vrouwen noch de discipelen eene verschijning gehad hebben van den verheerlijkte *reeds op den eersten dag der week*, en dat Galilea bij uitsluiting (XVI : 7) het tooneel geweest is, waar verschijningen van Jezus aan de zijnen plaats hadden, eene omstandigheid, waarin wij door het bericht, Matth XXVIII : 16, dat Jezus aan zijne discipelen in Galilea verscheen, waarschijnlijk ook in het oorspronkelijk slot van Marcus voorkomende, bevestigd worden. Dat sommigen bij die gelegenheid aan de objectiviteit der verschijning twijfelen, is insgelijks merkwaardig, in zoover hierdoor het subjectief visionaire karakter dier verschijning, als de vrucht van een herlevend geloof, waarschijnlijk wordt.

II.

Mythische bestanddeelen in Proto-Marcus,

Geven de bovengenoemde episoden en kleine bijzonderheden in het Marcus-evangelie, naar zijne oudere redactie, den indruk van te zijn de kern eener waarachtige historie; heeft Jezus werkelijk zóó geleefd en zóó geleerd, als Proto-Marcus in hoofdbijzonderheden verhaalt, zoodat wij, op het tooneel der gebeurtenissen als overgebracht, Jezus leerende en handelende aanschouwen, zooals geen latere, reeds meer dogmatische tijd hem verdichten kon; is het, met één woord, onmogelijk dit evangelie in zijn geheel te houden voor een christelijk epos of mythische inkleeding van christelijke ideeën, zoo mag ter andere zijde niet voorbijgezien worden, dat in ditzelfde evangelie, ontdaan zelfs van de latere bijvoegsels van Deutero-Marcus en

van plaatsen, waar Mattheus een meer oorspronkelijken tekst heeft, een aantal berichten worden aangetroffen, die de critiek, op haar tegenwoordig standpunt, niet voor historisch houden kan. Dat dit bepaaldelijk het geval is met de colossale wonderverhalen, die Proto-Marcus met de andere evangeliën gemeen heeft, behoeft geene herinnering. In dezen stand van zaken rijst de vraag op, hoe het verschijnsel te verklaren, dat in hetzelfde evangelie zóó veel echt historische en zóó veel kennelijk mythische bestanddeelen vereenigd worden aangetroffen?

Met het oog op dit verschijnsel, waag ik de onderstelling, waarvoor wij reeds boven, ook buiten het wondergebied, bewijzen bijbrachten, dat reeds in Proto-Marcus een aantal mythische bestanddeelen aan eene oorspronkelijk historische schets toegevoegd of met en onder de historische stof verwerkt zijn.

a. *Voorloopige opmerkingen. De ἔργα van Jezus.*

Zonder twijfel heeft Jezus zulke daden, bepaaldelijk genezingen van lichamelijke krankheden, verricht, die den wonderzuchtigen tijdgenoot in verbazing hielden opgetogen, daden, die in de evangeliën en apostolische brieven met den naam van *krachten* (δυνάμεις), Matth. XI : 20, 21, 23, XIII : 54, 58, XIV : 2, Mc. VI : 2, 5, 14, IX : 39, bestempeld en voor messiaansche werken (ἔργα τοῦ Χριστοῦ), Matth. XI : 2, gehouden werden.

Plaatsen als Matth. XI : 20 en Luc XIII : 32 (verg. Mc. I : 29—34), wier oorspronkelijkheid niet verdacht is, en waar het, gelijk vooral op laatstgenoemde plaats van Lucas, den berichtgever niet te doen is om effect te maken, geven grond, om als historisch vast te stellen, dat Jezus démonen uitgeworpen en onderscheidene andere genezingen volbracht heeft. Hetzelfde leiden wij af uit Matth. XI : 2—6, waar

het antwoord aan Johannes, waarbij Jezus in symbolische taal zich beroept op zijne geestelijke werkzaamheid, geen zin heeft, dan in de onderstelling, dat de »werken" (ἔργα), waarvan Johannes had gehoord, zichtbare werken, inzonderheid genezingen waren, op grond waarvan deze het vermoeden koesterde, dat Jezus de Messias zijn mocht, doch waartegen Jezus zijne geestelijke werkzaamheid, als het ware teeken, waaraan hij wilde erkend zijn, overstelde. In het doen van zulke ἔργα of δυνάμεις stond Jezus in zijn tijd niet alleen. Ook de leerlingen der Farizeërs, Matth. XII : 27, en menschen, die niet tot Jezus' discipelen behoorden, deden krachten en wierpen démonen uit, Mc. IX : 38, 39. Zelfs van valsche profeten getuigde Jezus, dat zij wonderen en teekenen doen zouden, Mc. XIII : 22.

Ook in den apostolischen tijd ontbrak het, naar echte bescheiden, niet aan de zoodanigen, die het charisma der gezondmaking hadden en krachten (δυνάμεις) deden, 1 Cor. XII : 9, 10, Gal. III : 4). Verg. ook het bericht van den ooggetuige, Hand. XXVIII : 8, 9.

Heeft Jezus zulke daden verricht, en inzonderheid op lijders, wier ontsteld zenuwgestel tot waanzin oversloeg, een weldadigen invloed uitgeoefend (verg. Luc. VIII : 2[b]), hij kende die gave der krachten ook aan anderen toe, Mc. IX : 38, 39 (verg. Matth. VII : 22), en duidde zijnen vijanden niet dit euvel, dat zij het doen van wonderen als zoodanig aan den invloed van den Booze toeschreven, maar dat zij in de werken, door hem volbracht, den H. Geest miskenden en lasterden, die, gelijk in alles, ook hierbij hem bezielde, Mc. III : 29, 30, Matth. XII : 32, en sprak het wee uit over Chorazin, Bethsaïda en Capernaüm, die, getuigen zijnde van krachten, die door denzelfden geest gekenmerkt waren, zich niet bekeerd hadden, Matth. XI : 21, 23. Aan wonderen en teekenen, die ook valsche profeten deden, Mc. XIII : 22, wordt, volgens Jezus, de ware gods-

gezant niet erkend, Matth. XII : 39, 41, 42. Vroeg men hem naar een teeken, hij wees op de waarheid, het teeken, waaraan Jona te Ninive als profeet erkend was [1]), op de koningin van Scheba, die gekomen was niet om wonderen te zien, maar om de wijsheid van Salomo te hooren, Matth. XII : 41, 42. Wie hieraan niet genoeg had, en, ondanks eene prediking als die van Johannes, verklaarde niet te weten, of zij uit de menschen of uit God was, dien verwaardigde hij ook niet met een antwoord op de vraag, met welk gezag hij te Jeruzalem als hervormer was opgetreden, Mc. XI : 28—33. Vroeg Johannes, toen hij in de gevangenis van Jezus' werken hoorde, of hij wellicht de verwachte Messias was, Jezus wijst hem op hetgeen hij op geestelijk gebied verrichtte, en waarschuwt de zijnen, van zich aan den menschenzoon, die geene wonderen deed, niet te ergeren, Matth. XI : 6. Zelfs verklaart hij uitdrukkelijk, Mc. VIII : 12, aan tijdgenooten, die wonderteekenen vroegen, dat hun geen wonderteeken hoegenaamd zou gegeven worden, en noemt hen, die zulke teekenen eischten, » een boos en overspelig (d. i. ongodsdienstig) geslacht'', Matth. XII : 39. Zijn al deze woorden echt, dan was de historische Jezus, hoe groote daden van men-

[1]) Dat dit de ware beteekenis van de uitdrukking *σημ. Ἰωνᾶ* is, heb ik vroeger uitvoerig aangetoond in de Bijdragen van v. Willes, D. IV, bl. 36—112. Men vergelijke *τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν*, Matth. XVI : 3 (*de teekenen, waardoor de tijden zich kenmerken*); *τὸ σημεῖον τῆς σῆς παρουσίας*, Matth. XXIV : 3 (*het teeken, waaraan men de parusie zou erkennen*); *τὸ σημεῖον τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου*, Matth. XXIV : 30 (*het teeken, waaraan de Zoon des menschen wordt erkend*); *σημεῖον τῆς διαθήκης*, Gen. IX : 12, 13, 17, XVII : 11, (*het teeken, waaraan het verbond erkend wordt*). Verg. *σημεῖα τάδ' ἐστὶ τῆς ἐμῆς φρενός*, Aesch. Prom. 842 en *σημεῖα θηρός οὔτε του κυνῶν*. Soph. Ant. 254. Het teeken van Jona is de prediking van Jona. Dat ook Lucas, XI : 30, het teeken van Jona zóó heeft opgevat, acht ik waarschijnlijk, maar niet volkomen zeker. Aan een genit. appos. te denken, zoodat Jona zelf het teeken zou geweest zijn, komt mij, waar het een persoon geldt, grammatisch hard voor en past niet in den samenhang.

schenliefde hij, boven anderen toegerust met de »gave der gezondmaking", ook verrichtte, geen thaumaturg of wonderdoener en wilde het ook niet zijn. Zelfs in verhalen, welker historisch karakter verdacht is, bleef de herinnering voortduren, dat Jezus, die geboden had *zijne leer* op de daken te verkondigen, Matth. X : 17, van zijne wonderdaden niet wilde, dat iemand er van wist, Mc. V : 43, en er op aandrong, dat men niet hem, maar God de eer van de genezing toebracht, Mc. V : 19. Tot in het mythische verhaal, Matth. IV : 6, 7, toe, wordt de waarheid uitgesproken, dat de Messias geen wonderman zou wezen.

b. *De wonderverhalen.*

In zulk een stand van zaken is het ondenkbaar, dat de berichten aangaande de enorme wonderen, ook volgens Proto-Marcus, door Jezus verricht, van dezelfde dagteekening zouden wezen, als die stukken, welker historisch karakter aan geen billijken twijfel onderhevig is.

Had Jezus zulke daden verricht, als b. v. op het gebied der natuur, het stillen van een storm, het wandelen op de zee als op een vasten bodem, het verdorren van een vijgeboom, het opwekken van een gestorvene, dan is het historisch onverklaarbaar, hoe zijne wonderzuchtige tijdgenooten zich nog beklagen konden, dat hij geen wonderen deed, Matth. XII : 39, Mc. VIII : 12, en even onbegrijpelijk, hoe Jezus, naar aanleiding van de boodschap van Johannes, die, op grond van zijne zichtbare werken, in hem den Messias vermoedde, zijne wonderzuchtige tijdgenooten heeft gewaarschuwd zich niet aan hem te ergeren, Matth. XI : 6. Heeft Jezus daarentegen die wonderen niet gedaan, dan wordt dit alles duidelijk. Wat Jezus verrichtte, was voor de wonderzucht der Joden niet voldoende; dit deden anderen ook, en daarom was hij in de schatting van hen, die een wonderman begeerden, de Messias niet.

c. *Oorsprong der wonderverhalen.*

Zijn die verhalen niet historisch, dan rijst de vraag, hoe zij ontstaan en aan de historie vastgeknoopt zijn.

Het mag hier, na het geschrevene op bl. 21—23 en 80—82, overbodig geacht worden te handelen over de wonderen, die tot de geboorte van Jezus in betrekking staan. Dat toch deze verhalen eerst zeer laat ontstaan zijn en niet tot de oudste traditiën behooren, hebben wij boven aangewezen en wordt zelfs door anders behoudende critici, gelijk Meyer, toegestemd. Zij geven in mythischen vorm den indruk weder, dien de persoon van Jezus op de na-apostolische gemeente maakte. De geboorte van Jezus uit den H. Geest, zonder menschelijken vader, getuigt in mythischen vorm van den machtigen indruk, dien Jezus door woord en daad gemaakt had, en die de voorstelling deed ontstaan, dat hij, de in zedelijken zin uit God geborene bij uitnemendheid, op bovenmenschelijke wijze uit God geboren was, eene gedachte, die bij Paulus en den vierden evangelist, die dezen mythus óf niet kenden óf verwierpen, door zijn voorbestaan als Zoon van God en zijne menschwording, als den uit God geboren Logos, wordt uitgedrukt. De wondervolle ster, waarop de wijzen uit het Oosten afkomen, symboliseert in de christelijke sage de overtuiging, dat Jezus de verwachte ster uit Jacob was, Num. XXIV : 17, naar wier verschijning de heidenwereld met verlangen uitziet, en dat de wijsheid der verst afgelegen volken aan hem hare hulde brengt. De engelen in Bethlehem getuigen van het welbehagen Gods in menschen, waarvan de verschijning van dien grootste aller menschenkinderen het sprekende bewijs was. Tot dezelfde latere categorie van mythen behooren ook de wonderen op Golgotha, door Mattheus verhaald, XXVII : 51—53. De zon weigert haar licht aan eene aarde, die met den gruwel op Golgotha zich bevlekt, de aarde siddert,

maar Gods heiligen staan op uit hunne graven, want Jezus' dood is de opstanding en het leven, en het gescheurde voorhangsel verkondigt, dat de vrije toegang tot God geopend is.

Behalve deze zinrijke mythen zijn er enkele wonderverhalen, die niet mythisch zijn, maar eenvoudig tot de latere apocriefe sagen behooren, waarin het oorspronkelijk historische door wonderen is opgesierd. Hiertoe brengen wij b. v. dat Jezus, door eene vrouw aangeraakt, »bemerkte dat er kracht van hem was uitgegaan", eene voorstelling, die bij Deutero-Marcus nog enkel in den vorm eener reflectie van den verhaler uitgesproken, V:30, bij Lucas, VIII:46, een woord van Jezus zelven werd; alsmede het bericht, dat Jezus het afgehouwen oor van den dienstknecht des hoogepriesters in Gethsemané, Mc. XIV:47, weer aanzette en genas, Luc. XXII:51. Dat zulke berichten onhistorisch, en, evenals dat van den stater in den mond van den visch, Matth. XVII:27, van later dagteekening zijn, behoeft geen betoog.

Van vroegeren oorsprong zijn de wonderverhalen, die Deutero-Mattheus en Deutero-Marcus uit hunne gemeenschappelijke bron (Proto-Marcus) overnamen. Zij onderscheiden zich van de zoo even genoemde hoofdzakelijk hierdoor, dat zij niet voorstellen wat de latere gemeente aangaande Jezus geloofde, maar, aan de historie vastgeknoopt, in symbolischen vorm uitdrukken, wat hij zelf op aarde met woord en daad bedoelde of tot stand bracht.

Volgens het meergemeld fragment, door Mattheus bewaard, XI:2 verv., aan welks historische waarheid geen billijke twijfel kan bestaan, gaf Jezus, in zijn antwoord aan Johannes, de beschrijving zijner geestelijke werkzaamheid. De vergelijking met Luc. IV:18, 19, XV:32 en Jes. XXXV:5, 6, LXI:1, 2, XXVI:19, Ezech. XXXVII:1—13 bewijst, dat Jezus, in navolging der

profeten, gewoon was op oostersche wijze het geestelijke in symbolische taal aldus uit te drukken. Hier komt bij, dat de uitdrukking *dooden worden opgewekt*, Matth. XI : 5, niet zien kan op die enkele gevallen, dat Jezus, volgens Mattheus, IX : 18 verv., één dochtertje, of, volgens Lucas, VII : 11—16, één jongeling lichamelijk had opgewekt [1]). De coördinatie eindelijk van »de evangelieprediking aan de armen" met het voorafgaande laat geen twijfel over, of Jezus sprak hier in symbolische taal van zijne geestelijke werkzaamheid, zij het dan ook, dat Mattheus, vs 4, en vooral Lucas, VII : 21, 22, die woorden, in eigenlijken zin, van Jezus' mirakelen verstaan hebben.

Tot de symbolische taal, waarvan Jezus zich bediende, behoort voorts de vergelijking van de evangelieprediking

[1]) Bij de vraag, of Jezus wonderen van dien aard, als teekenen zijner goddelijke zending, heeft verricht, is het opmerkelijk, hoe Paulus, een man, die in het midden der eerste christelijke gemeente leefde; met de apostelen te Jeruzalem in aanraking kwam, Gal. I : 18, 19, II : 1, 2, 6, 7, 9 en Hand. XXI : 17, 18 (een bericht van den dusgenoemden wir-referent, ooggetuige); die Jeruzalemmers, als Barnabas, Silas en Marcus, 1 Cor. IX : 6, 2 Cor. II : 19, 1 Thess. I : 1. Col. IV : 10, Gal. II : 9, onder zijne meest vertrouwde vrienden telde, en met apostolische traditiën uit de eerste hand bekend was, 1 Cor. XI : 25 verv. en XV : 3, 11, den Joden ten laste legt, dat »zij *teekenen* zochten", 1 Cor. I : 22. Is dat te begrijpen, indien Jezus zelf een wonderdoener naar joodschen smaak geweest ware? Had deze apostel Jezus ook wel den »eersteling (ἀπαρχή) der ontslapenen", 1 Cor. XV : 20, 23, en den «eerstgeborene uit de dooden", Col. I : 18 (verg. Openb. I : 5) kunnen noemen en hiermee de overtuiging uitspreken, dat Jezus van alle menschen de eerste in tijd was, die uit den Hades tot het leven was wedergekeerd, indien reeds bij Jezus' leven dooden waren opgewekt? Zou dezelfde apostel, wiens denkwijze meebracht, dat »wie eenmaal opgewekt is uit de dooden, niet meer sterft", Rom. VI : 9, geloofd hebben aan opgewekte personen, die, nog in zijn eigen leeftijd op de aarde teruggekeerd, later, zooals de jongeling te Naïn en de dochter van den overste, aan het gemeene sterflot ten tweedenmale bloot stonden, zooals dit van de dochter van den overste, die, na opgewekt te zijn, weer *at*, Mc. V : 43, en dus een stoffelijk lichaam had, en van Lazarus, dien de overpriesters op nieuw zochten te dooden, Joh. XII : 10, ondersteld wordt?

met eene vischvangst, Mc. I : 17, en van het koninkrijk der hemelen met een vischnet, Matth. XIII : 47, en van de joodsche natie met een onvruchtbaren boom, die bestemd was om uitgeroeid te worden, Luc. XIII : 6—9, en aan welks wortel, volgens de uitspraak des doopers, Matth. III : 10, reeds de bijl lag. Insgelijks mag het er voor gehouden worden, dat Jezus, die het godsrijk had vergeleken met een »zuurdeeg", aan »hongerigen en dorstenden naar de gerechtigheid verzadiging" had toegezegd, Matth. V : 6, en in het zinnebeeldig verhaal der verzoeking verklaart, dat »de mensch niet alleen bij (aardsch) brood zal leven", Matth. IV : 4, de waarheid als een brood zal voorgesteld hebben, waarmee hij de hongerende menschheid spijzigde, uitdrukkingen, waaraan de vierde evangelist waarschijnlijk de hem eigene formule »brood des levens", Joh. VI : 51, en »spijze, die niet vergaat", VI : 27, ontleende. Ook aan de lichamelijke bezetenheid ontleende Jezus, Matth. XII : 43—45, een beeld, waarmee hij den onzedelijken toestand der joodsche natie schetste. Eindelijk is het waarschijnlijk, dat Jezus, in navolging van Hos. VI : 2, Ezech. XXXVII ; 1 verv., onder het beeld van eene opstanding, in zijn schijnbaren ondergang zijn geestelijk herleven in de menschheid heeft aangekondigd, Mc. VIII : 31 en elders (verg. Joh. XII : 22—24).

Kan het bevreemding wekken, dat uit deze symbolische *beschrijving* van Jezus' zedelijke werkzaamheid allengs symbolische *voorstellingen* ontstonden, en dat deze voorstellingen, behoudens haar symbolisch karakter, in de latere traditie tot zicht- en tastbare *feiten* vergroeid zijn? Dat dit werkelijk plaats had, kan met de stukken aangewezen worden. Niet twijfelachtig is het b. v., dat voor het verhaal van de roeping der eerste jongeren, Mc. I : 16—20, Matth. IV : 18—22, dat der wonderbare vischvangst door Lucas, V : 1 verv., in de plaats gesteld werd. Is het hier niet duidelijk, ja tastbaar, dat een oorspronkelijk symbolisch

woord van Jezus, »ik zal u visschers van menschen maken", Mc. I : 17, Matth. IV : 19, insgelijks door Lucas vermeld, V : 10, aanleiding gaf tot de symbolische voorstelling eener wondervolle vischvangst, die, in de overlevering tot een feit vergroeid, aan het historisch verhaal dier roeping vastgeknoopt of althans onder het oorspronkelijk historische verwerkt is? Had Jezus, om een ander voorbeeld te noemen, de hulp van God symbolisch voorgesteld als eene bescherming der engelen (verg. Ps. XCI : 11, Matth. XVIII : 10, XXVI : 53, Luc. XV : 10), is het dan niet duidelijk, dat de versterkende engel in Gethsemané, Luc. XXII : 43, nog in de vroegere traditie onbekend, als symbolisch feit, aan de geschiedenis werd toegevoegd? Is het anders gelegen met Hand. II : 1—4, en zijn ook dáár niet wind en vuurtongen en het spreken in vreemde talen oorspronkelijk symbolen van den nieuwen geest, die door de prediking der apostelen de wereld zou hervormen en het evangeliewoord doen hooren onder alle volken, natiën en tongen?

Dat ook in Proto-Marcus reeds dergelijke transformatiën plaats hadden, leerde ons vroeger het bericht aangaande de verwensching van den vijgeboom. Dat Jezus op zijne wandeling naar Jeruzalem zulk een boom onder weg aantrof en, naar aanleiding hiervan, gelijk elders in den vorm eener gelijkenis, Luc. XIII : 6—9, geprofeteerd heeft van de joodsche natie, die, aan zulk een boom gelijk, haar ondergang nabij was, is historie. Maar even duidelijk is het, dat in de latere overlevering, reeds bij Proto-Marcus en, op zijn voetspoor, bij Deutero-Mattheus, het *profetische* woord van Jezus als eene *verwensching* opgevat en ten gevolge hiervan aan eene oorspronkelijk symbolische uitspraak de verdorring van den boom door Jezus' wondermacht als symbolisch feit toegevoegd is [1]).

[1]) Verg. boven, bl. 244, 246.

Leert dit laatste voorbeeld, dat, evenals het historisch bericht, Mc. I : 16—30 en Matth. IV : 18—22, bij Lucas overging in het verhaal der wonderbare vischvangst, het symbool der evangelieprediking, zoo ook in Proto-Marcus, met eene symbolische uitspraak een wonderfeit, in de oorspronkelijke overlevering waarschijnlijk nog niet voorhanden, werd vereenigd, dan ontstaat de vraag, of het niet evenzoo gesteld is met de overige wonderen, waarvan Proto-Marcus bericht geeft, en of niet de genezing van demoniaci, melaatschen, paralytici, verdorden, doofstommen en blinden, alsmede de opwekking van dooden, oorspronkelijk symbolische uitdrukking van Jezus' geestelijke werkzaamheid, het aanzijn gaven aan symbolische tafereelen, die later tot feiten, ofschoon nog altijd symbolische feiten, vergroeid, door Proto-Marcus of, wil men, reeds in de traditie vóór hem, in het oorspronkelijk cader der oudste evangelietraditie ingevlochten of met en onder de historische stof verwerkt zijn.

Opmerkelijk is hierbij, hoe al de wonderverhalen van Marcus in het historisch cader juist dáár voorkomen, waar zij óf eene historische waarheid, waarvan zij de symbolen zijn, in het licht stellen, óf eene idee vertegenwoordigen, waartoe de historie gereëde aanleiding gaf.

1. *De theophanie aan de Jordaan.*

Het eerste wonderverhaal bij Proto-Marcus is het bericht, dat bij den doop van Jezus de hemel zich opende, de Geest in de zichtbare gedaante eener duif nederdaalde en God zelf met hoorbare stem Jezus verklaarde voor zijnen Zoon, in wien Hij welbehagen had, I : 10, 11. Wie kan hier denken aan een zichtbaar feit in de buitenwereld? Af te wijzen is mede de onderstelling, dat hier een psychologisch te verklaren visioen beschreven wordt, hetzij aan

Jezus, hetzij aan Johannes te beurt gevallen. Onwaarschijnlijk toch is zoowel, dat Jezus de waarheid in visioenen zou aanschouwd, als dat hij zelf Jes. XLII : 1 en den koningstitel, Ps. II : 7, op zich zou toegepast hebben; en dat aan Johannes reeds toen het mysterie van Jezus' messianiteit zou geopenbaard zijn, is met de geschiedenis in strijd [1]). Wij hebben hier dus te doen met een mythisch verhaal, waarin, naar aanleiding van eene symbolische voorstelling, die bij toeneming en het sterkst bij Lucas, III : 21, 22, het karakter aannam van eene zichtbare verschijning, de overtuiging der Christenen zich uitsprak, dat de hemel zich voor Jezus had ontsloten (verg. Ezech. I : 1, Jes. LXIV : 1, Hand. VII : 56, Joh. I : 52), de Geest op hem neergedaald was (Jes. XI : 2), en dat hij door God voor zijnen Zoon (verg. Ps. II : 7 en Hand. XIII : 37) erkend was. Dit symbolisch tafereel, misschien oorspronkelijk in geene betrekking staande tot den doop, werd straks als symbolisch feit, als een hemelsche inauguratie, hetzij door Proto-Marcus, hetzij reeds in de traditie vóór hem, toegevoegd aan het historisch feit, dat »Jezus door Johannes was gedoopt", Mc. I : 9, en van toen af zijne groote taak aanvaardde.

2. *De verzoeking.*

Mc. I : 13. »De wilde dieren" zijn hier het zinnebeeld van de wildheid der menschelijke hartstochten (verg. Ps. XXII : 13, 17, Dan. VII : 3—8, verg. vs 17; het groote beest, Openb. XIII : 17, XVII : 7 verv., het zinnebeeld der romeinsche heerschappij, en den strijd »met de wilde dieren", door Paulus te Efeze gevoerd, 1 Cor. XV : 32). De »dienende engelen" (verg. Hebr. I : 14), verbeelden de

[1]) Zie boven, bl. 38

ondersteuning van God, die Jezus te midden van zijn strijd met den geest der wereld ondervond, terwijl de »veertig dagen" zijn ontleend aan de veertig proefjaren, die Israël, de type van den Messias, in de woestijn had doorgebracht. Dit een en ander is evenmin letterlijk historie, als de persoonlijke verschijning van Satan, de tinne des tempels en de berg, van waar aan Jezus de koninkrijken der aarde getoond worden, Matth. IV : 1—11. Als historie, waaraan de symboliek zich vastknoopte, blijft alleen over, dat Jezus, na zijnen doop door Johannes, in de eenzaamheid zich terugtrok en in de gemeenschap met God zich wapende tegen den strijd, die hem, bij de vervulling zijner groote taak, van de zijde der onheilige wereld (het gebied van Satan, 2 Cor. IV : 4), te wachten stond. Wellicht hield de oorspronkelijke schets nog slechts het bericht in, dat Jezus in de woestijn verzocht werd door den Satan", welk bericht alsdan geacht kan worden met vs 12, als overgangsformule, zich onmiddellijk te hebben aangesloten aan vs 9. Dit kort bericht der verzoeking werd vervolgens symbolisch opgesierd door Proto-Marcus of in de traditie, die hij volgde, I : 12, 13; verder uitgewerkt door Mattheus, IV : 1—11, en door Lucas, IV : 1—13, die de tafereelen zijner voorgangers nog sterker als werkelijke gebeurtenissen voorstelt.

3. *De bezetene in de synagoge.*

Mc. I : 23—28. Dit bericht is eigenlijk niets anders dan een duplicaat van Mc. V : 1 verv. en werd uit dien hoofde door Mattheus uit Proto-Marcus weggelaten [2]). Nu mag het insgelijks, om dezelfde reden, betwijfeld worden, of zulk een duplicaat (men herinnere zich de critiek over

[1]) Zie boven, bl. 35.

[2]) bl. 30.

de tweede spijziging [1]) wel tot het cader der oudste schriftelijke overlevering behoord hebbe. In den samenhang kan het tusschen Mc. I : 22 en 29 gemist worden, en de vraag ontstaat dus, of niet de oorspronkelijke traditie zich bepaald hebbe tot het bericht van de eerste prediking van Jezus in de synagoge, waardoor hij zich »als machthebbende" van de leeraars van zijn tijd onderscheidde, Mc. I : 21, 22. De christelijke poëzie symboliseerde straks dit feit door de voorstelling van een door Jezus uitgedreven démon, die voor hem siddert en zijne Christuswaardigheid erkent. Waar Jezus spreekt als machthebbende, daar worden de conscientiën wakker, de booze geesten erkennen hem en varen op zijn machtwoord uit. Was men gewoon in de oude christelijke kerk de zedelijke macht van Jezus alzoo te symboliseeren, dan werd straks het symbool een feit en vastgeknoopt aan een oorspronkelijk historisch bericht als Mc. I : 21, 22, waarvan het de waarheid symbolisch in het licht stelt.

Uit deze latere bijvoeging schijnt voorts ook verklaard te moeten worden de duistere uitdrukking διδαχὴ καινὴ κατ' ἐξουσίαν, καὶ τοῖς πνεύμασιν — ὑπακούουσιν αὐτῷ, waarvan het eerste lid geene betrekking heeft op het uitdrijven van den démon, maar eene herhaling is van vs 22. De redactor schijnt hier de beide door hem vermelde zaken, de prediking en de uitdrijving der démonen, te hebben willen samenvatten, en hierdoor zich duister te hebben uitgedrukt. Dat eindelijk het bezeten zijn ook door vele démonen als symbool gebruikt werd van geestelijke verdorvenheid, blijkt uit Matth. XII : 43—45 en Luc. XI : 24—26, waar Jezus zelf den zedelijken toestand van het geslacht in zijnen tijd (ἡ γενεὰ αὕτη, vs 45) vergelijkt met dien van een bezetene, uit wien de démon uitvaart, om straks met

[1]) bl. 239, 240.

zeven andere, nog boozer dan hij zelf, terug te keeren (Verg. ook de symboliek, Luc. X : 17—19).

4. *Genezing van een melaatsche.*

Mc. I : 40—45. Dit verhaal schijnt niet historisch te zijn, daar het ondenkbaar is dat *lichamelijke* melaatschheid op een enkel machtwoord van Jezus zou geweken zijn. Bedenkelijk is ook, uit een historisch oogpunt, het bericht, dat Jezus, ten gevolge van het bekend worden van dit voorval, »niet meer in het openbaar in eenige stad kon binnengaan", en, om zich aan den toevloed der menigte te onttrekken, »in woeste plaatsen" zich afzonderde en ook zelfs daar niet veilig was, voorstellingen, die niet wel overeenstemmen met het doel van Jezus om in de steden en vlekken van Galilea het evangelie te verkondigen, vs 38, en met het bericht, vs 39, dat hij dit werkelijk gedaan heeft. In het verband bij Marcus staat deze pericoop geïsoleerd tusschen I : 39 en II : 1. Jezus bevindt zich, vs 39, op eene reis naar de omliggende vlekken om aldaar te prediken en keert, II : 1, naar Capernaüm terug. De tusscheninliggende genezing van den melaatsche had dus plaats op die reis. Dit wordt echter in het verhaal niet aangeduid. De pericoop staat, zonder eenig teeken van samenhang met het voorafgaande, op zich zelve. Lucas schijnt dit bezwaar gevoeld te hebben, en voegt dus aan den tekst, Luc. V : 12, toe, dat »dit geschiedde tijdens Jezus zich bevond in eene der steden", die hij op zijne reis, na de roeping zijner eerste discipelen in Galilea, doortrok. Niet onwaarschijnlijk is het diensvolgens, dat eene oorspronkelijk symbolische voorstelling van een door Jezus gereinigden melaatsche (verg. Luc. XVII : 12), in de overlevering tot een lichamelijk wonderfeit vergroeid, tusschen Mc. I : 39 en II : 1 werd ingeschoven en daarna ook in Mattheus plaats

genomen heeft. Als zinnebeeld van zedelijke onreinheid komt de melaatschheid voor, Matth. XI: 5. Insgelijks schijnt symbolisch, dat Jezus den melaatsche beveelt zich aan den priester te vertoonen, ten bewijze dat hij, naar de voorschriften der wet, gereinigd is. De zedelijk melaatsche toch, die door Jezus van de zonde gereinigd is, staat tegenover de priesterlijke wet als een reine, tegen wien de wet hare veroordeelende kracht verloren heeft. De auteur koos voor de plaatsing van dit verhaal de reis van Jezus door Galilea, wier bewoners in de schatting van het Jeruzalemsche priesterdom bij uitnemendheid voor melaatsch gehouden werden.

5. *De paralyticus te Capernaüm.*

Mc. II: 3—12. De lichamelijke genezing van den paralyticus, als feit beschouwd, kan niet voor historie gelden. Tusschen het vermogen om een geraakte door een wonder te genezen en de macht om de vergeving der zonden aan te kondigen bestaat geen verband, dan in de schatting van den evangelist of van de traditie, die hij volgde, welke, in strijd met Jezus zelven [1]), in het doen van een physisch wonder een bewijs zag voor zijne goddelijke zending. Hoe de aanvankelijk symbolische voorstelling, na in de traditie feit geworden te zijn, haar oorspronkelijk karakter reeds heeft afgelegd, blijkt hieruit, dat het verhaal, zooals het thans luidt, met zich zelf in tegenspraak is. De bedenking toch der schriftgeleerden, dat Jezus, door de zonden te vergeven, zich in de plaats van God stelde, II: 7, en het daarop volgende betoog van Jezus, dat hij de macht had om op aarde de zonden te vergeven, vs 10, rijmt niet met vs 5. Jezus toch had de zonden niet vergeven, maar met de

[1]) Zie boven, bl. 269—272.

woorden: »uwe zonden zijn u vergeven", den lijder de vergeving der zonden door God aangekondigd (Verg. Luc. VII : 47, XXIV : 47, Joh. XX : 23). Voorts wordt het vermoeden van een eerst lateren oorsprong van dit verhaal versterkt door de onnauwkeurige voorstelling, dat men, om den lijder tot Jezus te brengen, de pannen van het dak nam, wat onnoodig was, daar men in oostersche huizen, van het dak af, door eene bestaande opening, beneden in het huis kwam, eene onnauwkeurigheid, die Lucas, V : 19, heeft zoeken te verbeteren. Als historie blijft hier alleen over, dat Jezus, na zijne terugkomst te Capernaüm, tot de scharen het woord voerde (ἐλάλει αὐτοῖς τὸν λόγον), eene bijzonderheid, die in de latere traditie van Mattheus, IX : 1, die zich alleen bepaalt tot het wonder [1]), geheel verloren ging. Van den inhoud dier prediking gaf de oorspronkelijke schets, evenmin als Mc. I : 21, 22, bericht. De pointe van het hieraan vastgeknoopte mythische verhaal is de vergeving der zonden, die Jezus van Gods wege den zondaar toezegt. De uitwerking dier prediking wordt geschetst in de genezing van een paralyticus, het zinnebeeld van den mensch, wiens zedelijke kracht door de bewustheid zijner zonden verlamd is (verg. Jes. XXXV : 3, LXX, Hebr. XII : 12: ἰσχύσατε γόνατα παραλελυμένα, en de symbolische beteekenis der »kreupelen", Matth. XI : 5). Van deze geestelijke paralyse genas Jezus de menschen, door het geloof in hen te wekken aan de vergevende liefde Gods. Zulk een symbolisch tafereel, dat, ook nog later, reeds opgevat als feit, zijne symbolische beteekenis behield, werd, als zinnebeeldige voorstelling van den inhoud der prediking van Jezus te Capernaüm, door Proto-Marcus of reeds in de traditie vóór hem vastgeknoopt aan de oorspronkelijke schets, Mc. II : 2. De schrijver of de

[1]) Zie bl. 177, 191.

traditie vóór hem plaatst dit tafereel niet zonder reden *hier*, waar in de schets Jezus voorkwam tot »het volk" te spreken, omdat de prediking van de vergeving der zonden, waaraan de Farizeër geen behoefte voelde, inzonderheid de onder het juk der priesterlijke wet met zonden belaste en vermoeide »schare" betrof. Zij was die paralyticus, die, onder het juk der zonden gebogen en zedelijk verlamd, door Jezus vertroost werd met de prediking, dat er bij God voor den door de zonden vermoeide en belaste vergeving was.

6. *De genezing van een man met eene verdorde hand.*

Mc. III: 1—6. Ook dit verhaal bevat onhistorische bestanddeelen. Zoowel toch de plotselijke genezing eener verdorde hand door een enkel machtwoord, als de omstandigheid, dat de Farizeërs reeds in deze vroegere periode van Jezus' leven met de partij van Herodes zouden samengespannen hebben om hem *uit den weg te ruimen*, Mc. III: 6, is, uit een historisch oogpunt, bedenkelijk. Misschien hield de oorspronkelijke schets eenvoudig in: »En (bij eene andere gelegenheid) trad hij weder eene synagoge binnen; en zij namen hem waar, of hij op sabbath genezen zou, om hem te kunnen beschuldigen. En hij zeide tot hen: Is het geoorloofd op den sabbath goed te doen of kwaad te doen, eene ziel te redden of te dooden"? Ook zoo biedt het verhaal van Marcus een goed geheel aan. Ondersteld wordt, dat Jezus op sabbath-dagen genezingen volbracht had. Toen hij nu, bij eene andere gelegenheid, zich weder op sabbath vertoonde in eene der synagogen van Galilea, namen de Farizeërs hem waar, of hij ook nu weer zoo iets doen zou, om, zoo hij het deed, hem te kunnen beschuldigen van sabbathsschennis. Dit gedrag gaf Jezus aanleiding om het geoorloofde van genezin-

gen ook op sabbath in het licht te stellen. Het verhaal is compleet, al laat men het hier vermelde feit van de genezing eener verdorde hand buiten rekening. Eerst eene latere overlevering voegde aan de oorspronkelijke schets het feit eener genezing toe, daar het waarschijnlijk geacht werd, dat Jezus zijn recht om op sabbath goed te doen ook nu met de daad gestaafd had. Lucas liet, VI : 7, αὐτὸν na θεραπεύει weg, en toonde hierdoor te gevoelen, dat men Jezus niet waarnam om te zien, of hij een bepaald persoon (αὐτόν) genezen, maar in het algemeen, of hij op sabbath genezen zou. Misschien zelfs las hij in zijnen Marcus αὐτόν niet. Dat hier in eene *joodsche synagoge*, als proeve van genezing, een man met een *verdorde* hand gekozen werd, kan daaraan toegeschreven worden, dat de evangelist wilde doen uitkomen, dat Jezus voor de *dorre* leerstellingen der synagoge een nieuw godsdienstig leven in de plaats stelde. Dorheid toch was het gebruikelijke zinnebeeld van geestelijke onvruchtbaarheid, Mc. IV: 6, XI:20, Luc. XXIII:31.

7. *Verschillende wonderen ook door aanraking.*

Mc. III:7b, 8 en 10—12. De beide eerste verzen behelzen eene uitbreiding van het oorspronkelijk bericht, vs 7a: »en eene groote menigte uit Galilea volgde hem". De vermelding van Judea, Jeruzalem, Idumea en het Overjordaansche, ja zelfs van Tyrus en Sidon, kan evenmin historisch zijn, als het verhaal van Mattheus, waar hetzelfde tot een nog vroeger tijdperk gebracht en aan al die landen nog Decapolis toegevoegd wordt, IV:24, 25 [1]). Vs 10 en 11 geven eene verklaring van Jezus' handelwijs in vs 9, en het gebod, vs 12, om hem niet openbaar te maken, past hier,

[1]) Zie boven, bl. 28.

waar Jezus door eene talrijke schare omringd was, niet in den samenhang. In de oorspronkelijke schets stond wellicht alleen: »En Jezus begaf zich met zijne leerlingen naar de zee en eene groote menigte uit Galilea volgde hem. En hij zeide tot zijne leerlingen, dat zij een scheepje achter hem gereed zouden houden wegens de schare, opdat zij hem niet dringen zouden".

8. *De storm op zee.*

Mc. IV : 39, 41. De tocht van Capernaüm naar de overzijde kan in het historisch cader van Marcus niet gemist worden. Dat Jezus, vermoeid van de werkzaamheid van dien dag, zich 's avonds in het schip te slapen legt, zijne vertsaagde jongeren wegens hun gebrek aan geloof bestraft en het vertrouwen op God in hunne ziel doet herleven, bevat op zich zelf niets onwaarschijnlijks. De orde in het verhaal, naar de redactie van Mattheus, bij wien, VIII: 26, in onderscheiding van Deutero-Marcus, IV : 39, 40, de toespraak tot de leerlingen aan het stillen van den storm op zee voorafgaat, is waarschijnlijk de oorspronkelijke van Proto-Marcus [1]). Ook hier spiegelt zich nu vervolgens het stillen van den storm in het gemoed der jongeren in de voorstelling af, dat Jezus den stormwind bestraft en de zee breidelt, een symbool, dat, in de traditie tot feit geworden, hier, hetzij door Proto-Marcus, hetzij in de traditie vóór hem, werd toegevoegd aan de historische schets, die misschien niet verder ging dan tot Matth. VIII : 26[a], Mc. V : 38, 40. Voor het parabolisch gebruik van zee en stormwind bij de Hebreërs vergelijke men 1 Kon. XIX : 11 en Ps. CVII : 25, 28—30.

[1]) Zie bl. 21.

9. *De bezetene in het land der Gadarenen.*

Mc. V : 1—20. Het meer omstandig verhaal van Marcus heeft, volgens den boven door ons gestelden regel [1]), den voorrang boven het kortere van Mattheus. Dat de démonen verlangen in eene kudde van *vele* zwijnen te varen, en dat eene *gansche* kudde in zee stort, Matth. VIII : 30, 31, 32, is, daar Mattheus slechts van twee bezetenen spreekt, wier kunstmatig ontstaan uit den éénen bezetene bij Marcus ons gebleken is [2]), niet verklaarbaar, zonder het bericht van Marcus, V : 9, dat in den éénen bezetene een legioen démonen was gevaren. Dat deze kudde »van eene steilte" in zee stortte, wordt mede eerst verklaard door de opmerking van Marcus, V : 11, dat die kudde *bij den berg* weidde. Insgelijks wordt de toespraak van den bezetene tot Jezus, Matth. 29, eerst opgehelderd door Mc. V : 8: ἔλεγε γάρ κτέ. Voeg hierbij wat vroeger over het tweetal en de glossemata in den tekst van Mattheus is opgemerkt [3]), en het lijdt geen twijfel, of de prioriteit komt aan het bericht van Marcus toe.

Daar Jezus bezetenen genezen heeft en het verhaal van Marcus omtrent het gebeurde in het land der Gadarenen, V : 1 verv., niets bericht van eenige geestelijke werkzaamheid van Jezus onder de heidenen aldaar, schijnt dit verhaal niet zuiver mythisch, maar althans gedeeltelijk historisch te zijn. Hier komt bij, dat, in de onderstelling, dat Marcus een historisch cader geeft van Jezus' omwandeling in Palestina, de tocht van de westzijde van het meer naar den overkant en de terugkomst van Jezus te Capernaüm, V : 21, niet, zonder den samenhang te verbreken, kan gemist worden.

[1]) bl. 177. [2]) bl. 31.
[3]) bl. 110, 112, 113, 114, 116, 119, 121, 128, 130, 138, 148, 149, 163.

Intusschen is het duidelijk, dat het verhaal, zooals het daar ligt, niet historisch zijn kan. Dat een waanzinnige, in verband met het heerschende volksgeloof, Matth. XII : 43—45 en Luc. VIII : 2, van meening is, dat hij door vele démonen is bezeten en zich met deze vereenzelvigt, ware op zich zelf denkbaar, misschien zelfs, dat hij voor de démonen in de bres springt en eèn toevluchtsoörd voor hen bedingt in de zwijnen; maar niet denkbaar is het, dat Jezus aan dit zonderling verlangen zou voldaan hebben, en allerminst, dat démonen, die alleen in de volksmythologie en de verbeelding van een waanzinnige bestonden, werkelijk in de zwijnen zouden gevaren zijn en hun ondergang veroorzaakt hebben. De rationalistische verklaring, volgens welke de bezetene zelf in razernij zich op de kudde zou geworpen hebben, is met het verhaal in strijd, 't welk geene andere voorstelling toelaat, dan dat het legioen démonen, uit den bezetene uitgedreven, in deze dieren *inging* (ἵνα εἰς αὐτοὺς εἰσέλθωμεν), die dan ook, wegens het groot aantal démonen, op »omtrent tweeduizend" geschat worden.

Is zoowel de letterlijke als de rationalistische verklaring van dit verhaal verwerpelijk, dan ontstaat de vraag, of de oorspronkelijke schets wellicht niets meer bevatte, dan het bericht, dat Jezus, in de omstreken van Gadara gekomen, Mc. V : 1, een demoniacus genezen heeft, in dezen of soortgelijken vorm, vs 2: »en zoodra hij uit het schip ging, kwam hem een man te gemoet uit de graven met een onreinen geest. En Jezus zeide: ga uit van dezen mensch", waarop dan denkelijk eene slotformule volgde, waaraan zich vervolgens het bericht aansloot van den terugtocht naar Capernaüm, V. : 21. Hoe dit echter zij, op compilatie of latere mythische uitbreiding door eene andere hand wijst kennelijk het verschillend spraakgebruik, dat het vermoedelijk later bijgevoegde van het ondersteld oor-

spronkelijke onderscheidt: μνήμασιν, vs 3 en 5 (verg. μνημείων, vs 2 en overal elders, waar Marcus van het graf spreekt); ὁ δαιμονιζόμενος, vs 15, 16 én ὁ δαιμονισθείς, vs 18 (verg. ἄνθρωπος ἐν πνεύματι ἀκαθάρτῳ, vs 2); προσεκύνησεν αὐτόν, vs 6, A C L Δ etc. tegen ℵ B D etc. (verg XV: 19, αὐτῷ); υἱέ, vocat., vs 7, waar Marcus elders den nominat. met het artikel schrijft (verg. vs 8, XIV: 36, XV: 17, 29, 35 met de parall. pl.); πρὸς τῷ ὄρει, vs 11 (verg. πρὸς τὴν θύραν, II: 2); de invulling αὐτούς achter βόσκοντες, waar elders de elliptische vorm aan Marcus eigen is [1]); het gebruik van aorista, ἔδραμεν, προσεκύνησεν, vs 6 (XV: 19, προσεκύνουν), παρεκάλεσαν, vs 12 (VI: 56, παρεκάλουν), waar Marcus in dergelijke gevallen, en hier zelfs Mattheus, vs 31, van het imperfectum zich bedient [2]); προσκυνεῖν, vs 6, waar Marcus, uitgenomen XV: 19, en ook dáár met bijvoeging van τιθέντες τὰ γόνατα, gewoon is te schrijven γονυπετεῖν, I: 40, X: 17, προσπίπτειν, V: 53 (verg. de parall. pl. bij Mattheus); het gebruik van den gen. abs. met een part. praes., vs 18, waar Mc. ἐν τῷ met den infinitivus schrijft (verg. Mc. II: 15 met Matth. IX: 10); ὁ κύριος, vs 19, ter aanduiding van *God* elders niet voorkomende, met uitzondering alleen van XIII: 20, dat wellicht insgelijks van lateren oorsprong is [3]). Verder rijmt ἀπὸ μακρόθεν ἔδραμεν, vs 6, niet wel met εὐθὺς ἀπήντησεν αὐτῷ, vs 2, en evenmin de veelheid der démonen, vs 16—13, met vs 2 en 8, waar slechts van een mensch met *één* onreinen geest gesproken wordt.

Is een oorspronkelijk eenvoudiger bericht aangaande den Gadareenschen bezetene in de latere traditie uitgebreid, dan laat zich het symbolisch karakter ook van dit verhaal niet miskennen. De bezetene met de vele démonen is het zinnebeeld der heidenwereld, die, volgens de toenmalige

1) bl. 112. 2) bl. 165, 166. 3) bl. 248, 249.

denkbeelden, het tooneel was, waarop de booze geesten heerschappij voeren. Aan onkunde en wilden hartstocht ter prooi, is zij, als die bezetene, woest en ontembaar. Maar Jezus komt. De booze geesten erkennen hem als hun meerdere, sidderen in zijne tegenwoordigheid, doch eindigen met, voor zijne zedelijke overmacht wijkende, te varen in de zwijnen (het beeld van heidensche onreinheid), en met deze, d. i. met al het onreine, dat hun aankleeft, vernietigd te worden. De heidenwereld, vroeger een prooi van de démonen, zit, verlost door Jezus en tot gezonde zinnen teruggebracht, als die bezetene, aan zijne voeten neder. Dit zinrijk verhaal, later als feit opgevat en met onwezenlijke trekken, vs 18 en verv., versierd, werd in het oorspronkelijk historisch cader, hetzij door Proto-Marcus, hetzij reeds in de traditie vóór hem, verbonden aan de genezing van een bezetene, en wel, niet zonder bedoeling, in de *heidensche* landstreek der Gadarenen.

10. *De opwekking van het dochtertje van een overste te Capernaüm.*

Mc. V: 22—43. Het verhaal aangaande een overste te Capernaüm, die, bij de terugkomst van Jezus uit het land der Gadarenen, zijne hulp ten behoeve zijner kranke dochter inroept en van het daarop voorgevallene in het sterfhuis, kan, zooals het daar ligt, evenmin voor historisch, als, wegens zijne plaatsing in het historisch cader van Jezus' omwandeling door het joodsche land, voor zuiver mythisch gehouden worden. Ook hier ontstaat dus de vraag, of niet aan een oorspronkelijk historisch feit eene mythische voorstelling, hetzij in Proto-Marcus, hetzij reeds in de traditie vóór hem, zich heeft vastgeknoopt. Gaf, in het verhaal van de roeping der vier eerste discipelen, een door Marcus en Mattheus historisch overgeleverd woord van

Jezus, dat de discipelen »visschers van menschen" worden zouden, aanleiding tot het mythisch tafereel der wondervolle vischvangst, Luc. V: 1—11, zoo is de pointe in het verhaal van de opwekking der dochter van den overste het woord van Jezus tot den bedroefden vader: »vrees niet, geloof alleen"! en het daarop volgende: »het kindeke is niet dood, maar slaapt." De vader komt de hulp van Jezus voor zijne stervende dochter inroepen [1]). Onderweg komt de tijding, dat zij gestorven is. Nu treedt Jezus het sterfhuis binnen, is er getuige van het ijdel en formalistisch rouwmisbaar, dat destijds tot het joodsche ceremoniëel behoorde, en spreekt, hierover verontwaardigd, het woord uit: »wat maakt gij misbaar en weent? Het kindeke is niet dood maar slaapt"! Dit bestraffend woord van Jezus kan oorspronkelijk niet, gelijk bij Proto-Marcus, in verband gestaan hebben met de opwekking van het dochterke, daar men niet inziet, hoe Jezus, met het oog op een exceptioneel feit, dat niemand der aanwezigen bij mogelijkheid kon verwachten, het formalistisch rouwmisbaar der Joden kon afkeuren. In de onderstelling daarentegen, dat Jezus hier eene algemeene waarheid uitsprak, dat de dood voor alle vromen een inslapen tot hooger leven is [2]), bestond er reden, om over dat ijdel misbaar eene stem der afkeuring te doen hooren. Het geloof aan leven en onsterfelijkheid, bij de Joden nog altijd meer een leerstuk, dan eene innerlijke kracht ter vertroosting van bedroefden (verg. Joh. XII: 24), wordt eerst door Jezus' levenwekkenden geest tot eene waarheid. Onderstel: het verhaal is historie tot vs 39 toe, dan kan het daarop volgende bericht der lichamelijke

[1]) Over de prioriteit van den tekst van Marcus werd boven gehandeld, bl. 178.

[2]) Verg. Joh. XI: 11, Hand. VII: 60, 1 Cor. VII: 39, XV: 6, 18, 20, 51, 1 Thess. IV: 13, 14, 15, 2 Petr. III: 4, waar insgelijks, in den geest van Jezus, het sterven bij een slaap wordt vergeleken.

opwekking beschouwd worden als de symbolische inkleeding der waarheid, dat Jezus door het evangelie leven en onsterfelijkheid aan het licht gebracht heeft, eene inkleeding, die later, als feit opgevat, met behoud echter van de symbolische beteekenis, door Proto-Marcus, of reeds vóór hem in de traditie, aan het oorspronkelijk historisch bericht werd toegevoegd.

11. *De bloedvloeiende vrouw.*

Mc. V : 25—34. Het verhaal van de genezing eener bloedvloeiende vrouw, geplaatst tusschen de beide gedeelten van het vorige, draagt, voor zoover ik zien kan, geen symbolisch karakter. De voorstelling, dat zij genezen werd door eene geheimzinnige kracht, die onwillekeurig van Jezus uitging, berust op eene subjectieve reflectie, misschien reeds van de leerlingen of, nog waarschijnlijker, van den verhaler of van den lateren overwerker, welke reflectie, in eene nog latere traditie bij Lucas, Jezus zelven in den mond gelegd wordt [1]). Wordt deze reflectie als glosse buiten rekening gelaten, dan werd deze vrouw genezen niet door eene kracht, die onwillekeurig van Jezus uitging, ook niet door Jezus' wil en machtwoord, maar door de kracht van haar geloof, zie vs 34. Onder dit voorbehoud kan dit verhaal voor historie gelden. Ten aanzien van een soortgelijk bericht, Mc. VI : 56, kan er ook geen bezwaar zijn den bijgeloovigen waan, dat men door aanraking van Jezus' kleederen genezen werd, voor historisch te houden, en blijft alleen het slotwoord, dat »zoo velen hem aanraakten behouden werden", voor rekening der onhistorische traditie, die aan de oorspronkelijke schets werd toegevoegd. Dat zulk een slotwoord niet vereischt wordt,

[1]) Zie bl. 179, 216, 274.

leert Mc. III : 10 [1]), waar insgelijks de kranken op Jezus aanvallen om hem aan te raken, doch zonder dat de genezing als gevolg bericht wordt. Bij Mattheus valt de vergrooting van het wonder in het oog. Volgens Marcus, VI : 56ᵇ, worden de lijders genezen door *Jezus* aan te raken (ὅσοι ἂν ἥπτοντο αὐτοῦ) vs 56; volgens Mattheus, die, XIV : 36, αὐτοῦ weglaat, door de aanraking van *den zoom zijner kleederen* [2]).

12. *De spijziging van vijfduizend.*

Mc. VI : 35—44. De spijziging der vijfduizend, als feit beschouwd, gaat, meer dan eenig ander wonderbericht, de grenzen van het denkbare te boven. Dat dit verhaal aan een historisch feit werd vastgeknoopt, blijkt uit de wijze, waarop het met vs 30—34 wordt verbonden. Jezus overziet de groote schare, die hem bij zijnen overtocht reeds vooruitgereisd was en aan de overzijde van het meer op zijne aankomst stond te wachten. Volgens vs 34, »wordt Jezus over die schare bewogen, omdat zij als schapen waren, die geen herder hadden". Dit ziet op niets anders (verg. Matth. IX : 36—38) [3]), dan op hun geestelijken toestand en kan oorspronkelijk niet gediend hebben ter inleiding van een tafereel, waarbij Jezus in de lichamelijke behoefte eener talrijke menigte voorziet. Ook de volgende woorden, Mc. VI : 35: »en hij begon hen veel te leeren" doen zien, wat Jezus voor die herderlooze kudde deed. Hij onderwees haar, evenals hij dit deed Mc. I : 21, 22, II : 2, III : 32, IV : 2, VI : 2, 6, X : 1, Matth. V : 1 verv. Hij gaf hun geen aardsch brood, maar deelde het »brood des levens" uit, eene uitdrukking, die, ofschoon alleen in het vierde evangelie voorkomende, gelijk boven reeds werd opgemerkt, voor eene leenspreuk kan gehouden worden, waarvan Je-

[1]) Verg. bl. 286, 287. [2]) bl. 206—208. [3]) bl. 36.

zus zich werkelijk bediend heeft. Ook bij Mattheus, V : 6, spreekt Jezus van »hongerigen en dorstenden naar de gerechtigheid", en zegt hun toe, dat »zij verzadigd zouden worden", χορτασθήσονται, evenals Mc. VI : 42 ἐχορτάσθησαν [1]). Hieruit ontstond de symbolische voorstelling van de wondervolle spijziging van duizenden, die, straks opgevat als feit en met verschillende onwezenlijke trekken, o. a. met de vermenigvuldiging ook der visschen, opgesierd, door Proto-Marcus of reeds in de traditie vóór hem aan het historisch bericht, dat Jezus de herderlooze schare »leerde", vastgeknoopt werd. Het levensbrood, uitgedeeld door Jezus, is voldoende om duizenden te voeden, en nog blijft er, nadat zij verzadigd zijn, overvloedig over. Alleen dit brood, niet het aardsche, heeft de eigenschap van nooit geheel verbruikt te worden en onder de handen van Jezus zich wonderbaar te vermenigvuldigen. Dit is de verheven zin van het symbolische verhaal, waarvan Mc. VIII : 1—9, gelijk wij vroeger aantoonden [2]), niet anders dan een duplicaat is, dat in den samenhang tusschen Mc. VII : 31—37 en Mc. VIII : 10 niet goed past. Aan de instelling des avondmaals werd hierbij niet gedacht, en in het *twaalftal* korven een symbool van Israël te lezen, dat door de spijziging der heidenen geene schade leed, schijnt insgelijks gezocht.

13. *De wandeling over de zee.*

Mc. VI : 45b: καὶ προάγειν—52. Het onhistorische verhaal van de wandeling van Jezus over de zee kan in den samenhang gemist worden, zoodat vs 45a ἐμβῆναι εἰς τὸ πλοῖον sluit aan καὶ διαπεράσαντες, VI : 53.

Dit niet alleen, maar ook de samenhang van vs 45b—52

1) Verg. bl. 276. 2) bl. 48, 239, 240.

met VI : 53, laat te wenschen over. 1° Jezus beveelt zijne discipelen naar Bethsaïda (Julias) [1]) over te steken, en, in plaats hiervan, komen ze aan in het land Gennésareth, VI : 53. 2° De ligging van Bethsaïda aan de noordoostkust van het meer rijmt niet met πέραν, waar dit vlek niet lag. Daarentegen lag Gennézareth aan den overkant (διαπεράσαντες). 3° Om van de oostzijde van het meer naar Bethsaïda te stevenen, voer men niet dwars over, maar langs den oever, in strijd met ἐν μέσῳ τῆς θαλάσσης, vs 47. 4° De vermelding van een reis naar Bethsaïda, reeds hier, is eene misplaatste anticipatie op Mc. VIII : 22. Strijdig is voorts het verhaal met zich zelf. Volgens vs 48ᵃ gaat Jezus over de zee *tot hen*, met de kennelijke bedoeling hen in den nood te hulp te komen; volgens vs 48ᵇ, »wilde hij hen voorbijgaan" en had hij dus plan, om, zonder zich bij zijne discipelen te voegen, onverzeld naar den overkant te gaan. Apocrief klinkt verder, dat Jezus, op het strand staande (ἐπὶ τῆς γῆς), in het holle van een donkeren nacht en bij stormachtig weder, niet slechts het midden op de zee dobberend vaartuig zou gezien hebben, maar ook, hoe zijne discipelen »zich met roeien aftobden". De verklaring van dit wandelen op de zee van eene wandeling langs het strand, welke de discipelen, door een optisch bedrog in den nacht misleid, voor een wandelen over of op de zee zouden gehouden hebben, strijdt met vs 47, 50, 51, en met Matth. XIV : 28, 29, waar insgelijks Petrus

[1]) Ook Luc. IX : 10 wordt Bethsaïda Julias bedoeld. Josephus kent, Ant. XVIII : 2, 1 (verg. de B. J. III : 10, 7 en Plin. V : 15) slechts één Bethsaïda, dat, oorspronkelijk eene κωμή, Mc. VIII : 22, 26, door den viervorst Philippus tot eene πόλις, Luc. IX : 10, verheven en, naar de dochter van Augustus, Julias genoemd werd. Een ander Bethsaïda, in Galilea gelegen aan de westkust van het meer, vermeldt alleen de vierde evangelist, Joh. XII : 21, wat onder de proeven van zijne mindere bekendheid met de geographie van Palestina moet gerangschikt worden. Verg. mijn Kritisch histor. onderz. naar het evang. n. Johannes, bl. 434—436.

gezegd wordt ἐπὶ τὰ ὕδατα te wandelen, en met de wijze, waarop de evangelisten toonen, Mc. VI : 51, 52 en Matth. XIV : 33, het gebeurde voor een wonderfeit te houden. Een optisch bedrog zou daarenboven, bijaldien het had plaats gehad, zich weldra hebben opgehelderd, en niet als misverstand in de overlevering hebben kunnen bestendigd worden.

Is dit verhaal van later oorsprong, dan blijft, nadat zoowel de letterlijke als de rationalistische opvatting verwerpelijk is bevonden, niets over, dan deze wandeling op de zee voor eene later met apocriefe trekken verrijkte symbolische voorstelling te houden. Dat Jezus te midden van een storm rustig daar heen wandelt over de onstuimige baren, drukt zinnebeeldig uit, dat hij, de zedelijk groote, te midden van de stormen op de zee des levens staande blijft. Uit deze symboliek ontstond de sage, dat Jezus over de zee gewandeld had, die straks in de traditie aan eene der reizen van Jezus over het meer, waarvan de oorspronkelijke schets van Marcus bericht gaf, werd aangehecht. Bij Mattheus wordt de symboliek nog verder uitgebreid, XIV : 28—32. Wandelde de meester rustig daarheen over de baren der zee, de discipel verkeert straks in den waan, dat ook hij diezelfde macht bezit. Doch Petrus zinkt door gebrek aan geloof en zou verzwolgen zijn, indien niet de krachtige hand van Jezus (verg. Luc. XXII : 31, 32) hem aangegrepen en gered had. Dat de wind bij Jezus' komst ging liggen (ἐκόπασεν ὁ ἄνεμος), herinnert aan een dergelijken apocriefen trek in het symbolisch verhaal, Mc. IV : 39^{b}, waar dezelfde woorden staan [1]).

[1]) Verg. boven, bl. 287.

14. *De Cananeesche vrouw.*

Mc. VII : 24—30. Dat Jezus uit het land Gennésareth noordwaarts op door Tyrus en Sidon, VII : 24, 31, en van daar, midden door het land van Decapolis, naar de noordkust van het Galileesche meer zich begaf, aldaar zich inscheepte naar Dalmanutha, aan de zuidkust van het meer gelegen, VIII : 10, vervolgens den tocht ondernam noordwestelijk naar Bethsaïda Julias, VIII : 22, en van daar te voet naar de omstreken van Caesarea Philippi, behoort tot het historisch cader der oorspronkelijke schets. De ontmoeting met eene Grieksche vrouw uit Tyrus heeft op zich zelve niets bevreemdends, zelfs dit niet, dat Jezus hare dochter uit een toestand van vermeende bezetenheid verlost heeft. Aanstootelijk is hier alleen de omstandigheid, dat deze genezing geschiedde *uit de verte.* Afgezien van dit ondenkbaar wonder, wordt daarenboven de letterlijke opvatting van het verhaal gedrukt door groote bezwaren. Bij deze opvatting bedoelt de Cananeesche vrouw niets anders, dan van de wondermacht van een joodschen man, omtrent wien zij van hooren zeggen wist, dat hij démonen kon uitwerpen, ten behoeve harer kranke dochter partij te trekken, en wordt zij wegens haar vertrouwen op Jezus' physieke wondermacht geprezen. Wij vragen: kan dit historisch zijn en stemt het overeen met het van elders bekende karakter van Jezus, iemand te prijzen, omdat hij in hem een duivelbanner zag en aan zijne wondermacht geloofde? Is dit het karakter van het geloof, dat Jezus in den mensch waardeerde en van de zijnen eischte? Wijzen niet daarentegen χορτασθῆναι en het »brood der kinderen" (het brood dat Israël toekwam) op de geestelijke voorrechten, waarin Israël, als het volk Gods bij uitnemendheid, deelde, en kan dit brood verklaard worden van de weldaad eener lichamelijke genezing, door middel van een physisch wonder?

Ook het antwoord der vrouw heeft niet de minste waarde, wanneer zij niets anders bedoelde, dan dat ook de heidenen deelen mochten in den zegen van de physieke wondermacht van Jezus. Worden deze bedenkingen terecht gemaakt, dan blijft hier slechts over, het verhaal te beschouwen als eene zinnebeeldige voorstelling van de verhouding der heidenwereld tot het godsrijk. Reeds de benaming dezer vrouw in den ouderen tekst [1]) als »eene Cananeesche", een volksnaam, die, aan de oude bewoners dier streken ontleend, in Jezus' tijd niet meer bestond, klinkt onhistorisch en doet vermoeden, dat de oorspronkelijke verhaler een zinnebeeldig tafereel heeft willen schetsen. »De heidensche vrouw" beteekent in dit verhaal het heidendom als volk, »de heidenwereld" (verg. »de vrouw" in de Apocalypse, XII : 1, die Israël voorstelt), en hare dochter verbeeldt de kinderen van dat volk, de bewoners der heidenwereld, zooals de bewoners van Jeruzalem »de dochter Sions" worden genoemd, Zach. IX : 9 verg. Ps. IX : 15, Jes. I : 8, III : 16, LXII : 1, Jer. XLVI : 11 en elders. De dochter (de bewoners der heidenwereld) staat onder de macht van Satan (verg. Hand. XXVI : 18). De moeder (de heidenwereld) verlangt, dat ook *hare* kinderen deelen in den zegen der ware godsdienst, en smeekt Jezus, dat hij zich over hen ontferme. Werd de heidenwereld door Israël met minachting beschouwd en met den verachtelijken naam van »honden" bestempeld, dit schrikt haar niet af. De heidenen mogen honden zijn, maar dit neemt niet weg, dat ook zij geroepen waren om in den zegen van Israël te deelen, daar ook de honden, zij het dan ook slechts onder de tafel, medeeten van hetgeen den kinderen wordt voorgezet [2]). Dit zinrijk verhaal drukt geheel den geest van Jezus uit, die ook elders in eene gelijkenis de heidenen

[1]) Verg. bl. 219. [2]) bl. 99, 100, 219–221.

voorstelt, wel als de later tot den wijngaard geroepenen, maar echter als bestemd om, evenzeer als het eerstgeroepene Israël, in den zegen van het godsrijk te deelen, Matth. XX : 1—15. Wordt het verhaal zóó opgevat, dan verklaart zich hieruit, dat juist de twee genezingen, volgens de evangelisten ten behoeve van heidenen volbracht, Matth. VIII : 5—11 en Mc. VII : 25—30, plaats hadden *uit de verte*, zonder dat Jezus persoonlijk tegenwoordig was. Jezus toch bracht niet persoonlijk den zegen van Israël tot de heidenwereld, daar zijne missie zich beperkte tot Israël, maar hij bracht haar genezing aan uit de verte, inzoover zijn geest, ook zonder zijne persoonlijke tegenwoordigheid, van Palestina uit, tot in de verste heidenwereld (τοῖς εἰς μακρὰν, Hand. II : 39) doordrong. Aan dit oorspronkelijk symbolisch tafereel, straks opgevat als een feit, ofschoon nog altijd symbolisch feit, werd in het cader der evangelische geschiedenis, door Proto-Marcus of reeds in de traditie vóór hem, eene plaats toegekend, en wel met veel oordeel daar ter plaatse, waar Jezus, gedurende zijne omwandeling, zich aan de grenzen van het heidensche Tyrus bevond. Ik acht het mogelijk, dat de oorspronkelijke schets, die aan Proto-Marcus voorafging, nog niets anders bevatte dan het bericht: »en van daar, t. w. uit het land Gennésareth, opstaande vertrok hij naar den kant van Tyrus, en hij ging in een huis, doch wilde niet, dat iemand er van wist.” Hieraan sloot zich zich dan onmiddellijk het bericht aan, vs. 31: »en wederom uitgaande kwam hij door Sidon, midden door het gebied van Decapolis, aan het meer van Galilea.” De woorden »en hij kon niet verborgen blijven”, vs 24, en de herhaling van ἐκ τῶν ὁρίων Τύρου, vs 31, hangen samen met de invoeging van het zoo even behandelde verhaal. Historisch is hier alleen de reis van Jezus naar den kant van Tyrus. Dat Jezus in deze landstreek niets verrichtte, maar haar slechts doortrok, hing samen met

zijn voornemen, om incognito te reizen, een trek, dien Marcus alleen bewaard heeft. Zijn persoonlijke werkkring toch bepaalde zich tot Israël en omvatte de heidenwereld niet; eene bijzonderheid, waarvan de geheugenis overbleef in Matth. XV : 24 en X : 5.

15. *Genezing van een doofstomme en een blinde.*

Mc. VII : 32—37. Dat dit verhaal reeds aan Mattheus, die het niet heeft, bekend was, is vroeger aangewezen [1]). Een historisch karakter draagt het niet. Symbolisch klinken: »de band zijner tong werd losgemaakt" en: »zijne ooren werden geopend" (verg. Luc. I : 64 : »zijne tong werd los en hij sprak, God lovende" en Jes. XXXV : 5: »alsdan zullen der blinden oogen en der dooven ooren geopend worden", en »de tong der stommen zal juichen"). In dien zin verklaarde ook Jezus, dat »de dooven hooren", Matth. XI : 5, verg. Mc. IV : 23. Onder het beeld dier dooven en stommen wordt inzonderheid de heidenwereld aangeduid. De groote taak, die Jezus, indien ook niet in persoon, dan toch later door zijn geest vervulde onder de heidenen, wier tongen hij losmaakte tot verheerlijking van God en wier ooren hij opende voor de stem der waarheid, wordt symbolisch uitgedrukt in het wonder aan een doofstomme volbracht. Ook dit symbool werd feit en, met behoud zijner symbolische beteekenis, door Proto-Marcus gevoegd bij de reis van Jezus door de heidensche landstreek van Sidon en Decapolis. In de historische schets volgden misschien onmiddellijk op het bericht VII : 31: »en hij kwam door Sidon, midden door het gebied van Decapolis, aan de zee van Galilea", de woorden, VIII : 10: »en terstond ging hij

1) Verg. boven, bl. 48, 197, 198.

scheep met zijne leerlingen en ging naar het grondgebied van Dalmanutha."

Reeds merkten wij op, dat het verwarde bericht, Mc. VIII : 14—21 [1]), in verband vooral met de tweede spijziging, VIII : 1—9, een duplicaat van de eerste [2]), in den samenhang kan gemist worden. Na het gesprek met de Farizeërs, VIII : 11, 12, te Dalmanutha, vertrok Jezus en scheepte zich in naar den overkant (oostzijde) vs 13. Hierop kan onmiddellijk volgen: »en zij kwamen te Bethsaïda (Julias)", VIII : 22ª, waaraan zich vervolgens de reis naar Caesarea aansluit, vs. 27 en verv. Hier tusschenin plaatste Proto-Marcus het verhaal van de genezing van een blinde. Voor historie kan ook dit verhaal niet gelden. Jezus opende de oogen van geestelijk blinden, Matth. XI : 5 en Luc. IV : 18 (verg. Jes. XXXV : 35, VI : 10, Mc. VIII : 18, Luc. XXIV : 31, Hand. XXVI : 18, Rom. XI : 10, Eph. I : 18, Joh. XII : 40, 1 Joh. II : 11). De genezing van lichamelijk blinden, die in het vierde evangelie, Joh. IX : 1 verv., zelfs tot een »blindgeborene" zich uitstrekte, is hiervan het zinnebeeld. Dat de blinde te Bethsaïda eerst nog de menschen als wandelende boomen ziet, is het zinnebeeld van de heidenwereld, wie de oogen niet terstond, maar eerst langzamerhand voor het aanschouwen der waarheid zouden opengaan. De symboliek werd sage, en niet zonder reden vond ook dit verhaal zijne plaats onder de berichten van Jezus' reis door de noordelijke streken van Palestina, waar vele heidenen woonden.

16. *De verheerlijking op den berg.*

Mc. IX : 2—8. Ook aan dit verhaal moet historische realiteit ontzegd worden. Wat hier als objectief gebeurd

[1]) Zie boven, bl 241. [2]) bl. 239, 240.

wordt voorgesteld, is eene compositie uit reeds onder de Joden bestaande subjectieve voorstellingen. De witte, schitterende kleeding, waarin Jezus aan zijne discipelen verschijnt, vs 3, herinnert aan de wijze, waarop de hebreeuwsche poëzie de engelen afmaalt. De »wolk", vs 6, behoort mede tot de hebreeuwsche symboliek. Elia en Mozes, vs 4, die, volgens de joodsche sage, niet waren gestorven maar ten hemel opgenomen, werden, als de voorloopers van den Messias, onder Israël verwacht (verg. VIII : 28 en IX : 11); en de hemelstem, vs 6, is samengesteld uit twee Messiaansche plaatsen, Ps. II : 7 (verg. Hand. XIII : 33) en Deut. XVIII : 15, 19 (verg. Hand. III : 23). Aan een visioen te denken heeft dit bezwaar, dat drie discipelen hetzelfde zien, alsook, dat voor de psychologische verklaring van zulk een visioen sterker en levendiger overtuiging aangaande Jezus zou moeten ondersteld worden, dan destijds nog bij de discipelen bestond. Eindelijk is het verhaal voor een visioen al te beschrijvend en te omstandig. Ook hier staan wij derhalve op zuiver mythisch grondgebied. De mythus, aanvankelijk reeds in Proto-Marcus, en later nog verder bij Mattheus, en het sterkst bij Lucas tot een uitwendig, ofschoon symbolisch feit vergroeid, symboliseert de verhevenheid van Jezus boven Israëls wetgever en lateren hervormer, en de vervulling van het woord van Mozes, Deut. XVIII : 15, 19, in zijn persoon. Opmerkelijk is het, dat dit verhaal in het historisch cader zijne plaats verkreeg na de vermelding van het feit, dat Petrus de meerderheid van Jezus boven de vroegere profeten, ook boven Elia, erkend en hem beleden had als den Christus, VIII : 27—29. Bij dit verhaal behoort ook Mc. IX : 9, 10, waarin de realiteit van het gebeurde op den berg ondersteld wordt. Werd dit mythische verhaal, dat in de traditie steeds meer tot een feit vergroeide, eerst later door Proto-Marcus, of reeds in

de traditie vóór hem, met de veronderstelde oudere schets verbonden, dan ware het mogelijk, dat de vraag der discipelen, Mc. IX: 11, na het wegvallen van Mc. VIII: 38, IX: 1, onmiddellijk volgde op VIII: 37 [1]). Was Jezus een Messias, die eerst *na zwaren strijd en lijden* het godsrijk stichten zou en voor wiens zaak ook zijne discipelen strijd en levensgevaar te wachten stonden, vs 31—37, dan rees de zwarigheid, hoe daarmee te rijmen, dat, volgens de Schriftgeleerden, eene *herstelling aller dingen* door Elia reeds aan de komst van den Messias zou voorafgaan; eene bedenking, die daarop door Jezus, Mc. IX: 12 en 13, opgelost wordt [2]).

Nog merken wij op, dat de vraag naar Elia, IX: 11, en het antwoord van Jezus, dat Elia geacht moest worden in den persoon van Johannes werkelijk gekomen te zijn, niet rijmt met het bericht, dat, volgens Mc. IX: 4 en 5, de oude Elia zoo even op den berg verschenen was, wat, aangenomen de oorspronkelijkheid van Mc. IX: 11—13, een bewijs te meer is, dat de scène op den berg oorspronkelijk niet in den tekst gestaan heeft. Ook het verbod, vs 9, van »over dit gezicht tot iemand te spreken, vóór dat de Zoon des menschen zou opgestaan zijn uit de dooden", klinkt niet historisch en schijnt een mythische nagalm van Mc. VIII: 30. Eindelijk wijkt de uitdrukking IX: 9, »opstaan *uit de dooden*, die hier niet anders kan verklaard worden dan van de lichamelijke verrijzenis van Jezus, af van het spraakgebruik, dat Marcus elders volgt, VIII: 31, IX: 31, X: 34, waar alleen van *opstaan*, zonder bijvoeging van ἐκ νεκρῶν, en, naar het schijnt, in oneigenlijken zin [3]), ge-

[1]) Zie boven, bl. 50, 221, 222, 241, 242. Behalve de beide glossemata »*neme zijn kruis op*", vs 34[b], en »*om het evangelie*", vs 35, zijn ook de woorden »*de scharen tot zich roepende*", die Mattheus, XVI: 24, niet heeft, van Deutero-Marcus.

[2]) bl. 101, 102.

[3]) bl. 100, 101, 205.

sproken wordt. Konden, in dit laatste geval, die woorden voor de discipelen duister zijn, IX:32, zoo wekt het daarentegen bevreemding, dat zij, waar Jezus, gelijk IX:9, van zijne opstanding sprak in eigenlijken zin, vragen konden wat ieder wist, vs 10, wat het beteekende »uit de dooden op te staan."

17. *Het onvermogen der leerlingen om een doofstommen démon uit te drijven.*

Mc. IX:14—29. Over de prioriteit der redactie van Marcus vóór die van Mattheus XVII:14—21 werd vroeger gehandeld [1]). Het verhaal van Marcus wordt, evenals bij Mattheus en Lucas, IX:37 verv., in verband gebracht met de verheerlijking van Jezus op den berg (Mc. vs 9 en 14, Matth. vs 9, Luc. vs 37) en moet dus, evenals de beschrijving hiervan, voor een bericht gehouden worden, dat eerst later aan de oorspronkelijke schets werd toegevoegd. Tusschen beide pericopen bestaat bovendien geen natuurlijke samenhang. Van waar, vragen wij, komen hier aan den voet van den berg (verg. vs 9) in het noorden des lands, waar Jezus onbekend en onopgemerkt wilde blijven, Mc. VII:24, niet slechts »de leerlingen", die Jezus had achtergelaten, IX:2 (en waarvoor men verwacht zou hebben »de overige leerlingen"), maar ook »eene talrijke schare" en zelfs »schriftgeleerden", IX:14? Voorts lijdt het verhaal aan onduidelijkheid en innerlijke tegenspraak. De schriftgeleerden redetwisten met *hen* (met *wie*, met de schare of met de leerlingen?). De vader verklaart, dat hij zijn zoon tot Jezus *heeft* of *had* gebracht (ἤνεγκα πρός σέ), vs 17, zoodat de lijder tegenwoordig is, in strijd met het

[1]) bl. 51, 113, 117, 120, 123, 130, 133, 164, 165, 180, 181.

bevel van Jezus (aan *wie*, aan den vader en de zijnen, [vs 22 ἡμῖν en ἡμᾶς] of aan de leerlingen?), dat men den lijder tot hem brengen *zou* (φέρετε αὐτὸν πρός μέ), 't geen vervolgens geschiedt (ἤνεγκαν αὐτὸν πρὸς αὐτόν), vs 19, 20. Wie zijn verder de αὐτοί, vs 19, wie de uitroep van Jezus geldt: »o ongeloovig geslacht enz"? de discipelen, die den démon niet hadden kunnen uitdrijven, vs 18, of de vader en de zijnen? Worden de discipelen bedoeld en wordt aan hun ongeloof de mislukking der genezing toegeschreven, dan is het vreemd, dat zij, vs 28, nog vragen konden, »wáárom zij den démon niet hadden kunnen uitwerpen". Worden de vader en de zijnen bedoeld, dan rijst de vraag, hoe zulk eene heftige bestraffing gericht kan worden tot iemand, wiens komst tot Jezus reeds geloof onderstelt, en die zich tot meerder geloof bereid verklaart, vs 24. Onduidelijk is ook, wien de uitspraak geldt: »hem die gelooft is alles mogelijk", Jezus, zooals uit εἴ τι δύνῃ, vs 22 en εἰ δύνῃ; vs 23, schijnt te blijken, of den vader, wiens antwoord, vs 24, aanduidt, dat Jezus van *hem* geloof eischt? Welk bijzonder soort van démonen wordt voorts bedoeld met τοῦτο τὸ γένος, vs 29? en hoe rijmt met het *geloof*, dat, vs 19 en 23, als voorwaarde tot de genezing geëischt wordt, de verklaring, dat »dit soort niet uitvaart dan *door het gebed*", vs 28? Hoe kan eindelijk een doofstomme (πνεῦμα ἄλαλον καὶ κωφόν) worden voorgesteld het bevel van Jezus te *hooren* en te *schreeuwen*, vs 25, 26? Mattheus, wiens tekst de latere is, heeft getracht in deze verwarring orde te brengen, o. a. door weglating, XVII: 14, van »de schriftgeleerden", en van het gezegde des vaders: »ik heb hem tot u gebracht", maar verbindt daarentegen het geloof en het gebed, waaraan hij nog het vasten vastknoopt, vs 20 en 21, mechanisch aan elkander, zonder dat men begrijpt, welke logische beteekenis het adversatieve δέ, vs 21, heeft.

Kan dit verhaal, wegens deze innerlijke tegenstrijdigheden, niet voor historisch gehouden worden; is de samenhang met het onmiddellijk voorafgaande niet natuurlijk, en kan deze pericoop, in verband met de verheerlijking op den berg, evenmin als deze scène, een bestanddeel van de oorspronkelijke schets hebben uitgemaakt, dan rijst vervolgens de vraag, welke beteekenis dit verhaal heeft in het cader van Proto-Marcus?

Onderscheidene trekken maken waarschijnlijk, dat ook dit verhaal, ofschoon hier reeds als feit voorgesteld en opgesierd, oorspronkelijk eene symbolische beteekenis moet gehad hebben. In deze onderstelling krijgen de woorden »dit soort enz." beteekenis, inzoover de bezetenheid, *hier* vermeld, van de gewone lichamelijke wordt onderscheiden. Ook de aanbeveling van het gebed, niet als vragen maar als προσευχή gedacht, en van geloof, volgens Mattheus, vs 20, een geloof, dat bergen kan verzetten (waarvan Lucas, XVII:6, en Paulus, 1 Cor. XIII: 2, den geestelijken zin bewaarden), als voorwaarde voor het uitwerpen van een démon, wijst op eene *geestelijke* verlossing uit des duivels macht, daar tot het lichamelijk genezen van demoniaci zoo weinig eene godsdienstige stemming des gemoeds vereischt werd, dat zelfs de discipelen der Farizeërs, van wier »geloof" althans niets blijkt, démonen uitwierpen, Matth. XII: 27. Ook de onmacht van Jezus' discipelen om *dezen* démon uit te werpen wordt eerst begrijpelijk, wanneer hier aan *geestelijke* bezetenheid gedacht wordt, doordien de apostelen, Mc. VI: 13, en zelfs menschen, die niet tot hunnen kring behoorden, IX: 38, de macht bezaten, om lijders van *physieke* bezetenheid te verlossen. Voorts is het duidelijk, dat een doofstomme, die, physisch beschouwd, niet hooren kan noch spreken, maar echter de stem van Jezus hoort en met luider stem schreeuwt, niet als lichamelijk maar als geestelijk stom en doof moet beschouwd worden. Waar de mensch onder de macht der

démonen staat, is zijn oor voor de waarheid, zijn mond voor de verheerlijking van God gesloten, maar beiden, oor en mond, worden geopend, zoodra door Jezus de démon van ongeloof en zedeloosheid wordt uitgedreven.

Vraagt men, met welk oogmerk deze pericoop *hier* in het proto-marcinische evangelie werd ingevoegd, dan mag als waarschijnlijk worden aangenomen, dat de auteur, wiens paulinische denkwijze ook in menige andere symbolische voorstelling, inzonderheid Mc. V : 1 verv. en VII : 24 verv., doorstraalt, het lagere standpunt en de geestelijke onvatbaarheid der twaalf leerlingen door dit verhaal heeft willen in het licht stellen. De twaalve verstaan den eenvoudigen zin van de parabel van den zaaier niet, IV : 13; elders komen zij voor als menschen, die van het wonder der spijziging niets begrepen hadden, wier hart verhard was, VI : 52, die oogen hadden maar niet zagen, en ooren maar niet hoorden, VIII : 18, en, wanneer Jezus van den zuurdeesem der Farizeërs sprak, in den waan verkeerden, dat hij brood als teerkost op de reis bedoelde, VIII : 16. Dezelfde onvatbaarheid schetst Proto-Marcus, IX : 6, waar Petrus »niet weet wat te antwoorden", of waar dezelfde schrijver omtrent de discipelen opmerkt, dat zij, toen Jezus van zijne opstanding uit de dooden sprak, onder elkander vroegen, wat »opstaan uit de dooden" was, IX : 10. Al deze voor het twaalftal nadeelige opmerkingen komen voor in stukken, wier lateren oorsprong wij geconstateerd hebben [1]). De auteur maakt zich hier, kennelijk uit liefde voor het Paulinisme, aan overdreven geringschatting der apostelen schuldig. Opmerkelijk is het, dat Mattheus, de joodsch-christelijke vereerder van het twaalftal, al deze trekken uit Proto-Marcus wegliet [2]), en hierin zelfs door

[1]) Zie bl. 236, 237, 295—297, 241, 302—305. [2]) bl. 208, 209.

Lucas werd gevolgd. Ook in het hier behandelde verhaal is de bijvoeging van διεστραμμένη, XVII: 17, bij γενεὰ ἄπιστος eene aanwijzing, dat Mattheus dit woord van Jezus niet op de apostelen toepaste, maar in het algemeen op het geslacht in Jezus' tijd, daar het met reden ongeloofelijk moet geacht worden, dat Mattheus, elders voor de eer van het twaalftal zoo bezorgd, hen hier niet slechts een ongeloovig, maar nog daarenboven, in onderscheiding van Marcus, IX: 19, een »verdraaid" geslacht zou genoemd hebben. De strekking van het verhaal Mc. IX: 14—29, in verband met de voorafgaande verheerlijking, schijnt dus te zijn, om te doen uitkomen, dat de discipelen van Jezus, in weerwil van de luisterrijke openbaring zijner heerlijkheid, waarvan zij op den berg getuigen geweest waren, toch nog het ware geloof en de geestelijke ontwikkeling misten, om de groote taak des meesters, de uitdrijving van démonen op geestelijk gebied, naar eisch te vervullen.

18 *De blinde te Jericho.*

Mc. X: 46b—52. Het verhaal van den blinde te Jericho komt bij Marcus in oorspronkelijker vorm dan bij Mattheus voor [1]), en stond dus in Proto-Marcus, beider gemeenschappelijke bron. Een historisch karakter draagt echter dit verhaal evenmin als de overige berichten omtrent de genezing van blinden. Alleen het bericht van de aankomst van Jezus te Jericho en van zijn vertrek van daar met zijne leerlingen, onder het geleide van een groote schare, behoort tot het historisch cader der evangelische geschiedenis en is in den samenhang van het reisverhaal onmisbaar. Voor het mythisch karakter en de latere aanhechting van

[1]) Zie bl. 55, 56, 113, 115, 117, 120, 131, 140, 149, 162, 165, 187, 190, 195.

ons verhaal schijnen te pleiten: 1° de vermelding van den naam van den blinde, wat elders in verhalen van onbetwiste echtheid niet aan Marcus eigen is en eerst later in zwang kwam [1]; 2° de naam *Bartimaeus*, die, niet wel af te leiden uit twee talen, van het Arameesche *Bar* en het Grieksche *Timaeus*, onhistorisch klinkt en misschien den blinde aanduidt als *eens blinden zoon* [2]; 3° de titel »zoon van David", vs 47, 48, die insgelijks elders bij Marcus niet voorkomt en den blinde plaatst op het standpunt der joodsche verwachting van een zichtbaar Messiasrijk [3]; 4° de vocativus υἱέ, vs 48, waarvoor elders het art. c. nominat. of enkel de nominativus staat, V:34, 41, XIV:36, XV:34, in onderscheiding van de parallelle plaatsen [4]; 5° ἀποκριθεὶς εἶπεν, zonder voorafgaande vraag [5]. Dat Proto-Marcus, of reeds de traditie vóór hem, dit verhaal niet willekeurig in het oorspronkelijk cader inschoof, mag, met het oog op de wijze, waarop hij andere mythische verhalen ter geschikter plaatse opnam, voor waarschijnlijk gehouden worden. Had de genezing van den blinde, Mc. VIII:22—26, plaats op Jezus' reis door eene landstreek, waar geestelijk blinde heidenen woonden (verg. Hand. XXVI:17, 18), hier wordt een blinde genezen bij het verlaten van Jericho, in het gezicht van Jeruzalem, den zetel van het Jodendom, als wilde de evangelist te raden geven, dat Jezus nu zijne genezende macht op het blinde Jodendom te Jeruzalem zou gaan beproeven. Zóó opgevat,

[1] Zie boven, bl. 192—195. Zelfs de namen der twee leerlingen bij Lucas, XXII:8, Petrus en Johannes, worden Mc. XIV:13 niet genoemd.

[2] Lightfoot teekent aan: »Quid? si תימיא idem sit cum סימיא, ex usu ת pro ס apud Chaldaeos, ut Bartimaeus, filius Timaei, sonare potuerit *Filius caecus caeci patris*"? Volgens Grotius las Hiëronymus ergens *Barsemja*. Zie over deze verwisseling van consonanten, als het gevolg van eene verbasterde uitspraak, Buxtorf, Lexic. Chald., p. 1. Hiertoe behoort de verwisseling van ס met ש en van ש met ט en ת.

[3] Bl. 201. [4] Bl. 290. [5] Bl. 124—126.

laat het zich hooren, dat deze joodsche blinde [1]), die, in onderscheiding van den blinde, Mc. VIII : 22—26, de verwachting koestert van een aardsch Messiasrijk, Jezus toespreekt als den joodschen Messias, »Davids zoon" [2]), waartegen Jezus, in de hoofdstad gekomen, in zijn gesprek met de Farizeërs, Mc. XII : 35—37, protesteert [3]). Ook de naam »Bartimaeus", *eens blinden zoon*, past recht goed bij de symbolische verklaring. Niet alleen de Joden, maar ook hunne vaderen waren geestelijk blind; eene gedachte, die elders wordt uitgesproken door Jezus, Matth. XXIII : 31 (verg. Hand. VII : 51). In het oorspronkelijk cader sloot wellicht Mc. XI : 1 aan Mc. X : 46ª, op deze wijze: »En zij kwamen te Jericho en werden bij hun vertrek begeleid door eene groote schare; en toen zij Jeruzalem naderden, op de hoogte van Bethphagé enz."

19. *De intocht in Jeruzalem.*

Mc. XI : 1 verv. Reeds vroeg schijnt de christelijke overlevering in den intocht van Jezus binnen Jeruzalem een triumftocht of messiaansche demonstratie en de vervulling van Zach. IX : 9 gezien te hebben. De intocht zelf en de Hosanna's der Galileesche scharen, die Jezus begeleiden, hebben niets onwaarschijnlijks. Daarentegen is het aan twijfel onderhevig, dat Jezus, die geen joodsche Messias was of zijn wilde, zulk eene demonstratie zelf zou hebben uitgelokt. Had hij zoo iets bedoeld, dan is het vreemd, dat hiervan in het proces tegen Jezus, noch voor den Joodschen Raad, noch voor Pilatus, een punt van beschuldiging gemaakt is. Voeg hierbij de magische voorstelling, dat Jezus wist, dat in een vlek, 't welk hij nog zou

[1]) Matth. XV : 14, XXIII : 16, 17, 19, 24, 26, Rom. II : 19, Openb. III : 17, Joh. IX : 39.

[2]) Bl. 200, 201. [3]) Zie boven, bl. 154, 155.

doortrekken, op ditzelfde oogenblik een veulen stond aangebonden, dat dit veulen bij de komst zijner leerlingen er nog staan zou, alsook wat men tegen het wegvoeren er van zou inbrengen, vs 2—7, — en de waarschijnlijkheid ontstaat, dat wij ons hier bevinden op het gebied eener latere onhistorische overlevering. Dat Jezus dien intocht deed, gezeten op een ezel, heeft mede, bij de toenmalige wijze van reizen (Luc. X : 34), op zich zelf niets onwaarschijnlijks. Slechts dit is bedenkelijk, dat die ezel als een *veulen* (πῶλος) wordt voorgesteld. Dit wekt het vermoeden, dat de latere traditie Jezus, in wien men den Messias der profetie aanschouwde, naar Zach. IX : 9 heeft voorgesteld als den koning, die niet als een oorlogsheld op een strijdros, maar, als de vorst des vredes, op een ezel gezeten, zijn intocht in Jeruzalem gedaan had. Dat de sage hier gewag maakt van een *veulen*, was het gevolg van eene verkeerde opvatting van de hebreeuwsche woorden רֹכֵב עַל-חֲמוֹר וְעַל־עַיִר בֶּן־אֲתוֹנוֹת; waar בֶּן־אֲתוֹנוֹת appositie is van חֲמוֹר en, evenmin als עַיִר, een veulen (πῶλος) aanduidt, zooals de LXX vertalen. Deze symbolische sage, bij Proto-Marcus nog in meer eenvoudigen vorm voorkomende, wordt door Mattheus rechtstreeks in verband gebracht met het citaat uit Zacharias, en wordt zelfs naar die profetie, insgelijks door misverstand van בֶּן־אֲתוֹנוֹת, misschien ook met het oog op Gen. XLIX : 11 (δεσμεύων πρὸς ἄμπελον τὸν πῶλον τῆς ὄνου αὐτοῦ), aan het veulen eene *ezelin* toegevoegd, die in de vroegere traditie nog niet voorkwam [1]). Deutero-Marcus beschreef dit veulen als een dier, waarop nog niemand ooit gezeten had [2]), wat, evenals »het *nieuwe* graf" Matth. XXVII : 60, »waarin nog niemand gelegen had", Luc. XXIII : 53, een symbool is van heiligheid. Op het standpunt der historische werkelijkheid was zulk een tot hiertoe onbere-

[1]) bl. 75, 83.

[2]) Zie boven, bl. 224 en 225.

den dier voor het doel van Jezus volkomen ongeschikt. Nog verder wordt de sage uitgesponnen door Justinus, die, Apol. I : 32, onder den invloed van Gen. XLIX : 11, het feit construëert, dat het veulen, waarvan Jezus bij zijn intocht zich bediende, *aan een wijnstok* vastgebonden was (Τὸ δὲ »Δεσμεύων πρὸς ἄμπελον τὸν πῶλον αὐτοῦ" — σύμβολον — ἦν τῶν γενησομένων τῷ Χριστῷ. — Πῶλος γάρ τις ὄνου εἱστήκει ἔν τινι εἰσόδῳ κώμης πρὸς ἄμπελον δεδεμένος). Voor historie kan hier alleen gehouden worden, dat Jezus, onder het gejuich der hem begeleidende feestschare, die hem als den Messias huldigde, Jeruzalem binnenkwam. De oorspronkelijke schets, te zeer reeds met de sage verwerkt, is niet met juistheid te herstellen, maar hield wellicht nog niets anders in dan vs 1: καὶ ὅτε ἐγγίζουσιν εἰς Ἱεροσόλυμα εἰς Βηθφαγῇ [1]), πρὸς τὸ ὅρος τῶν ἐλαιῶν, vs 8, (καί) πολλοὶ τὰ ἱμάτια αὐτῶν ἔστρωσαν (Matth. ἐστρώννυον) — ἀγρῶν, vs 9 καὶ οἱ προάγοντες — κυρίου, vs 10^b, ὡσαννὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις. Uit deze zinsnede zou dan echter het tusschen haken geplaatste καί, dat buitendien critisch onzeker is, moeten wegvallen of, in plaats daarvan, οἱ (verg. Matth. vs 8 en Mc. VI : 2, IX: 26) gelezen worden, en ἀποστέλλει, XI : 1^b — ἐπ' αὐτόν, vs 7, voor mythische uitbreiding te houden zijn. Nog lette men op het van Marcus afwijkend spraakgebruik, ὁ κύριος, vs 8, t. w. Jezus, dat slechts voorkomt in het onechte slot, Mc. XVI : 19, 20; op de aorista, εἶπεν, εἶπον, ἀφῆκαν, ἐκάθισεν, vs 6 en 7 [2]), (verg. ἐγγίζουσεν, XI : 1, ἔκραζον, vs 9), op de bijvoeging van het persoonlijk voornaamwoord, τὰ ἱμάτια αὐτῶν (Matth. XXI : 8 : τὰ ἱμάτια) [3]).

20. *De duisternis op Golgotha.*

Mc. XV : 33. De hier vermelde duisternis is geen feit, maar een mythus. De zon weigert, gedurende het kruis-

1) Zie boven, bl. 225. 2) bl. 163—166. 3) bl. 168.

lijden de aarde te beschijnen, met zooveel gruwelen bevlekt [1]). Het bericht is in den samenhang ingeweven en kan niet, zooals elders, worden uitgelicht. Stond in de oorspronkelijke schets, in plaats van γενομένης ὥρας ἕκτης., evenals bij Lucas, XXIII : 44: καὶ ἦν ὡσεὶ ὥρα ἕκτη. [2]), dan sloot hieraan goed: Καὶ τῇ ἐνάτῃ ὥρᾳ ἐβόησεν ὁ Ἰησ. κτέ.

21. *Het scheuren van het voorhangsel.*

Mc. XV : 38. Dit vers verbreekt den samenhang tusschen vs 37 en 39. Aan het bericht toch dat Jezus met groote stem den geest gaf, vs 37, sluit zich onmiddellijk aan vs 39: »de hoofdman nu ziende, dat hij alzóó den geest gegeven had". Het tusscheninliggende vers is weder eene oorspronkelijk symbolische voorstelling, die later, behoudens de symbolische beteekenis, een feit werd. Ten gevolge van Jezus' dood scheurt het voorhangsel des tempels, waarachter de majesteit van God, in het heilige der heiligen, voor het volk verborgen was, en wordt de vrije toegang tot God geopend (verg. Hebr. IX : 8). Proto-Marcus of reeds de traditie vóór hem liet dit symbolisch feit, ofschoon tot schade van den samenhang, onmiddellijk volgen na het bericht van Jezus' dood. Mattheus voegde er later nog andere, insgelijks symbolische feiten aan toe, XXVII : 51—53 [3]).

22. *Het geopende graf en de opstanding.*

Mc. XVI : 1—8. Het bericht der opstanding, hoewel eenvoudiger voorgesteld door Marcus, dan door Mattheus en Lucas [4]), kan echter, ook in den vorm, waarin het bij Marcus voorkomt, niet voor historie gelden. Het geopend zijn van het graf, niet hieruit te verklaren, dat Jozef het lijk

[1]) Zie boven, bl. 232, 233. [2]) bl. 233. [3]) bl. 67.
[4]) bl. 67—70, 267, 268.

voorloopig in eene rotsspelonk bijgezet en, in den nacht van Zaterdag tot Zondag, in stilte naar elders zou overgebracht hebben, hangt samen met het geloof dat Jezus uit de dooden was opgestaan en derhalve, volgens eene latere opvatting der opstanding, de grafspelonk moest verlaten hebben. Het oudste apostolische geloof, waarvan 1 Cor. XV:3—11 bericht geeft [1]), had tot inhoud, dat de gekruisigde uit den Hades was teruggekeerd [2]), en wel, *volgens de Schriften*, op den *derden* dag (Hos. VI:2). Zóó opgewekt, was hij, niet met het oude lichaam van vleesch en bloed, dat aan het graf bleef toevertrouwd, maar, met een nieuw, hemelsch lichaam overtogen [3]), verheerlijkt

[1]) Ik kan deze pericoop, ook na de bedenkingen van Straatman (Kritische studiën over den 1sten Br. v. Paulus aan de Cor., 2de St.) niet houden voor een stuk, door de joodsch-christelijke partij hier ingevoegd om Paulus te vernederen. Aan het *ἔκτρωμα* der gnostieken tegen het einde der tweede eeuw, waaraan Straatman herinnert, kan geen term ontleend zijn in eene pericoop, die reeds aan den schrijver der brieven van Ignatius, Ad Rom. c. 9 en insgelijks, volgens Epiphanius, Pan. I, III, Haer. 42, aan Marcion bekend was. Ook de samenhang pleit, zelfs na de verandering van den tekst in vs 1 en 2, bl. 218, tegen de vermeende invoeging, daar de woorden *εἰ δέ*, vs. 12, zonder een voorafgaand beroep op de realiteit van Jezus' opstanding, geen zin hebben.

[2]) De formule *ἐκ τῶν νεκρῶν ἐγερθῆναι* of *ἀναστῆναι* beteekent »wederkeeren uit den Hades" (verg. Luc. XVI:31 met vs. 27 en 30), waarin Jezus, evenals alle andere menschen, stervende neergedaald was, Hand. II:31, 1 Petr. III:19, Rom. X:7, Eph. IV:9, Openb. I:18, Hebr. XIII:20, Matth. XII:40.

[3]) Volgens de voorstelling van Paulus zouden, bij de parusie van Jezus, niet de gestorvene en tot stof verteerde lichamen der ontslapenen uit hunne graven worden opgewekt. »Vleesch en bloed toch konden het godsrijk niet beerven", 1 Cor. XV:50. Evenmin bestond er verband tusschen het oude afgelegde lichaam van vleesch en bloed (*σῶμα ψυχικόν*, *σῶμα τῆς σαρκός*, Col. I:22, II:11, *σῶμα τῆς ταπεινώσεως*, Phil. III:21, *ἡ ἐπίγειος οἰκία*, 2 Cor. V:1), dat aan het verderf (*φθορά*, 1 Cor. XV:42, *σπείρεται ἐν φθορᾷ*) en den dood (*σῶμα τοῦ θανάτου*, waarvan de geloovige verlost werdt, Rom. VII;24, VIII:23) onderworpen was, en het nieuwe lichaam der opgewekten) *σῶμα πνευματικόν*, 1 Cor. XV:44, *σῶμα τῆς*

naar God heengegaan en daarna van den hemel uit aan zijne apostelen en andere broeders, en van de apostelen

δόξης, Phil. II:21, σῶμα ἐπουράνιον, 1 Cor. XV:40, τὸ οἰκητήριον τὸ ἐξ οὐρανοῦ, 2 Cor. V:1, 2). Het oude lichaam werd voor goed afgelegd, en de uit den Hades opstijgende geest, na, gedurende het Hadesleven, zonder lichamelijk bekleedsel (γυμνός) bestaan te hebben, met een nieuw lichaam, als met eene hemelsche woonstede, overtogen (ἐπενδύσασθαι), dat voor den geloovige in den hemel weggelegd (ἔχομεν, 2 Cor. V:1), als zoodanig met het afgelegde lichaam des vleesches niets gemeen had. Dat dit nieuwe lichaam zich uit het oude als uit een kiem zou ontwikkelen, heeft Paulus zich niet voorgesteld, daar, volgens hem, het nieuwe lichaam geheel vån hemelsch maaksel en oorsprong was. Vandaar ook, dat de geloovigen, die bij de parusie nog leven zouden, in een punt des tijds veranderd zouden worden en dat, bij het aandoen van het nieuwe lichaam, het sterfelijke zou wegvallen en als verslonden worden, 1 Cor. XV:51—54. De meening, dat, volgens Paulus, in het begraven lijk de kiem zou bewaard blijven, waaruit bij de parusie, een nieuw lichaam zou te voorschijn treden, rust op de vergelijking, aan den zaadkorrel ontleend, waaruit zich de plant ontwikkelt, 1 Cor. XV:36, 37. Maar is hier sprake van ontwikkeling? Zegt Paulus niet uitdrukkelijk, dat de zaadkorrel sterft en dat God aan den gestorven zaadkorrel, het beeld van den gestorven mensch, »een lichaam geeft, zoo als Hij wil", en wel »aan ieder zaad zijn eigen lichaam", vs. 38, en verklaart hij niet insgelijks terzelfder plaatse: »hetgeen gezaaid wordt is niet het lichaam, dat worden zal", vs 37? Dit komt nog sterker uit, wanneer de conjectuur van Straatman, t. a. p. bl. 261, mocht kunnen aangenomen worden, volgens welke ἐὰν μὴ ἀποθάνῃ, vs 36, eene glosse zijn zou, aan Joh. XII:24 ontleend, in welk geval Paulus leeren zou, dat de korrel, die gezaaid wordt, niet levend wordt maar dood blijft. Hiermee vervalt de vrij monsterachtige voorstelling, die men aan Paulus heeft toegedicht, als nam de uit den Hades opstijgende geest op zijne reis naar den hemel het oude lichaam, zij het dan ook in veranderden vorm, uit het graf weer op. Dat de oude lichamen weer levend worden, was wel een grove joodsche voorstelling, die in de legende, Matth XXVII:52, wordt aangetroffen en steun vindt in Hand. II:31 (οὔτε ἡ σὰρξ αὐτοῦ εἶδεν διαφθοράν) en Joh. V:28, 29, maar niet in de leer van Paulus en ook niet in Openb. I:18 en XX:13, waar niet het *graf*, maar de *Hades* de νεκροί wedergeeft. Dat »ook de zee hare νεκροί wedergeeft", bewijst niet, dat de schrijver aan verdronken lichamen gedacht heeft, daar de zielen der op zee omgekomenen geacht werden niet in den Hades te komen, (zie Wetstein en Ewald, ad h. l.). Dezelfde voorstelling nu moet de apostel zich gevormd hebben van de opstanding van Jezus, die in zijne schatting het voorbeeld is van de toekomstige opstanding der geloovigen, 1 Cor. XV:23.

het laatst aan Paulus verschenen. In deze voorstelling is nog geen sprake van een geopend en ledig bevonden graf, waaruit het lijk van den gekruisigde levend te voorschijn trad. Evenmin dacht men toen reeds aan een tusschen opstanding en hemelvaart [1]) inliggend tweede *aardsche* leven van Jezus. De opstanding of de terugkeer van Jezus uit den Hades werd onmiddellijk vastgeknoopt aan de verheerlijking of het zitten ter rechterhand Gods (zie Hand. II:32, 33, 36, IV:10, 11, V: 30, 31, Apoc. 1:18, Rom. VIII:34, Eph. I:20, 1 Petr. III: 21, 22, Hebr. I:3) [1]). In verband hiermee wordt dan ook de opstanding, als het begin van een nieuw leven, niet vermeld door den historischen aoristus (ἠγέρθη), als een feit onder andere feiten, maar, als iets dat, na geschied te zijn, voortduurt (Rom. VI:10), door het perfectum ἐγήγερται, 1 Cor. XV:4. De apostelen geloofden aan Jezus' opstanding en daarmee gepaard gaande verheerlijking, omdat de diep gewortelde overtuiging, dat hij de Christus was (Mc. VIII: 29), ofschoon door den kruisdood van Jezus aanvankelijk geschokt, in weerwil van de ergernis des kruises, op nieuw in hunne ziel met kracht ontwaakte. Was Jezus de Messias, dan *kon* hij niet voortdurend een prooi zijn gebleven van

Dat de overige apostelen zich de opstanding van Jezus insgelijks zóó voorstelden, is waarschijnlijk, daar Paulus zich aan hunne voorstelling aansloot (1 Cor. XV:3 verv.) en men in Jezus' dagen, ook dan zelfs, wanneer het lijk in het graf lag of, zooals met Johannes den dooper het geval was, het hoofd van de romp was afgescheiden en het lichaam zonder het hoofd begraven werd (Mc. VI: 28, 29), zonder zich over het lijk te bekommeren, gelooven kon, dat Jezus de uit den Hades opgewekte Johannes was, Mc. VI: 14, 16. Ook de Farizeërs leerden niet, dat *dezelfde* lichamen zouden opgewekt worden, maar dat de zielen der vromen na het voleindigde Hadesleven zouden overgaan εἰς ἕτερον σῶμα, Joseph. Bell. Jud. II:8, 14. Verg. Mc. XII:25, IX:2 en Luc. XX:35, 36, IX:31.

[1]) De berichten, Luc. XXIV:51, Hand. I:9, en het onechte slot van Marcus, XVI:19, zijn van latere dagteekening.

den Hades, dan *moest* hij als overwinnaar van den dood het doodenrijk verlaten hebben en in heerlijkheid door God zijn opgenomen. Dit vaste geloof spiegelde zich straks af in een zien van den verheerlijkte in profetische ekstase, eerst bij Cephas, en daarna ook bij Jacobus en de andere apostelen, ja eens zelfs in eene vergadering van meer dan vijfhonderd broeders, op soortgelijke wijze, als waarop Jezus later ook door Stephanus, Hand. VII : 55, en door Paulus, 1 Cor. IX : 8, XV : 8, gezien werd. Van uitvoerige redenen, door den verheerlijkte tot de zijnen gehouden, weet de oorspronkelijke voorstelling nog niets. Men zag Jezus, hoorde wellicht een enkel woord: ziedaar alles. »De Heer is waarlijk opgestaan, de gekruisigde leeft, hij is gezien van Simon: hij is gezeten aan Gods rechterhand en komt eens weder," werd van toen af het wachtwoord der apostolische prediking, en op dit welgegrond geloof aan den levenden Heer, uitgedrukt in de dogmatische vormen van dien tijd, werd straks de Christelijke gemeente gebouwd.

Was de gekruisigde verheerlijkt, en kon men, naar de toenmalige beschouwingswijze, die verheerlijking zich niet anders voorstellen, dan zóó, dat Jezus, na als alle gestorvenen in den Hades te zijn neergedaald, den Hades had verlaten, en, met een verheerlijkt lichaam bekleed [1]), hemelwaarts gegaan was, dan lag het voor de hand, dat dit *geloofsfeit*, al was ook niemand van zijne zichtbare opstanding getuige geweest, in de na-apostolische overlevering werd voorgesteld als *een empirisch waargenomen feit*, en dat »de derde dag", oorspronkelijk naar de profetie ontstaan, een chronologisch gegeven werd. De oudste voorstelling hiervan geeft Proto-Marcus. De vrouwen, die 's morgens vroeg op den eersten dag der week, dus op den derden

[1]) Dat men ook buiten den kring van Paulus zich den opgewekten Heer voorstelde met een verheerlijkt lichaam bekleed, blijkt uit Mc. IX : 2. Ook Mozes en Elia werden gezien in heerlijkheid (ὀφθέντες ἐν δόξῃ), Luc. IX : 31.

dag, grafwaarts gingen om het lijk te balsemen, hadden gezien, dat de steen was afgewenteld en daarop door een Engel, met heenwijzing naar het geopende graf, het bericht ontvangen, dat Jezus het graf verlaten had, met het bevel om deze tijding aan zijne discipelen te brengen, waaraan zij echter uit vrees niet gehoorzaamden, Mc. XVI : 1—8.

In deze oudste formatie der sage is nog geen sprake van eene verschijning van Jezus *op den derden dag*, hetzij aan *de vrouwen* hetzij aan *de leerlingen*. De verschijning had, in de onderstelling dat ook Proto-Marcus in de verloren geraakte slotverzen iets dergelijks inhield als Matth. XXVIII : 16, 17 [1]), eerst plaats, nadat de verschrikte discipelen (Mc. XIV : 50) uit Jeruzalem naar Galilea waren teruggekeerd. Dáár zagen zij Jezus voor het eerst, ofschoon sommigen twijfelden, en dus niet reeds op den derden dag en ook niet te Jeruzalem of in den om trek, en vernamen er zijn laatste afscheidswoord.

Tot de tweede formatie der sage behoorde, dat de vrouwen, vol blijdschap van het graf zich wegspoedende om het bericht van den Engel aan de discipelen te brengen, onderweg Jezus zelven ontmoetten, Matth. XXVIII : 9, 10, en nu ook uit zijnen mond den last ontvingen, die, bij de eerste formatie der sage, haar nog alleen door een Engel opgedragen was. Ook nu echter zien de *discipelen* hem op den derden dag nog niet, en ook niet te Jeruzalem. De eerste verschijning had ook nu nog eerst plaats, nadat de discipelen in Galilea waren teruggekeerd, Matth. XXVIII : 16—18.

Was het graf geopend bevonden, de sage liet in hare verdere ontwikkeling niet na de vraag te beantwoorden, hoe deze opening van het graf veroorzaakt was. Het antwoord was, dat de Engel, die, bij de eerste formatie

[1]) bl. 70. 258.

der sage, slechts bij het graf gezien was, uit den hemel »was nedergekomen en, onder het dreunen der aarde, den steen had afgewenteld", Matth. XXVIII : 1.

Wist de sage, bij hare eerste formatie, in overeenstemming waarschijnlijk met de historie, nog van geen andere verschijning van Jezus aan zijne discipelen dan van die, welke in Galilea plaats had; wist zij nog niets van een vernieuwd *aardsch* leven van Jezus en verschijnt Jezus in Galilea, niet op den derden dag, en niet als een aardbewoner, maar als de verheerlijkte, wien alle macht gegeven was in hemel en op aarde; werd hieraan, bij de tweede formatie, eene persoonlijke ontmoeting bij Jeruzalem toegevoegd met de vrouwen, die aan zijne voeten zich vastklemmen, voor eene nog latere formatie bleef het bericht bewaard, dat de vrouwen het graf waren *ingetreden*, het *ledig* bevonden, Luc. XXIV : 13, 22, 23, en aan de apostelen de tijding der opstanding overbrachten, doch bij dezen geen geloof vonden, vs 10 en 11. Petrus alleen begeeft zich naar het graf en bevindt het insgelijks ledig, Luc. XXIV : 12. De verwijzing van den Engel naar *Galilea* valt in dit stadium geheel weg, Luc. XXIV : 5 – 7; de vlucht der discipelen in Gethsemané, Mc. XIV : 50, hun terugkeer naar Galilea en de verschijning van Jezus aldaar worden ter zijde geschoven, ja laatstgenoemd feit wordt zelfs door het verbod van Jezus, Luc. XXIV : 48 Hand. I : 4, om Jeruzalem te verlaten, onmogelijk gemaakt, om plaats te maken voor verschijningen reeds op den derden dag, in den omtrek van Jeruzalem aan de Emmaüsgangers, Luc. XXIV : 13—35, en in de stad aan Simon, vs 34, en aan de elve, vs 36—43. Zoo werd het oorspronkelijk religieus geloof aan Jezus' verheerlijking, voorgesteld in den bestaanden vorm eener opstanding uit den Hades en wel, naar men, volgens de Schriften, meende, op den derden dag, omgezet in het feit, dat op dien dag het graf, door een Engel

geopend, door de vrouwen en Petrus ledig bevonden werd, en dat Jezus reeds op dienzelfden dag aan zijne discipelen in en buiten Jeruzalem verschenen was. Dit niet alleen; maar de verschijning van den verheerlijkte, die, voor het lichamelijk oog onzichtbaar, met het oog des geestes aanschouwd was (waarom ook de wereld, voor geestelijke aanschouwing onvatbaar, hem niet meer heeft gezien (verg. Hand. X:41, en Joh. XIV:19), wordt gaandeweg de verschijning van een doode, die, uit het graf, met hetzelfde lichaam als voorheen, tot de aarde wedergekeerd, met de zijnen, ofschoon op geheimzinnige wijze en met het vermogen zich plotselijk onzichtbaar te maken (nog een overblijfsel der oorspronkelijke christophanie), wandelt, met hen brood breekt, Luc. XXIV:30, en gesprekken houdt, vs 13—36, ja, ten bewijze dat hij hetzelfde lichaam had van vleesch en beenderen, de litteekenen zijner handen en voeten toont, zich laat betasten en voor hunne oogen eet, vs 36—43. Aan deze voorstelling knoopte zich nu noodzakelijk vast eene zichtbare hemelvaart, die, nadat eenmaal de verschijning van den verheerlijkte uit den hemel een tweede *aardsche* leven geworden was, niet kon achterblijven. Van tweeën toch één: óf Jezus moest op nieuw gestorven zijn, óf, zoo dit ondenkbaar was (Rom. VI:9, 10), dan moest hij zonder sterven, en dus door middel eener zichtbare hemelvaart, de aarde hebben verlaten. Van zulk eene hemelvaart geeft de traditie bij Lucas bericht, Ev. XXIV:50, 53, waar zij plaats heeft nog op *denzelfden* dag, eene voorstelling, die later bij denzelfden schrijver, Hand. I:9, overgaat in het bericht, dat Jezus nog gedurende *veertig* dagen met de zijnen op aarde had verkeerd, I:2, en met hen gegeten en gedronken had X:41.

De vierde evangelist nam deze, in zijn tijd reeds lang bestaande en geaccrediteerde voorstellingen over, Joh. XX. Geen terugkeer naar Galilea of eenige verschijning aldaar,

dan in het latere aanhangsel, Hdst. XXI. De ontmoeting van Jezus met de vrouwen, Matth. XXVIII: 9, die bij de eerste formatie der sage (Marcus) nog niet vermeld was, wordt eene verschijning aan Maria Magdalena. Aan het onderzoek van het graf neemt, behalve Petrus, Luc. XXIV: 12, ook de discipel, dien Jezus liefhad, deel. De verschijning aan de elve, Luc. XXIV: 36, aan wie Jezus zijne doorboorde handen en voeten toont, vs 39, wordt eene verschijning aan tien, aan wie hij zijne handen en zijne doorstoken zijde toont, Joh. XX: 20, terwijl het aanbod aan de discipelen, om zich van de identiteit van zijn persoon, door middel van betasting, te vergewissen, Luc. vs 39, niet op den eersten dag der week, maar eerst acht dagen later, in tegenwoordigheid der discipelen, aan Thomas gedaan wordt, Joh. XX: 26, 27. Al deze zichtbare verschijningen hadden echter voor dien evangelist geen religieuse waarde. Zij, die ze, als Thomas, behoefden voor hun geloof aan den verheerlijkte, leverden hiermee het bewijs van den lagen trap, waarop zij in het geloof nog stonden. Hadden de apostelen en de vrouwen, volgens de bestaande traditie, geloofd, omdat zij Jezus in vleesch en bloed en met de oogen des lichaams gezien hadden, op het standpunt van den idealen discipel, waarop de vierde evangelist zijne lezers plaatst, kent Jezus slechts waarde toe aan een geloof dat, zonder (lichamelijk) zien, op geestelijke aanschouwing rust. »Zalig, die niet zien en gelooven", Joh. XX: 29. De herinnering aan verschijningen in Galilea, bij Lucas niet meer te vinden, beweegt een lateren bewerker van dit geschrift, om in het aangevoegde laatste hoofdstuk ook eene verschijning van Jezus in Galilea te verhalen, waarbij de, naar zijn oordeel, in het vierde evangelie te zeer op den achtergrond gestelde Petrus op nieuw tot het apostolaat geroepen en de zinnebeeldige voorstelling der wondervolle vischvangst, Luc. V: 1 verv., herhaald wordt.

Onafhankelijk hiervan ontstond eindelijk in joodsch-christelijke kringen, naar aanleiding van een joodsch verzinsel dat de discipelen het lijk gestolen hadden, ten bewijze dat zulk een diefstal onmogelijk geweest was, de sage in Trito-Mattheus, XXVII : 62—66, dat niet alleen de steen verzegeld, maar ook eene wacht bij het graf geplaatst was, en dat die beweerde diefstal op niets anders berustte, dan op eene logen der krijgslieden, die, door de overpriesters omgekocht, hadden uitgestrooid, dat de discipelen het lijk gestolen hadden, toen zij sliepen, XXVIII : 4, 11—15.

Het onechte slot van Marcus, XVI : 9—20, kan buiten aanmerking blijven, daar het gecompileerd is uit Lucas, Johannes, het boek der Handelingen en latere apocriefe sagen.

Uit deze genetische ontwikkeling der traditie blijkt, dat Proto-Marcus wel het oudste stadium der opstandingssage vertegenwoordigt, wel juister dan Lucas en Johannes Galilea aanwijst als de plaats, waar eene verschijning van Jezus plaats had, maar toch reeds eene voorstelling levert, waarbij het oorspronkelijk apostolisch geloof aan Jezus' opstanding en verheerlijking was omgezet in het empirisch feit van een geopend graf, waaruit de gekruisigde lichamelijk verrezen was, een feit, dat door eene angelophanie aan de vrouwen werd opgeluisterd.

Zoo rijst dan de vraag: Wat mag hiervan gestaan hebben in de oorspronkelijke schets, die vermoedelijk aan Proto-Marcus ten grondslag heeft gelegen? Bevatte ook zij reeds Mc. XVI : 1—8? Boven trok het onze aandacht, dat Maria, die, Mc. XV : 40, de moeder heet van Jacobus den kleine en van Joses, in vs 47 alleen als de moeder van *Jozes*, en, XVI : 1, alleen als de moeder van *Jacobus* voorkomt[1]). Dat de evangelist op eerstgenoemde plaats kort-

[1]) Bl. 195. Verg. de lijst der verbeteringen.

heidshalve alleen *Jozes* vermeldt, laat zich hooren, maar als nu, XVI : 1, *Jacobus* in plaats van *Jozes* genoemd wordt, dan heeft dit den schijn, dat een latere uitgever den, XV : 47, vergeten Jacobus in XVI : 1 opzettelijk genoemd en zoo getracht heeft de schijnbare tegenspraak van Mc. XV : 47 met XV : 40 te herstellen. Onwaarschijnlijk is het voorts, dat de vrouwen, wier tegenwoordigheid, vs 47, vermeld wordt bij het wentelen van den steen tot sluiting van het graf door Jozef, vs 46, bij het voornemen om het lijk te balsemen, op deze omstandigheid niet bedacht waren, en zich eerst onderweg dit herinneren, XV : 3. Insgelijks wekt het bevreemding, dat de Engel de vrouwen herinnert aan eene voorspelling, die, volgens XIV : 28, alleen tot de discipelen was gesproken, en die misschien in Proto-Marcus niet eens voorkwam [1]). Lucas schijnt dit laatste bezwaar gevoeld te hebben, en liet daarom, XXIV : 6, den Engel zich beroepen op eene andere voorspelling, die Jezus op zijne reis uit Galilea naar Jeruzalem had uitgesproken, Luc. XVIII : 32, op welke reis ook deze Galileesche vrouwen zich in het gezelschap bevonden, Luc. XXIV : 49, VIII : 2, 3 (verg. Mc. XV : 41 en Matth. XXVII : 55 en XX : 20). Op grond hiervan achten wij het mogelijk, dat Mc. XVI : 1—8 eerst later door Proto-Marcus, of reeds in de traditie vóór hem, aan de oorspronkelijke schets werd toegevoegd. Onderstel, dat in deze schets op Mc. XV : 47, onmiddellijk volgde het bericht, door Mattheus, XXVIII : 16, waarschijnlijk in het echte doch later verloren geraakte slot van Marcus nog gelezen: »De elf discipelen nu vertrokken naar Galilea, en toen zij hem zagen, vielen zij voor hem neer, ofschoon sommigen nog twijfelden. En Jezus zeide tot hen: mij is gegeven alle macht in hemel en op aarde, en ziet, ik ben met u tot in eeuwigheid!", dan

[1]) Zie bl. 64, 229.

behelsde deze schets eene getrouwe voorstelling van de oorspronkelijke feiten. Jezus sterft en wordt begraven. De vrouwen staren weemoedig op zijn graf, Mc. XV : 47, en de verbijsterde discipelen keeren terug naar Galilea, alwaar zij, na van den eersten schok, dien hun geloof in Jezus' Messianiteit door zijn kruisdood geleden had, zich onder veel strijd en overdenking hersteld te hebben (verg. Luc. XXIV : 13—35), Jezus als den verheerlijkte aanschouwen met het oog hunner verrukte verbeelding (want hierop wijst de omstandigheid, dat »sommigen nog twijfelden"), en de belofte hooren van zijne voortdurende en machtige nabijheid, Matth. XXVIII : 16, 17, 18 en 20b [1]). Met dit geloof toegerust, keeren zij, weken na Jezus' dood naar Jeruzalem terug en verkondigen er met geestdrift de groote werken Gods.

III.

Historische waarde van het Mattheus-evangelie.

De mythische verhalen, die Mattheus met het Marcus-evangelie gemeen heeft, zijn naar denzelfden maatstaf als de daaraan beantwoordende verhalen van Marcus te beoordeelen, maar staan door de veranderingen, weglatingen, bijvoegingen en de verplaatsing en gekunstelde samenvoeging

[1]) Men vergelijke met het bovenstaande het geschrift van J. H. A. Michelsen, *Het evangelie van Marcus*, waarvan het eerste Deel eerst onder het drukken van mijne critiek ter mijner kennis kwam, en met wiens zienswijze ik mij verheug inzoover overeen te stemmen, als ook hij eene schifting tusschen de historische en de mythische bestanddeelen van Marcus heeft beproefd.

der verhalen, die de evangelist zich veroorloofde, als tweede redactie, bij die van Marcus achter, met uitzondering van enkele teksten, waar de prioriteit van Mattheus in het oog valt [1]).

Hooge waarde daarentegen heeft het Mattheus-evangelie, waar het geacht kan worden zijne stof niet aan Proto-Marcus, maar deels aan eene getrouwe, schriftelijke of mondelinge overlevering [2]), deels aan eene spreukverzameling ontleend te hebben, welker bestaan wij vroeger als waarschijnlijk leerden kennen en die wij met den naam van Proto-Mattheus bestempeld hebben [3]).

Wij brengen hiertoe, doch onafhankelijk van den samenhang, waarin zij bij Mattheus voorkomen, de volgende bijzonderheden:

1. De rede van Johannes tot de Farizeërs en Sadduceërs, III:7—10 [4]).

2. Het woord des doopers, III:12 [5]).

3. Den hoofdinhoud der rede, V—VII, met uitzondering van V:19, VI:14, 15 en VII:22—23 [6]). Deze rede bevat spreuken, die, bij onderscheidene gelegenheden uitgesproken, door Proto-Mattheus verzameld waren, en hetzij reeds door hem zelven, hetzij door den lateren redactor kunstmatig tot een geheel verbonden en door laatstgenoemde onhistorisch voorgesteld werden als eene bergrede [7]).

4. Het verhaal omtrent twee discipelen, die Jezus wenschen te volgen, VIII:19—21 [8]).

5. Behalve Matth. X:7[a], 9—11 (verg. Mc. VI:7—11), de ingevlochten gezegden van Jezus, X:10[b], 12, 13, 15, 16, 24, 25, 26—28, met uitzondering van ἐν γεέννῃ, vs 28[b], dat wegens

[1]) Bl. 214—234. [2]) bl. 71. [3]) bl. 72.
[4]) bl. 23. [5]) bl, 24.
[6]) bl. 30. Hilgenfeld voegt hier nog bij V:10—12, Zeitschr. für wissensch. Theol. X:4, p. 373. [7]) Zie boven, bl. 28—30. [8]) bl. 33.

σῶμα hier niet past; voorts vs 29—31, en misschien ook vs 32 en 33, met uitzondering van de uitdrukking τοῦ πατρός μου τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς (vgl. Luc. XII: 8, 9), alsook de woorden vs 34—39, 40—42^{b}, met uitzondering van vs 38 en de glosse ἕνεκεν ἐμοῦ, vs 39 (vgl. Luc. XVII: 33).

6. Het bericht dat Johannes eerst in zijne gevangenis, op het vernemen der werken van Jezus, op de gedachte kwam, dat Jezus de verwachte Messias zijn mocht, XI: 2, en hem dus vroeger nog als zoodanig niet erkend had [1]). Daar Jezus met zijne openbare werkzaamheid eerst *na* de gevangenneming van Johannes aanving, kan het geene verwondering baren, dat Johannes hem gedoopt had, zonder hem persoonlijk, althans als den Messias, te hebben leeren kennen [2]). De berichten bij Lucas, dat beiden aan elkander verwant waren en Johannes reeds in den moederschoot den zoon van Maria zou begroet hebben, Luc. I:36, 41, doen zich, ook zonder verdere bespreking, als latere sagen voor.

7. Het antwoord van Jezus aan Johannes en zijne rede over hem, met uitzondering van ἃ ἀκούετε καὶ βλέπετε, IX: 4^{b}, uit misverstand van den redactor geboren [3]).

8. De werkzaamheid van Jezus te Chorazin en Bethsaïda, XI: 20 [4]).

9. De woorden van Jezus, XI: 25, 26, 28—30 [5]).

10. Het woord van Jezus, XII: 5—7, ofschoon hier in den samenhang misplaatst [6]).

11. Het beroep van Jezus op de uitdrijving van démonen door de leerlingen der Farizeërs, XII: 27, 28.

12. De vergeeflijkheid van het spreken van kwade woorden tegen den Zoon des menschen, XII: 32, en het gezegde van Jezus, vs 29, 30.

1) Bl. 38, 274. 2) bl. 25. 3) bl. 38.
4) bl. 39. 5) bl. 39. 6) bl. 39—41.

13. De beschuldiging der Farizeërs en de verdediging van Jezus, Matth. XII: 24—37 en voorts vs 38, 39, 41, 42, 43—45. (Verg. Mc. III: 22—30) [1]).

14. De gelijkenis, Matth. XII: 11, 12 [2]).

15. Behalve de gelijkenis van den zaaier, XIII: 3—9 (verg. Mc. IV: 1—9), de gelijkenissen XIII: 24—30, 31, 32, 33, 44—48 en het gezegde van Jezus, XIII: 52 [3]).

16. De bijzonderheid dat Jozef de timmerman de vader van Jezus was, XIII: 55.

17. Het gezegde van Jezus, XIII: 16, 17, ofschoon in dezen samenhang misplaatst [4]).

18. Het gezegde van Jezus, XV: 13.

19. De woorden van Jezus, XVI: 2, 3, over de teekenen der tijden [5]).

20. Het gezegde tot Petrus, XVI: 17 (?) [6]).

21. De woorden, XVIII: 10 en de gelijkenis van den herder, vs 12—14.

22. De gelijkenis van den onbarmhartigen schuldeischer, XVIII: 23—34 [7]).

23. Het gezegde van Jezus over den ongehuwden staat, XIX: 11, 12 (?) [8]).

24. De gelijkenis van de arbeiders, XX: 1—15 [9]).

25. De gelijkenis der twee zonen, XXI: 28—32 [10]).

26. De gelijkenis van de genoodigden, XXII: 1—14, met uitzondering van twee fragmenten van andere gelijkenissen, vs. 6, 7, 11—13 [11]).

27. De redenen van Jezus over de Farizeërs, XXIII: 1—12 en de strafredenen, vs 13—33, met uitzondering van enkele glossemata [12]).

[1]) Bl. 41, 42, 236. [2]) bl. 137. [3]) bl. 71.
[4]) bl. 43. [5]) bl. 48, 49. [6]) bl. 49.
[7]) bl. 53. [8]) bl. 53. [9]) bl. 54, 55.
[10]) bl. 56, 57. [11]) bl. 57, 58. [12]) bl. 58—60.

28. De gelijkenis der wijze en dwaze maagden, XXV: 1—13 [1]).
29. De gelijkenis der talenten, XXV: 14—29 [2]).
30. De woorden van Jezus, XXVI: 42, 52 en 53 [3]).

IV.

Onhistorische bestanddeelen in het Mattheus-evangelie.

Gelijk vroeger werd aangewezen, zijn door een laatsten redactor aan Deutero-Mattheus, door wien reeds de groote serieën redenen en enkele losse gezegden, aan eene spreukverzameling ontleend, in den tekst van Proto-Marcus waren ingevlochten, nog een aantal bijzonderheden toegevoegd, wier latere oorsprong en apocrief karakter door de meeste critici van onzen tijd erkend worden. Hiertoe behooren:

1. Het geslachtregister van Jezus; zijne wondervolle geboorte te Bethlehem uit de maagd Maria; het bezoek der oostersche wijzen; de kindermoord van Herodes; de vlucht naar Egypte, de terugkomst te Bethlehem en de verhuizing van Jozef en Maria uit Bethlehem naar Nazareth, Matth. I en II [4]).
2. De erkenning van Jezus door Johannes als de Messias en de weigering van dezen om Jezus te doopen, III: 14, 15 [5]).
3. De aankondiging van Jezus' Messianiteit *aan Johannes*, III: 17 [6]).

[1]) Bl. 62. [2]) bl. 62, 63. [3]) bl. 230. [4]) bl. 20—23, 71, 80—82, 200, 201. [5]) bl. 25, 202, 203. [6]) bl. 202, 203.

4. De voorstelling der drie verzoekingen in de woestijn, IV:1—11 [1]).

5. Het zich verplaatsen van Jezus naar Galilea, *met oogmerk om Herodes te ontwijken*, IV: 12 [2]).

6. Het *eerste* verblijf van Jezus, na zijnen doop, te Nazareth, IV: 12 [3]).

7. *De berg*, als de *plaats* der rede, V—VII [4]).

8. De genezing van de koorts van Simon's moeder door *aanraking*, VIII:15 (verg. Mc. I:31 [5]).

9. Het *tweetal* bezetenen in het land der Gadarenen, VIII:28^b [6]).

10. De verwarring van den apostel *Mattheus* met den tollenaar *Levi* en de aanstelling van laatstgenoemde tot apostel, IX:9 [7]).

11. Het bezoek der Farizeërs en der Johannes-leerlingen, IX:14 [8]).

12. De boodschap van een overste, dat zijne dochter *zoo even gestorven was*, IX:18 [9]).

13. De genezing eener bloedvloeiende vrouw *door een machtwoord van Jezus*, IX:23 [10]).

14. De macht aan de discipelen verleend om ook *melaatschen* te genezen, X:8 [11]).

15. De voorstelling, alsof de redenen, Matth. X:17—22, waren uitgesproken bij gelegenheid van de eerste zendingsreis der apostelen [12]).

16. De aankondiging door Jezus van zijne (weder)komst X:23 en de woorden aan Jezus toegekend, XI:27 [13]).

17. Het *afplukken* en *eten* van koren*aren* om den honger te stillen, XII:1 [14]).

1) Bl. 25, 93. 2) bl. 25, 26. 3) bl. 26, 27.
4) bl. 30. 5) bl. 207. 6) bl. 31.
7) bl. 95, 209. 8) bl. 95, 96. 9) bl. 178.
10) 179. 11) bl. 207. 12) bl. 37.
13) bl. 37, 203. 14) bl. 96, 97.

18. De verklaring van de gelijkenis van het onkruid onder de tarwe, XIII: 36—43, en van die van het visch-net, vs 49, 50 [1]).

19. De toeleg van *Herodes* om Johannes te dooden, en *de vrees voor het volk*, die hem daarvan weerhield, XIV: 5 [2]).

20. Het vertrek van Jezus uit Galilea, *uit vrees voor Herodes*, XIV: 13 (vgl. IV: 12) [3]), en de chronologische aaneensluiting van vs 13 aan vs 12 en 14 [4]).

21. De erkenning van Jezus als *Gods Zoon* door de leerlingen, XIV: 33 [5]).

22. De woorden *het teeken van Jona*, XVI: 4, en de verklaring van dat teeken, XII: 40 [6]).

23. De eerste beginselen van het latere primaat van Petrus, X: 2, XVI: 18 en de toezegging aan Petrus van de sleutels des hemelrijks, XVI: 19 [7]).

24. De aankondiging van de parusie en het Messiaansche gericht, XVI: 27, 28 [8]).

25. De verzekering van Jezus, dat Elia komen zou om alles te herstellen, XVII: 11 [9]).

26. De voorspelling van Jezus, dat hij »op den derden dag zou opgewekt worden", XVI: 21, XVII: 23, XX: 19 en van zijn *kruis*dood, XX: 19, XXVI: 2 [10]).

27. De geschiedenis van den stater, XVII: 24—27 [11]).

28. De voorstelling van het kind als het *zinnebeeld van nederigheid en ootmoed*, XVIII: 3 [12]).

29. De rede over de *gemeente* en het *apostolaat*, XVIII: 15—20 [13]).

30. De genezingen, XIX: 2 [14]).

31. Het antwoord van Jezus aan den rijke, XIX: 17;

1) Bl. 44, 45, 204.
2) bl. 218.
3) bl. 46.
4) bl. 180.
5) bl. 47, 201.
6) bl. 42, 100, 206.
7) bl. 49, 209.
8) bl. 50, 204.
9) bl. 101.
10) bl. 100, 101, 205.
11) bl. 51, 202.
12) bl. 51, 52.
13) bl. 53, 208.
14) bl. 206.

het bericht, dat deze *een jongeling* was, XIX : 20; het woord van Jezus, XIX : 19b, en de voorstelling van den rijke als een farizeeschen praler, vs 20b [1]).

32. De verheerlijking van het apostolaat, XIX : 28 [2]).

33. De vermelding van de *moeder* van Jacobus en Johannes, XX : 20 [3]).

34. *De ezelin* bij het veulen, XXI : 2, 3, 7, en het zitten van Jezus (beurtelings?) op *beide* dieren, vs 7 [4]).

35. De verdorring van den vijgeboom, XXI : 18—20 (verg. Mc. XI : 12—14, 20, 21 [5]).

36. De genezing van blinden en lammen in den tempel, XXI : 14, 15, [6]).

37. De universalistische uitspraak, XXI : 43.

38. De voorstelling van een wetgeleerde, XXII : 35, als iemand, die Jezus kwam *verzoeken* [7]).

39. De voorstelling van Matth. XXIII : 34—39, als woorden *van Jezus* [8]).

40. De vraag der leerlingen naar den tijd van Jezus' (weder)komst (parusie), XXIV : 3 [9]).

41. De woorden: *en zij zullen u dooden* en *de heidenen*, XXIV : 9, vs 10—12, 14, het apocalyptisch stuk, XXIV : 15—35 (verg. Mc. XIII : 9b—31) en XXIV : 37—42 [10]).

42. Het woord τότε, XXV : 1, en het slotwoord, XXV : 30 [11]).

43. De beschrijving van het jongste gericht, XXV : 31—46 [12]).

44. De prijs des verraads, ten bedrage van *dertig* zilverlingen [13]) en de ontvangst dier som; XXVI : 14, 15,

45. Het gezegde, XXVI : 18b [14]).

[1]) Bl. 53, 103, 104.
[2]) bl. 54, 208.
[3]) bl. 208.
[4]) bl. 83. 311—313.
[5]) bl. 225, 244, 246, 277.
[6]) bl. 206.
[7]) bl. 57.
[8]) bl. 60.
[9]) bl. 60, 61, 204.
[10]) bl. 60—62, 246—249.
[11]) bl. 62, 63.
[12]) bl. 63, 64.
[13]) bl. 83, 84.
[14]) bl. 181, 263.

46. De vraag van Judas en het antwoord van Jezus, XXVI: 25 [1]).

47. De woorden *tot vergeving der zonden*, XXVI: 28 [2]).

48. De toespraak van Judas tot Jezus en diens antwoord, XXVI: 49, 50 [3]).

49. De voorstelling, als of de Raad reeds bij Cajafas vergaderd was om Jezus af te wachten, XXVI: 57 [4]).

50. De voorstelling der dienstmaagd, XXVI: 71, als eene *andere* dan die in vs 66 [5]).

51. De voorstelling, alsof de ondervraging, XXVI: 63b—66, onmiddellijk volgde op het getuigenverhoor, vs 59—63a [6]).

52. De komst op of met de wolken, XXVI: 64 en Mc. XIV: 62 (verg. Luc. XXII: 69).

53. De voorstelling, als of *de leden van den Raad* Jezus zouden geslagen en in het aangezicht gespuwd hebben, XXVI: 67, 68 [7]).

54. Het berouw en de zelfmoord van Judas, mitsgaders het koopen van »den akker des pottebakkers" door de overpriesters voor de van Judas terugontvangen dertig zilverlingen, XXVII: 3—10 [8]).

55. Het nemen van het initiatief *door Pilatus* om een gevangene los te laten, XXVII: 17; de dramatische tegenstelling van Barabbas en Jezus, vs 17 en 21, en de aansporing des volks door de overpriesters *om Jezus te dooden*, vs 20 [9]).

56. De droom van Pilatus' huisvrouw, XXVII: 19 [10]).

57. De handwassching van Pilatus en de vloek door het volk over zich zelf uitgesproken, XXVII: 24, 25 [11]).

58. De verwisseling van het *praetorium* en de *aula*, XXVII 27 (verg. Mc. XV: 16) [12]).

1) Bl. 64. 2) bl. 107, 120, 103. 3) bl. 108.
4) bl. 108, 264. 5) bl. 108. 6) bl. 65, 264.
7) bl. 65, 231, 264. 8) bl. 65, 72, 84. 9) bl. 109, 265, 266.
10) bl. 66. 11) bl. 66. 12) bl. 232.

59. Het plaatsen van eene doornenkroon *op* het hoofd, in plaats van als een krans *om* het hoofd van Jezus, XXVII: 29 (verg. Mc. XV: 17) en van een rietstaf in Jezus' rechterhand, t. z. p. [1]).

60. De aangeboden *gal en edik*, XXVII: 34 [2]).

61. De woorden uit Ps. XXII: 8 in den mond der overpriesters, XXVII: 43 [3]).

62. De voorstelling, alsof sommigen den persoon, die Jezus te drinken gaf, hadden willen verhinderen dit te doen, XXVII: 49 [4]).

63. De aardbeving, het scheuren der rotsen, de opening der graven, de opstanding der lichamen van afgestorven heiligen en hunne verschijning na Jezus' opstanding te Jeruzalem, XXVII: 51ᵇ—53 [5]).

64. De reden van den uitroep des hoofdmans, XXVII: 54 [6]).

65. De voorstelling van het graf als *toebehoorende aan Jozef*, XXVII: 60, en als een *nieuw* graf, t. a. p. [7]).

66. De dramatische voorstelling der vrouwen, gezeten tegenover het graf, XXVII: 61ᵇ verg. Mc. XV: 47.

67. De aanvraag der overpriesters en der Farizeërs om eene wacht en de verzegeling van den steen, XXVII: 62—66 [8]).

68. Het komen der vrouwen des zondags vroeg, om het graf *te bezien*, XXVIII: 1.

69. De nederdaling van een Engel, die den steen afwentelt, en de hierdoor veroorzaakte aardbeving, XXVIII: 2, 3 [9]).

70. De vlucht der wachters, uit schrik voor den Engel, XXVIII: 4, en hunne omkooping door de overpriesters, vs 11—16 [10]).

71. De ontmoeting van Jezus met de vrouwen, XXVIII: 9, 10 [11]).

[1]) bl. 66, 266. [2]) bl. 84, 266. [3]) 66, 84.
[4]) bl. 109. [5]) bl. 67, 273, 274, 314. [6]) bl. 267.
[7]) bl. 267. [8]) bl. 67. [9]) bl. 67, 68, 320.
[10]) bl. 69, 322. [11]) bl. 68, 69, 319.

72. Het bericht, dat *Jezus op den berg zijne discipelen bescheiden had*, XXVIII:16 [1]).

73. De doop tot de belijdenis des Vaders en des Zoons en des H. Geestes, XXVIII:19b [2]).

Bij deze onhistorische bestanddeelen, die bij Mattheus alleen gevonden worden, voege men de onhistorische stukken, die de evangelist van Proto-Marcus overnam [3]).

V.

De logia van Mattheus volgens Papias.

Volgens een bij Eusebius bewaard fragment uit een verloren geraakt geschrift van Papias, omstreeks het midden der tweede eeuw, ten titel voerende *Λογίων κυριακῶν ἐξηγήσεις*, had de apostel Mattheus een samenstel vervaardigd van *λόγια*, waarop het werk van den genoemden bisschop, naar het schijnt, een commentaar bevatte. Het fragment luidt dus: Ματθαῖος μὲν οὖν ἑβραΐδι διαλέκτῳ τὰ λόγια συνεγράψατο, ἡρμήνευσε δὲ αὐτὰ ὡς ἦν δυνατὸς ἕκαστος. Deze *λόγια* kunnen, volgens de beteekenis van het woord (Rom. III:2, Hebr. V:12, 1 Petr. IV:11, Hand VII:38), niet anders geweest zijn dan eene verzameling van woorden, die voor orakelspreuken of »woorden Gods" gehouden werden. Dat hiermee woorden van Jezus werden aangeduid, volgt uit den titel, dien Papias aan zijn commentaar gaf, waarbij deze *λόγια* met den naam van *τὰ κυριακὰ λόγια* bestempeld

1) Bl. 69. Voor de verklaring van ἐτάξατο van de *aanstelling* der apostelen (Volkmar en Michelsen), met het oog op Mc. III:13, schijnt het medium niet gunstig.

2) bl. 69, 70.

3) Zie bl. 235—250, 268—324.

werden. Reeds deze nadere bepaling verbiedt ons, dit geschrift van Mattheus te houden voor eene levensbeschrijving van Jezus, die, als hoofdzakelijk *redenen* bevattende, hieraan, *a parte potiore*, den naam van τὰ λόγια zou ontleend hebben. Hier komt bij, dat, in hetzelfde werk van Papias, een geschrift, aan Marcus toegekend, kennelijk van dat van Mattheus onderscheiden wordt, als een bericht aangaande hetgeen Jezus niet slechts *gesproken* maar ook *verricht* had. Marcus schreef τὰ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἢ λεχθέντα ἢ πραχθέντα, en wel οὐ ποιούμενος σύνταξιν τῶν κυριακῶν λογίων; Mattheus daarentegen συνεγράψατο τὰ λόγια. Uit deze tegenstelling blijkt, dat het werk van Mattheus geen πραχθέντα maar alleen λεχθέντα bevatte. Deze λόγια waren, volgens Papias, in het hebreeuwsch, d i. in de arameesche landtaal geschreven en werden door ieder, zoo goed als hij kon, (in het grieksch) vertaald. In welken vorm deze logia geschreven waren, hetzij in dien b. v. van het spreukenboek, naar Salomo genoemd, of volgens zekere rubrieken of afdeelingen, ten getale misschien van vijf, blijkt niet met zekerheid. Het laatste kan echter voor waarschijnlijk gehouden worden, wanneer men aanneemt, dat de συγγράμματα πέντε, waarin Papias de ἐξήγησις dier λόγια te boek stelde, aan even zoo vele afdeelingen der λόγια, naar het voorbeeld van den Pentateuch, beantwoordden.

Dit bericht van Papias is zeer oud. De Hiërapolitaansche bisschop heet reeds bij Irenaeus een ἀρχαῖος ἀνήρ, en komt bij denzelfden schrijver voor als een »een vriend van Polycarpus" en »een hoorder van Johannes", Iren. c. haer. V : 33, 4 (verg. Euseb. t. a. p.). Dat hierbij aan Johannes den apostel zou te denken zijn, heeft Eusebius, met het oog op het proöemium van Papias, waarvan hem nog de inzage vergund was, terecht betwijfeld. Volgens dat proöemium, nog bij Eusebius te lezen, had Papias zelf verklaard, zijne berichten niet rechtstreeks ont-

leend te hebben aan apostelen en ook niet aan den apostel Johannes, maar aan de mondelinge paradosis van menschen, die met oude presbyters, tijdgenooten en volgers der apostelen, verkeerd en hem meegedeeld hadden, wat Andreas, Petrus, Philippus, Thomas, Jacobus, Johannes, of ook iemand der overige leerlingen des Heeren gezegd hadden (εἶπεν). Behalve op de getuigenissen dier presbyters beriep zich Papias nog bovendien op hetgeen Aristion en de presbyter Johannes, leerlingen des Heeren (zeker geene onmiddellijke leerlingen), nog in zijn tijd getuigden (λέγουσιν).

Papias had dus zijne berichten omtrent de apostelen eerst uit de derde hand, van παρακολουθηκότες, zooals het fragment luidt, τοῖς πρεσβυτέροις. Dit neemt echter niet weg, dat zijn bericht aangaande het geschrift van Mattheus, ontleend, naar het schijnt, evenals dat omtrent Marcus, aan de getuigenis van den presbyter Johannes, wegens zijn betrekkelijk hoogen ouderdom, geloof verdient. Dat Papias door Eusebius σφόδρα σμικρὸς τὸν νοῦν genoemd wordt, levert hier geen bezwaar. Dit oordeel toch heeft zijn grond in de door Papias nog verkondigde en in de oude kerk algemeen aangenomene, maar in den tijd van Eusebius reeds verlatene leer van het duizendjarige Christusrijk op aarde, en bewijst geenszins de onbevoegdheid van den Hiërapolitaanschen kerkleeraar om in een zuiver historisch bericht als getuige op te treden van 't geen hij van de presbyters gehoord had; gelijk dan ook Eusebius, in weerwil van 's mans vermeende beperktheid, niet aarzelde diens berichten omtrent Mattheus en Marcus over te nemen. Insgelijks heeft men ten onrechte gemeend, dat het bericht van Papias omtrent een hebreeuwschen Mattheus op eene verwarring zou berusten van een uit het grieksch in het hebreeuwsch vertaalden Mattheus, waarvan Hiëronymus bij de Joden-Christenen in Palestina een exemplaar gezien had. Dit dusgenoemde Hebreër-evangelie, dat, naar het schijnt, niet eens naar

Mattheus werd genoemd, mag toch niet verward worden met de in het arameesch geschreven λόγια van Mattheus, waarvan Papias gewag maakt, en die Eusebius uitdrukkelijk van τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον onderscheidt [1]). Papias kende waarschijnlijk, evenals zijne tijdgenooten, het canonieke Mattheus-evangelie, maar vermoedelijk, nog evenmin als Justinus, onder den naam van dien apostel, en hield het misschien voor eene der grieksche bewerkingen van de arameesche λόγια, waarvan in het fragment gesproken wordt. Hoe dit zij, dit staat vast, dat, vóór het midden der tweede eeuw, eene overlevering bestond, uit de derde hand van de apostelen afkomstig, dat de apostel Mattheus in het arameesch, de volkstaal van Palestina, een samenstel van woorden van Jezus had geschreven.

Aan dit bericht beantwoordt hetgeen wij vroeger bij de analyse van het Mattheus-evangelie constateerden, dat namelijk onder de bronnen, waarvan Deutero-Mattheus zich bediende, eene spreukverzameling moet behoord hebben [2]).

1. Schreef Mattheus τὰ κυριακὰ λόγια, in den canonieken Mattheus vindt men, in onderscheiding bepaaldelijk van Marcus, een aantal serieën van spreuken en gelijkenissen, die het innerlijk karakter van echtheid met zich voeren.

2. Bestond de verzameling van redenen, waarvan Papias spreekt, waarschijnlijk uit *vijf* afdeelingen, opmerkelijk is het, dat onder de bronnen van het canonieke Mattheus-evangelie insgelijks vijf serieën van redenen kunnen opgemerkt worden, kenbaar aan de *vijfmaal*, VII : 28, XI : 1, XIII : 53, XIX : 1 en XXVI : 1, wederkeerende formule ἐγένετο ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησοῦς κτέ [3]).

Intusschen is het niet meer mogelijk de logia, in dien vijfledigen vorm, uit Mattheus te herstellen. Er blijven

[1]) H. E. III : 25, 27, 39, IV : 22.
[2]) bl. 29, 38, 43, 53, 64, 70, 124.

toch, buiten de veronderstelde vijf serieën, nog een aantal spreuken en gelijkenissen over, die, naar het schijnt, aan dezelfde bron ontleend, in het Mattheus-evangelie gelezen worden [1]). Het veiligste is zich te bepalen tot het bestaan eener spreukverzameling door Mattheus, en daarbij van de poging af te zien, om den oorspronkelijken vorm van dit geschrift uit het canonieke Mattheus-evangelie te herstellen. Mocht ter eeniger tijd het werk van Papias, dat Irenaeus, Haer. V : 4, en Eusebius nog lazen, teruggevonden worden, dan ware het mogelijk, dat over dit onderwerp voor de historische critiek een nieuw licht opging.

3° Waren, volgens Papias, de logia in de arameesche landtaal door Mattheus geschreven, zoo bieden die gedeelten van het canonieke Mattheus-evangelie, waartoe de serieën redenen behooren, onderscheidene verschijnselen aan, die het vermoeden wekken, dat deze stukken oorspronkelijk niet in het grieksch maar in het hebreeuwsch of arameesch geschreven werden. Men lette hiertoe op de verschillende redactie van het gezegde van Jezus, Matth. V : 37: »uw woord zij: ja ja, neen neen" en Jac. V : 12b: »uw ja zij ja en uw neen (zij) neen". De laatstgenoemde redactie verdient kennelijk de voorkeur (verg. het rabbijnsche הצדיקים הן שלהם הן ולאו שלהם לאו *der rechtvaardigen ja is ja en hun neen neen*). Neem aan, dat het woord van Jezus oorspronkelijk luidde: יהוא לכם הן הן, לאו לאו, dan vertaalde Jacobus goed: »uw ja zij ja, uw neen neen", en heeft de vertaler van Mattheus het tweemaal geschreven הן en לאו verkeerd opgevat en, ten gevolge hiervan, ὁ λόγος vóór ὑμῶν ingevoegd [2]).

[1]) Bl. 71, 325—329.

[2]) Zie Schoettgenius ad h. l. en Buxtorf, Lex. p. 722. Ook bij Justinus, Apol. I : 16 en Clem. Hom. III : 55, XIX : 2 wordt deze betere lezing aangetroffen.

Op een oorspronkelijk arameeschen tekst wijzen voorts:
ῥακά (Aram. רֵיקָא), Matth. V : 22;

de aan de redenen van Mattheus eigene en, ten gevolge hiervan, ook door Deutero-Mattheus voor het Marcinische *βασιλεία τοῦ θεοῦ* in de plaats gestelde uitdrukking *βασιλεία τῶν οὐρανῶν* (Aram. מַלְכוּת שְׁמַיִם); Matth. V : 2, X : 7, XIII : 24, XX : 1, XXII : 1, XXV : 1;

Ἰῶτα, waar in 't oorspronkelijk de arameesche *Jod* of *Jud* bedoeld werd, Matth. V : 18; *μία κεραία* (Aram. קוץ of עוֹקֶץ), aan de arameesche orthographie ontleend en voor Grieken, die zulke *κεραῖαι* of kleine haken, ter onderscheiding van gelijkvormige consonanten, als ד en ר, ה en ח, niet hebben, onverstaanbaar;

μωρέ, V : 22, in den zin van *slecht*, *deugniet* (נָבָל, Ps. XIV : 1), tenzij hier het Aram. deelwoord, מָרֵה *oproermaker tegen God*, *goddelooze*, evenals »Raka", onvertaald gebleven ware;

de hebraïstische uitdrukking *ὁ πατὴρ ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς*, (בַּשָּׁמַיִם), V : 48, VI : 2, 9 (verg. 19, 20), elders in den meer griekschen vorm van *ὁ οὐράνιος*, VI : 14, 26, 32, teruggegeven;

het aan Grieken onbekende *ἐπιούσιος*, VI : 11, denkelijk gevormd van *ἐπιοῦσα* (*ἡμέρα*), om het arameesche מָחָר (crastinus, *het brood voor morgen*), zooals er volgens Hiëronymus, Comm. in Matth. VI : 11, in het Hebreër-evangelie stond te lezen, uit te drukken;

Μαμωνᾶς (Aram. מָמוֹנָא), VI : 22;

τὸ ἅγιον, VII : 6, volgens Bertholdt en Bolten, eene verkeerde vertaling van het aram. קְדָשָׁא, *gouden sieraad van oor*, *hoofd of hals* (Targ. Gen. XXIV : 22, 47, Job

XLII : 11, Exod. XXXII : 2, Richt. VIII : 24, Spr. XI : 22, XXV : 12, Hos. II : 13) beantwoordende aan de *paarlen*, waarvoor de vertaler misschien bij vergissing קודשא, of קרשא zonder ו (het heilige) las (zie echter Tholuck, Bergpred. ad h. l.);

σάτον, XIII : 33 (Aram. סָאָה);

δικαιοσύνη (Ar. צדקא), VI : 1, voor *aalmoezen*, ἐλεημοσύνη, zooals sommige HSS. lezen (verg. vs 3);

βαττολογεῖν, VI : 7, een ongrieksch woord, gevormd naar het Aram. בָּטָא, bij de Rabbijnen בִּטּוּי, *futilitas in loquendo* (verg. de hebreeuwsche vertaling van het N. T. Lond. Baxter, 1831 : אַל תַּרְבּוּ לְבַטֵּא בְּשִׂפְתֵיכֶם;

γέεννα (גֵּהִנֹּם), V : 22; ἀμήν (אָמֵן), (V : 18); ζιζάνιον, XIII : 25, (Rabb. זונין); ἀγγαρεύειν, V : 41 (Aram. אַנְגַּרְיָא, uit het Perzisch); πῆχυς, VI : 27 (Ar. אַמָּה, eene hebr. maat), Βεελζεβούλ, X : 25. De woordspeling, VI : 16, is toevallig.

Eindelijk komen hierbij in aanmerking de hebraïsmen κληρονομεῖν τὴν γῆν, V : 5, Ps. XXXVII : 11; ἀνοίγειν τὸ στόμα, V : 22; καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, vs 8, Ps. LXXIII : 21, naar het Hebr. (LXX : τοῖς εὐθέσιν τῇ καρδίᾳ); πτωχοί, עֲנִיִּים of אֶבְיוֹנִים, vs 3; υἱοὶ τοῦ θεοῦ en τὸν θεὸν ὁρᾶν, vs 9; μισθὸς πολύς, V : 12 (Rabb. השכר הרבה); τῷ πονηρῷ, V : 39, wederpartij (Ar. שָׂטָן); ψυχή, *leven* (נֶפֶשׁ), VI : 25, X : 28, 39; ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρ., vs 16, X : 32; ἐρρήθη, vs 27 (Rabb. איתמר); ἁγιάζειν τὸ ὄνομα θεοῦ (קִדֵּשׁ אֶת שֵׁם); ἁπλοῦς en πονηρός, gezond en krank, VI : 22, 23 (Rabb. תָּמִים en רַע); εἰς ὄνομά τινος, לְשֵׁם, X : 42; ὁ πλησίον (רֵעַ), V : 43, κρίσις τῆς γεέννης, vs 33 (zie Wetstein); ἄρτος, (לֶחֶם) VI : 11, voor levens-

onderhoud in het algemeen; ὀμνύειν ἐν τινι, V : 34 (Ar. שָׁבַע בְּ); ὁμολογεῖν ἐν τινι, X : 32 (verg. VII : 2), καταπατεῖν ἐν τοῖς ποσίν, VII : 6; φοβεῖσθαι ἀπό (יָרֵא מִן), X : 28; de vogelen des hemels, vs 26; μοιχαλίς in den zin van ongodsdienstig, XII : 39.

4. De Logia waren, volgens Papias, door Mattheus, dus door een tijdgenoot van Jezus, geschreven. Ook hieraan beantwoordt het leerende deel van het canonieke Mattheus-evangelie volkomen. Stad en tempel, na 70 verwoest, bestaan nog. De tempeldienst (offer en altaar) is nog in vollen gang, V : 23, 35, XXIII : 19. De magistratuur en het rechtswezen, V : 22, 25, 26, 31, het eedzweren, V : 34—36, kenmerkcn een schrijver, die nog *stante republica*, op de plaats zelve zich bevond. Voeg hierbij de juiste teekening van het Farizeïsme, VI: 2, 5, XXIII, 15, 23, 24, 25, 27, het zalven van het hoofd, VI : 17, de kleeding, het schoeisel, de zak en staf, V : 40, X : 10, de versierde graven, XXIII : 29 (zie Robinson, Pal. II, p. 175 verv. en p. 194 en Tobler, Topogr. von Jeruz., II : p. 227 verv.), de broodbereiding door eene vrouw, en de drie maten meels, Matth. XIII : 33 (verg. Gen. XVIII : 6, Richt. VI : 19, 1 Sam. I: 24), de destijds onder de Joden gangbare romeinsche munt, κοδράντης, (*quadrans*), V : 26, ἀσσάριον (assarius), het tiende van een drachme, X : 29, τάλαντον, XXV : 14, δηνάριον, XX : 1, 13, de verdeeling van den dag, XX : 3, 5, 9, de markt, waar de arbeiders op werk staan te wachten, XX : 3, de huwelijksplechtigheden, XXV : 1 verv., en andere bijzonderheden, die ons geheel in het burgerlijk en huiselijk leven der Joden in Jezus' tijd verplaatsen. Ook de leer draagt, met enkele uitzonderingen, VII : 22, 23 en X : 38, 40b (zie bl. 80), geheel den stempel van de toenmalige joodsche wereldbeschouwing, zonder inmenging van latere christelijke ideeën;

geen hemel als verblijfplaats der vromen na den dood, V : 12, VI : 20; de aarde, het toekomstig erfdeel der vromen, V : 4; geen afschaffing maar eerbiediging van wet, offerande en vasten, V : 17, 18, 23, 24, VII : 12, VI : 16; de strijd tusschen de volgers van Hillel en Schammai, destijds aan de orde, V : 31, 32; het jongste gericht, door God te houden zonder den Messias, V : 22, XII : 41, 42, XI : 22, 24; de Hades, XI : 23; de gehenna, V : 29, 30, XXIII : 15; de duivel, V : 37, VI : 13; de destijds gewone uitdrukking *tollenaar en heiden*, V : 46, 47, VI : 33, XXI : 31, 32, waarvoor Lucas, VI : 32, ἁμαρτωλοί in de plaats stelde; de voorstelling van de toekomstige periode als het rijk van God en niet van den Messias, V : 2 verv., VI : 10, XIII : 24 en elders, en in 't algemeen het nog afwezig zijn van eenige dogmatische beteekenis, aan Jezus' persoon te hechten.

VI.

Het bericht van den presbyter Johannes over Marcus, volgens Papias.

Dit bericht luidt dus:

»Marcus schreef als tolk van Petrus nauwkeurig, voor zoover zijne herinnering strekte, op, wat de Christus gezegd en gedaan had. Dit deed hij echter niet naar de volgorde der gebeurtenissen; want hij had den Heer niet zelf gehoord, en behoorde ook niet tot zijne volgers, maar was, gelijk ik zeide, een volger van Petrus, die zijn onderwijs inrichtte naar de behoefte van het oogenblik en zich daarbij niet (zooals Mattheus) ten doel stelde een samenstel te leveren van de orakelen des Heeren. Marcus handelde dus

niet verkeerd, door zoo het een en ander (ἔνια) op te schrijven, zooals hij het zich herinnerde; want hij droeg voor één ding zorg, dat hij niet van 't geen hij gehoord had iets oversloeg of iets verhaalde, dat met de waarheid strijdig was" [1]).

Men heeft gevraagd, of dit bericht past op het geschrift, dat in den kerkelijken canon naar Marcus wordt genoemd, en deze vraag óf toestemmend óf ontkennend beantwoord. Zij, die toestemmend antwoorden, beroepen zich, niet zonder reden, op de trekken van overeenkomst tusschen de beschrijving van het werk van Marcus door den ouden presbyter bij Papias en het canonieke Marcus-evangelie, of, wil men liever, Proto-Marcus. Volgens den presbyter onderscheidde zich het werk van Marcus door de volgende karaktertrekken:

1. Streven naar historische nauwkeurigheid, zonder dogmatische tendentie (ἀκριβῶς ἔγραψεν en ἐποιήσατο πρόνοιαν τοῦ μηδὲν παραλιπεῖν ἢ ψεύσασθαι).

2. Gemis van chronologischen samenhang, en het losse, op zich zelf staande karakter der verhalen (οὐ μέν τοι τάξει en ἔνια γράψας, ὡς ἀπεμνημόνευσεν).

3. Mededeeling zoo wel van *daden* als van *gezegden* van Jezus (λεχθέντα καὶ πραχθέντα);

4. Geene σύνταξις λογίων, waardoor het zich onderscheidde van Mattheus. (Ματθαῖος τὰ λόγια συνετάξατο — Μάρκος — οὐχ ὥσπερ σύνταξιν τῶν κυριακῶν λογίων ποιούμενος).

5. Afkomst van een medehelper van Petrus (Μάρκος ἑρμηνευτὴς Πέτρου γενόμενος ἔγραψεν).

Deze karaktertrekken passen in menig opzicht uitnemend op ons Marcus-evangelie, vooral naar zijne oudere redactie (Proto-Marcus). Ook dit geschrift onderscheidt zich, bepaaldelijk van het Mattheus-evangelie, door de volgende karaktertrekken:

[1]) Euseb. H. E., III: 39.

1. Historische nauwkeurigheid en het niet voorhanden zijn eener bepaalde dogmatische tendentie [1]).

2. Gemis van chronologische volgorde. Men herinnere zich het onsamenhangende der verhalen, die, als losse episoden en bijzonderheden uit het leven van Jezus, op zich zelve staan, en niet, gelijk bij Mattheus, door allerlei overgangsformules kunstmatig verbonden worden [2]).

3. Mededeeling zoo wel van *daden* als *gezegden* van Jezus;

4. Geene σύνταξις λογίων, waardoor het zich onderscheidt van het Mattheus-evangelie, waarin de woorden van Jezus in systematische orde gerangschikt worden.

5. Bijzonderheden, die aan Petrus als zegsman en aan zijne evangelieprediking herinneren. Hiertoe behooren *a.* de wijze, waarop dit geschrift met den doop van Johannes aanvangt (verg. Hand. X : 38); *b.* de overeenkomst van het cader der evangelische geschiedenis met de wijze, waarop de overlevering de evangelieprediking van Petrus heeft geschetst, Hand. X : 37—41; *c.* de nauwkeurigheid in het verhalen inzonderheid van gebeurtenissen, waarbij Petrus tegenwoordig was, I : 16—20, 21, 22, 29—31, 35—39, II : 1, 2, 13—17[a] (verg. vs 16), 23—28 (verg. vs 23), III : 1 (verg. vs 7), 13—20, 31—35 (verg. vs 19), IV : 1—9 (verg. vs 10), IV : 35—38, 40 (verg. vs 36), V : 1, 2, 21—39 (verg. vs 37), VI : 1—5[a], 7—13, 30—34, 53—56[a], VII : 24, 31, VIII : 10—13, 22[a], 27—37, IX : 11—13, 30—32, 33—42, X : 1—31 (verg. vs 28), 32—34, 35—44 (verg. vs 41), 46, XI : 1, 11, 12—14, 15—19, 27—33, XII : 1—44, XIII : 1—9, 32—34 (verg. vs 3), XIV : 12—16 (verg. Luc. XXII : 7), 17—31 (verg. vs 29), 32—42 (verg. vs 33), 43—54 (verg. vs 54), 66—72.

[1]) Bl. 200—210.

[2]) Bl. 20, 24, 34, 39, 42, 46, 47, 48, 50, 53, 58, 70.

Daarentegen bevat het Marcus-evangelie, zelfs naar zijne oudere redactie (Proto-Marcus), zoovele mythische verhalen, die de schrijver onmogelijk uit de eerste hand van Petrus kan vernomen of aan diens prediking ontleend hebben, dat de beschrijving van den presbyter op het geschrift van Marcus, zooals het thans bestaat, en ook op Proto-Marcus niet kan toegepast worden. Het kan dus geen verwondering baren, dat sommigen van oordeel zijn, dat de presbyter op een geheel ander geschrift dan ons Marcus-evangelie, voeg er bij, zelfs dan Proto-Marcus, het oog had, en dat anderen zelfs alle historische waarde aan de getuigenis van den presbyter ontzeggen.

Deze tegenspraak wordt uit den weg geruimd, zoodra men aanneemt, dat reeds Proto-Marcus of, wil men, de traditie vóór hem, naar eene oorspronkelijke schets de geschiedenis verwerkt en de historische berichten door mythische voorstellingen opgeluisterd heeft. Bestond er zulk eene schets, gelijk ons waarschijnlijk voorkwam[1], dan beantwoordt deze volkomen aan de beschrijving van den presbyter, en hebben wij daarin het werk van Johannes Marcus, den neef van Barnabas, den hermeneut van Petrus, Hand. XII: 12, XIII: 13, XV: 37—39, Col. IV: 10, Philem. 24, 1 Petr. V: 13.

[1]) Bl. 235—250, 268—325.

VII.

De latere getuigenissen aangaande het bestaan en den oorsprong der beide eerste evangeliën.

Schreef de apostel Mattheus, volgens Papias, eene spreukverzameling (τὰ λόγια), en wel in het arameesche dialect of de palestijnsche landtaal, en was, volgens den presbyter Johannes, naar de getuigenis van denzelfden Papias, de Petriner Marcus schrijver van eene korte schets, waarin de hoofdbijzonderheden uit het leven van Jezus fragmentarisch waren opgeschreven, dan kunnen de geschriften, die in den canon op naam van Mattheus en Marcus gaan, niet van hunne hand zijn. Dat deze schriften desniettemin in de latere kerk hun naam droegen, kan gereedelijk verklaard worden uit de onderstelling, dat de beide geschriften, waarvan Papias gewag maakt, aan de twee eerste canonieke evangeliën als bronnen ten grondslag lagen, eene onderstelling, die door ons onderzoek naar de samenstelling en de onderlinge verhouding dier beide evangeliën bevestigd werd.

Van het langzamerhand ontstaan onzer canonieke evangeliën weten zelfs de oudste kerkelijke schrijvers niets meer te berichten. Justinus, die plaatsen van Mattheus en eene enkele van Marcus aanhaalt, noemt nergens Mattheus of Marcus als de schrijvers der »Gedenkwaardigheden" (ἀπομνημονεύματα), waaraan hij onderscheidene bijzonderheden uit het leven van Jezus ontleent. Hij weet niet anders te berichten, dan dat zij van »apostelen en hunne volgelingen" afkomstig waren, ofschoon hij eenmaal, bij het ci-

teeren eener plaats uit Marcus, van ἀπομν. αὐτοῦ (Πέτρου [1]) gewag maakt en hiermee het bericht van Papias bevestigt. Hieruit volgt echter niet, dat hij de schriften, door hem gebruikt, aan de bekende evangelisten toeschreef. De kerkelijke schrijvers na Justinus, Irenaeus [2]), Apollinaris van Hiërapolis [3]), Clemens van Alexandrië, Tertullianus, [4]) kennen geen ander Mattheus- en Marcus-evangelie, dan de canonieke schriften van die namen. Zelfs vindt men in de vroegere literatuur, in de brieven naar Barnabas [5]), Polycarpus [6]) en Ignatius [7]) genaamd, sporen, dat deze schrijvers reeds den canonieken Mattheus kenden. Hoe weinig critische zin echter dien schrijvers eigen was, blijkt vooral hieruit, dat zij het bericht aangaande de *in het hebreeuwsch* (*Arameesch*) door Mattheus geschreven »Logia" toepassen op het geschrift, dat eerst later naar Mattheus werd genoemd en, blijkens zijne afhankelijkheid van Marcus, evenmin door den Apostel Mattheus, als, wegens zijn taaleigen en verwantschap met Marcus, in het Arameesch kan geschreven zijn. Van oudere bronnen, waaruit deze evangeliën ontstonden, spreken deze schrijvers niet en toonen nergens, kennis te dragen van de geschriften, waarvan Papias de herinnering bewaarde. Dit kan ons niet verwonderen, daar de kennis van het Arameesch in de grieksche kerk verloren ging en elke latere, naar men meende, volmaaktere vorm van een geschrift de vroegere redactiën overbodig maakte en, bij gebrek aan afschriften, hare vernietiging ten gevolge had. Zoo gingen b. v. de geschriften, die Lucas opnoemt, I: 1—4, verloren. Zelfs het canonieke Marcus-evangelie, ofschoon in den canon, ter wille der

[1]) Dial. c. 106. [2]) Haer. III: 1, 1, Euseb. H. E. V: 8.
[3]) Chron. Pasch. Ed. Dindorf, p. 13, 14, Routh, Reliquiae Sacr. p. 150.
[4]) Eus. VI: 14, 3.
[5]) Zie mijn boek De oudste getuigenissen aang. de Schr. des N. Ts., bl. 16.
[6]) T. z. p.bl. 49. [7]) bl. 58.

traditie van zijn petrinischen oorsprong, opgenomen, moest, wegens zijne kortheid, wijken voor het grooter gezag van Mattheus en van Lucas, zooals blijkt 1° uit de spaarzaamheid, waarmeê de tekst van Marcus vergelijkender wijs wordt geciteerd; 2° uit de omstandigheid, dat, bij verschil van voorstelling, de kerkelijke schrijvers, van Justinus af, zich aan Mattheus houden; 3° uit de wijze, waarop de oorspronkelijke tekst van Marcus, door sommige oude HSS, inzonderheid A D eu Δ, bewaard, in andere, vooral in ℵ en B, naar dien van Mattheus of Lucas werd veranderd; 4° uit het verloren gaan van het echte slot van Marcus, het natuurlijk gevolg van het kleiner getal afschriften, dat van dit evangelie in de eerste helft der tweede eeuw in omloop was. Zelfs de canonieke uitgever van het Marcus-evangelie zag zich genoopt, om een geschrift, waaraan de geboortegeschiedenis ontbrak, te verdedigen met een beroep op de Schrift (Mc. I : 1, 3) [1]. De getuigenissen der latere kerkelijke schrijvers na Papias en Justinus hebben dus slechts betrekkelijke waarde. Zij bewijzen toch niets voor den oorsprong onzer canonieke evangeliën, maar hebben daarentegen noodig, om uit de resultaten der innerlijke critiek verklaard te worden [2].

VIII.

De tijd waarin de twee eerste evangeliën geschreven werden.

Ten aanzien van den tijd, dat de beide eerste evangeliën in hun tegenwoordigen vorm ontstonden, is mede,

[1]) Zie boven, bl. 210–212. [2]) Oudste getuig., bl. 114–144.

blijkens het aangevoerde, op grond van uitwendige getuigenissen, weinig of niets te zeggen. Slechts dit staat vast, dat reeds Justinus teksten kende, die slechts bij één der synoptici worden aangetroffen en dat dus deze evangeliën, schoon naamloos, reeds omstreeks de helft der tweede eeuw, in hun tegenwoordigen vorm bestaan hebben [1]).

Was Mattheus (Proto-Mattheus) de verzamelaar der spreuken en parabelen van Jezus, die, door Deutero-Mattheus met den tekst van Proto-Marcus verbonden, in het canonieke Mattheus-evangelie (Trito-Mattheus) bewaard bleven, dan ontstond deze spreukverzameling bij het leven van Mattheus en dus reeds lang vóór het jaar 70 of de verwoesting van Jeruzalem. Dat dit geschrift oorspronkelijk in de landtaal werd geschreven, pleit insgelijks voor zijn hoogen ouderdom en palestijnschen oorsprong.

De korte schets van Marcus, die wij getracht hebben door de ontleding van Proto-Marcus weer te vinden, moet insgelijks vervaardigd zijn nog bij het leven van Petrus, misschien reeds in het tijdperk, Hand. IX : 32, XII : 12, of XIII : 12, daar zij, volgens den presbyter, aan mondelinge mededeelingen van dien apostel haar oorsprong was verschuldigd. Ook hier is alles geteekend naar het leven, en komen zelfs nog later in vergetelheid geraakte namen van plaatsen voor, zoo als Dalmanutha, VIII : 10 (Matth. XV : 39 Magdala of Magadan), en Bethphagé, eene lezing van Proto-Marcus, die door Mattheus, XXI : 1, bewaard en later door Deutero-Marcus, XI : 1, in »Bethanië" veranderd werd [2]). De geographische beschrijving is overal nauwkeurig. De teekening des lands met zijne bergen, het meer van Galilea, in Palestina *de zee* (יָם) genoemd, met zijne beide oevers en omliggende vlekken, Capernaüm, Bethsaïda enz. en van het maatschappelijk leven, de visscherij, het tol-

[1]) Oudste getuigenissen, bl. 23—43.

[2]) Zie bov. bl. 225, 255.

huis, den census aan Cesar te betalen, de kleine munt en de denarius met de beeltenis van Cesar, de tempel, zijne gebouwen en steenen, de plaatsing van de schatkist, de wisselaars in den voorhof, de synagogen des lands, de teekening der partijen, Farizeërs, Herodianen en Sadduceërs, hunne strijdvragen over de echtscheiding, de afkomst van den Messias, de opstanding der dooden, de groote en kleine geboden, de beschrijving van het eten van het pascha en het daarbij gebruikelijke ceremoniëel, de vele hebraïstische spreekwijzen ter ééne, en de romeinsche woorden, die destijds in omloop waren, ter andere zijde; dit alles kan niet geschreven zijn dan in een tijd, die jaren aan de verwoesting van den joodschen staat voorafging.

De Proto-Marcus ontstond later en wijst op een tijd, dat de symbolische taal van Jezus reeds symbolische tafereelen had doen ontstaan, die bereids in de overlevering tot symbolische feiten vergroeid waren. De voorstelling der opstanding van Jezus laat mede niet toe, de redactie van Proto-Marcus te brengen tot het apostolisch tijdvak, waarin zulk eene voorstelling, als Proto-Marcus aanbiedt, zich nog niet gevormd had [1]). Waarschijnlijk werd Proto-Marcus, eerst na den dood der apostelen, door een christelijk universalist in den geest van Paulus opgesteld, waarop zoowel het universalisme der symboliek, Mc. V: 2 verv., VII: 24 v. en elders, als het ongunstig oordeel over de twaalf apostelen wijzen [2]). Of XIII: 14 verv. op de verwoesting van Jeruzalem gezinspeeld wordt, is onzeker [3]).

Uit de vereeniging van Proto-Marcus met de spreukverzameling (Proto-Mattheus), althans met stukken daaraan ontleend, ontstond een geschrift (Deutero-Mattheus), door Lucas gebruikt [4]), doch waaraan nog altijd de geboortege-

[1]) Zie boven, bl. 317.
[2]) bl. 308.
[3]) verg. bl. 61.
[4]) bl. 22, 24, 25, 27, 30, 71.

schiedenis en andere legenden, die Lucas onvermeld liet en zelfs niet schijnt gekend te hebben, ontbraken [1]). De menigvuldige glossen en veranderingen, die deze compilator (Deutero-Mattheus) zich veroorloofde, verraden een reeds verder gevorderd dogmatisme [2]). De dood van al de apostelen schijnt ondersteld te worden, XXIV: 9.

De canonieke redactie van Mattheus (Trito-Mattheus) was, naar het schijnt, aan den schrijver van het Lucas-evangelie niet bekend, daar zoowel de geboorteverhalen van Lucas, I en II, als het bericht aangaande Judas' uiteinde, Hand. I:16—19, de kennis aan de berichten van Mattheus I en II en XXVII:3—10 uitsluiten [3]). Daar hetzelfde van Trito-Mattheus ten aanzien van Lucas geldt, is het waarschijnlijk, dat de laatste redactie van het Mattheus-evangelie in een kring ontstond, die van dien, waaraan Lucas zijne verhalen ontleende, ver verwijderd was. Leefde de auteur in Palestina, waarvoor de afwezigheid van ophelderende aanteekeningen, Palestina betreffende [4]), en de sterk joodsch-christelijke tendentie van zijn werk [5]) schijnen te pleiten, en ontstond het evangelie naar Lucas in heiden-christelijken kring, dan kan het geen verwondering baren, dat beide schrijvers elkanders werk niet kenden. De canonieke Mattheus bleef, althans voorloopig, het eigendom der palestijnsche Christenen, onder wier handen dit geschrift, onder den naam van »Hebreër-evangelie", steeds grootere verbastering onderging [6]). Voor de gematigde Joden-christenen, Hegesippus en Justinus bleef Trito-Mattheus, voor de Paulinisten, Marcion en anderen, Lucas het evangelie bij uitnemendheid, totdat beiden, bij de steeds toenemende fusie der partijen, gelijk gezag onder de Christenen verkregen.

[1]) Bl. 21, 25, 65, 65, 57, 68, 71. [2]) bl. 110—113. [3]) bl. 21, 22.
[4]) bl. 213, 216, 219, 220, 221, 234. [5]) bl. 200—210.
[6]) Zie de fragmenten van dit geschrift in »N. T. extra canonem receptum", ed. Hilgenfeld, Lips. 1866. Fasc. IV, p. 15—18, 33, 34.

De woorden ἕως τῆς σήμερον, Matth. XXVII : 8, en μέχρι τῆς σήμερον, XXVIII : 16, wijzen op een reeds betrekkelijk zeer laat tijdperk, toen men aan het Christendom vijandige sagen reeds door tegen-sagen onschadelijk zocht te maken. Eindelijk wijst de omstandigheid, dat in Trito-Mattheus de historie veelszins uit het O. T. geconstruëerd wordt [1]), op een tijd, waarin men reeds betrekkelijk ver van de oudste historische traditiën verwijderd was.

Eerst na Deutero-Mattheus ontstond ook Deutero-Marcus, wiens werk reeds evangeliën onderstelt, waarin eene geboortegeschiedenis gevonden werd. De redactor schreef deze tweede of, rekent men de korte schets mee, derde bewerking van Marcus, waarop de tekst van Mattheus niet zonder invloed bleef, ten behoeve van Christenen uit de heidenen, zooals de aard zijner glossemata en veranderingen duidelijk in het licht stelt [2]). Dat hij te Rome schreef, is misschien af te leiden uit enkele bijzonderheden, zooals Mc. X : 12 en XV : 21, waar Alexander en Rufus wellicht Romeinen zijn, die de schrijver kende (verg. Rom. XVI: 13). Op de latinismen van Marcus kan hierbij geen gewicht gelegd worden. Zij moeten reeds in de oorspronkelijke schets gestaan hebben en betreffen woorden (men denke aan πραιτώριον, κῆνσος, κεντυρίων, βασιλεύς voor tetrarch, σπεκουλάτωρ, δηνάριος, ξέστης, χαλκός (geld), καῖσαρ), die door de samenwoning met Romeinen in de volkstaal van Palestina reeds in Jezus' leeftijd burgerrecht ontvangen hadden en zelfs in het Arameesch werden overgenomen, zooals b. v. דִינַר (denarius), סְפִקְלָטוֹר (speculator), קֵסַר (Caesar) [3]), en ook gedeeltelijk bij de andere evangelisten voorkomen, Matth. XVII : 25, XX : 2, 13, XXII : 17, Matth.

[1]) Bl. 80—85.
[2]) bl. 213, 215, 216, 219, 224, 225, 227, 229. 232.
[3]) Zie Buxtorf, Lexic. in vocibus.

XXVII : 27 (verg. ἱκανὸν ποιῆσαι (*satisfacere*), Mc. XV : 15 συμβούλιον ἔλαβον (*consilium capere*), Matth. XII : 14, XXII : 15, XXVII : 1; δὸς ἐργασίαν (*da operam*), Luc. XII : 58) [1]. Uit dezen romeinschen oorsprong van Deutero-Marcus kan verklaard worden, dat, volgens latere patristische traditiën, Marcus zijn evangelie te Rome schreef [2], tenzij dit bericht met de romeinsche Petrus-sage in verband stond en deelen moest in het oordeel, hierover door de critiek uitgesproken.

In welke verhouding de schrijver van het Lucas-evangelie tot Marcus stond, hebben wij hier niet te onderzoeken. Dat de tekst van Marcus ouder is en door Lucas gebruikt werd, staat vast. De vraag, of hij Proto- of Deutero-Marcus gebruikte, blijve voorloopig onbeslist.

Het allerlaatste toevoegsel aan de evangelische literatuur leveren de slotverzen van het thans bestaande Marcus-evangelie, XVI : 9—20. Het echte slot van Marcus, dat Deutero-Mattheus vermoedelijk nog in Proto-Marcus las [3], ging onder de handen, misschien reeds van Deutero-Marcus zelven of van een zijner vroegste afschrijvers, waardoor, weet men niet meer, verloren, en hiervoor werd in de plaats gesteld een stuk, dat uit Lucas, Johannes, de Handelingen der apostelen en latere sagen werd gecompileerd en ook door van de overige gedeelten van Marcus afwijkende stijl en woordenkeus zich kenmerkt als het werk van eene andere hand. De afschrijvers der oudste ons bekende Handschriften ℵ en B lazen Mc. XVI : 9—20 in de door hen gebruikte manuscripten niet. Dat zij ook in andere HSS. ontbraken, blijkt uit k van de Itala en and. vertt., den twijfel van Cod. 137, 138, en de getuigenis van vele scholiasten, ondersteund door Eusebius (Quaest. 1 et 3 ad

[1]) Bl. 139, 144.

[2]) Clem. Al. bij Euseb. H. E. VI : 14. Verg. Iren. III : 1, bij Eus. V : 8.

[3]) bl. 60, 319, 322.

Marin. in Scriptt. vet. coll. ed. Ang. Maji, I, p. 61, 72), Hiëronymus (Epist. ad Hebid., I, qu. 3), Greg. Nyss. Or. 2 De resurr. Chr., en de afwezigheid der numeri Ammoniani bij Eus. en in het Alexandrijnsche en and. Handschriften, terwijl Syr. Philox. en L een ander slot vermelden. Het thans in den text. rec. voorhanden slot bestond reeds vóór het einde der tweede eeuw, daar Justinus, Apol. I: 45 (?), en Irenaeus [1]) het kenden, om van latere getuigen, Hippolytus, de Constitutiones apostolicae en de Acta Pilati, niet te spreken. Hieruit volgt echter niet, dat vs 15—20 echt zijn. Het spraakgebruik is voor deze meening niet gunstig, en de inhoud (men lette vooral op vs 18, het bericht der hemelvaart, vs 19, en de wonderen, waardoor de evangelieprediking bevestigd wordt, vs 20), is te apocrief, dan dat wij vs 15—20 voor een fragment van het echte slot van Marcus kunnen houden.

BESLUIT.

Resultaat van het critisch onderzoek voor de kennis en waardeering van de christelijke godsdienst.

De beide evangeliën, die, in den vorm, waarin zij in den kerkelijken Canon plaats namen, een beeld van Jezus schetsen, met sagen en wonderverhalen versierd, dat onmogelijk geacht kan worden aan de historische werkelijkheid te beantwoorden, en die daarom door nieuwere critici voor loutere tendens-

[1]) c. haer. III, x, 6.

schriften, of, zooals Marcus, voor een christelijk epos gehouden zijn, leveren, na het gehouden critisch proces, een beeld van Jezus, dat zich niet minder door historische waarheid dan door onovertroffen verhevenheid kenmerkt. Het »evangelie", door Jezus gepredikt, is het evangelie der vaderliefde Gods. De ware godsdienst kent slechts twee geboden, liefde tot God en liefde tot den naaste, en één doel, volmaakt te worden, zooals de hemelsche Vader volmaakt is. Van den burger van het godsrijk worden geëischt zelfverloochening, kinderzin, vertrouwen op God in den strijd des levens. Wie zóó leeft behoudt zijne ziel en is een kind van God. Met de prediking dier zuiver geestelijke godsdienst trad Jezus in Palestina op. Zij was hem de vervulling van de godsdienst van Israël, en werd door hem overgesteld zoowel tegen het formalisme der Farizeërs als tegen het ongeloof der Sadduceërs. Wat Jezus als waarheid predikt, vindt zijne bevestiging niet in het gezag van zijnen naam, door uitwendige teekenen bekrachtigd, maar heeft zijn pleitbezorger in het verstand en het geweten der menschen. Die zuiver menschelijke godsdienst is geen mysterie dan alleen voor hem, die, nog in het zinnelijke leven verstrikt, voor de erkenning van het ware en goddelijke de vatbaarheid mist, en voor den wijze, die in zijn systeem den sleutel der waarheid meent gevonden te hebben. Die godsdienst leerde Jezus, en wat hij leerde was hij zelf, de edele strijder voor de waarheid, de geloofsheld, die liever sterven wilde, dan de groote taak laten varen, die hem door God was opgedragen. Zoo leefde Jezus, en toen hij als het slachtoffer viel der hem vijandige partijen, nam hij afscheid van de zijnen, in de overtuiging, dat hij de ware godsdienst had gesticht, en dat zijn ondergang, in plaats van de vernietiging, de zegepraal van het godsrijk zijn zou.

Jezus was geen wonderman, al bezat hij de gave der gezondmaking, die hij met anderen gemeen had, in meer

dan gewone mate. De wonderen, die hem zijn toegeschreven, heeft de critiek uit de geschiedenis verwijderd en op hunne rechte waarde gesteld als zinnebeelden van hetgeen Jezus op geestelijk gebied geweest is en door zijn geest ook na zijn verscheiden voortgaat te werken in de menschheid.

Valt de realiteit der wonderen weg, hiermee is voor de godsdienst niets verloren, daar Jezus zelf geen wonderman heeft willen zijn en de wonderzucht zijner tijdgenooten bestraft en aan gebrek aan ware godsdienstigheid heeft toegeschreven. Een Christus zonder wonderen ergerde den joodschen tijdgenoot; maar Jezus sprak zalig, die aan hem, den nederigen menschenzoon, niet geërgerd werd.

De verhalen van Jezus' opstanding en tweede leven op de aarde zijn niet historisch. Hiermee vervalt niet het geloof aan zijne verheerlijking en aan het eeuwige leven, dat bij de zijnen het geloof aan zijne opstanding te voorschijn riep, en later in zinrijke tafereelen werd uitgedrukt. De waarde toch van het Christendom bestaat niet hierin, dat het de onsterfelijkheid in de lichamelijke herleving van een gestorvene laat zien, maar daarin dat het door den geest van Jezus de hoop der onsterfelijkheid in de zielen der menschen wekt, en het oog des geestes hun opent voor een leven, dat verder reikt dan het graf.

Het Christendom van Paulus is vervat in de betuiging: »Christus leeft in mij", Gal. II: 20. Het godsrijk bestaat in gerechtigheid, vrede, blijdschap in den heiligen geest, Rom. XIV: 17. Niet in een systeem, ook niet in het systeem van Paulus, is de blijvende waarde van het Christendom gegelegen. Ook de gnosis, zegt hij, zal te niet gedaan worden, om voor hooger inzicht plaats te maken. Blijvend alleen zijn »geloof, hoop en liefde", deze drie, niets meer, niets minder, 1 Cor. XIII: 13. Gemeenschap aan den geest van Jezus is hoofdzaak. Wie dien geest bezit, heeft den waren

godsgeest, Rom. VIII: 9, die in het binnenste des menschen »Abba, Vader roept", Gal. IV: 6, Gods wil en wet, op de tafelen des harten geschreven, uit lust en liefde doet volbrengen, Rom. VIII: 3, en van de onsterfelijkheid het onderpand is, 2 Cor. V: 5 (verg. Eph. I: 13). Wie den geest van Jezus heeft, leeft niet meer voor de zonde, sterft, gelijk hij gestorven is, als overwinnaar van den dood en deelt, als zijn medeërfgenaam, in zijne heerlijkheid, Rom. VI: 2—8, VIII: 17.

Is dit het apostolisch Christendom, dan staat in de historische schets van Marcus, in de Logia van Mattheus, en in menig echt bestanddeel ook van het Lucas-evangelie, die Jezus ons voor oogen, door wiens geest en beginselen de maatschappij een koninkrijk der hemelen op aarde wordt. Acht men het wenschelijk, dat al die schatten des evangelies genoten kunnen worden, zonder den ballast mede op te nemen, waarmede de overlevering het schip der kerk bezwaard heeft, dan verdient eene critiek, die aan het bereiken van dát doel hare krachten wijdt, geen blaam maar dank. Ontneemt zij ons den zinnelijken wonderdoener, zij geeft ons den waren Jezus terug, den grooten wonderman in de zedelijke wereld, den menschenzoon, die tevens Gods Zoon was, wiens machtige geest de wereld hervormd en met God verzoend heeft, en voor allen, die hongeren naar de gerechtigheid, het brood des levens blijft.

VERBETERINGEN.

Bl.	5	regel	15 van ond.	staat:	pretentie	lees:	pretensie.
»	16	»	2 » »	»	Marcus	»	Mattheus.
»	30	»	13 » »	»	zijn	»	is
»	»	»	12 » »	»	18 en 19, die	»	19 , dat
»	»	»	» » »	»	voegen	»	voegt
»	»	»	11 » »	»	hebben	»	heeft
»	»	»	10 » »	»	17	»	17, 18
»	»	»	9 » »	»	17	»	17, 18
»	33	»	10 van boven	»	onwaarselijnlijk	»	onwaarschijnlijk
»	46	»	7 van ond.	»	verhaal	»	verhaal (verg. bl. 180)
»	50	»	10 » »	»	visionair	»	symbolisch
»	62	»	3 in de noot	»		dele:	het voorhanden zijn van
»	»	»	2 »	»	24	lees:	9
»	»	»	2 en 3 »	»	bij het onderzoek naar Dentero-Marcus	»	later in dit boek
»	64	»	17 van ond.	»	XXIV	»	XXVI
»	102	»	7 » »	»	3	»	9
»	115	»	20 »	invoegen:	XIV ; 27 σκονδαλισθ. — XXVI : 31 + ἐν ἐμοὶ ἐν τῇ νυκτὶ ταύτῃ.		
»	123	»	8 » »	staat:	31	lees:	34[b]
»	135	»	14 » »	»	10	»	29
»	140	»	4 » »	»	XII	»	XI
»	142	»	1 van böven	»	14	»	4
»	»	»	13 » »	»	13	»	9
»	143	»	6 van ond.	»	17	»	37

Bl. 150	regel	4	van ond.	staat	Marcus	voeg bij: II : 18
» 151	»	6	van boven	»	Mattheus	» » XII : 2
» »	»	14	» »	»	»	» » XII : 50
» 152	»	6	» »	»	»	» » XVI : 4
» 154	»	4	» »	»	33	lees : 23
» 156	»	1	» »	»	Mattheus	voeg bij : XXVI : 21
» 157	»	4	van ond.	»	63	lees : 62
» »	»	»	» »	»	Mattheus	voeg bij : XXVI : 64
» »	»	17	» »	»	Mattheus	» » XXVI : 17
» 158	»	12	van boven	»	Mattheus	» » XXVII : 26
» »	»	2	van ond.	»	Mattheus	» » XXVII : 53.
» 194	»	6	» »	»	VI : 3.	» » en de twee discipelen, Mc. XIV : 13 (verg. Luc. XXII : 8)
» 195	»	8	» »	»	*Jozes — Jacobus*	lees: *Jacobus — Jozes*
» 205	»	8	van boven	»	10, 23	» 31, 32
» »	»	»	van ond.	»	10	del.
» 206	»	12	» »	»	10	lees : 2
» 209	»	4	» »	»	VI, 30	voeg bij : (Deut. Mc. ?)
» 214	»	6	invoegen: Mc.		III : 15 + *καὶ — δαιμόνια* verg. VI : 7^{b}	
» 217	»	3	van boven	»	V	lees : VI
» 221	»	7	invoegen : Mc.		VIII : 34 + *προσκαλ. τὸν ὄχλον*	
» »	»	»	» »	»	» + *ἀράτω τὸν σταυρ. αὐτοῦ*	
» 222	»	14	van boven	»	XI	lees: IX
» 244	»	11	van ond.	»	vs 24	» vs 24 (verg. Luc. XVII : 6)

BS2569.4 .S36
Het oudste Evangelie : critisch
Princeton Theological Seminary–Speer Library
1 1012 00063 2739